ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئون ئىككى مۇقام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈلزارىنىڭ سولماس گۈلى؛

ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنى ياخراتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى.

-ئاپتور.

بۇ كىتاب

بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ پىلانلىشى

ۋە ياردىمى بىلەن نەشر قىلىندى.

مۇندەرىجە

ئاپتور ھەققىدە.....(1)
كىرىش.....(1)
ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار.....(1)

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات .....(1)
§1. "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا .....(1)
§2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا
شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا.....(8)
§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا.....(27)
§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ
كۆنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى.....(49)

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراممىاتىكىسى .....(69)
بىرىنچى باب فونېتىكا .....(69)
§1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ
ئىپادىلىنىشى .....(69)
1. 1 چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى .....(70)
2. 1.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان
ھەرپلەر.....(73)
3. 1.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ ھەرپلەر بىلەن
ئىپادىلىنىشى .....(77)
ئا. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى.....(77)

ئە. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى.....(80)
ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى.....(83)
§2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن
ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكلى .....(87)
ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى .....(87)
ئە. بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكلى .....(87)
§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۇزۇك تاۋۇش
"ۋ "[?] توغرىسىدا.....(92)
§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى .....(104)
4. 1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى .....(104)
ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىشى .....(104)
ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىشى .....(105)
4.2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى .....(106)
§5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى .....(108)
5. 1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ..... (108)
5. 2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى ....(114)
§6. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .....(121)
6. 1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .....(121)
6. 2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .....(122)
§7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ....(124)
§8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى..(126)
ئىككىنچى باب مورفولوگىيە .....(129)
§1. ئىسىم .....(129)
1. 1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى .....(129)

ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى..... (129)
ئە. ئىسىملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى..... (131)
ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى ..... (131)
2. 1. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ..... (132)
3. 1. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ..... (134)
1. باش كېلىش ..... (134)
2. ئىگىلىك كېلىش ..... (134)
3. يۆنىلىش كېلىش ..... (136)
4. چۈشۈم كېلىش ..... (139)
5. چىقىش كېلىش ..... (141)
6. ئورۇن كېلىش ..... (143)
7. ئورۇن- بەلگە كېلىش ..... (145)
8. ئوخشاتما كېلىش ..... (147)
9. چەك كېلىش ..... (150)
10. تەڭلەشتۈرمە كېلىش ..... (151)
11. قاراتما كېلىش ..... (151)
12. ۋاستە كېلىش ..... (152)
13. سەۋەب كېلىش ..... (153)
4. 1. ئىسىملاردا ئالماش « ن » سى ..... (154)
ئا. كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى ..... (154)
ئە. ئىسىملارنىڭ ||| شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن
قوللىنىلىشى..... (157)
5. 1. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى ..... (158)
6. 1. ئىسىملارنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى ..... (160)

7. 1.ئورۇن- تەرەپ ئىسملىرى .....(161)
8. 1.ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .....(163)
ئا . ئىسىملدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار.....(163)
ئە. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار.....(171)
9. 1.ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى .....(172)
10. 1. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى.....(173)
11. 1.سوئال قوشۇمچىسى .....(174)
12. 1. ئىسىملارنىڭ كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى .....(175)
§2. سۆپەت .....(176)
1. 2. سۆپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى .....(176)
ئەسلى دەرىجە .....(176)
كېمەيتمە دەرىجە .....(177)
ئاشۇرما دەرىجە .....(178)
ئەركىلەتمە دەرىجە .....(179)
«ئەڭ» دەرىجە .....(180)
2. 2. تەكرارلانما سۆپەتلەر .....(181)
3. 2. جۈپلەنمە سۆپەتلەر .....(181)
ئا. مەنداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۆپەتلەر .....(182)
ئە. زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۆپەتلەر .....(183)
4. 2. سۆپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى .....(183)
5. 2. سۆپەتنىڭ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى .....(184)
6. 2. سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .....(185)
§3. ئالماش .....(190)
1. 3. كىشىلىك ئالماشلىرى .....(190)
2. 3. كۆرسىتىش ئالماشلىرى .....(196)

ئا. يېقىننى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار .....(196)
ئە. يىراقنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار .... (201)
3. 3. ئۆزلۈك ئالماشلار .....(206)
4. 3. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى .....(210)
5. 3. بەلگىلەش ئالماشلىرى .....(212)
6. 3. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى .....(216)
7. 3. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى .....(221)
8. 3.سوئال ئالماشلىرى .....(224)
§4. رەۋىش .....(228)
1. 4. ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى .....(229)
2. 4. دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى .....(234)
3. 4. ھال- تۈرۈق رەۋىشلىرى .....(236)
4. 4 .ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى .....(238)
5. 4. رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەر .....(239)
6. 4. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار .....(241)
§5. سان .....(244)
1. 5. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان .....(244)
2. 5. سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى .....(247)
ئا. سانىق سان .....(247)
ئە. تەرتىب سان .....(248)
ب. مۆلچەر سان .....(249)
پ. كەسىر سان .....(251)
ت. تەقسىم سان .....(252)
ج. كىشىلىك سان .....(253)
3. 5. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى .....(254)

§6. پېئىل ..... (255)
1 .6. پېئىلنىڭ تۈرلىرى ..... (255)
ئا. تۈپ پېئىللار .....(255)
ئە. ياسالما پېئىللار .....(256)
ب. قوشما پېئىللار .....(257)
2 .6. پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى .....(258)
ئا. ئىسىمداشلار .....(258)
ئە. سۈپەتداشلار .....(266)
كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى..... .... (266)
ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى .....(266)
كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى .....(268)
سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى .....(270)
ب. رەۋىشداشلار .....(273)
" ئا " لىق رەۋىشداش .....(273)
" چە " لىك رەۋىشداش .....(277)
" غالى " لىق رەۋىشداش .....(278)
" غاچ " لىق رەۋىشداش .....(279)
" سارى " لىق رەۋىشداش ....(280)
" پ " لىق رەۋىشداش .....(281)
"پ " لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى.....(283)
پ. مەقسەت پېئىلى .....(284)
3 .6. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى .....(285)
ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكىللىرى .....(285)
1- ئۆتكەن زامان ....(285)
‹1› ئاددىي ئۆتكەن زامان .....(286)

‹2› ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ..... (293)
2- كەلگۈسى زامان ..... (296)
‹1› كەلگۈسى زاماننىڭ ھېكايە شەكلى ..... (298)
‹2› كەلگۈسى زاماننىڭ رىۋايەت شەكلى ..... (300)
3- ھازىرقى زامان كېلەر زامان ..... (302)
ئە. پېئىلنىڭ مەيلى- رايلىق خەۋەر شەكللىرى ..... (310)
شەرت مەيلى ..... (310)
ئارزۇ- تىلەك مەيلى ..... (312)
بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى ..... (316)
زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى ..... (321)
پەرەز- شۈبھىماللىق مەيلى ..... (323)
§7. يارىدەمچى سۆزلەر ..... (325)
1. 7. باغلىغۇچىلەر ..... (325)
تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى ..... (325)
سېلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى ..... (329)
سەۋەب باغلىغۇچىلىرى ..... (334)
نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى ..... (337)
چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى ..... (339)
بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى ..... (340)
تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى ..... (341)
يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى ..... (342)
ئىزاھات باغلىغۇچىسى ..... (343)
باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى ..... (344)
2. 7. تىركەلمىلەر ..... (353)
3. 7. يۈكلىمىلەر ..... (361)

§8. ئىملىق سۆزلەر ..... (367)
هېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى ..... (367)
ئۇندەش ئىملىقلىرى ..... (373)
كۆرسىتىش ئىملىقلىرى ..... (375)
جاۋاب ئىملىقلىرى ..... (377)
ئۈچىنچى باب سىنتاكسىس ..... (381)
§1. سۆز بىرىكمىلىرى ..... (381)
1.1. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ..... (381)
1.1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (382)
ئا. باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (382)
‹1› مەنداش سۆزلۈك باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە ..... (382)
‹2› زىت سۆزلۈك باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە ..... (385)
ئە. باغلىغۇچلىق تەڭداش بىرىكمىلەر ..... (385)
1.1.2. " و " باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى ..... (388)
1.1.3. تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (390)
ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (391)
ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر ..... (392)
1.1.4. ئىزافەتلەر ..... (393)
ئا. ئەرەبچە ئىزافەتلەر ..... (393)
ئە. پارسچە ئىزافەتلەر ..... (397)
1.2. پېئىللىق بىرىكمىلەر ..... (401)
1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر ..... (401)
1.2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر ..... (402)
1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر ..... (404)
1.2.4. يارىدەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر ..... (407)

§2. جۈملىلەر.....(411)
2.1. تۈزۈلۈشگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى .....(411)
ئا. ئاددىي جۈملىلەر .....(411)
ئە. قوشما جۈملىلەر .....(413)
(1) شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر .....(413)
(2) ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر .....(414)
ب. باغلىغۇچىلىق قوشما جۈملىلەر .....(416)
پ. ئەگداش قاتار جۈملىلەر .....(421)
2.2. جۈملە خەۋىرىگە قاراپ جۈملە .تۈرلىرى .....(432)
ئا. پېئىل جۈملىسى .....(432)
(1) خەۋىرى تۈپ پېئىل جۈملىلەر .....(433)
(2) خەۋىرى قوشما پېئىل جۈملىلەر .....(433)
(3) خەۋىرى ياسالما پېئىل جۈملىلەر .....(434)
مەجھۇل پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر .....(435)
مەجبۇرىي پېئىل خەۋەر بولغان جۈملىلەر .....(435)
ئۆزلۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى .....(436)
ئۆملۈك دەرىجىلىك پېئىل جۈملىلىرى .....(436)
ئە. ئىسىم جۈملىسى ... .(437)
2.3. جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى ....(438)
ئا. نورمال جۈملىلەر .....(438)
ئە. تەتۈر جۈملىلەر .....(439)
(1) خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر ....(439)
(2) ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۈر جۈملىلەر .....(440)
ب. تەكرارلانما خەۋەرلىك جۈملىلەر .....(442)
2.4. جۈملە ئۇقۇمىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى .....(444)

ئا. بولۇشلۇق جۈملىلەر .....(444)
ئە. بولۇشسىز جۈملىلەر ....(445)
ب. سوئال جۈملىلەر .....(447)
پ. ئۇنىدەش- بۇيرۇق جۈملىلەر .....(449)
5. 2. كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر . ...(450)
ئۇچىنچى بۆلۈم
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلاردىن ئۆرنەك ۋە باشقىلار ..(455)
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي
ناملىرى.....(455)
ئەبجەد.....(455)
هىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش.....(456)
مىلادىيەنى هىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش.....(457)
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك..(457)
خاتىمە .....(594)
پايدىلانمىلار.....(596)

ئاپتور هەققىدە

دوكتور ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي 1950- يىل 11- ئاينىڭ 1-كۈنى، قەشقەر شەھىرى يۈمۈلاقشە كۆلبېشى مەھەللىسىدە بىر ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1960- يىلى قەشقەر شەھىرى شامالباغ باشلانغۇچ مەكتىپىنى، 1963- يىلى قەشقەر 1- ئوتتۇرا مەكتىپىنى ۋە 1966- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1969- يىل 10-ئايغىچە، قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە، "مەدەنىيەت زور ئىنقلابى" غا قاتناشقان. 1969- يىل 10- ئايدىن 1972- يىل 10-ئايغىچە، قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق شامالباغ يېزىسىدا، "زىيالىي ياش" سالاھىيتى بىلەن ئەمگەكتە چېنىققان. 1972- يىلى 10- ئاينىڭ 2-كۈنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىغا كىرىپ، ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە تەرجىمانلىق كەسپىدە ئۈچ يىل ئوقۇغان. 1975- يىلى ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەچ، مەزكۇر مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. ئۇ 1978- يىل 3- ئايدىن، 1982- يىل 7- ئايغىچە بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتى ئەرەب تىلى فاكۇلتېتىغا كىرىپ، تۆت يىل ئەرەبچە ئۆگەنگەن. 1984- يىل 4-ئايدىن 1985- يىل 10- ئايغىچە ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ مۇنبەت زېمىنى بولغان ئىراق ئەرەب- جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ، باغدات، نەجەف، كۈفە ۋە كەربالا قاتارلىق شەھەرلەردە، ئەرەب تىلى بويىچە پراكتىكا قىلغان. 1986-يىل 9- ئايدىن 1988- يىل 7- ئايغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە، پارس تىلى ئۆگەنگەن. ئۇ 1991- يىلى بېيجىڭ شەھىرى بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالانغان، 1992- يىلى دوتسېنت بولغان. 1996- يىل 10- ئايدىن 1997- يىل 7- ئايغىچە،مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدە، "ئۇسۇلۇددىن" (ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل ئاساسلىرى) ئىلمى

بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 1997- يىل 10- ئايدىن 2002- يىل 5- ئايغىچە، تۈركىيەگە بېرىپ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل- تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى بۇگۈنكى زامان تۈرك شۇنىلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكۇلتېتىدە ئوقۇپ، "ئەدەبىيات دوكتورى"ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي ھازىرغىچە بولغان ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» قاتارلىق دەرسلەرنىمۇ سۆزلىگەن، «ئەنگۈشتەر» (مىخائىل نۇئەيمە ھېكايىلىرىدىن تاللانما) (1984-يىل شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈلەر نەشرىياتى)، «بەيتۇللاھنىڭ تارىخى» (1994- يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ۋە «كور خېرىدار» (1989- يىل مىللەتلەر نەشرىياتى تۇنجى نەشرى ۋە 2001- يىل قايتا نەشرى) قاتارلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئاساسلىق زېھىن كۈچىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىغا سەرپ قىلىپ، نىسبەتەن مول نەتىجىلەرنى قازانغان بىر بىلىم ئادىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1986- يىلى ئۆز ئۈستازى ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمىت تۆمۇر ئەپەندىم بىلەن ھەمشېرىك نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) نامىلىق كىتاب جۈڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ ساھە بويىچە نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سالاھىيىتى ۋە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پايدىلىنىش ماتېريالى ۋە دەرسلىك كىتابى بولغان ئەمەلىي قىممىتى بىلەن، 1989- يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «3- دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1993- يىلى ئۇنىڭ شەخسىي ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئۇ نىسبەتەن مۇكەممەل

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى ئاساسىدا يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (1995- يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى) نامىلىق كىتاب، 1996- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك، بېيجىڭ شەھىرى بويىچە "ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر" مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مۇشۇ ئەمگەكلەر شاراپىتىدىن ئۇ مەملىكەتلىك "باۋگاڭ مائارىپ فوندى 1995- يىللىق مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى" مۇكاپاتىغا مۇيەسسەر بولغان.

نەشرىياتىمىز نەشر قىلغان «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» نامىلىق بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ ئاز كەم 30 يىلدىن بۇيان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە قىلىۋاتقان جاپالىق ئەمگىكىنىڭ يېڭى پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەردە، تىلشۇناسلىق ئىلمى نەزەريىسى ئاساسىدا، گۈزەل ۋە باي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئىمكان بار تەپسىلي ۋە تولۇق بايان قىلىشقا تىرىشقان. ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن «تارىخى ھەمدى» نامىلىق ئەسەرنىڭ تېكىستى بولسا، ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامي يازغان ۋە ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن مۇبارەك نۇسخا بولۇش شەرىپى، شۇنداقلا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق مىساللىرىغا مەنبە بولغانلىق شاراپىتى بىلەن، تەتقىقاتچىلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ تېگىشلىك ھوزۇر، ئىلمي زوق ۋە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشىغا سازاۋەر بولغۇسى.

2003- يىل، ئۆكتەبىر.

كىرىش

ئۇيغۇر تىلى ئۆزى بىسىپ ئۆتۈپ كەلگەن ئۇزاق تارىخى ئوزايىدىن ئادەتتە، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۈچ باسقۇچلۇق بۆلەككە بۆلىنىدۇ. مەزكۇر ئۈچ باسقۇچلۇق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچ تۈرى ئۆز ئالدىغا روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

تىپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممىاتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز-ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى بولغانلىقى، شۇنداقلا ھازىرغىچە بولغان ئۇيغۇر تارىخىدا، نىسبەتەن زور سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەر خاتىرىلەنگەن تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ھەقىقەتەنمۇ ئەمەلىي قىممەت ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ خاس ئەسەر تىلشۇناس ئۇستاز خەمىت تۆمۇر ئىككىمىز نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابتىن پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلدى. 1986- يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەزكۇر «چاغاتاي تىلى» جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، شۇ نام بىلەن نەشر قىلىنغان تۇنجى خاس ئەسەر بولۇپ، 1989- يىلى دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئۇچىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر باھالىنىپ، مۇكاپاتلانغان.

شۇنداق، بىزمۇ ئۆز زامانىسىدا، مەزكۇر تىلنى ئاشۇ ئەجنەبىي ئالىملار قويۇپ بەرگەن نام بويىچە، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە ئوقۇ-ئوقۇتۇش، تەتقىقات ئىشلىرىدا قوللانغاندۇق. بىراق، ئون يىللاپ نايان ئۆمرىمىزنى سەرپ قىلىپ ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇ تىلنىڭ يىلتىزى ئۇدۇل بېرىپ ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلىغا تاقىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا بۇ تىلنى سۆزلۈك مەنىسىدىن «موڭغۇل تىلى» دېگەن ئۇقۇملا چىقىپ تۇرىدىغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن گەپ بىلەن ئاتاشنىڭ تولىمۇ بىمەنىلىك ئىكەنلىكنى تونۇپ يەتتۇق. نەتىجىدە بۇ تونۇشىمىزنى مول ماتېرىيال ئاساسلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئالدىدا ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

ھەق ۋە ھەقىقەت دېگەن ھامان يېڭىپ چىقىدىغان گەپكەن. مانا ھازىرقى كۈندە، ئۇيغۇر تىلى- ئەدەبىيات ئىلمى ساھەسىدە مىنەتسىز ئەمگەك سىڭدۈرۈپ كېلىۋاتقان بىلىم ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ بۇ كلاسسىك تىلنى «چاغاتاينىڭ تىلى» دېمەيدىغان، بەلكى ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ، زامان چېكى ۋە مىللەت تەۋەلىكى جەھەتتىن ئېنىق ئۇقۇملۇق قىلىپ ئاتايدىغان بولدى. ئىگىلىشىمىزچە، بىزدىن كېيىن تۇركىيە ئالىملىرىمۇ بۇ تىلنى «چاغاتاي تىلى» دېمەي، «چاغاتاي تۈركچىسى» دەپ ئىشلىتىدىغان بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ھالمۇ بىزنىڭ جۈڭگو شارائىتىدا ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئىشلىتىشىمىزنىڭ ھەقلىق ئىش بولغانلىقىنى دەللىلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

قولىڭىزدىكى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» نامىق بۇ ئەسەر ئۈچ بۆلۈمدىن تەركىب تاپتى. بىرىنچى بۆلۈمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ نېمىلىكى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بېرىلدى. ئىككىنچى

بۆلۈمده، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىسى بايان قىلىندى. ئۇچىنچى بۆلۈمده بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قولىيازمىلاردىن ئۆرنەك بېرىلدى.

بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل- ئەدەبىياتى كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ئاساسىي پەن ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ماگىستىر ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇڭا، ئاساسىي تىل قائىدىلىرىنى بايان قىلىش بىلەن تەتقىقات ئەمەلىيىتىدىكى رېئال مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى.

ئاپتورنىڭ قارىشىچە، بۇ ئەسەردىن يەنە ژۇرنالىستلار، مۇھەررىرلەر ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى تەتقىقاتى ساھەسىدە ئەمگەك قىلىۋاتقان خادىملار، شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە زۆرۈر بىلىملەرگە ساھىب بولۇشنى خاھلىغان بارلىق ئۇيغۇر تىلى ئاشنالىرىمۇ ئۆز ئىستىكى بويىچە، چەندىكىدەك بەھرە ئالالايدۇ.

دوكتور
ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي
2003- يىل ئاۋغوست، بېيجىڭ.

ئەسەردە قوللىنىلغان قىسقارتىلمىلار

ت ت د	« تۈركىي تىللار دىۋانى »
ت هه	« تارىخى هەمدى » (قوليازما)
ت ئه	« تارىخى ئەمنيه »
چ ت	« چاغاتاي تىلى » 1986- يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى
ئۇ ک ن	« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ، 1980- يىل،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ب ن	« بابۇرنامە » (قوليازما)
ئا ل	« ئالتۇن يارۇق »
ق ئه	« قىسەسۇل ئەنبىيا »
ت مۇ	« تەۋارىخى مۇسقىيىۋن » (قوليازما)
م ل	« مۇھاكەمەتۇل- لۇغەتەين » (قوليازما)
ش ت	« شەجەرەئى تەراكىمە » (قوليازما)
م قۇ	« مەھبۇبۇل قۇلۇب » (قوليازما)
ق ئه ت	« قۇرئاندىن ئەممە پارە تەپسىرى »
م ت	« مۇقام تېكستلىرى » 1986- يىل، شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
چ د ش	« چاھار دەرۋىش »
ق ئۇ ي	« قەدىمكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى »
تۇر ت	« تۇرپان تېكستلىرى »
قۇ ت	« قۇجۇ تېكستلىرى »
ق ت خ	« كاشغەر تۈركىيسىندە بىتكەن خەتلەر »

م ك	« مىك بىر كېچە »
ف ش	« فەرھاد- شىرىن »
چ د	« چاھار دىۋان »
ز ن	« زەفەرنامە »
ق ئۇ	قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى
چ ئۇ	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
ئە پ	ئەرەب- پارس تىلى

بىرىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات

§1. " چاغاتاي تىلى " دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

چاغاتاي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ.(قارالسۇن: «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلى،1990- يىللىق 2- سان، 155- بەت) خوش، ئۇ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنۇ، نېمە ئۈچۈن "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىدۇ؟ بۇنىڭدا ئالىملارنىڭ مۇنداق بىر ئورتاق قارىشى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي ئۇلۇسىدا ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ نامى ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە نامىلىرى بىلەن ئايرىم- ئايرىم ئاتالغاندىن باشقا، "چاغاتاي خانىنىڭ پۇقرالىرى" دېگەن مەنىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، "چاغاتايلار" (خۇددى ئوسمان ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى تۈركلەر " ئوسمانىيلار " دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش) دەپمۇ ئاتالغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى بولسا، ئەرەب- پارس تىللىرىغا قارشى ھالدا " تۈركىي تىل"، "چاغاتاي تۈركچىسى "، "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتاشقان. ئىلىم ئەھلىلىرى كېيىنچە ئاشۇ " چاغاتاي تىلى " دېگەن ئورتاق ئاتالغۇنى ئىشلىتىشنى كۆپرەك ئادەت قىلغان، دېگەندىن ئىبارەت.

بىزدىكى چاغاتاي تىلى ئۇستىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات 80- يىللاردىن ئېتىبارەن باشلاندى. ئۇنى نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە بۇ تىلنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي ھالدا شەرھلەپ كۆرسەتكەن

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «چاغاتاي تىلى» قاتارلىق خاس يىرىك ئەسەرلەردىن باشقا، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقايسى تەرىكىبلىرىنى بىر قەدەر ئىنچىكە تەسۋىرلەپ كۆرسىتىپ، تىل ئەھلىنىڭ قايىللىقى ۋە ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن نوپۇزلۇق ئىلمىي ماقالىلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس چاغاتاي تىلى دەرسى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، خاس چاغاتاي تىلى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان ئاسپىرانتلار قوبۇل قىلىنىپ تەربىيىلەندى (مەسىلەن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا). دېمەك، چاغاتاي تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى تەدرىجىي رۇناق تېپىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي تەتقىقاتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشماقتا.

بىراق، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر رېئاللىق شۇكى، چاغاتاي تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقات چوڭقۇرلاشقانسېرى، زىيالىيلار ئاممىسىنىڭ بۇ تىلنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچىسى كۈندىن- كۈنگە ئايدىڭلاشقانسېرى، كىشىلەرنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇ، جۈملىدىن مەزكۇر ئاتالغۇغا مۇناسىپ قىلىپ قوللىنىلۋاتقان "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، "چاغاتاي يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئاشۇ پېتى قوللىنىلىشىغا بولغان ناقايىللىق تۇيغۇسى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. مەسىلەن، پروفېسسور تۇردى ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزىنىڭ مۇشۇ تىلغا بېغىشلاپ تۈزگەن كونسپېكتىگە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ماۋزۇ قويسا، يازغۇچى زوردۇن سابىر ئۆزىنىڭ «ياۋروپاغا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە "(چاغاتاي ئەدەبىياتى) دېگەن بۇ ئاتالمىنى بىز توغرا قوللانمىغان ئوخشايمىز " دەپ ئەپسۇسلۇق بىلدۈرىدۇ («تارىم» ژورنىلىنىڭ 1988- يىللىق 5- سان، 97- بېتىگە قاراڭ). ئاتاقلىق تىلشۇناس ئامىنە غاپپار خانىممۇ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئازادلىقىنى بۇيانقى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى

هەققىدە» ماۋزۇلۇق نۇتقىدا، "چاغاتاي يېزىقى" دەپ ئاتاشقا رايى بارماي، "چاغاتاي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقى" دەيدۇ («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 6- سان، 22- بېتىگە قارالسۇن). مانا بۇ-پاكىت!

ئۇنداق بولسا ، زادى نېمە ئۈچۈن "چاغاتاي تىلى"، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، " چاغاتاي يېزىقى "دېيىش كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىن ئۆتمەيدۇ؟ بۇنىڭدىكى مەسىلىنىڭ نېگىزى " چاغاتاي تىلى " دېگەن بۇ ئاتالغۇدا مەركۇر تىلنىڭ ئىگىلىرىنىڭ نامى ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدا بۇ تىلنىڭ ئىگىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر موڭغۇل زاتنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرغانلىقىدا ۋە شۇ تۈپەيلىدىن، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەزەلدىن تارتىپلا ئىزاھلاشقا موھتاج بىر تومتاق ئاتالغۇ بولۇپ كەلگەنلىكىدە. دۇرۇس، "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇ تارىختا ئالىملار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا شۇ بويىچە قوللىنىش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بىراق ئۇ خۇدا قويۇپ تويغان نام ئەمەس، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان ھېچكىم ئۇنى ئۆزگەرتىشكە جۈرئەت قىلالمىغان ئاتالغۇمۇ ئەمەس. ئالايلۇق، سابىق سوۋېت تۇركولوگى ئا . م . شېرباك ئۆزىنىڭ مەركۇر تىلنىڭ گرامماتىكىسىغا بېغىشلاپ يازغان بىر يىرىك ئەسىرىنى «قەدىمكى ئۇزبېك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» دەپ ئاتىغان (شۇ ناملىق ئەسەرنىڭ رۇسچە، 1962- يىللىق لېنىنگراد نەشرىگە قارالسۇن). چاغاتاي تىلىنى تارىختا ئۇزبېكلەرمۇ قوللانغان، ئۇزبېكلەر ئۈچۈن ئۇ ھەققەتەنمۇ قەدىمكى تىل بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار چاغاتاي تىلىنى «ھازىرقى زامان ئۇزبېك تىلى» دەپ ئاتاشقا مۇناسىپ ھالدا، «قەدىمكى ئۇزبېك تىلى» دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. بىراق، چاغاتاي تىلى، تېگى- تەكتىدىن ئېيتقاندا ئۇزبېك تىلى ئەمەس. بۇ ھەقتە جاھان تۇركولوگلىرى ئارىسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە ئالىم شەمسىددىن سامى ئۇزىنىڭ يۈقىرى ئىناۋەتلىك ئەسىرى

«قامۇسۇل ئەئلام» دا: " قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئەددىبىي تىل ئىدى. چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، (چاغاتاي تىلى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن («قامۇسۇل ئەئلام» نىڭ 3- توم، 1876- بېتىگە قارالسۇن). مانا بۇ- چاغاتاي تىلىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى يەنى قايسى مىللەتنىڭ تىلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بېرىلگەن ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ ئىلالاھ تەبىر. دېمەك، چاغاتاي تىلىنىڭ كونكرىت مىللەت تەۋەلىكى ئەزەلدىن ئېنىق بولۇپ، ئۇ- ئۇيغۇر تىلىدۇرا ھالبۇكى، كىشىلەرنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئاتالغۇنىڭ ئۆزىدىلا مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىسىنىڭ نامى گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش تەلىپى، ئەمەلىيەتتە. يوللۇق تەلەپ ئىكەنلىكى ئۆز- ئۆزىدىنلا مەلۇم.

مەن ئون نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە، مۇشۇ تىل بويىچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئاقىلىق جاپاكەشلەرنىڭ بىرى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن، ئۆز ئىمكانىيىتىمچە ئىزدىنىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، "چاغاتاي تىلى" دېگەن بۇ ئاتالغۇنى مۇۋاپىق ئىسلاھ قىلىپ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدىم. بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ۋە يەكۈن خاراكتېرلىك كۆز قارىشىمنى بارلىق تىل ئەھلى ۋە كەسپداش ئۇستازلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويىماقچىمەن:

بىرىنچى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەزكۇر تىلنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ئاباب ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىكەنمىز، ئۇنى ھازىرقىدەك بىر تاغار گەپ بىلەن ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدىغان ھالىتىدىن، تۇرقىدىلا ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك ئاتالغۇ قىلىپ ئۆزگەرتىشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، بىزدىكى كۆپ سانلىق تىلچىلار ۋە ئۇستازلار بۇ

چاغقىچە "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئىزاھلاپ كەلگەن. مەنمۇ ماقالىلىرىمدە شۇ چۈشەنچىنى ياقلاپ كەلگەنىدىم. بىراق،ياخشىراق مۇلاھىزە قىلساق، "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇنىڭ "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا بەدەل بولالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز، ئادەتتە، XVII ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخ ۋە دەۋر چۈشەنچىسى بويىچە ئېيتقاندا، XIV-XV ئەسىرلەر ئادەتتە "ئوتتۇرا ئەسىر " دېيىلىدۇ. دېمەك، "يېقىنقى زامان" دېگەن سۆز ھەرقانچە قىلىپمۇ چاغاتاي تىلى شەكىللىنىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان "XIV ئەسىر" نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. شۇڭا، "چاغاتاي تىلى" نى "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس.

ئۇچىنچى، ئالىم شەمسىددىن سامىنىڭ "چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ 'چاغاتاي تىلى' دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان" دېگەن سۆزىنىڭ ئۆزىدىلا چىقىپ تۇرۇپتۇكى، "چاغاتاي" دېگەن سۆز، ئەمەلىيەتتە، "ۋاقىت، زامان" يەنى، "چاغاتاي خانلار زامانى" نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ. شۇڭا "چاغاتاي تىلى" نى مەيلى قانداق نام بىلەن ئاتىمايلى "چاغاتاي" دېگەن سۆزنى چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، چاغاتاي تىلىنىڭ زامان چېكىنى ئىپادىلەشتە "چاغاتاي" دېگەن سۆزدىن باشقا مۇۋاپىق ئاتالغۇ يوق.

تۆتىنچى، "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى شەمسىددىن سامىمۇ، ئۇنىدىن باشقا تۈركولوگلارمۇ قەيت قىلغان. بىزمۇ ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئىزچىل ئىزدىنىشلار ئارقىلىق ئۇنىڭ (چاغاتاي تىلىنىڭ) XIV ئەسىردە، توساتتىن ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ

قالغان تىل ئەمەس، بەلكى يىلتىزى VI ئەسىرلەردىكى ئورخۇن تاش ئابىدىلىرىدە شەرھلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋايىغا يەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىقتۇق. (قارالسۇن:«تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، 3- قىسىم، 208- بەت، 1990- يىل مىللەتلەر نەشرىياتى) شۇڭا مۇشۇ پاكىتلار ئاساسىدا، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇدىكى "چاغاتاي" دېگەن سۆزنى ئەينەن ساقلاپ قېلىپ، " تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا ئۇنىڭ ئەسلىدىنلا بولۇشقا تېگىشلىك ئېنىقلىغۇچىسى (تىل ئىگىسى) "ئۇيغۇر" دېگەن سۆزنى قوشۇپ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق.

مېنىڭچە، "چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇنى "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" قىلىپ ئىشلىتىشنىڭ كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك ئەھمىيىتى بار:

بىرىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ "چاغاتاي تىلى" دېگەن سۆزدىن چۈشىنىشلىك. چۈنكى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا بۇ تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. سۆز قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭدىن ئەمدى ھەرگىزمۇ "چاغاتاي خانلار تىلى"، "موڭغۇل تىلى" دېگەن ئۇقۇم يورۇتۇلۇپ قالمايدۇ.

ئىككىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ "يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى"، "يېقىنقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى" دېگەنلەردىن ئىخچام بولۇشتىن سىرت، ئېنىق بولغان دەۋر ئۇقۇمىغا ئىگە. "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ ئەمدى "چاغاتاي خانلار زامانىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر تىلى" دېگەن بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلسە، ھېچكىمگە غەلىتە تۇيۇلمايدۇ، چۈشىنىكسىزلىك ھېس قىلىنمايدۇ. چۈنكى " چاغاتاي خانلار دەۋرى " دېگەن سۆز "يېقىنقى زامان"، "يېقىنقى قەدىمكى زامان" دېگەنلەرگە قارىغاندا، ئېنىق بولغان زامان

چىكىگە ئىگە. ئۇنى ئەقەللىي تارىخ ساۋاتى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ.

ئۇچىنچى، "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېسەك، تىل ئەھلىلىرى ئەزەلدىن ئاتاپ ئادەتلىنىپ قالغان"چاغاتاي تىلى" دېگەن ئاتالغۇمۇ يوقلىپ كەتمىگەن بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىز "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇ ئارقىلىق ئەجدادلارغىمۇ يۈز كېلەلەيمىز. چۈنكى، بىز بۇ ئاتالغۇدا، ئۇلار ھەمىشە كۆڭلىدە ساناپ كەلگەن "ئۇيغۇر" دېگەن نامنى زاھىر قىلىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويدۇق، خالاس.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان بۇيۇك مۇتەپەككۇرى كۇڭزى: "نام ئورۇنلۇق، گەپ يوللۇق بولسۇن" دېگەن. ئادەتتە كۇڭزىچىلار بۇ سۆزگە "نام ئورۇنلۇق بولغاندا، ئاندىن سۆز يوللۇق بولىدۇ، گەپ ئاقىدۇ" دەپ يېشىم بېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. مەيلى قانداق شەيئى بولمىسۇن، بىز ئەگەر ئۇنى توغرا، ئورۇنلۇق سۆز بىلەن ئاتىماي تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بىر تالاي سۆز بىلەن ئىزاھ بەرسەكمۇ، بەربىر نام ئورۇنلۇق بولمىغاچقا، بىزنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىمىزنىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدۇ، گېپىمىز ئاخىرقى ھېسابتا ئاقمايدۇ.

قىسقىسى، "چاغاتاي تىلى" دېگەن سۆزنىڭ ئاشۇنداق كەمتۈك، تازا ئورۇنلۇق بولمىغان بىر ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانىكەنمىز، ئۇنى ئۆزگەرتىپ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" قىلىپ قوللانساق، تازا جايىدا ئىش قىلغان بولىمىز.

بۇ تەكلىپ ئەگەر كەڭ تىل ئەھلى ۋە بارلىق ئۇستازلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنسا، "چاغاتاي ئەدەبىياتى"، "چاغاتاي يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارمۇ "چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئاتالغۇغا مۇناسىپ ھالدا، "چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى" ۋە "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دېگەن ئاتالغۇلارغا ئۆزگەرتىلىدۇ. روشەنكى، بۇمۇ بىر ئۇتۇق، ئەلۋەتتە.

§2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 14- ئەسىردىن تارتىپ 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان. بۇ تىلنى بۇرۇنقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردىكى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، خەلقئارادا "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتاش بىر قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ تىلنىڭ "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا نىسبەتەن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەشكىل قىلغان فېئودال خانلىقلار بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتالغان دېگەن قاراش ئومۇمىيراق.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەركىبىگە ئەرەب، پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب ۋە پارس تىلى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن، ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئاساسەن ئەرەب- پارس تىللىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ئەرەب- پارس تىلىدا ئوقۇغان ۋە بۇ تىلنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زىيالىيلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تولاراق ئەرەب ياكى پارس تىلىدا يېزىش مودا بولۇپ قېلىشتەك ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار

ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئەدەبىي تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆز- ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە- پارسچە سۆز- ئاتالغۇلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان ياكى پاراللىل قوللىنىلغان. شۇنداقلا، ئەرەب ياكى پارس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان جۈملە شەكللىرىمۇ تەدرىجي كۆپەيگەن. ھەتتا، ئۆز دەۋرىدىكى "تۈركي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ" دەيدىغان خاتا پىكىر ئېقىمىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلغان ۋە تۈركي تىل بىلەن چاھانشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققي قىلدۇرغان لۇتفي، سەككاكي، نەۋائي قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىبلەرمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە- پارسچە ئامىللارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن خالي بولالمىغان. شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتىدا، ئۇنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئەرەبچە- پارسچە ئامىللارغا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئەمما، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىمىزدە، بۇ تىلنىڭ مەيلى فونېتىكا جەھەتتىن، لېكسىكا جەھەتتىن ياكى گراممىاتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئوخشاشلا قەدىمكي زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تەرەپكە ھەرگىز سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكي زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ شەكىللەنگەنلىكىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسىدە " ص، ض، ط، ظ، ث، ذ" قاتارلىق ھەرپلەر بار. بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەر بىرى ئەرەب تىلىدا ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن تىل تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل فونېمىلار بولسىمۇ، ئۇلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان مۇناسىۋەتلىك تىل تاۋۇشلىرى تەرىپىدىن ئاسسىملياتسىيە قىلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا مۇستەقىل فونېما بولغان "ض، ظ، ذ" دېگەن ئۈچ فونېما قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ز" فونېمىسى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئاسسىملياتسىيە قىلىنىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا باشتىن-ئاخىر "ز" فونېمىسىنىڭ ۋاريىانتى بولۇپ خىزمەت قىلغان. خۇددى شۇنىڭدەك " ط " ھەرپىمۇ ئەسلىدىكى فونېمىلىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ت" فونېمىسىنىڭ ۋاريىانتى بولۇپ قالغان. "ص، ث" ھەرپىلىرى بولسا "س" فونېمىسىنىڭ ۋاريىانتلىرى بولۇپ قالغان. دېمەك، ئۆز زامانىسىدا، ئەڭ مۇتىۋەر تىل ھېسابلانغان ئەرەب تىلىدىكى ئاشۇنچىۋالا فونېملارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ فونېملىق خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان فونېملارنىڭ ۋاريىانتلىرىغا ئايلىنىپ قېلىشىنىڭ ئۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى ئۆزىگە يىمىرىلمەس ئۇل قىلغانلىقىنى دەللىلەپ تۇرۇپتۇ.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى "ئا"، " ئە " تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، "ئې"، "ئى" تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

bähari bisyar yaxshi bolur, qalin lalä wä güllär achilur.

« بابۇرنامە » دىن.

barchälär bihush boldilär, yärdin ot chiqti, barchäsini köydürdi. « قىسەسۇل ئەنبىيا »، 64- بەت.

" ئا "، " ئە " تاۋۇشلىرىنىڭ " ئې "، " ئى " لەرگە ئۆزگەرمەسلىكى دەل قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى.

مەسىلەن:

biliglig är öldi, ati ölmädi,

biligsiz tirig ärkän ati ölük.

« ئەتەبەتۇلھەقايىق »، 20- بەت.

3. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن "چ" تاۋۇشى ئەگەر "ئىش// ئۇش" بوغۇملىرىنىڭ ئالدىدا كەلسە، "ت" بولىدۇ، ئەگەر " ئاچ " بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلسە، "س" بولىدۇ.

مەسىلەن:

oshul oghulnung önglügi chiraği kök ärdi, aghzi atäsh qizil ärdi, közläri al, sachlari qashlari qara ärdilär ärdi.

بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭ- چىرايى كۆك ئىدى، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. « ئوغۇزنامە »، 25- بەت.

känä künlärdä bir kün oghuz qaghan bir yärdä tängrini yalbarghuda ärdi. qarangghuluq käldi. köktün bir kök yaruq tüshti.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. «ئوغۇزنامە»، 28- بەت.

biliglig biligsiz qachan täng bolur,

biliglig tishi är, jahil är tishi.

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولالمايدۇ.

بىلىملىك چىشى (ئايال) گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق»، 18- بەت.

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەينەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

yüzüngni ghäyridin asrap kün aldin äbr tutqandäk,

saching ärmäs, yüzüng ätrafi üzrä dudi ahimdur.

خۇددى كۈننى بولۇت توسۇپ تۇرغاندەك، يۈزۈڭنى يات كۆزلەردىن ئاسراپ تۇرغان نەرسە، سېنىڭ چېچىڭ ئەمەس، بەلكى مېنىڭ ئاھىمنىڭ تۈتۈنلىرىدۇر.

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 508- بەت.

tüshtä körsäm shum räqibi bästäni,

oyghanurmän turfä chüchüp dilbärim.

چۈشۈمدە پەس رەقىبلەرنى كۆرسەم، بۇلەكچىلا چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىمەن، دىلبىرىم. « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 486- بەت.

padishah ärkani däwlät bilän özläri chiqip, bu halni körüp, häyrät ilgini tääjjub dändanida tishläp ordugha täklif qilip alip kätti.

پادىشاھ ئۆزى دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھەيرەت قولىنى تەئەججۇب چىشلىرى بىلەن چىشلىدى (قاتتىق ھەيران بولدى)، ئاندىن ئۇنى تەكلىپ بىلەن ئوردىغا ئېلىپ كەتتى.

مۇجىزىي « مۇزىكانتلار تارىخى »، قولياۋما، 9- بەت.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، تەۋەلىك ||| شەخس بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ۋە ئىسىم ئورنىدىكى ئالماشلار يەنە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە. فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر " ن " تاۋۇشى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن.

anung bashinda atäshlugh bir yaruqlugh bir mängi bar ärdi.

ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك پارقىراق بىر مېڭى بار ئىدى.

« ئوغۇزنامە »، 28- بەت.

nägü qolsa bärgil bularqa tükäl

bularning tilindin özüng satghïn al

ئۇلار نېمىنى تىلىسە بەرگىن سەن تۈگەل،

ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئۆزىن سېتىۋال.

« قۇتادغۇ بىلىك »، 908- بەت.

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردىمۇ ئاھايىتى كەڭ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

jan barinchä qilmaghay lutfi fighan bidadidin,

dadkim, bärsun, qilur chün jäbr sultanim mening.

لۇتفي ئىلاجىكى بار زۇلۇمدىن پىغان چەكمەيدۇ، بىراق، مېنىڭ سۇلتانىم زادى نېمە ئۈچۈن مۇنچىۋالا جەبىر سالىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىدۇ.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 242- بەت.

āqibätulomur bu iki däryayi läshkäri xun ashamlarning aralarinda bir mänzildin ziyadä musafät qalmadi.

نەتىجىدە بۇ ئىككى تەرەپتىن سەلدەك كېلىۋاتقان قان تۆكەر لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدا بىر مەنزىلچىلىكلا ئارىلىق قالدى. « تارىخى ئەمنىيە » دىن.

لېكسىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب- پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى بىر ئەمەلىيەت. خۇسۇسەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ راسا ۋايىغا يەتكەن دەۋرى- نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگە

قارايدىغان بولساق، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەملەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى بەكلا قاپلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئالايلۇق:

boldi mäni ölmäkimä säwda bais,
säwdaghä häwayi jami sähba bais.
sähbaghä daghi jami musäffa bais,
bu barighä ol dilbäri tärsa bais.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 308- بەت.

wä bu sözning tänäwwui tääqquldin näri wä täsäwwurdin tashqaridur. ägär mubalighäsiz ijmal yüzidin qäläm sürülsä wä ixtisar janibidin räqäm urulsa, yätmish iki näw'i bilä täqsim taparida xud hich söz yoqturki, yätmish iki firqä kälamgha dälalät qilghay. amma, olchä täfsilidur oldurkim, rub'i mäskunning yättä iqlimidin här iqlimdä nächä käshwär bar wä här käshwärdä nächä shähr wä qäsäbä wä känt wä här däshtdä nächä xäyl sähranäshin ulus wä här taghda nächä täwayif bar. här jämaät älfazi özgälärdin wä här guruh ibäräti yanalardin mutäghäyyir wä bir nächä xususiyyät bilä mutämäyyizdurki özgälärdä yoqtur.

نەۋائىي: « مۇھاكەمەتۈل لۇغەتەين » دىن.

بۇ ئىككى مىسالدىكى ئالدىنقى 21 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان قوش قاپىيىلىك رۇبائىيدا پەقەت ئالتە ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن، كېيىنكى 88 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاستا بولسا، ئاران 21 ئۇيغۇرچە سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىز نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە- مەيلى

ئۇ نەزمي ئەسەر بولسۇن، ياكى نەسرىي ئەسەر بولسۇن، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقاپ ئالالايمىز.

بىراق، بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ليكسىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلغان ۋاقتىمىزدا، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ئاساستا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشىمىز ۋە شۇ ئاساستا خۇلاسە چىقىرىشىمىز لازىم. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نادىر ئەسەرلەردىن بۇرھانىددىن ئوغلى ناسىرىددىن رابغۇزىنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» سىنى ئۇقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» تىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن كۆچۈرمە گەپلەر ۋە قىسمەن ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن:

(suläyman) bir kün xudayitäalaghä munajat qilip: xudaya xudawända wujudumdin bir nimärsä bärsäng didilär. andin xatuni bilqisning boyida hamilä boldi. waqti saäti yätip bir nimärsä tughdi. anda nä bash wä nä ayagh wä nä qulaq hich nimärsä mä'lum ämäs ärdi.goyaki bir sänachghä oxshaydur, ärkäk wä qiz ikänliki häm mä'lum ämäs.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، 49 سۆزلەمدىن تەركىب تاپقان بۇ بىر ئابزاستا، پەقەت 12دانە ئەرەبچە- پارسچە سۆز ئىشلىتىلگەن، خالاس.

ئاندىن، نەۋائىيدىن سەل بۇرۇنراق ياشاپ، ئىجاد قىلىپ ئۆتكەن نامايەندىلەردىن ئاتابىي، سەككاكىي، لۇتفىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق، بۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر

تىلىدىكى، ئاسىغ (پايدا)، ئىلىك (قول)، بىلىگ (بىلىم)، ئاجۇن ياكى ئاژۇن (دۇنيا)، ئۇجماق (جەننەت)، قامۇغ (بارلىق، ھەممە)، ئۆكسۈك (كەمچىل)، ئۆكۈش (جىق، كۆپ)، ئارىغ (ساپ، تازا)، تاپۇ (خىزمەت، ئىش)، باسا (ئاندىن كېيىن)، سۈچۈك (چۈچۈك)، ئايماق (ئىپتىماق)، ئىزى (ئىگەم، خۇدا)، يازى (چۆل، دالا)، يازۇق (گۈناھ)، بىتىك (خەت)، ئىگ (ئاغرىق، كېسەل)، قولماق (سورىماق)، ئەسىز (ناھايىتى، بەك)، ياۋۇق (يېقىن)، ئۇلۇس (خەلق)، تامۇغ (دوزاخ) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ خېلى ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز.

ئەمدى، نەۋائىي دەۋرىدىن خېلى بىر مەزگىللەن كېيىن، خۇسۇسەن، 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنى كۆزىتىدىغان بولساق، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبى بىلەن نەۋائىي دەۋرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكا تەركىبىدە ئاسمان- زېمىن پەرق بارلىقىنى، يەنى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ لېكسىكىسىدا، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازىيىپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى ئاممىلىرىنىڭ ھەسسىلەپ كۆپەيگەنلىكىنى، ئەسەر تىلىنىڭ خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خېلىلا يېقىنلاشقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. مەسىلەن:

sultan (abdurräshidxan) mäzkur räwishläricha bir xärabä öygä qonuchi sürätidä bolup, äkräm nam bir mährämi bilän kirdi. ol öy Mähmud atliq bir otanchining öyi ärdi, bu mälikä (amannisa xänim) shul Mähmudning ajizäsi ärdi. sultan qaraydurki. bu öyning burjäkidä bir tänbur bar ärdi. sultan mahmuddin sordiki, tänburni chälip bärgäy. ol aydiki, män tänbur

chalishni bilmäsmän, ushbu qizimiz manga tänbur alip bäring däp xäfa qilip aldurdi, qizim chalidur däp ärdi. sultan: qizingiz chalip bärsun dedi. Mähmud qizigha ämri qildi. qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamighä andagh chaldikim. sultan häyran qaldi.

مۆجىزىي: «مۇزىكانتلار تارىخى»، قولىيازما، 35- بەت.

بىز مانا بۇ ئەمەلىي پاكىتلاردىن كېيىن، دەسلەپكى قەدەمدە مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى دەل قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى بولۇپ، پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئاز- تولا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئۆز پېتىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

ئاتا، ئانا، ئىنى (ئۇكا)، باش، كۆز، كىرپىك، قاپاق، بۇرۇن، قۇلاق، يۈز (بەت)، چاچ، چىش، ساقال، تۈك، تىل، يۈرەك، سۆز، ئاياغ، ئىلىك (قول)، ئەت (گۆش)، ياغاچ، سۇ، تاغ، تاش، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، سوغۇق، ئىسسىق، بەل، قاتتىق، يۇمشاق، ئەركەك، ئوغۇل، قىز، ئاش (تاماق)، ئات، ئۇي (كالا)، قوي، پاقلان، قوزا، توشقان، بۆرى، ئارسلان، ئاي، كۈن، يۇلتۇز، يار، قار، يامغۇر، مۇز، ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق، يېشىل، قىش، قۇش، دېگىز.... قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قوللىنىلغان.

ئىككىنچىدىن، نەۋائىي دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ئالدى- كەينىدىكى بىر مەزگىل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەر نىسبەتەن كۆپىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، مەزكۇر ئەرەب- پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھامان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوخشاش مەزمۇندىكى سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلغان. مەسىلەن، چاچ (ساچ) بىلەن زۇلۇف،

ئالتۇن بىلەن زەر، كۈمۈش بىلەن سىم، تاش بىلەن ھەجەر، تاغ بىلەن جەبەل، چەرىك بىلەن نەۋكەر، ئاي بىلەن قەمەر، كۈن بىلەن شەمس، يۇلتۇز بىلەن نەجم، قىزىل بىلەن ئەھمەر، كۆز بىلەن چەشمە، كىرپىك بىلەن خەدەنگ، قورا بىلەن كەنت، مەكتۇب بىلەن بىتىك، تىل بىلەن لەفز، قۇت بىلەن بەخت، ئەت بىلەن گۆش، يۈرەك بىلەن دىل، ئەركەك بىلەن مەرد، قىز بىلەن ئايال، سوغۇق بىلەن سەرد، دېگىز بىلەن بەھر، ئاتا بىلەن ئەب، ئانا بىلەن مادەر، كۈنلەر بىلەن ئەييام، بىرىنچى بىلەن ئاۋۋال، ئىككىنچى بىلەن سانى... ۋەھاكازالار.

ئۇچىنچىدىن، ئەرەبچە- پارسچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئۇيغۇرچە سۆزلەر پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ھامان ئۈستۈنلۈكتە. ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. مانا شۇنىڭ ئۈچۈنلا ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال جەريانىدا، قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرچە سۆز- ئىبارىلەر بىلەن بوي تالاشقان ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىدىن تەدرىجىي ھالدا سقىپ چىقىرىلغان.

گراماتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى گراماتىكا جەھەتتىنمۇ، ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە يېزىلغان ۋەكىللىكى بار ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، مەزكۇر تىلنىڭ گراماتىكىسى تەركىبىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ئېلېمېنتلىرىنىڭ خېلى سالماقلىق دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرىمىز.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىملاردىن سۈپەت ياسىغۇچى "لىك// لىق" بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدىغان "لى" قوشۇمچىسى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ مەسىلەن:

oqushlï biligli ädi ädgü näng,

qali bolsa ishlät uchup kökkä täng.

ئىدارىلىق، بىلىملىك بولۇش ناھايىتى ياخشى ئىش،

كۆككە ئۇچۇپ بولسىمۇ ئۇنىڭغا ئېرىش ۋە ئىشلەت.

« قۇتادغۇ بىلىك »دىن.

äliglärdä qutlugh bärigli älig,

alïp bärmägän ol älig qutsuzï.

قوللارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قۇتلۇق قول- ئېچىقلىق (بەرگۈچى) قولدۇر.

ئېلىپ بېرىشنى بىلمەيدىغىنى قوللارنىڭ قۇتسىزىدۇر. « ئەتەبەتۇلھەقايىق »، 36- بەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ "لىق//لىك" قوشۇمچىسى ئورنىدا "لى" قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

därtli dil hich toxtimas, sirliq qäläm qaynap yazar,

mungli dadimni ishitsä xizri täsbihtin azar.

نىم شېھىت: « ئالىدا ».

2. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئۇچۇن "نى" دىن باشقا، " ن " قوشۇمچىسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

känä andan song oghuz qaghan ulugh quriltay chaqïrdï, näwkärlärin älgünlärin charlap chaqïrdï.

شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نۆكەرلىرىنى، خەلقنى چاقىرتىپ كەلدى. « ئوغۇزنامە »، 39- بەت.

olarnï qatigh säw aghïrla sözin,

biliglärni ögrän öküsh ya azïn

ئۇلارنى قاتتىق سۆي، سۆزىنى قەدىرلە،

مەيلى ئاز، مەيلى كۆپ بولسۇن، بىلىملىرىنى ئۆگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك » 892- بەت

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "نى" ئورنىدا "ن" ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

xoblarning köz wä qashlari arasinki " qabaq " därlär.

نەۋائي: « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » دىن.

ghunchäwäsh nazuk bädänning ay yüzin körgän häman,

bu Bilal äytur: bolurmän ahu zarimdin juda.

مولا بىلال:« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 578- بەت.

3. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق- تىلەك رايى 2- شەخس بىرلىك ئۇچۇن " غىل// قىل// گىل// كىل " قوشۇمچىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

tilig käd küdäzgil küdäzildi bash,

sözüngi qïsurghil uzartïldï yash.

تىلىڭنى كۆزەت بەك، كۆزىتىلەر باش،

سۆزۈڭنى قىسقا قىل، ئۇزارتىلار ياش. « قۇتادغۇ بىلىك »، 76- بەت.

مەزكۇر قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dedi äy qush atingni ayghil,

dedi äytay qulaq salghil, ishitkil.

خىرقەتىي: « مۇھەببەتنامە- مېھنەتكام » دىن.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " مىش " قوشۇمچىسى كۆپىنچە پۇتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى " غان// قان// گەن// كەن " لەر رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ökü̈sh sözlägändä ökün'gän tälim,
tilin bäklägändä ökünmish qanï.
كۆپ سۆزلىگەنلەردىن ئۆكۈنگەنلەر كۆپ،
تىلنى تىزگىنلىگەنلەردىن ئۆكۈنگىنى قېنى.
« ئەتەبەتۈلەھەقايىق »، 24- بەت.

bu yalghan söz ig täg konï söz shifa,
bu bir söz ozaqï urulmish mäsäl.
يالغان سۆز گويا كېسەل، راست سۆز شىپادۇر،
بۇ بۇرۇنلىدىن تارتىپ دېيىلىپ كەلگەن مەسەلدۇر.
« ئەتەبەتۈلەھەقايىق »، 26- بەت.

"مش" قوشۇمچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇنداق رولغا ئىگە. مەسىلەن:

kaymish ärdi qara ätlästin häwa bir täylisän,
ani mihr ätti ziya tirnaghi birlä tar - tar.
ھاۋا قارا ئەتلەستىن تون كىيىۋالغان ئىدى،
قۇياش ئۇنى نۇر تىرنىقى بىلەن تىلىم- تىلىم قىلىۋەتتى.
تەجەللي: « قارا ھەققىدە قەسىدە » دىن.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە "ۋىان، سىان، يان" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ چېتىلما ھال پېئىل شەكلى ياسىلىدۇ ھەمدە "پ" ھال پېئىلى بىلەن ئوخشاش مەنە ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلەن:

yay yaruban ärgüzdi,
aqtï aqïn mündüzi,
tughdï yaruq yulduzi,
tïngla sözüm külgüsüz.

ياز كېلىپ، قار- مۇزلار ئېرىدى،
سەل سۈلىرى تاشقىن بولۇپ ئاقتى،
يورۇق يۈلتۈزلارمۇ تۇغدى،
سۆزۈمنى كۈلمەي ئاڭلا.

مەھمۇد كاشغەرىي: « تۈركي تىللار دىۋانى » دىن.

ھال پېئىلىنىڭ بۇ خىل شەكلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل تۈردە قوللىنىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

keliban yar olung bizgä hämä ärwahi ashiqlar,

mädäd äyläng manga lutf äyläban ol yan bararimghä.

بارلىق ئاشىقلارنىڭ ئەرۋاھلىرى كېلىپ ماڭا يار بولۇڭلار ۋە مەرھەمەت قىلىپ مېنىڭ يار قېشىغا بېرىشىمغا مەددەتكار بولۇڭلارا

ئابدۇرەھىم نىزارىي: « رابىئە- سەئدىن » دىن.

6. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە كۆپىنچە "كىم" باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

oshul qïz andagh körüglüg ärdikim külsä kök tängri külä turur.

ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى.

« ئوغۇزنامە »، 28- بەت.

"كىم" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا دەل ئاشۇنداق رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

qiz tänburni kältürüp pänjigah muqamigha andagh chaldikim, sultan häyran qaldi.

مۇجىزىي: « مۇزىكانتلار تارىخى »، قولىيازما، 35- بەت.

7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرمىلەرنى ئاپتورنىڭ سۆزى بىلەن باغلايدىغان سۆزلەر كۆچۈرمىدىن بۇرۇن كەلسە، كۆچۈرمىدىن كېيىن ئۇنى ياكى ئۇنىڭ باشقا بىر ۋاريىانتىنى تەكرارلاش ئادىتى بار. مەسىلەن:

ol aydiki, mänänän

پېئىللارنىڭ ||| شەخس شەكلىدىمۇ كۆپلۈك شەكلىنى ئىشلىتىدىغان بۇ خىل ئادەت دەل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسىلەن:

üch ärkäk oghulnï toghurdi. birinchisigä kün at qoydïlar, ikkinchisigä ay at qoydïlar, üchünchisigä yulduz at qoydïlar.

ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا « كۈن » دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا «ئاي» دەپ، كەنجىسىگە «يۇلتۇز» دەپ ئات قويدى. « ئوغۇزنامە »، 28- بەت

9. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يۇنىلىش كېلىش ئاساسەن "-غە//-قە//- گە// - كە" قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما، شېئىرلاردا بۇ قوشۇمچىنىڭ || شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن "ـئە" شەكلىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

janim chiqadur därd ilä jänanimä äyting,
män xästä gäda hälini sultanimä äyting.

دەرد بىلەن جېنىم چىقاي دەپ قالدى، جانانىمغا ئېيتىپ قويۇڭ.
مەن بىچارە گادانىڭ ھالىنى سۇلتانىمغا دەپ قويۇڭ.
« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 242- بەت.

يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ " ـ ئە//- ئا " شەكلىدە ئىپادىلىنىشىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

sözüm oghluma sözlädim män tonga,
oghul mändän altïn manga nä tängä.

سۆزۈمنى دېدىم مەن ئوغلۇمغا، باتۇر،
مېنىڭدىن تۆۋەن ئۇ نىچۈك تەڭ بولۇر؟
« قۇتادغۇ بىلىك »، 78- بەت.

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ | شەخس بىرلىك بۇيرۇق- تىلەك رايى

شەكلىگە بەزىدە "— ئىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ata män häm bilürmän mäni säwärsän. ämma köp säwgäningni andin biläyin, mäning könglüm üchün mäni aghalarim birlä yibarsäng.

ئاتا مەنمۇ بىلىمەن، سەن ماڭا ئامراق. ئەمما، سېنىڭ ھەقىقەتەن ئامراق ئىكەنلىكىڭنى شۇنىڭدىن بىلەيكى، مېنىڭ كۆڭلۈم ئۈچۈن سەن مېنى ئاكىلىرىم بىلەن ئەۋەتسەڭ ئىكەن. « قىسەسۇل ئەنبىيا »، 121- بەت.

yolida tupraq olayin at üchün.

(يارىنىڭ) يولىدا (ئۇ مىنگەن) ئات ئۈچۈن تۇپراق بولاي.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 238- بەت.

بۇ خىل ئالاھىدىلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەسىلەن:

köni yol tutayin täsä yinchkälig
boghuzugh aritghu ay qilqï silig.

ئىنچىكە ۋە تۈز يول تۇتاي مەن دېسەڭ،
ئى پاك دىل، بولۇر گالغا ھالال يېسەڭ.

saqïnuq bolayin täsä bälgülüg,
boghuzqa äginkä hälal bär ülüg.

بولاي تەقۋادار مەن دېسەڭ بەلگۈلۈك.
گېلىڭنى ئىگىننى ھالال ئەتكۈلۈك.

« قۇتادغۇ بىلىك »، 912- بەت.

11. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " ي " بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشسىز رەۋىشداشقا بەزىدە " — ئىن " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

körmäyin dep kördi köz. körgäch köngül qildi häwa,

boldi zar etkän mäni ruswa köngül, qälläb köz.

كۆزۈم كۆرمەي دەپ تۇرۇپ كۆردى، كۆزۈم كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلۈم ھەۋەس قىلدى. مېنى مۇشۇنداق زار قىلغان ئاشۇ رەسۋا كۆڭلۈم، ئالدامچى كۆزۈم.

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 284- بەت.

بۇ خىل ئۆزگىچىلىكنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرۈشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن:

känä bir kün kök tülüklüg kök yallugh ärkäk böri yürümäyin turdi.

بىر كۈنى كۆك تۈكلۈك، كۆك يايللىق ئەرىكەك بۆرى ماڭماي تۇرۇپ قالدى.

« ئوغۇزنامە »، 35- بەت.

12. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا " غۇلۇق// گۈلۈك " قوشۇمچىسى پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، بىرەر ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر قوشۇمچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئومۇمەن ئاشۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dädi ol yan janibät sürgülüktur,

bu ish gär waqi' olsa körgülüktur.

ئۇ ئېيتتى: ئۇ يان بېرىش كېرەك، بۇ ئىش راست بولسا كۆرۈش كېرەك.

نەۋائىي: « فەرھاد- شېرىن » دىن

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ھۆكۈم يارىدەمچىسى " دۇر// تۇر، دۇرۇر// تۇرۇر " شۇنداقلا " - ئەر// - ئېر " نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى "ئەركەن// ئېركەن، ئەردى// ئېردى"، ھازىرقى زامان

شەكلى "ئەرۋۇر// ئىرۋۇر"، پۈتكەن سۈپەتداش شەكلى "ئەرمىش//ئىرمىش" قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن.

قىسقىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئۇمۇرتقىسى. بۇ جەھەتتىكى تىل پاكىتلىرىنى تولۇق جۈغلاپ، يەنىمۇ ئەتراپلىق شەرھلەش مۇمكىن ۋە شۇنداق قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقات كۈنسايىن چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، "قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى" (قارالغۇ: « جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 65- بەت)، "چاغاتاي تىلى فونېتىكا ۋە گراممىتىكا جەھەتتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ" (قارالغۇ: « چاغاتاي تىلى »، 5- بەت، 1986- يىل، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى) دېگەندەك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. توغرا چۈشەنچىلەر بىلەن بىر قاتاردا "چاغاتاي تىلى جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دەيدىغان تولىمۇ بىر تەرەپلىمە ۋە ناتوغرا قاراشمۇ بار.

بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، 14- ئەسىردىن 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان ئەدەبىي تىلنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "ئەدەبىي تىل" ياكى "يېزىق تىلى" دېگەندە مەزكۇر تىلنىڭ ئۆز

زامانىسىدا، ئېتنىك شەكللىنىشى ۋە تىل- يېزىق تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر- بىرىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدىغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۈركىي مىللەت ۋە قەبىلىلەر ئۈچۈن " ئورتاق تىل " بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمدى خاس ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " يېزىق تىلى " ، "يازما ئەدەبىي تىل" ياكى "مۇللام تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس. چۈنكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خاقانىيە تىلى (قەشقەر تىلى) نىڭ چاغاتاي خانلىقى باش بولغان يېڭى تارىخىي دەۋردىكى بىۋاسىتە راۋاجىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆز زامانىسىدا، " چاغاتاي تىلى "، " تۈركچە " دەپ ئاتىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئېنىق قىلىپ، "قەشقەر تۈركچىسى" دەپمۇ ئاتالغان. (قاراڭ: يۈقىرىقى كىتاب، 1- بەت) خوش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكللەنگەنىكەن ۋە ئۇ ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ، مەيلى ژانىر تۈرى جەھەتتىن ۋە مەيلى سان سالمىقى جەھەتتىن شۇنچىۋالا كۆپ، سۈپەت ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن شۇنچىۋالا يۈكسەك ئەسەرلەر يېزىلغانىكەن، ئۇنداقتا، مەزكۇر تىلنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ جانلىق تىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئالاقىسىز، ئۆز- ئارا تەسىر قىلىشمىغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس!

بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش توغرا ئەمەس دېگىنىمىزدە، تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمىز.

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش مەنتىقىگە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئەدەبىي تىل (ياكى يېزىق تىلى) ئەمەلىيەتتە جانلىق تىلنىڭ قېلىپلاشقان بەدىئىي شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. خۇددى ئۇلىسىز كۆركەم ئىمارەت، تۈپراقسىز ئوخشىغان زىرائەت بولمىغىنىدەك،

جانلىق تىلسىز ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق بىر ئەدەبىي تىل (مەيلى ئۇ بىر قانچە مىللەت، قەبىلە تەرىپىدىن بىللە قوللىنىلغان ئورتاق تىل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) نىڭ ئالتە ئەسىرگىچە جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قېلىشىنى تەسەۋۋۇرغا سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەگەر راستىنلا ئاشۇنداق بىرپەۋقۇلئاددە شارائىت تۈپەيلى ئەدەبىي تىل جانلىق تىل بىلەن بىر- بىرىدىن ئايرىلىپ قالغان دېيىلگەندىمۇ، بۇ خىل ئايرىلىپ قېلىش ئالتە ئەسىر داۋاملاشسا، شەكسىزكى، ئالتە يۈز يىل بىر- بىرى بىلەن دىدارلاشمىغان ئەدەبىي تىل بىلەن جانلىق تىل ئاقىۋەتتە تامامەن بىر- بىرىگە يات ئىككى تىلغا ئايلىنىپ كەتمىگەندىمۇ، روشەن پەرقلەرگە ئىگە قېرىنداش ئىككى تىلغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇقەررەر.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" دېيىش تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇزىنىڭ يېگانە ئەمگەكلىرى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە) نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن:

" بەندەئى خاكسار ئەگەرچە تۇۋراغدىن تۆكسۈك ئېردىم، ئەمما ئول قۇياش تەربىيەتى بىلە رەنگا- رەنگ گۈللەر ئاچتىم. ۋە بۇ ئەفكەندەئى بىشىتىبار ئەگەرچە زەررەدىن كەمرەك ئېردىم، ئول سەھاب تەقۋىيەتى بىلە گۈناگۈن دۇرلار ساچتىم. ۋە دىلسۆز ئەبياتىم مۇناجات ئەھلىغە ئاشۇب ۋە غەۋغا سالدى ۋە بەزم ئەفروز غەزەلىيياتىم خەراباتىيلارغە ئاھ ۋە ۋاۋەيلا سالدى" (قارالغ: شۇ نامىلىق قولىيازما ئەسەر، 98- بەت). يېشىمى: مەن ئەسلى تۇپراقتىن يەتتەر بىر ناتىۋان بەندە ئىدىم، لېكىن ئۇ قۇياشنىڭ تەربىيىتى بىلەن رەڭگارەڭ گۈللەر ئاچتىم؛ مەن ئەسلى توزاندىنمۇ يەتتەر ئەرزىمەس بىر نەرسە ئىدىم، لېكىن ئۇ بۇلۇتنىڭ قۇۋۋەت بېرىشى بىلەن رەڭدار دۇرلار چاچتىم. مېنىڭ

تەسرچان شېئىرلىرىم مۇناجات ئەھلى ئىچىدە توپىلاڭ ۋە غەۋغا قوزغىدى، بەزمە قىزىتقۇچى غەزەللىرىم مەيخانا ئەھلىنى "ئاھ، داد" دېگۈزدى.

ناھايىتى ئېنىقكى بۇ جايدىكى "مۇناجات ئەھلى" بىلەن "مەيخانا ئەھلى" مولا- ئىشانلارنى، شائىر- پەيلاسوپلارنى ئەمەس، بەلكى ئاددىي خەلق، پېقىر مىسكىنلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، ئۇ شېئىرلار، ۋە غەزەللەر "مولالام تىلى" بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئاددىي خەلق تىلى بىلەن يېزىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاشۇنداق دەرىجىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغىيالىغان. ئۇنىڭسىزمۇ بىزدە پاكىت ئاز ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نادىر مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بىرى بولغان غايەت چوڭ ھەجىملىك مۇزىكا- ناخشا سىستېمىسى "ئون ئىككى مۇقام" ۋە ئۇنىڭ نەزمىلىرىنى ئالايلۇق، "ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ' ئون ئىككى مۇقام ' ھەرگىزمۇ تويۇقسىز جەم بولۇپ قالغان مۇنەججىم، پەيلاسوپ، شائىر ۋە مۇزىكانتلارنىڭ ' 12 ۋاقىت 24 سائەت ' كە قاراپ بىرلا ۋاقىتتا ياراتقان، ياراتقاندىمۇ ئوشۇقمۇ ئەمەس، كەممۇ ئەمەس 12 قىلىپ ياراتقان تاسادىپىي ئۇتۇقى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك بەدىئىي ئىجادىيەت جەۋھىرى " (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە)»، 6- بەت). "ئون ئىككى مۇقام" نىڭ نەغمە نەزمىلىرىنى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ساپ ساقلىغان تۇردى ئاخۇن ئاكىمۇ بىر قانچە ئەۋلادتىن بۇيان مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پېقىرلىق بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ئاددىي خەلق ئوغلى ئىدى. دېمەك، مۇقام خەلقنىڭ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئۇنىڭ نەغمىلىرىنى ياراتقۇچى خەلق ئىكەنۇ، ئەجەبا ئۇنىڭ نەزمىلىرى "مولالام تىلى" نىڭ تىزمىسى بولامدىكەن؟ تۇردى ئاخۇن ئاكا بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن "ئون ئىككى مۇقام" دا جەمئىي 255 نەغمە بولۇپ، ئۇنىڭغا 2702 مىسرا نەزمە تېكىست قىلىنغان. بۇ تېكىستلەر چاغاتاي ئۇيغۇر

تىلى دەۋرىگە مەنسۇپ مەشھۇر شائىرلاردىن لۇتفىي، نەۋائىي، نەۋبەتىي، زەللىي، فۇزۇلىي، ھۇۋەيدا، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرى ۋە «غەرىب-سەنەم»، «ھۆرلىقا- ھەمراجان»، «يۇسۇپ- زىلەيخا» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ پارچىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىدىن تەركىب تاپقان. بۇ تېكىستلەر ئەسرلەردىن بۇيان مۇقام كۈيلىرى بىلەن بىللە يادىراپ كەلمەكتە. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، خەلقىمىزدىن ھېچقانداق بىر كىشى ۋە ھېچقانداق بىر ۋاقىتتا بۇ تېكىستلەردىن غەلىتىلىك، چۈشىنىكسىزلىك ھېس قىلغان ئەمەس! بۇ ھال "ئەلىشىر نەۋائىي (ئۇيغۇر تىلى) دەپ ئاتىغان" (تىيىپجان ئىلىيېۋ: ئۇ ئەن « كىرىش سۆز »، 5- بەت)چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، كەڭ ئۇيغۇر خەلق ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تىل ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ.

3. ئەگەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا خاسلا يېزىق تىلى بولۇپ، موللا، زىيالىيلار ئارىسىدىلا ئىشلىتىلگەن دېيىلسە، ئۇ ھالدا، كەڭ خەلق ئاممىسى ئالتە يۈز يىل مابەينىدە خاسلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە قورالى قىلغان بولىدۇ- دە، بۇگۈنكى ئۇيغۇر جانلىق تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە راۋاجى، بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاسىتە راۋاجى بولۇپ، بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن جانلىق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تەبىئىي ھالدا ناھايىتىمۇ زور بولغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ ياكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىنمۇ؟ ئەلۋەتتە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېقىن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا مۇنداق بىر چۈشەنچە بار: «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق

داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى. (قارالسۇن: شۇ ئاملىق ئەسەر، «كىرىش سۆز»، 27- بەت) مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي ئاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ، قەبىلە- قەبىلە يۈرۈپ توپلىغان تۈرلۈك تېمىدىكى خەلق قوشاقلىرىنى "جانلىق تىل ماتېرىياللىرى" دېگەن كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشىمىز ۋە بۇ جانلىق تىل پاكىتلىرى بىلەن بەزىلەر " يېزىق تىلى " ئاتاپ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارنى پارالىل قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشىمىز، يەنى بۇگۈنكى جانلىق تىل ئىگىلىرى ئۈچۈن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكمۇ ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۈشىنىشلىكمۇ كۆرۈپ بېقىشىمىز مۇمكىن. ئالايلۇق:

bardï közüm yaruqï,
aldi özüm qonuqï.
qanda ärinch qanïqï,
ämdi udïn ożghuru.
aydïm angar sävük,
bızni taba nä älük,
kächting yazï kärik,
qïlar äziz bäzük.

ïvrïq bashï qazlayu,
saghraq tolu közläyu,
saqïnch quzï kizläyü,
tün kün bilä sävnälim.

« تۈركىي تىللار دىۋانى »، 1- توم، 65-، 126-، 135- بەتلەر.

ئەمدى قىلاي بۇ دەھرى فەنادىن ھىكايەتى،
ھەمە ئالەم ئەھلىدىن ئەيلەي رىۋايەتى...
ئالىمكى بولسا ئىلمدا بى مەسەل، بى بەدەل،
ئەفلاتۇن ئولسا ئالدىدا بىر تىفل فىلمەسەل.
بىر فىكر ئىلە مۇتالىئە قىلسا ھەمە كىتاب،
بىر نۇقتە بىرلە قىلسا جەھان مۇشكۈلىنى ھەل.
ئەمۋالى بولسا ھەددى ئەدەددىن فوزۇن داغى،
ئىززاى بولسا ھەمەدىن يۇقارى ھەمە مەھەل.
سورۇندا بولسە ئورنى ھەمەدىن يۇقارىراق،
ھەم قازى بولسا ئىلكىدە نەچە ئەمەل.
بولسا قولىدا مەدرەسەسى تۆرت بەلكى بەش،
ماھىيانەنى ئوشۇل ئالسا بى جىدەل

« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »، 556-، 560- بەتلەر.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى يۇرۇش مىسالنى ئوقۇپ كۆرىدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى خەلق قوشاقلىرىغا قارىغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان شېئىرنىڭ ھازىرقى زاماندا ياشاۋاتقان ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر ئۇچۇن (مەيلى ئۇ زىيالىي ياكى دېھقان بولسۇن) ئومۇمەن چۈشىنىشلىك، جانلىق تىلغا يېقىن ئىكەنلىكىنى چوقتۇر ھېس قىلىمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ھال بىزگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ھەرگىزمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر جانلىق

تىلىنىڭ بۇۋاستە راۋاجى ياكى ئۇنىڭ نوقۇل ھالدىكى كۆچۈرمىسى ئەمەسلىكىنى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىسىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بىز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىزدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراممىاتىكا، فونېتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنلا ئەمەس، بەلكى لېكسىكا جەھەتتىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى. شۇڭلاشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاتا، ئانا، ئاكا، ئىنى، تاغا (تاغاي)، ئەر (ئېر)، خاتۇن (قاتۇن)، ئوغۇل، قىز، تاغ، سۇ (سۇۋ)، ئاش، ئۆي (ئەۋ)، ئاي، گۈن، يۇلتۇز، تۇن، يىل، قىش، ياز (ياي)، ئىسىق (ئىسىغ)، سوغۇق (ساۋۇق)، تاك، ئەمگەك، تەڭرى، ئېتىز (ئاتمز)، ئات، ئەت، ئىت، ئېغىل (ئاغىل)، قۇش، ئۆلۈم... قاتارلىق قەدىمىي ئۇيغۇرچىغا تەئەللۇق ئاساسىي سۆزلۈكلەر بىلەن بىللە " بودۇن، ئاجۇن، بالىق، قاغان، قۇنچوي، ئەش، ئەلكىن، نەنگىن،ئاسىغ، ئۇجماق، قامۇغ، تابۇغ، ئەسرو، يازى، يازۇق، تامۇغ، تېكىن، ئوران، ئۇلۇس، بىتىك، ئوتقاش، قۇت، ئۆكسۈك..." قاتارلىق سۆزلەملەرنىڭمۇ دائىم ئۆچرايدىغانلىقىنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىمىز. ئەمدى،ئاشۇ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان قەدىمىي ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى جانلىق تىلدىمۇ ئومۇمەن " خەلق، دۇنيا، شەھەر، پادىشاھ، مەلىكە، دوست، مېھمان، مال- دۇنيا، پايدا، جەننەت، ھەممە، خىزمەت، ناھايىتى، چۆل، گۈناھ، دوزاخ، شاھزادە، بەلگە، خەلق (مىللەت)، خەت، مەشئەل، بەخت، كەم " دەپ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ھەممىزگە مەلۇم. بۇ ھال بىزگە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىمكانقەدەر چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىپ

راۋاجلانغانلىقىدىن، نەتىجىدە، تىل ئەمەلىيەتتە جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئۆز سىپىدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يەنە ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس تېرمىنلارنى سەپلەپ بەلكى ئۆزىنى بېيتىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن ماسلىشالايدىغان ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا نۇرغۇنلىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس سۆز- ئىبارىلەر بارىكى، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەرنىڭ ئۆزاق ئەسرلەر مابەينىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگەرىشىنى باشتىن كەچۈرگەنلىدىن كېيىن، ئاندىن ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى بايقايمىز. ئالايلۇق:

"سەللىمازا" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "سەلىم" بىلەن "ئەئزا" نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزافەت (تەڭسىز بىركىمە) بولۇپ، كىتابىي تىل تەلەپپۇزىدا "سەلىمۇل ئەئزا" ئېيتىلىپ، "ئەزالىرى ساق- سالامەت" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. مەزكۇر "سەلىمۇل ئەئزا" نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكەن شەكلى "سەللىمازا" ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا كەڭ- كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، 12 كېچە- كۈندۈز كېسەلنىڭ قېشىدا تۇرۇپ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالايدۇ. ۋاڭجىڭفۇ سەللىمازا ساقايغاندىن كېيىن دوختۇرخانىدىن چىقىرىدۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل 9- سان، 15- بەت).

"ساتىراش" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "باش" مەنىسىدىكى "سەر" بىلەن "قىرىش، چۈشۈرۈش" مەنىسىدىكى "تەراش" سۆزىدىن تۈزۈلگەن بىرىكمە سۆز

بولۇپ، "سەرتەراش" تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەزكۇر سۆزمۇ جانلىق تىلنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا بۇگۈنكى "ساتىراش" بولۇپ قالغان.

"پايتىما" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ئاياق، پۇت" مەنىسىدىكى "پاي" بىلەن "يۆگەك" مەنىسىدىكى "تۇمار" سۆزىدىن ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، "پايتۇمار" تەلەپپۇز قىلىنغان. جانلىق تىلنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق بۇگۈنكى "پايتىما" ئاتالغۇسىغا مۇقىملاشقان.

"مويلاۋ" "بۇرۇت" مەنىسىدىكى بۇ سۆز ئەسلىدە "موي" بىلەن "لەۋ" (لەب) سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "مويى لەب" تەلەپپۇز قىلىناتتى.

" مويىسپىت" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "تۈك" مەنىسىدىكى "موي" بىلەن "ئاق" مەنىسىدىكى "سەفىد" دىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، "مويى سەفىد" تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئاق ساقال" مەنىسىنى بېرەتتى.

"غەللە- پاراق" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "ئاشلىق" مەنىسىدىكى "غەللە" بىلەن "ئوشۇق، ئېشىندى" مەنىسىدىكى "فەراغ" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، "غەللەئى فەراغ" تەلەپپۇز قىلىنىپ "ئېشىندى ئاشلىق" مەنىسىنى بېرەتتى.

"زاراتگاھ" بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جاي" مەنىسىدىكى "زىيارەتگاھ" نىڭ خەلق تىلىدا ئۆزلىشىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن.

"توقىلەنەت" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، "قوۋۇق، كىشەن" مەنىسىدىكى "تەۋق" بىلەن "لەنەت" مەنىسىدىكى "لەئنەت" نىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىزافەت بولۇپ، "تەۋقى لەئنەت" تەلەپپۇز

قىلىنىپ "لەنەت قوۋۇقى، لەنەت كىشىنى" دېگەن مەنىدە يۇرىتتى. مەزكۇر بىرىكمە سۆزمۇ جانلىق تىلدا ئۆزۈن يىللىق ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدا ئونىتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ "توقىلەنەت" (قەشقەر رايونىدا، "تۆقىلەنەت" دېيىلىدۇ) شەكلىدە سىڭگەن، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز جانلىق تىلدىن مۇشۇ بويىچە قوبۇل قىلغان.

"ئايەم" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى، " كۆن" مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان "يەۋم" ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈك شەكلى "ئەييام" نىڭ جانلىق تىلدا ئۆزلەشكىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتىدا كۆپىنچە " ئېيد ئەييامى " (ھېيت كۈنلىرى) شەكلىدە ئىشلىتىلگەن. مەزكۇر سۆز دائىم " ئېيد " (ھېيت) ئاتالغۇسى بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈنلا، جانلىق تىلدا بارا- بارا " كۈنلەر " مەنىسىنى يوقىتىپ، " ھېيت " ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالغان. نەتىجىدە خەلق تىلدا "ئايەم كۈنلىرى"، "ھېيت -ئايەم" دېگەن سۆزلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىز " ئايەم " سۆزىنى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى " ئەييام " دىن بىۋاستە قوبۇل قىلغان بولماستىن، بەلكى ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ قاتمۇ- قات تاسقىشىدىن ئۆتكەن " ئايەم " دىن قوبۇل قىلغان. شۇڭلاشقا ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ " ئايەملىمەك " دېگەن سۆز " ھېيتلىماق " دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

"دارىلئېتام" ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا ئۆزلىشىش، جانلىق تىلدىن ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنىش جەريانلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. ئەسلىدە ئۇ " يۇرت، ماكان، جاي " مەنىسىدىكى " دار " بىلەن " يېتىم " سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان " ئەيتام " دىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، چاغاتاي

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا " داۋۇل ئەيتام " تەلەپپۇز قىلىنىپ، " يېتىم- يېسىرلار ماكانى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

"ئالمادىس" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ئالەم" سۆزى بىلەن "يېگىلىق، يېگىلا يۇز بەرگەن، يۇز بېرىپ تۇرىدىغان" مەنىسىدىكى "ھادىس" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئىزافەت بولۇپ، ئەسلىدە كىتابىي تىلدا «ئالەمى ھادىس» تەلەپپۇز قىلىنىپ، "يېگىلىق دۇنياسى، يېگى- يېگى ھادىسىلەر يۇز بېرىپ تۇرىدىغان جاھان" ئۇقۇمىنى بېرەتتى. مەزكۇر "ئالەمى ھادىس" ئاتالغۇسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ، " ئالمادىس " بولۇپ قالغان ۋە شۇ بويىچە ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان. بىراق، ئۇ مەنا جەھەتتىن يەنىلا "يۇئالەم ھادىسىلەر ئالىمى، ھەرقانداق بىر ئەھۋالنى يۇز بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ" دېگەن ئۇقۇمنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، خەنزۇچىدىكى "[illegible]" سۆزىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئالمادىس كەلمەي قالسىچۇ؟ (قارالغۇ: «ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە لۇغەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1982- يىل نەشرى، 9- بەت.).

"ئالاھازەل" بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى "مۇشۇ قىياس بويىچە بولغاندا، مۇلچەرچە، تەخمىنەن" مەنىسىدىكى "ئالاھەزەل قىياس" سۆزىدىن قىسقىراپ ئۆزلىشىپ قالغان بولۇپ، مەزكۇر "ئالاھازەل" ئاتالغۇسى ھېلىمەھەمۇ "تەخمىنەن" مەنىسىدە يۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ كەتكىنىگە ئالاھازەل بىر سائەت بولدى" (قارالغۇ: يۇقىرىقى لۇغەت، 6- بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھمىيەت بېرىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان بىر مەسىلە شۇكى، ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا ئۆزى ئەسلىدىن چاغاتاي

ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ۋە ئۇزۇن يىللىق ئىستېمال جەريانىدا جانلىق تەلەپپۇزدا بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدە مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش تەۋە بولغان قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇم تاۋۇش چۈشۈپ قالغان سەۋەبتىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن سۆزلەر بار ۋە بۇ سۆزلەر ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا زىيالىيلار تەرىپىدىنمۇ، جانلىق تىلدا دېھقانلار، خەت- ساۋاتى يوق ئادەملەر تەرىپىدىنمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
پايگاه	پەگاھ (" ي " چۈشۈپ قالغاچ " ئە " ئۇزۇن)
دەھلىز	دەلىز (" ھ " " " " ")
فەھم	پەم (" " " ")
ۋەجە	ۋەج (" " " ")
تەئىم	تەم (" ئ " " " " ")
مۆئتەبەر	مۆتىۋەر(" " " " ئۆ ")
مەئسۇم	مەسۇم (" " " " ئە ")
شەئن	شەن (" " " ")
مۆئتەدىل	مۆتىدىل(" " " " ئۆ ")

مۇنداق مىساللارنى يەنە نۇرغۇن كۆرسىتىش مۇمكىن، بۇ يەردە شۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەنىدۇق. دېمەكچىمىزكى، يۇقىرىقىدەك خاراكتېردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىلا ئۇيغۇر جانلىق تىلى خەزىنىسىگە قوشۇلغان ۋە جانلىق تىلنىڭ ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال قىلىش، فونېتىكىلىق شاللاش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇنداق بولمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندىكى ئەدەبىي تىلىمىز، جانلىق تىلىمىز ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىش ۋەزىيىتى بولمىغان بولاتتى.

5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن تىل شكەللىكىنى دەللىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم پاكىتلارنىڭ بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىلىمىزدا يوق بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئېلىپمېنتلارنىڭ ئىزچىل ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق. لېكسىكىلىق ۋە گراممىاتىكىلىق ئېلىپمېنتلار بارىكى. بۇلار ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ گەۋدىلىنىپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئا. فونېتىكا جەھەتتە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا نىسبەتەن مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى " ئا، ئە " تاۋۇشلىرىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىنمۇ " ئې، ئى " لەرگە ئۆزگەرمەسلىكىدىن ئىبارەت. بۇ خىل خۇسۇسىيەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن، تاۋۇم يوق، قارىنىم ئاچتى، يارىم سائەت ساقلىدىم، دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ھادىسە خەلق قوشاقلىرى ۋە خەلق ناخشىلىرىدا تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

شەمۇشەگە داڭ كەتكەن،	كېچە - كۈندۈز قىلارمەن
قەشقەرنىڭ ئانارى بار،	يارىمى تىلەكىنى.
ئەنجۈرى ئەجەب شېرىن،	ئۇچ گۈن ياقالاپ ماڭىپ،
خۇش ئىللىق ياھارى بار.	ئۇگەننى ئىلەكىنى. (تارماق ئېقىن ا
(قەشقەرخەلق ناخشىسى)	(لوپنۇر قوشقى)

ئە. لېكسىكا جەھەت

هازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ئاز بولمىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەملەر بارىكى، بۇلار بەزىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە "يەرلىك پۇراق بېرىش" يۇزىسىدىن ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئەدەبىي تىل لۇغەتلىرىمىزدە كۆرۈلمەيدۇ. ئالايلۇق:

هازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
پەجۋەخ	پەنج ۋاقىت	بەش ۋاقىت
لەپپالەپ	لەبالەب	لىپمۇلىق
مۇت	مۇفت	بىكارلىق، ھەقسىز
دۇمبە	دۇنبە	قۇيرۇق
زابانداراز	زەباندىراز	سۆزمەن، ناتىق
ۋەج	ۋەرج	قىممەت، باھا، بايلىق
ئىۋناق	ئەيىناك	مەجرۇھ
ھولوپا	ئولوفە	يېگۈلۈك، ھەلەپ
رەخنە	رەخنە	تۆشۈك، يىرتىق
چوپگەز	چوبگەز	ياغاچ گەز (تامچىلىق ئەسۋابى)
گۇستاخ	گۇستاخ	ئەدەبسىز
پىروزا	فىروزە	كۆچمە، كۆك رەڭلىك
مىنەپتە	مىن ھەفتە	بازار كۈندىن باشقا كۈنلەر
تەممەت	تەممەت	پۇتۇنلەي، مۇتلەق
زانانە	زەنانە	ئايالىلارچە، نازۇك
زەن	زەن	ئايال، خوتۇن
زەيپانە	زەئىفانە	ئايالىلارغا خاس بولغان
زۇلۇپ	زۇلف	چاچ، ئايال چېچى

زۇلپىكەش	زۇلفكەش	چاچ ساتقۇچى
ئەندەك	ئەندەك	كىچىككىنە، بىر ئاز
ۋاسا	ۋەسە	ھاسا، تاياق، كالتەك
ۋاسىدەمىيان	ۋەسەدەرمىيان	ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋاسا
بىزە	بىزە	بىر ئاز، كىچىككىنە
پىشكە	پىشكەش	ھەدىيە
سەگ	سەگ	ئىت
ھەمسال	ھەمسال	تەڭتۇش،بويداش
ھەمكام	ھەمكام	ئىناق، غايىداش
كار	كار	ئىش، ئەمگەك
كارگەر	كارگەر	ئىشچى، ھۈنەرۋەن
مالامەت	مەلامەت	ئەيىبلەش
مەنزەر	مەنزەر	بالىخانا، يىراقتا نەزەر تاشلايدىغان جاي
روزانە	روزانە	تۈرمۇش، تىرىكچىلىك
زاكاۋەت	زەكاۋەت	زېرەكلىك،ئۆتكۈرلۈك
مازا	مەزار	مۇقەددەس، ئەۋلىيا

(يۇقىرىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىل نەشر قىلغان « ئۇيغۇر شۇئىلىرى سۆزلۈكى » دېگەن كىتابتىن ئېلىندى)

ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى جانلىق تىلىمىزدا، ئۇزۇن يىللىق ئۆزلىشىش جەريانىدا بىرقانچە خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ كەتكەن چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى "ئايلىنىش، ئوبوروت، نۆۋەت، قېتىم، دەۋر" مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان "دەۋر" سۆزى ھازىرقى جانلىق تىل ئەمەلىيىتىدە "دور، دو، دۆر، دۆ" بولۇپ جەمئىي تۆت خىل تەلەپپۇزدا ئىستېمال قىلىنماقتا. مەسىلەن:

(1) ... گەپنىڭ لىلاسنى دېسەك، مۇشۇ دورەم بۇ كىتاب سودىسىدا راۋرۇس زىيان تارتىۋاپتىلا («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل، 11- سان، 38- بەت) بۇ يەردىكى "دورەم" نىڭ تۈپ سۆزى "قېتىم" مەنىسىدىكى "دەۋر" دىن ئۆزگەرگەن "دور" بولۇپ، "ئەم" بۇ يەردە، خۇددى "ئەۋۋەل" سۆزى جانلىق تىلدا "ئەۋۋەلەم" دېيىلگەندەك، سىپايىلاشتۇرۇش رولىدىكى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ.

(2) تىلىمىزدا "دوغا چىقماق، دوغا تىكمەك" دەيدىغان سۆز بار. بۇ يەردىكى "دو" ئوخشاشلا "قېتىم، نۆۋەت" مەنىسىدىكى "دەۋر" دىن ئۆزگەرگەن "دوغا چىقماق" ياكى "دوغا تىكمەك" دېگەنلىك، شۇ "نۆۋەتكە چىقماق"، شۇ " قېتىمغا تىكمەك" دېگەن بولىدۇ.

(3) بەزى جايلاردا، خۇسۇسەن قەشقەر رايونىدا، بۇرۇنقى چاغلاردا ھوقۇق- ئەمەل تۇتقان ياكى ھۈنەر- كەسپتە بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئادەملەر ھەققىدە "ئۇ بۇرۇن خېلى دۇر سۈرگەن ئادەم" دەپ ئېيتىشىدۇ.

(4) مال ئوبوروتى ياخشى، بازىرى ئىنتىك، تاپاۋىتى يۇقىرى باققالار "دۇكا باققال" دەپ تەرىپلىنىدۇ. بۇ " دەۋركار " سۆزىنىڭ جانلىق تىلدىكى ئۆزلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ب. گرامماتىكا جەھەتتە

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى"ئەسل، ھال، ئەجەب، دائىم، مەرھەب" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قوش زەبەرلىك ھالەت شەكلى "ئەسلان، ھالان، ئەجەبان، دائىمان، مەرھەبان" لارنىڭ ئاخىرىدىكى "ن" تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، " ئەسلا، ھالا، ئەجەبا، دائىما، مەرھابا " قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، شۇ خىلدىكى "ئاساس، خۇسۇس، ئەين، شەخس، قىسم،تەخمىن، جەۋاب، قەست، جەزم، ھەقىقەت، ئومۇم، تەسادىق" سۆزلىرىنىڭ "ئاساسەن، خۇسۇسەن،

ئەينەن، شەخسەن، قىسمەن، تەخمىنەن، جاۋابەن، قەستەن، جەزمەن، ھەقىقەتەن، ئومۇمەن، تاسادىپەن" شەكىللىرى ئەينەن قوللىنىلىدۇ. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ خىل گراممىاتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە سۆزلەرنىڭ سان- سالماق جەھەتتە ئەدەبىي تىلدىكىدىن كۆپرەك ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئالايلۇق، " ئاخىر " سۆزىنىڭ ھالەت شەكلى "ئاخىران" جانلىق تىلدا " ئەخىرەن " (" ئى " ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش) قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ ئەخىرەن مۇرادىغا يېتىپتۇ. مۇنداق قىلىۋەرسەڭ، ئەخىرەن تۈمشۇقۇڭغا يەيسەن، دېگەنلەرگە ئوخشاش. "ئاخىران" غا تەقلىد قىلىپ ياسالغان " دەسلەبان " سۆزىمۇ جانلىق تىلدا " دەسلىۋان " قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- خۇدايا توۋا، مەن دەسلىۋانىسىدا ئۈچ سەر كۆمۈشكە ئالغاندۇ دەپ ئىشەنگىم كەلمىگەن، - دېدى مىرزاپ شائىيۇ («شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987- يىل 11- سان، 35- بەت).

ئۇنىڭدىن باشقا جانلىق تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان "ئالاھىدە" مەنىسىدىكى "ئالايىتەن" سۆزىنىمۇ "ئالاھىدەتەن " ياكى "ئالاھىددەن" دىن ئۆزگەرگەن دەپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان "كى" باغلىغۇچىسىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ "كىم" دەيدىغان يەنە بىر ۋاريىانتى بولغان. مەزكۇر "كىم" باغلىغۇچىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، جانلىق تىلدا، جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ ئۇنى گەۋدىلەندۈرۈش، كۈچەيتىش ياكى مەلۇم سۈرئەتنى ئىپادىلەش رولىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كېلىپلاكىم كەتتى، مەن بېرىپلاكىم قايتىپ كېلىمەن، قارىپلاكىم يىغلاپ

كەتتى، تونۇپلاكىم ۋارقىرىۋەتتى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، ئەدەبىي تىل ۋە لۇغەتلەردە كۆرۈلمەيدىغان بىر بۆلەك چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئىزاھەتلەر كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
رويىزىمىن	روبى زەمىن	يەر يۈزى، جاھان، دۇنيا
زامانى ئەۋۋەل	زەمانى ئەۋۋەل	بۇرۇنقى زامان
زامانى ئاخىر	زەمانى ئاخىر	ئاخىر زامان
نەپسى شەيتان	نەفسى شەيتان	شەيتاننىڭ نەپسى
پەيلى شەيتان	فېئلى شەيتان	شەيتاننىڭ پەيلى
ئىسمى شېرىپ	ئىسمى شەرىف	شەرەپلىك ئىسىم
ۋاقتى مۇرىت	ۋەقتى مەۋرىد	قولايلىق ۋاقىت
لەۋزى ھالال	لەفزى ھەلال	راست سۆز
ئەھلى مۇمىن	ئەھلى مۇئمىن	مۇمىن ئادەم، ئىمانلىق ئادەم
تەركىدۇنيا	تەركى دۇنيا	دۇنيادىن كېچىش
ھاجى ھەرەم	ھاجى ھەرەم	مەككىنى زىيارەت قىلغان ئادەم

بۇلاردىن باشقا، " كالامۇللاھ (كەلەمۇللاھ)، ئەستاغپۇرۇللاھ (ئەستاغفۇرۇللاھ)، ئەلھۇكمىلىللاھ (ئەلھۇكمۇلىللاھ)، ماشائاللاھ، ئىنشائاللاھ، نۇزەمبىللاھ، ئىللاھ بىللاھ " قاتارلىق بىرىكمە سۆزلەر، شۇنىڭدەك، "دەسلەپ تاماقلىنايلى، ئاندىن گەپلىشەيلى" مەنىسىدىكى "ئەۋۋەل تەئام، بەئدەز كەلام " جۈملىسى بەزى جايلاردا " ئەۋۋەل تائام، بادەز كالام " شەكلىدە، يەنە بەزەن جايلاردا بولسا "ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام" شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. بەزى جايلاردا،

خۇسۇسەن قەشقەردە، كاۋاپ بازىرىدىن ئۆتسەك، كاۋاپچىلارنىڭ گاھ "بەررى كاۋاپ"، گاھ " كاۋاپ بەررى" دەپ توۋلىغىنىنى ئاڭلايمىز. بۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى " كەبابى بەررى" نىڭ ئۆزلەشكەن شەكلى بولۇپ، "پاقلان كاۋىپى " دېگەنلىكتۇر. ھېيت نامىزىغا كىرگەندە، مەزىن (مۇئەززىن): ئەسسەلاتۇ سەففەن، سەففەن! " دەپ جاكار قىلسا، ھەتتا دېھقانلارمۇ چۈشىنىپ "گۇررىدە" ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشىدۇكى، بۇ " ئەمدى نامازقىلىمىز، سەپلىرىڭلارنى راۋرۇس قىلىپ تۇرۇڭلار" دېگەن بولىدۇ. كىشىلەر ئەسىنگەندە: "ئەسەغفۇرۇللاھ ئەلئەزىم" دەيدۇ، بۇ "ئۇلۇغ خۇدا! مېنى كەچۈرگىن" دېگەنلىك بولىدۇ؛ چۈشكۈرگەندە بولسا، "ئەلھەمدۇلىللاھ شۈكرەن ئەلە كۈللە ھالىن" دەيدۇ. بۇ "ھەرقانداق ئەھۋالدا، رەھمەت يۈزىسىدىن ئاللاھنى مەدھىيىلەيمەن" دېگەنلىك بولىدۇ، ۋە باشقىلار.

(4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن، ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ۋە" مەنىسىدىكى "ۋاۋ" ھەرپى بىلەن باغلىنىدىغان تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزىلىرى قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان ۋە بەزىلىرى ئەينەن ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى جانلىق تىلدا	چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	مەنىسى
قەددى- قامەت	قەددۋقامەت	بوي- تۇرۇق
پەند- نەسىھەت	پەندۋنەسىھەت	ساۋاق- نەسىھەت
ھەددى- ھېساب	ھەددۋھېساب	چەك- ھېساب
ئىنس- جىن	ئىنسۋجىن	ئىنسان- جىن
باغۋبوستان	باغۋبوستان	باغ- بوستان
تاغۋدەريا	تاغۋدەريا	تاغ- دەريا

كېچه يوكۇندۇز	كېچه يوكۇندۇز	كېچه- كۇندۇز
ۋاقىت- سائەت	ۋەقتۇ سائەت	ۋاقىت- سائەت

(5) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "نى" قوشۇمچىسى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بولغاندىن سىرت، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ" ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. بۇ خىل " نى " قوشۇمچىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى " نىڭ " رولىدا كېلىدىغان ئەھۋال ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

شىلپە نانىنى ياقماڭلار،
كۆيۈپ كېتەدۇر چاۋات(كاكچا نان)
مېنى ئىچىمنى كۆيدۈرگەن،
مەللەڭدىكى ئاق ناۋات.

نەگە يۈرسەڭ سېنى بىلەن بارۇرمەن،
كۆز ياشىمغا كېمە سالىپ ئۆتۈرمەن.
خۇدايتالا جۈپتۈنۈ ئايرىماسۇن،
غاريپ بولسام شۇيىمەندە ياتۇرمەن.

- لوپنۇر قوشاقلىرىدىن.

ئۇنىڭدىن باشقا،چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىنمۇ مەزكۇر تىلنىڭ خەلق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارنى تېپىش مۇمكىن. ئالايلۇق، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى " ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى " دىن ئىبارەت سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ ھەممىسى سۆز بېشىدا بىرلا ئەلىف (ا) ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئەنە « تۈركىي تىللار دىۋانى » گۈۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، ئاشۇنداق ئىپادىلەش بىلەنمۇ ئەينى زاماندىكى زىيالىيلار،

موللىلار ھېچقانداق بىئەپلىك، قىيىنچىلىق ھېس قىلمىغان. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، پەقەت كەڭ ئاممىنىڭ، ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ يېزىقنى ئىگىلەپ ساۋات چىقىرىشىنى ئوڭايلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغىنى ئۈچۈنلا سۆز بېشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارغا ئومۇمەن ئېنىق بەلگىلىمە قىلىپ، "ئا" ھەرپى ئاساسەن يالغۇز ئەلف ھەرپىنىڭ ئۈستىگە مەد (ـ) بەلگىسىنى قويۇش (ا) بىلەن ئىپادىلەنگەن. " ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ " دىن ئىبارەت تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش يالغۇز ئەلف ھەرپىگە يالغۇز "ۋاۋ" ھەرپىنى جۈپلەش (او) بىلەن ئىپادىلەنگەن: "ئې، ئى" ھەرپلىرى بولسا، يالغۇز ئەلف ھەرپى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنى جۈپلەشتۈرۈپ يېزىش (اي) بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەگەر خاسلا زىيالىيلار، موللىلار كۆزدە تۇتۇلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ خىل يېزىق ئىسلاھاتى بولمىغان بولاتتى دەپ قارايمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان دەسلەپكى چاغلاردىن تارتىپلا ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئىمكانقەدەر ئەدەبىي تىلغا يېقىنلىشىپ راۋاجلانغان، ئەدەبىي تىلمۇ ئىمكان بار جانلىق تىلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. دەل ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇنبەت تۈپرىقى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مەركۇر تىل روناق تاپالىغان، گۈللىنەلىگەن ۋە ئالەمشۇمۇل مېۋىلەر بەرگەن. چۈنكى جانلىق تىل ئەدەبىي تىلنىڭ قېنى ھەم جېنى: جانلىق تىلدىن ئايرىلغان ئەدەبىي تىل ئۈزۈك ئىسكىلىتقا ئوخشايدۇ، ھاياتى كۆچى بولمايدۇ.

بىز يۇقىرىقىدەك مۇلاھىزە ۋە ئاساسلار بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئەينى زاماندىكى جانلىق تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر تىلى دەپ قارايمىز.

§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ كۆنىمىزدىكى رېئال ئەھمىيىتى

تېپىك ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىر چاغدا، ئەرەب- پارس تىللىرىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز- ئىبارىلەرنى ۋە بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئاشۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز- ئىبارىلەر ۋە بەزەن ئىپادىلەش شەكىللىرى (مەسىلەن، "چۈنكى" بىلەن باشلانغان سەۋەب بېقىندا جۈملە شەكلى، "ئەگەر" بىلەن باشلانغان شەرت بېقىندا جۈملە شەكلى ۋە "كى" بىلەن باغلانغان ئىزاھ بېقىندا جۈملە شەكلى قاتارلىقلار) تۈرلۈك دەرىجىدە ئۆزلەشكەن ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مۇشۇ ئەمەلىيەتكە چۆكۈپ مۇلاھىزە قىلساق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تولۇق نېگىزى بىلەن چۈشىنىش ۋە ئۇنى توغرا شەرھلەش، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدىن بۇگۈنكى زامان مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر ئىش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىزنىڭچە، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەۋاتقان بىر مەدەنىي ئىنسان بولۇش سالاھىيىتىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگەنگەندە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدىكى مۇسۇلمانچە تەركىبلەرنىڭ مەنە- ئۇقۇم

داۋىرىسىنى توغرا ۋە تولۇق شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر مىللىتى مۇسۇلمان مىللەت. شۇ شاراپەتتىن مۇتلەق كۆپ سانلىق ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى « قۇرئان كەرىم » نى مەنبە قىلغان مۇسۇلمانچە ئىسىملاردىن ئىبارەت. ئەمما، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق زامانلىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، نۇرغۇن ئىسىملاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەر بولغان. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە ۋاريىانتى بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇلار ئوخشىمىغان كىشى ئىسىملىرى بولۇپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن. خېلى بىر بۆلەك مۇسۇلمانچە ئىسىملاردا فونېتىك ئۆزگىرىش نىسبەتەن چوڭ بولغاچقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسي بىلىملەرگە ئىگە بولمىغان ئادەم ئۈچۈن، مەزكۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش تەس بولۇپ قالغان. بىر مەدەنىي ئىنسان تۇرۇقلۇق ئۆز ئىسمىنىڭ مەنىسىنى بىلمەسلىك نە قەدەر ئەيىب ئىش ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاساسي بىلىملەرنى ئۆگىنىش خەلقىمىز ئىچىدىكى بۇ خىل كىشى ئىسىملىرى ساۋاتسىزلىقنى ئۇزۇل- كېسىل يۇيۇپ تاشلايدۇ. بۇ ھەقتىكى تەپسىلي بايان ئۈچۈن، پېقىر يازغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1995- يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ «لېكسىكولوگىيە ۋە كىشى ئىسىملىرى ئىلمى» دېگەن بابىغا نەزەر ئاغدۇرۇش ھاۋاله قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسي بىلىملىرىنى ئىگىلىگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ۋە ئۇلارنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش سەۋەبى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى تىلىمىزدا، "سەللىمازا"،"مويىسپىت" ۋە "زارانگاھ" دېگەن سۆزلەر بار. بۇلار ئىناۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدە، ئايرىم- ئايرىم ھالدا، "ئۇزۇل- كېسىل، پۈتۈنلەي،

تولۇق (كېسەل كىشى ھەققىدە)؛ سەللىمازا ساقايماق"، "چاچ- ساقاللىرى ئاقارغان، ياشانغان، پېشقەدەم، چوڭ: مويسىپىت ئادەم"، "ئۆلگەن كىشىلەرنى كۆمىدىغان جاي، قەبرىستان ." دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قاراڭ: "ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى" (قىسقارتىلمىسى) 571-، 623- ۋە 1050- بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى) ئەمدى، ئازراق دىققەت قىلىدىغانلا بولساق، بۇ سۆزلەر ئاددىي سۆزلەر ئەمەس، بەلكى، بىرىكمە سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز ۋە بۇ چاغدا، " سەللىمازا " دېگەن سۆزنىڭ "سەللە" ۋە "مازا (مازار) " بىلەن ئالاقىسى بارمىدۇ؟ تىلىمىزدا، " تۈك، قىل "ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىدىغان "موي " دەيدىغان بىر سۆز بار. ھالبۇكى، مەزكۇر "موي" بىلەن "مويسىپىت" دېگەن كەلىمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت باردۇ؟ "زاراتگاھ" تىكى "گاھ" سۆزىنىڭ مەنىسى تىلىمىزدىكى "سەيلگاھ "، "جەڭگاھ "، " مەنزىلگاھ " ۋە " ھېيتگاھ " دېگەن كەلىمىلەردىكى " گاھ " بىلەن ئوخشاشمىدۇ؟ ئەگەر ئوخشاش بولسا، "زارات" دېگەن نېمە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان گەپتۇ؟ دېگەن سوئاللار توغۇلىدۇ. ئەمدى، بۇ سوئاللارغا ئۇيغۇر تىل تارىخىدا، ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىشلىتىلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسي بىلىملىرى جاۋاب بېرىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى " سەللىمازا " سۆزى ئەسلىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىزافەت بولۇپ، ئەدەبي تىلدىكى تەلەپپۇز شەكلى "سەلمۇلئەئزا " ئىدى. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان "سەلىم" (ساغلام، ساق، مۇكەممەل) كەلىمىسى بىلەن " ئەئزا " (ئەزا) سۆزىنىڭ ئەلفلام (ال-) لىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "ئەزالىرى ساق- سالامەت" ئۇقۇمىدىكى مەزكۇر "سەلمۇلئەئزا " بىرىكمىسى ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا "سەللىمازا" تەلەپپۇز قىلىنىپ، "پۈتۈنلەي، تولۇق" ئۇقۇمىنى ئاڭلاتىدىغان سۆز بولۇپ قالغاندۇر؛ ھازىرقى

تىلىمىزدىكى "مويىسپىت " سۆزىنىڭ ئەسلىدە، " تۈك، قىل " ئۇقۇمىدىكى "موي" كەلىمىسى بىلەن "ئاق، ئاق رەڭلىك" مەنىسىدىكى "سەفىد" سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان " مويى سەفىد " شەكلىدىكى پارسچە ئىزافەت بولۇپ، ئالتە ئەسىرلىك ئۆزلەشمە ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، بۇگۈنكى " مويىسپىت " تەلەپپۇزىدىكى سۆزگە ئايلىنىپ قالغان؛ " زاراتگاھ " سۆزىگە كەلسەك، ئۇ ئەسلىدە ئەرەبچە " زىيارەت " سۆزى بىلەن، پارسچە " گاھ " (مەيدان، يەر) كەلىمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان " زىيارەتگاھ " شەكلىدىكى بىرىكمە سۆز بولۇپ، كېيىنچە جانلىق تىلدا " زاراتگاھ، زاراتكا " تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، مەخسۇس ئاي كۈنلەردە زىيارەت قىلىنىدىغان جاي- " قەبرىستانلىق " نى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغانكى، دېھقانلار بۇ سۆزنى كۆپىنچە "زاراتلىق" (زىيارەتلىك جاي) شەكلىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە ۋە باشقىلار.

روشەنكى، مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇلاردىكى فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەش ئەمەلىيەتتە، تىلىمىزنىڭ پەخىرلىك ئۇزاق تارىخىنى يورۇتۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئىلمىي قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ياخشى ئۆگەنگەندە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچرايدىغان، كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان شېئىرلارنى ياخشى چۈشەنگىلى ۋە ئۇلاردىكى بەدىئىي گۈزەللىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولغىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، ھازىرغىچە بولغان پۈتكۈل تىل تارىخىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سالمىقى ئەڭ زور ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، شېئىرىيەت ئۆزىنىڭ ئۆلمەس نامايەندىلىرىنىڭ بۇيۇك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ۋايىغا

يەتكۈزۈلگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرى تەبىئىي ھالدا، كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشنى، ئەسەرلىرىدە ئۇلارغا تەقلىد قىلىشنى ئىپتىخارلىنارلىق ئىش بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئائىت ئەسەرلەردە، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى ئەڭ ياخشى ئىزاھلايدىغان سۆز-ئاتالغۇلار ھەممىسە ئۇچراپ تۇرغاندىن باشقا، خۇسۇسەن غەزەل ژانىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى كلاسسىك شائىرلارغا تەقلىد قىلىنغان گراممىاتىك قۇرۇلمىلارمۇ دائىم كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

قەسەم بىللا سېنگەدەك يارۇ- جانان تېپىلماس،
ۋەسلىك ئۈچۈن مېنىڭدەك شەيدايى جان تېپىلماس.

.....

ئۆلگەننى تىرىلدۈرگەن بولسا مەسىھ ئۇ زامان،
ئەمدى جانغا سېنىڭدەك ئارامى جان تېپىلماس.

(ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر: « ئۆمۈر مەنزىللىرى » 62- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىدىكى تۆت مىسرا ئىچىدىكى، "مەسىھ" (ئىسا پەيغەمبەر) سۆزىدىن باشقا، " بىللا " (تۇغرىسى (بىللاھ) بولۇشى كېرەك)، "يارۇ- جانان "، " شەيدايى جان " ۋە "ئارامى جان " قۇرۇلمىلىرى پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ توغرا شەرھىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، "بىللاھ" سۆزى ئەسلىدە ئەرەبچە قۇرۇلما بولۇپ، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى "بى " بىلەن "ئاللاھ " سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھ بىلەن" دېگەن بولىدۇ؛ "يارۇ- جانان" بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭداش بىرىكمە ("ۋە" بىرىكمىسى) قۇرۇلمىسى بولۇپ، "يار" بىلەن "جانان" ئوتتۇرىسىدىكى "-ئۇ" تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە " ۋە" ئوقۇلىدىغان، نەزمىي ئەسەرلەردە

بولسا، " ـ ئۇ " ياكى " يۇ " (مەسىلەن، " كېچەيۇ كۈندۈز " دىكى " ـيۇ " غا ئوخشاش) ئوقۇلىدىغان تەڭداش بىرىكمە بەلگىسى "و" ھەرپىدىن كەلگەن؛ ئەمدى، " شەيدايى جان " بىلەن " ئارامى جان " لارغا كەلسەك، بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تەڭسىز بىرىكمە قۇرۇلمىسى- ئىزافەت بولۇپ، بۇ قۇرۇلمىلاردىكى ئالدىدا كەلگەن " شەيدا " ۋە " ئارام " سۆزلىرى ئېنىقلانغۇچى سۆز، "جان" كەلىمىسى بولسا، ئېنىقلىغۇچى سۆز ھېسابلىنىدۇ. بىرىكمە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى "يى" بىلەن " ـ ئى " قوشۇلغۇچىسى بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىك قائىدىسى بويىچە قوشۇلغان قوشۇمچىلار بولۇپ، مەزكۇر بىرىكمىلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى يېشىمى ۋە تۈزۈلمىسى "جاننىڭ شەيدىسى، جان پىدا قىلغۇچى، جېنى بىلەن بېرىلگەن"، "جاننىڭ ئارامى " شەكلىدە بولىدۇ.

دېمەك، بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر غەزەللىرىدىكى، مۇقام تېكىستلىرىدىكى مۇشۇ خىل قۇرۇلمىلارنى بىمالال چۈشىنەلەيمىز ۋە ئۇلاردىن تېگىشلىك زوق ئالالايمىز.

تۆتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىي بىلىملىرى بويىچە مەرىپەتلىك بولغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەردە ئىزچىل مەۋجۇد بولۇپ كېلىۋاتقان فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى بىلگىلى ۋە ئۇلارنى ئىلمىي ھالدا توغرا شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇش چېكى جەھەتتە بىر- بىرىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

باش بوغۇمدا قىسقا " ئا، ئە "	باش بوغۇمدا ئۇزۇن " ئا،ئە "
ئاكا (aka)	ئادەم (a:däm)
ئەخەت (äxät)	ئەمەت (ä:mät)

جاكار (jakar) جاهىل (ja:hil)

مەخلۇق (mäxluq) مەدىكار (mä:dikar)

دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ خىل ئەھۋال سۆزلەرنىڭ ئاياغ ۋە ئارا بوغۇملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.)

ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگەنگەندىن كېيىن بىلدۇقكى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە،ئەرەب- پارسچىدىن ئۇرغۇن سۆزلەملەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، مەزكۇر چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كىرگەن ئەرەب- پارس تىللىرى فونېتىكىسىنىڭ تەسىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىمۇ سىڭدۈرگەن. نەتىجىدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇئەييەن دائىرىلىك ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى شەكىللەنگەنكى، يۇقىرىقى مىساللاردا كۆرسىتىلگەن " ئادەم" ۋە "جاھىل" سۆزلىرىدىكى" a: " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى ئاشۇ خىل ئۆزلەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش سانىلىدۇ. "ä:mät"(ئەمەت) ۋە " mä:dikar " (مەدىكار) سۆزلىرىگە كەلسەك، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، "ئەھمەد " ۋە "مەردىكار" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇزاق جاھانلىق قوللىنىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مەزكۇر سۆزلەردىكى "ھ" ۋە "ر" تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە، كۇنىمىزدىكى "ئەمەت " (ä:mät) ۋە "مەدىكار " (mä:dikar) سۆزلىرى بولۇپ قالغانكى، بۇ سۆزلەردىكى " ä: " (ئە:) ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشى بولسا، ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان شەكىللەنمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

فونېتىكىسىدا، "ئۆزۈن سوزۇق تاۋۇشلار" دېگەن بىر بابنى ئېچىشنىڭ ھەققىدە تەنمۇ زۆرۈرلۈكنى نەزەرىيە ئاساسى بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ.

بەشىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە ئوبدان تەتقىق قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋۇندىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى، شۇنىڭدەك سۆز- كەلىمىلەرگە كۆچمە مەنىلەرنىڭ يۈكلىنىشى قاتارلىق سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنى دادىغا يەتكۈزۈپ شەرھلەپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، "چوكان" كەلىمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىدە: "يېڭىلا توپى بولغان ياش ئايال، جۈۋان؛ سۆگەت قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ ئەتىياز مەزگىلىدە بىخلىنىپ، كۆكەرگەن ئۇزۇن تېلى " دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قارالسۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 430- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ئەمما، مەزكۇر "چوكان " سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە "چەۋگان" تەلەپپۇزىدا ئوقۇلۇپ، " ئات توپى تايىقى، ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، يەردىكى توپنى ئۇرۇپ ئويناىدىغان ئۇزۇن تاياق" دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، كەس باشىمنى گۈيتەك خەيلىك ئاداقى ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مېنى ئى، زۇلفى چەۋگانىم مېنىك. (ئى، ئات توپى تايىقىدەك ئۇزۇن چاچلىق يارىم، مېنى مۇنداق سەرگەردان قىلغۇچە، بېشىمنى كېسىپلا ئاتلىرىڭنىڭ ئايىغىغا توپ قىلىپ تاشلاپ بەرگىن.) (لۇتفىي: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر » 240- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980- يىل نەشرى)؛ ھازىرقى تىلىمىزدا: "ئاساسىي بىلىم، باشلانغۇچ چۈشەنچە، ئوقۇش- يېزىشنى بىلىش" ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىۋاتقان "ساۋات" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "سەۋاد" تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئىبتىدائىي مەنىسى "قارا، قارا رەڭ"

ئىكەنلىكى ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ يەنە بۇگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى "ئەقىلسىز، دۆت" مەنىسىدە ئىشلىتىلىۋاتقان "كالۋا" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " كەللەۋار" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "كاللىدەك، كاللەك" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ؛ ھازىرقى تىلىمىزدا، "ئىنتايىن تۇزلۇق" مەنىسىدە قوللىنىلىۋاتقان "شاكىراب" سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "شەكەراب" شەكلىدە بولۇپ، ئۇ "شەكەر سۈيى، سۈيۈق شېكەر، ئىنتايىن تاتلىق" ئۇقۇمىدا قوللىنىلغانلىقى مەلۇم. ئەمدى، بۇ خىل سۆزلەردە زادى نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق مەنە- ئۇقۇم ئۆزگىرىشى بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىنىڭ ھەر بىرىدە بىر ئېتىمولوگىك ھېكايە باركى، بۇلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت قوللىنىلىش جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن ئۆزىگە خاس سېمانتىك ئۆزگىچىلىكلىرى ئوچۇقلاپ بېرىدۇ. بۇ ماۋزۇنىڭ مۇپەسسەل بايانى ئۈچۈن،يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» ناملىق كىتابنىڭ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر » تېمىسىدىكى ئۆتىنچى بابىنى ئوقۇپ كۆرۈش تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

ئالتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتا، كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يەر ناملىرى ئىلمى تەتقىقاتى ئەمەلىيەتتە، تىل تەتقىقاتى، خۇسۇسەن قەدىمكى تىل تەتقىقاتى ئارقىلىق، ئۆز مېۋىلىرىنى نامايان قىلىدۇ. ھالبۇكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كلاسسىك تىلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر يۇرتىدىكى نۇرغۇنلىغان يەر- جاي ناملىرىغا ھەقدارلىق قىلىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە، يېڭىسار، ئەسكىسا (ياكى ئەسكىسار)، پايناپ، بەشكېردەم، كېرەمباغ، چارۋاغ، لەڭگەر قاتارلىق يەر- جاي ناملىرى بىر ئەمەس. بىر قانچە جايدا تەكرارلىنىدۇ. ئەمدى، بۇ ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىدە، ئۆزلىرىنىڭ " يالىڭ ھىسار، ئەسكى

همسار، پاینی ئاب، بیش کەرەم، کەرەمباغ، چەهار باغ، لەنگەر" تەلەپپۇزلۇق ئەسلی شەكللىرىنى ئىسپات قىلىپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇقۇم جەھەتتە، "بىگى قەلئە (ياكى بىگى شەھەر)، كونا قەلئە (ياكى كونا شەھەر)، ئايانسۇ، ئۇزۇمزارلىق، ئۇزۇملۇك باغ، كۆجۈمباغ، قونالغۇ (ياكى ئۆتەك) " دىكەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ھەتتا ئەزىم دەريايىمىز تارىم ۋە بۇيۇك چۆلىمىز تەكلىماكان ھەققىدىمۇ، خوتەنلىك ئالىم مۇجىزىي ئۆزىنىڭ 1885- يىلى قەلەمگە ئالغان مەشھۇر ئەسىرى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (مۇزىكانتلار تەرىخى) دا: "سۇلتان ۋۇزەرا، ئۇمەرا، لەشكەرلەرى بىلەن پايتەخت ياركەندىن ئاتلانىپ، تارەم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغە يۇزلەندىلەر" دەپ يازغان. (قاراڭ: شۇ ناملىق ئەسەر، قولىيازما قىسمى. 34- بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل نەشرى) ئەمدى، ئالىمنىڭ ئاشۇ يازغىنى بويىچە ئىزاھلىغاندا، "تارەم دەرياسى" دىگەن "پەلەك دەرياسى" دىگەن بولىدۇ؛ "تەرك ماكان دەشتى" بولسا، "(قۇم بىسىپ كەتكەنلىكتىن) تاشلىنىپ كەتكەن ماكان" دىگەن بولىدۇ.

دىمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەنسەك ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما ئەسەرلەرنى ئەتىۋارلاپ ئوقىساق ۋە بىرىلىپ تەتقىق قىلساق، قەدىمىي يۇرتىمىزنىڭ كوچا- كويلىرىدىن تارتىپ، تاغ- دەريالىرىغىچە قويۇلغان ئىسىم- ناملارنى تىلشۇناسلىق ۋە تاريخشۇناسلىق ئىلمى ئاساسىدا شەرھلەپ كۆرسىتەلەيمىز.

بەتتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

تادەتتە، لۇغەتچىلىك ئۆز ئالدىغا ئايرىم تارماق پەن ھىسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ نەتىجىسى ئۆز نۆۋىتىدە، بىر تىل لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ

سەۋىيىسنى ئىسپاتلايدىغان ئاساسلىق دەلىل بولۇپمۇ سانىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ھەرجەھەتتىن تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ زىيالىيلىرى لۇغەتچىلىك تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيىسنى دەۋر قەدىمى بىلەن تەڭ ئۆستۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ مېڭىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈرك دۇنياسى تىلشۇناسلىقىنىڭ كارۋانبېشىسى ۋە پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسى سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتچىلىكىنىڭ پېشۋاسى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇ تۈزگەن بۇيۇك قامۇس « تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن قانچىلىك ئىپتىخارلانساق ئەرزىيدۇ. كۆز تەگمىسۇن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى، خۇسۇسەن لۇغەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىمۇ ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خېلىلا ئوبدان. بولۇپمۇ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، جاھان تۈركولوگلىرى ۋە ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، بۇ-ئاساسلىق تەردىپ. بىراق، ئۆزىمىزنى بېسۋېلىپ تۇرۇپ، سەممىيەت ۋە " بىرنى بىر دېگۈلۈك" دېگەن ئۇيغۇر ھەققەتچىلىكى بىلەن باھا بېرىدىغان بولساق، تۇزۇپ ئېلان قىلىنغان ئىملا، تەلەپپۇز لۇغەتلىرىمىزدىن تارتىپ، ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزغىچە بولغان ئومۇمىي لۇغەتچىلىكىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە جىددىي كەمچىلىكلەر ئاز ئەمەس. مىسال ئۈچۈن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى ئالساق، بۇ ئېرىك ئەسەرنىڭ ئالدى بىلەن، ماۋزۇسىنىڭ چېكى ئېنىق ئەمەس. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى بويىچە ئېپتىدائىي بىلىمگە ئىگە ئىنسان بىلىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى زامان- دەۋر چېكى ئوزايىدىن، " قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى"، " چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى" ۋە "ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى" دېگەن ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. شۇڭا ئەگەر، 1999- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان قولىمىزدىكى بۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى بولىدىغان بولسا، زامان چېكىنى ئېنىق قىلىپ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دەپ يېزىش كېرەك؛ ئەگەر مەزكۇر لۇغەتنىڭ ماۋزۇسىدا دېيىلگەن ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى، چاغاتاي ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ ھەممىسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلسە، بۇ ھالدا، لۇغەت ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلۈكلەرنىڭ ئىزاھاتىدىكى كەمتۈكلۈك، ھەتتا خاتالىقلارنى بىرمۇ بىر تۈزىتىش كېرەك. ئالايلۇق، لۇغەتتە بېرىلگەن "دىۋانە، سائىل، قەلەندەر" سۆزلىرى، ھەتتا، "ئابدال" دېگەن سۆزمۇ قوشۇلۇپ ھەممىسى "كىشىلەردىن سەدىقە سوراپ، نەرسە- كېرەك تىلەپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان كىشى، تىلەمچى" دەپ ئىزاھلانغان. ئەمما، بىز مۇندىن 70- 80 يىل بۇرۇن يېزىلغان قوليازما ئەسەرلەرنى ۋاراقلايدىغان بولساق، بۇ سۆزلەردىن "ئابدال" نىڭ مەخسۇس بىر ئىنسانلار توپىنى، يەنى بىر جامائەت ئىنسانىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولغاندىن باشقا، " دىۋانە" كەلىمىسىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى "ساراڭ، مەجنۇن، نېرۋىسىدىن ئاداشقان ئىنسان" ئىكەنلىكى؛ "سائىل" سۆزىنىڭ "سورىغۇچى" دېگەن بولىدىغانلىقى؛ "قەلەندەر" سۆزىنىڭ بولسا، "دەرۋىش" دېگەن بولىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن، ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھۇسەين تەجەللىي 20-ئەسىرنىڭ 30- يىللىرى يازغان " قارا ھەققىدە قەسىدە " ماۋزۇلۇق ئەسىرىدە:

" قارغە ئاۋازىن ئىشتىسەم ئۆيدە، چىققۇم تاشقەرى،

قارا قاسىد قارغەلىقتىن كېلدى دېپ دىۋانەۋار. "

دەپ نەزم تۈزگەن. (قاراڭ: «چاغاتاي تىلى» 139- بەت. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى) روشەنكى، بۇ يەردىكى "دىۋانەۋار" ھەرگىزمۇ "تىلەمچىدەك " دېگەن بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ بېيتقا: "ئۆيدە ئەگەر سىرتتىكى قاغىنىڭ شۇم ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالغىدەك بولسام، قاغىلىقتىن قارا خەۋەرچى كەلگەن بولمىسۇن يەنە دەپ، مەجنۇنلارچە يۇگۇرۇپ چىقىپ كېتىمەن" دەپ يېشىم بېرىمز. يەنە دېسەك،

مەزكۇر لۇغەتتە، "دىۋان" دېگەن سۆزگە پارسچە لۇغەتلەردىكىنى كۆچۈرۈپلا "شېئىرلار توپلىمى، توپلام" دەپ ئىزاھ بېرىپ، ئۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن تارتىپ، " بۇيۇك لۇغەت، قامۇس" مەنىسىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىغا كۆز يۇمۇش تولىمۇ خاتا بولغان. چۈنكى، بۇيۇك ئالىم يوۋۇسىمز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز زامانىسىدا، نورمال لۇغەتلەرگە ماۋزۇ قىلىنىدىغان "مەئجەم، لۇغەت" سۆزلىرىنى ئەمەس، بەلكى، " دىۋان" سۆزىنى تالاپ، ئۆزىنىڭ ئۇ يىگىرمە ئۈچ مىللەتنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى مۇجەسسەم قىلغان تەڭداشسىز بۇيۇك ئەسىرىگە ماۋزۇ قىلغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، مەزكۇر " دىۋان" كەلىمىسىنىڭ لۇغەتلەرگە ئىشلىتىلگەنىدە، "قامۇس، بۇيۇك لۇغەت" دېگەن بولىدىغانلىقىنى دەللىلەيدىغان ئەڭ ۋەزىنلىك پاكىتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، « تۈركىي تىللار دىۋانى» نى خەنزۇ ئالىملار 突厥语大词典 دەپ ئەينەن تەرجىمە قىلغان.(قاراڭ: « 突厥语大词典，民族出版社，2002年 »)

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بارىكى، دەل «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» قاتارلىق مۇتىۋەر لۇغەتلىرىمىزدە، "دىۋان" كەلىمىسىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئەرەبچە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمىگەن ھالدا، "پارسچە سۆز، شېئىرلار توپلىمى، توپلام " دەپلا ئىزاھلىنىپ (قاراڭ: « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » (قىسقارتىلمىسى)548- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى)، ئۇنىڭ " بۇيۇك لۇغەت، قامۇس" دېگەن ئىزاھى بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەزەن بىلىم ئادەملىرى "‹دىۋان› كەلىمىسىنى ‹بۇيۇك لۇغەت› دەپ ئىزاھلاشقا لۇغەت ئاساسى كەمچىللىك قىلدۇ" دېگەننى باھانە قىلىپ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ ھەقىقىي ئالىملار تەرىپىدىن بىكىتىلگەن «突厥语大词典» دېگەن

خەنزۇچە تەرجىمىسىنى غەرەزلىك ھالدا بۇزۇپ، 突厥语词典 دەپ ئىشلەتمەكتە.(قاراڭ: «突厥语词典语言研究»، 中央民族大学出版社 2001 يىل) شەكسىزكى، بۇ-ئىلمىي جەھەتتىنمۇ، قانۇنىي جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلا بىر خاتا قىلمىشتۇر.

قىسقىسى، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەيىمىزدە، ساقلىنىۋاتقان يېتىشسىزلىكلەر، كەمچىلىكلەر خېلى بار، بۇلارنى تۈزىتىشىمىز لازىم. لۇغەتچىلىك ساھەسىدىكى يېتىشسىزلىكلەرنى تۈگىتىش ۋە كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىش جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا دائىر ئاساسىي بىلىملەر ھەقىقەتەنمۇ ئەسقاتىدۇ.

سەككىزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى سۆز- ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە توغرىلاپ ئىشلىتىش خىزمىتىدە دەردىمىزگە يېتىدۇ.

تىلنى تەتقىق قىلىشتىن مۇددىئا ئۇنىڭ قوللىنىلىشچانلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. تەرەققىي قىلغان تىللارنىڭ ھەممىسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە گەپ-سۆزلەرنى توغرىلاپ ئىشلىتىش مەسىلىسى نۆۋەتتىلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىدىمۇ يېڭىدىن يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، مەيلى كلاسسىك سۆز-ئاتالغۇلارنى قېزىپ ئىشلىتىش پرىنسىپى ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى يېڭىدىن سۆز-ئاتالغۇ ياساپ ئىشلىتىش قائىدىسى ئۈچۈن بولسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمى سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشالايدۇ. بۇ چۈشەنچىمىزنى ئوچۇقلاش ئۈچۈن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىدە، شۇ چاغقىچە "ئاللا"، "خالىماق"، "مەسچىت" ۋە "نوروز" يېزىلىۋاتقان بو تۆت سۆزلەمنى مۇزاكىرىگە قويىمىز.

"ئاللا" سۆزى 1999- يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر

قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە: " خۇدا، تەڭرى، پەرۋەردىگار" دەپ ئىزاھلانغان(قاراڭ:شۇ ناملىق لۇغەت، 49-بەت) مەلۇمكى، "ئاللاھ" مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ بۇيۇك مەبۇدىسى ۋە تەڭداشسىز ئىلاھىنىڭ مۇبارەك نامى. ئۇ ئەرەبچە كەلىمە بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا "الله" يېزىلىپ، "ئەللاھ، ئاللاھ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. دۇرۇس، "ھ" ، "ر" تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇش ئادەتتى بار ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ بۇ سۆزنى "ئاللا" دەپ ئىشلىتىدىغانلىقى ئەمەلىيەت. ئەمما ، "الله اكبر" دىگەن جۈملىگە كەلگەندە، ھەممە ئادەم "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇكى، بۇ يەردە "ئاللاھ" كەلىمىسىدىكى "ھ" تاۋۇشىنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلسا بولمايدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. يەنە دېسەك ،تىل-يېزىقنىڭ ئاداققى مەقسىتى زىيالىينى دېھقانلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى دېھقاننى زىيالىيلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. نېمىلا دېگەن بىلەن، ئۆزىنىڭ مۇقەددەس مەبۇدىسىنىڭ ئىسمىنىمۇ توغرا تەلەپپۇز قىلالماسلىق ۋە توغرا يازالماسلىقتىنمۇ ئوسال ئەيىب يوقتۇر. شۇڭا،ئىملا ۋە تەلەپپۇزدىكى مەزكور نۇقسانىنى جەزمەن ۋە تېز پۈرسەتتە تۈزىتىشىمىز لازىم.

"ئىختىيارقىلماق، مەيل قىلماق" ئۇقۇمىدىكى "خاھلىماق "سۆزىدىن "ھ" ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، "خالىماق" يېزىش ۋە "پوقلاق" نىمۇ "خالا"، "ئىختىيار قىل، مەيل قىل" دېگەنلىرىمۇ "خالا" دېيىشنىڭ نەقەدەر ئىلىمسىزلىك ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. ئۇنىڭسىزمۇ "خاھلىماق" پېئىلىنىڭ ئۆزىكى بولغان "خاھ" سۆزىدىن ياسالغان باغلىغۇچى سۆز "خاھى" نىڭ ئەمەلىيەتتە "مەيلى" باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە ئوخشاش قىممەتتە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ، مەزكور "خاھلىماق" كەلىمىسىدىكى "ھ" ھەرپىنى يېزىقتا ۋە تەلەپپۇزدا چۈشۈرۈپ قويۇشنىڭ ھېچبىر ئاساسى يوقلۇقىنى دەللىلەيدۇ.

"مەسچىت" كەلىمىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭ "مەس"بىلەنمۇ، " چىت" بىلەنمۇ ھېچ ئالاقىسى يوق، بەلكى، ئەرەب يېزىقىدىكى " س، ج، د" ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان "سەجدە" سۆزى ۋە ئۇ بىلدۈرگەن خاس ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ " ئاللاھ ئۈچۈن سەجدە قىلىدىغان جاي، مۇسۇلمانلارنىڭ جەم بولۇپ نامازقىلىدىغان ئىبادەتخانىسى" دېگەن بولىدۇ. (قارالىڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)1030- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ھازىرقى تىلىمىزدا، مەزكۇر "س، ج، د" ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان "ساجدە" سۆزى "ئاللاھقا سەجدە قىلغۇچى، ئاللاھقا ئىبادەت قىلغۇچى" دېگەن مەنىدە. ئايالار ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. يازما ئەسەرلىرىمىزدە، "مەسجىدى ھەرام" (مەككىدىكى ھەرەم مەسجىدى) دېگەن بىرىكمە ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، "مەسچىت" سۆزىنى توغرىلاپ "مەسجىد" قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، چۈشىنىشلىك ۋە چۈشەندۈرۈشلۈك بولىدۇ.

ئەمدى، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزدىكى "نوروز" (no:ruz) كەلىمىسىنى "نەۋرۇز" قىلىپ ئىشلىتىش توغرىسىدا، ئالىملىرىمىز خاس ماقالىلەر يازدى، زاكۇن ئاساسى بىلەن چۈشەندۈردى. بىراق، ھوقۇقدار لۇغەتشۇناسلىرىمىز "دېھقانلىرىمىز (نوروز) دەيدۇ، يەنە (نوروزگۈل) دېگەب سۆزمۇ بارغۇ" دېگەنلەرنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۆزگەرتكىلى ئۇنىمايلا كەلدى. ئەمەلىيەتتە، يېزىق تىلىمىزدا "نەۋ" دېگەن بىر سۆز بار بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى "يېڭى، ياش؛ باش، تۇنجى" دېگەن بولىدۇ. مەسىلەن، نەۋجۇۋان: ياش ئايال؛ نەۋ باھار: باش باھار، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (قارالىڭ: « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » (قىسقارتىلمىسى)1108- بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى) ئەڭ مۇھىمى، " نەۋرۇز " قىلىپ ئىشلەتكەندىلا، بۇ كەلىمىنىڭ " نەۋ " (يېڭى) سۆزى بىلەن "رۇز" (كۈن)

سۆزىدىن تەشكىل تاپقان بىر بىرىكمە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ " باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى" دېگەن بولىدىغانلىقى ئۇقۇشلۇق ۋە چۈشىنىشلىك بولىدۇ. يەنە دېسەك، نەۋرۇز بايرىمى ئۆتكۈزىدىغان قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى "نەۋرۇز" دېسە، بىز ئۇيغۇرلارلا "نوروز" دېسەك، خۇددى دۇنياداكى پۈتكۈل مۇسۇلمانلار "ئاللاھ" دېسە، پەقەت بىزلا "ئاللا" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ۋە يېزىپ يۈرگەندەك داڭقان پۈتى گەپ بولىدۇ، خالاس.

ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ساۋاتسىز ياخشى بولغاندىلا، ئاندىن تىلىمىزدىكى ئۈزاق ئەسىرلىك دېھقانلەرچە تەلەپپۇز قىلىش جەريانىدا، ئانچە گۈزەل ۋە چۈشىنىشلىك بولمىغان شەكىلدە تۈزاقلىشىپ قالغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىزاھلاپ كۆرسىتەلەيمىز ۋە خەلقىمىزنى، خۇسۇسەن زىيالىيلىرىمىزنى توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلالايمىز ۋە يېتەكلىيەلەيمىز. بۇ ئەمەلىيەتتە، سۆز-ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە قائىدىلىكلەشتۈرۈش خىزمىتىدە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ.

ئالايلۇق، ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدىكى "سەللىمازا" كەلىمىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە " سەللە " بىلەنمۇ، " مازا " بىلەنمۇ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق، ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئىكەنمىز (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»(قىسقارتىلمىسى)623 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى)، بۇ ھالدا، ئەرەبچىدىكى تولۇق تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى يۈزدە يۈز ئەينەن كۆرسىتىپ كەتمىسەكمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، خەلقىمىز ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەتكەن "سەلمۇلئەزا" شەكلىنى ئىزاھ ئىچىدە كۆرسىتىشىمىز لازىم. ئەگەر ياخشىسى، مەزكۇر "سەلمۇلئەزا" سۆزىنى بىر ئايرىم ماددا قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئىزاھىغا " (سەللىمازا) سۆزىگە قاراڭ" دەپ كۆرسەتسە

بىرىپ قويساق كۆپايە. يەنە دېسەك، مەزكۇر ئىزاھلىق لۇغىتىمىزدە ئىزاھلانغان "خايان" ۋە "خاياخا" سۆزلىرىنىڭمۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق. چۈنكى، "خايان" سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا، "خاھ" سۆزىنىڭ رەۋىش شەكلى "خاھان" تەلەپپۇزىدا، "خاياخا" كەلىمىسى بولسا، "خاھ ناخاھ" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. ئەمدى، بۇ سۆزلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇزلۇق شەكلىنى بۇگۈنكى لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلاپ كۆرسىتىپ قويساق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەشتىمۇ، خەلقىمىزنى سۆز- ئاتالغۇلارنى توغرا تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىشتىمۇ ئوخشاشلا پايدىسى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

قىسقىسى، لۇغەتچىلىك- تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھوسۇل كۆرەك مەيدانى. ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ساھەسىدە، مىللىي تىلشۇناسلىقىمىزنىڭ بەرىكەتلىك ھوسۇللىرىنى جايىدا نامايان قىلىمىز دېسەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلىمىنىڭ ئومۇملىشىشىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىشىمىز، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىشىمىز لازىم.

توققۇزىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قەدىرىگە تېخىمۇ يەتكۈزىدۇ، قىممىتىنى تېخىمۇ ئارتقۇزىدۇ.

ئەڭ ئېنىق گەپ بىلەن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېمەك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تىلى دېمەكتۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى شۇ قەدەر سېھىرلىك ۋە شۇ قەدەر جازىبىدار قىلغان نەرسە ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئۇچىيۇز ئاتمىش ئاھاڭدىن باشقا، ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارغا " ئالتۇن ئۇزۇككە ياقۇت كۆز " كەبى ياراشقان، ئۆزىنىڭ پۈتمەس- تۈگىمەس كۈچى ئارقىلىق،ئۇ گۈزەل ئاھاڭلارنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان ۋە جىلۋىلەندۈرگەن بىباھا ئۇيغۇر تىلىدۇر. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئىز بېسىپ تەتقىق قىلىپ، بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ CD ، VCD ، DVD پىلاستىنكىلىرى ئىشلىنىپ، جاھانغا تارقىتىلدى. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ سېھرلىك گۈزەل ئاھاڭلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇزىكانتلارنىڭ ھەيران- ھەسلىك ئىچىدىكى دىققەت- ئېتىبارىنى ئۆزىگە رام قىلغانسېرى، ئۇنىڭ بىباھا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ ئەدىبلەرنىڭ ۋە تىلچىلارنىڭ ھەۋەسلىك نەزەر سېلىشىغا مۇيەسسەر بولماقتا. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى دېگىنىمىز، گۈزەل مۇزىكا ئاھاڭى بىلەن گۈزەل تېكىست تىلىنىڭ مۇجەسسەملەشكەن بىر گەۋدىسىدۇركى، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇنىڭ تېكىست تىلى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ھېچ ئايرىلالمايدۇ. مۇشۇ چىنلىقنى چىقىش قىلىپ شۇنداق ئېيتالايمىزكى، پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرىنىڭ تىل ئەۋزەللىكىنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن چېغىمىزدىلا، ئاندىن بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ نە قەدەر قەدىرلىك ۋە نە قەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇپ يېتىمىز.

ھاسىلكالام، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەرىپىتى ھەرگىزمۇ زورلاپ سېتىلىدىغان ئۆتىمەس ماتا ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۇيغۇر تىل- يېزىقىمىز باش بەلگە بولغان ئومۇمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىدىن يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن داۋاملىق ئۆھپە ئاتا قىلىدىغان ئاتا مىراس خەزىنىمىزدۇر. ھالبۇكى، مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، دەۋر بىلەن تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلەش تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈردۇر.

X X X

شۇنداق قىلىپ، « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان »

ناملىق بۇ كىتابىمىزنىڭ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتتىكى چۈشەنچە بېرىش ۋە كۈنىمىزدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن، زۆرۈر ھەيدەكچىلىك قىلىش مەقسەت قىلىنغان بىرىنچى بۆلۈمنى مۇشۇنچىلىك يازدۇق.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئىزاھ بېرىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر ئىش شۇكى، بۇ بۆلۈمنىڭ 1-، 2-، 3- پاراگرافلىرى ئاپتورنىڭ مۇنىدىن ئون- ئون بەش يىللار بۇرۇن ئاشۇ ماۋزۇدا يازغان ئەسەرلىرىدىن تەركىب تاپتى ۋە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈشتە، ئاساسەن ئۆزگەرتىلمىدى. ئاپتورنىڭ قارىشىچە، ئۇ ئەسەرلەر ھېلىمەم چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتى ۋە تارىخىي ئەمەلىيىتى ھەققىدىكى مېغىزلىق ۋە لىللاھ چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەمدى، ئەگەر ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەسلى شەكلىنى كۆرۈپ بېقىش ئىختىيار قىلىنسا، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993- يىل نەشر قىلغان، ئاپتورنىڭ « چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر » ناملىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا بولىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى

بىرىنچى باب فونېتىكا

§1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يېزىق "چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى" دەپ ئاتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى- خاقانىيە يېزىقىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. بۇ يېزىقتا جەمئىي 36 ھەرپ بار. ئۇلار، ئەرەب تىلى ئېلىپبەسىدىن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان 28 ھەرپ، پارس يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغان "پ، چ، گ، ژ" دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ، شۇنداقلا بەزىدە "ڭ" تاۋۇشىنى، يەنە بەزىدە بولسا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش "نگ" نى ئىپادىلەيدىغان "نىگ" (ڭا) ھەرپى ۋە " ھەمزە " (ء)، شۇنىڭدەك قوشما ھەرپ " ۋاۋ ئەلىف " (او)، " يا ئەلىف " (اي) لاردىن ئىبارەت.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاشلا ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر ئومۇمەن باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىلدىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپتىن باشقا، يەنە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئون خىل يارىدەمچى بەلگە ئىشلىتىلىدۇ.

1.1.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

№	هەرپ نامى	باش شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	ئاياغ شەكلى	يالغۇز شەكلى	ئۇ پادە قىلىدىغان تاۋۇش
1	ئىلىف	ا		ـا	ا	ئ(?) a: a ä o uö ü i
2	بە	ب	ـبـ	ـب	ب	b p
3	پە	پ	ـپـ	ـپ	پ	p
4	تە	ت	ـتـ // ۃ	ـت // ۃ	ت // ۃ	T
5	سە	ث	ـثـ	ـث	ث	S
6	جىم	ج	ـجـ	ـج	ج	J
7	چىم	چ	ـچـ	ـچ	چ	ch
8	ھە	ح	ـحـ	ـح	ح	h
9	خە	خ	ـخـ	ـخ	خ	x
10	دال	د		ـد	د	d
11	ذال	ذ		ـذ	ذ	z
12	رە	ر		ـر	ر	r
13	زە	ز		ـز	ز	z
14	ژە	ژ		ـژ	ژ	ʒ
15	سىن	س	ـسـ	ـس	س	s
16	شىن	ش	ـشـ	ـش	ش	sh

17	سات	ـص	ـصـ	ـصى	ـصى	s
18	زات	ـض	ـضـ	ـضى	ـضى	z
19	ئىتقى	ـط	ـطـ	ـطى	ـطى	t
20	ئىزغى	ـظ	ـظـ	ـظى	ـظى	z
21	ئەين	ـع	ـعـ	ـعى	ـعى	ʔ (ʒ)
22	غەين	ـغ	ـغـ	ـغى	ـغى	gh
23	فە	ـف	ـفـ	ـفى	ـفى	f
24	قاف	ـق	ـقـ	ـقى	ـقى	q
25	كاف	ـك	ـكـ	ـكى/ـك	ـكى// ـك	k g
26	گاف	ـگ	ـگـ	ـگى	ـگى	g
27	لام	ـل	ـلـ	ـلى	ـلى	l
28	مىم	ـم	ـمـ	ـمى	ـمى	m
29	نۇن	ـن	ـنـ	ـنى	ـنى	n
30	ۋاۋ	ـو		ـوى	ـوى	o: u: o uö ü v
31	ھاۋ	ـھ	ـھـ	ـھى//ـھ	ـھى// ـھ	h ä i

a: a i: i e y	ى	ى	ى	ى	يا	32
ng n'g	نگ// نك	نگ	نگ		گا	33
? (ئ)	ء	ئ // ۇ	ئ	ئ	همزه	34
o u ö ü	او			او	ۇۆ ئەلف	35
ie	ى//ى	ى		ى	يا ئەلف	36

هازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، مۇناسىۋەتلىك تىل- يېزىق ئالىملىرى "همزه" نى ئېلىپبە جەدۋىلىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، ئۇنى بىر بەلگە (付助符号) ئورنىدا كۆرۈپ كەلگەن. مەن بىر قانچە يىللىق خاس ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ خىل قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، يەنى " همزه " نىڭ ئەمەلىيەتتە كەم- كۈتىسز بىر هەرپ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتىم.

مەن شۇنىڭ ئۈچۈن "همزه" نى بىر هەرپ دەپ ئېلىپبە جەدۋىلىگە كىرگۈزدۈمكى، ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەمەلىي ئوينىغان رولى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا هەرقانداق بىر هەرپتىن قېلىشمايدۇ. ئۇ باشقا هەرقانداق بىر هەرپكە ئوخشاشلا " باش شەكىل، ئوتتۇرا شەكىل، ئاياغ شەكىل ۋە يالغۇز شەكىل "دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە. خۇددى هەرقانداق بىر ئۈزۈك تاۋۇش هەرپىگە ئوخشاشلا، ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت ئۇنىڭغا سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان هەرپ ياكى بەلگىلەرنى قوشقان چاغدىلا هاسىل بولىدۇ. ئۇ ساكىنلىق بولۇپ كەلگەندە، ئۇرنىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى [ئ] غا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

1.2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر

مىساللار	مەزكۇر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇش	بەلگىنىڭ ئورنى		بەلگىنىڭ نامى	№
		ھەرپ ئاستى	ھەرپ ئۈستى		
تۈن (tän)، عبد (abd)	ä, a			يەكزەبەر	1
بناۋ (binaän)، مرحبا (märhäban)	än, an			دۇزەبەر	2
عُمر (ömr)، غُريان (oryan)	o, u, ö, ü			يەكپەش	3
كتاب (kitabun)	un			ئۇپەش	4
بت (bit)، دل (dil)	i			يەكزىر	5
لُغت (lughätin)	in			دۇزىر	6

7	سكىن	ـ		هەر پىتىك ئۆز تاۋۇشى	قلم (qäläm)
8	تەشدىد	ـّ		شۇ هەرپ تاۋۇشى قوش ئوقۇلىدۇ	قدّى (qäddi)، شدّت (shiddät)
9	مەد	ـٓ		a:, a	ابّاد (a:bad)، اندا (anda)
10	قىيىم ئەلىف	ا		a:	رحمن (rähma:n)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر مەزكۇر يېزىقتىن ساۋات چىقىرىش مەزگىلىدە ئىزچىل ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئەسەر ۋە قول يازمىلاردا بولسا، بەك زۆرۈرىيەتلىك بولغانلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ، يەنى ئىشلىتىلمەيدۇ. بىراق، بىز ئوقۇغاندا، ئەسلىدە ئاشۇ بەلگىلەرنىڭ بارلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، شۇ بەلگە ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، تكلم قيلماق (تەكەللۇم قىلماق)، تكلق قيلماق (تەكەللۇق قىلماق)، تكليف قيلماق (تەكلىف قىلماق)، شدت ليك جنگ (شىددەتلىك جەنگ)، قدو قامت (قەددۇ قامەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان يازدەمچى

بەلگىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەسەرلەردە ۋە يازمىلاردا چۈشۈرۈپ قويۇلۇشى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن ساۋاتى بار ئادەم ئۈچۈن مەزكۇر بەلگىلەرنى ئىشلىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقىدىن بولغان. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنى يېڭىدىن ئۆگىنىۋاتقانلارمۇ ئازراق دىققەت قىلسىلا سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە ئوقۇلۇشىدىكى قانۇنىيەتلەرنى ئىگىلىۋالالايدۇ ۋە ئوقۇشتا خاتا تەلەپپۇز قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنالايدۇ. مەسىلەن:

A. " تفعل" (تەفەئئۇل) شەكلىدىكى سۆزلەر

تكبر (تەكەببۇر)	چوڭچىلىق قىلماق
تغير (تەغەييۇر)	ئۆزگىرىش
تصدق (تەسەددوق)	بېغىشلاش
تفكر (تەفەككۇر)	نەپەككۇر، پىكىر، ئوي
تقرب (تەقەررۇب)	يېقىن
تعلم (تەئەللۇم)	ئۆگىنىش

B. " تفعيل" (تەفئىل) شەكلىدىكى سۆزلەر

تكبير (تەكبىر)	ئۇلۇغلاش؛ چوڭايتىش
تغيير (تەغيىر)	ئۆزگەرتىش
تصديق (تەسدىق)	تەستىقلاش، مۇقىملاشتۇرۇش
تفكير (تەفكىر)	پىكىر قىلىش، ئويلاش

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى چىققان ھەرقانداق بىر ئادەم "تكبر" نى "تەكبىر" دەپ، " تكبير" نى "تەكەببۇر" دەپ

ئوقۇپ تاشلىمايدۇ. چۈنكى، ساۋات چىقىرىش ۋاقتىدا، "تەكەببۇر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى" تكبُر" قىلىپ يېزىپ، "تەكبىر" ئوقۇلىدىغان سۆزنى بولسا، "تكبير" قىلىپ يېزىپ ئۆگەتكەندىن باشقا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ يارىدەمچى بەلگىلىرىنى ئېلىپ تاشلىغاندا، "تەكەببۇر" (تكبر) بىلەن "تەكبىر" (تكبير) نى پەرقلەندۈرۈپ، مۇشۇ جايدا "ئى" ئوقۇلىدىغان بىر " ي " ھەرپى بولىدىغانلىقىنى، يەنى بۇ ھەرپنىڭ " تەكەببۇر " (تكبر) دا يوق، "تەكبىر" (تكبير) دا بار بولىدىغانلىقى ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈرىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىدەمچى بەلگىلەرنىڭ يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇلۇش ئادىتى ئەرەب- پارسچىدىن كىرگەن يېزىق ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىل ئادەت چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەب- پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەردىلا ئەمەس، بەلكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، "ياخشى، قارا" دېگەن ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بەزىدە " يَخشى، قرا " قىلىپ يېزىلسا، كۆپ ھاللاردا، يارىدەمچى تاۋۇش بەلگىسى چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ "يخشى، قرا" شەكلىدە يېزىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. تەبىئىيكى، بىز بۇ سۆزلەرگە "ئا" تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان زەبەر بەلگىسى قويۇلمىغان بولسىمۇ، ھەرقانداق يەردە ئۇلارنى ئوخشاشلا " ياخشى، قارا " دەپ ئوقۇيمىز ۋە ئۇ بويىچە تراىنسكرىپسىيە قىلىمىز.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىدەمچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى مەزكۇر يېزىقتىكى ئۆزىگە خاس مۇھىم بىر

ئالاهىدىلىك بولۇپ، بۇنى ئىگىلىۋېلىش تولىمۇ مۇهىم بىر ئىش، ئەلۋەتتە.

1.3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشلارنىڭ هەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاۋۇشلارنىڭ هەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا مۇنداق ئۆچ تۈرلۈك مۇهىم ئالاهىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىرقانچە هەرپ ئەمەلىيەتتە بىر تىل تاۋۇشى (بىر فونىما) نى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، بىر هەرپ ئەمەلىي ئىستېمالدا هەم ئۇزۇك تاۋۇشنى، هەم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئۈچىنچى، بەزى هەرپلەر ئىككى خىل ئۇزۇك تاۋۇشنى ئىپادە قىلىدۇ. بىز مۇشۇ ئالاهىدىلىكلەرنى يېشىپ چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ،ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى هەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىمىز.

ئا. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا 25 ئۇزۇك تاۋۇش بار بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا جەمئىي 34 هەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

" بە، پە، جىم، چىم، خە، دال، رە، ژە، شىن، غەين، فە، قاف، كاف، گاف، لام، مىم، نۇن، ئا، يا، ۋاۋ " دىن ئىبارەت. 20 هەرپ ئايرىم- ئايرىم هالدا، "ب، پ، ج، چ، خ، د، ر، ژ، غ، ف، ق، ك، گ، ل، م، ن، ئا، ي، ۋ" دىن ئىبارەت 20 ئۇزۇك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. قالغان بەش ئۇزۇك تاۋۇش تۆۋەندىكىدەك بەش گۇرۇپپا هەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1. " زات، زال، زە، ئىزغى" دىن ئىبارەت تۆت هەرپ

ئەمەلىيەتتە، "ز" ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، مضمون (مەزمۇن)، مذكور (مەزكۇر)، مظلوم (مەزلۇم)، مزار (مەزار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " سە، سىن، سات " تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "س" تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، صواب (سەۋاب)، ثمر (سەمەر)، سلام (سەلام) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. " ئەلف، ئەين، ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ ئەمەلىيەتتە بىرلا "ئ" تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن مەزكۇر كىتابتىكى «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» توغرىسىدا » ماۋزۇلۇق پاراگرافقا مۇراجىئەت قىلىڭ). مەسىلەن، إت، (ئىت؛ ئىزاھ: بۇ يەردىكى " ئەلف " ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان سوزۇق تاۋۇش " ە " نى بولسا، يەكزىر (يەنى ـ) ئىپادىلەيدۇ.) امام (ئىمام)، مؤمن (مۇئمىن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4. " تە، ئىتقى " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە "ت" ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، تكليف (تەكلىف)، وطن (ۋەتەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5. " ھە، ھاۋ " دىن ئىبارەت ئىككى ھەرپ ئەمەلىيەتتە (ئۈزۈك تاۋۇش بولۇپ كەلگەندە) بىرلا " ھ " ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، حال (ھال)، ھەلاك (ھەلاك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىلىپبە جەدۋىلىدىكى ئىككىنچى ھەرپ "بە" ئادەتتە "ب" ئۈزۈك تاۋۇشنى

ئىپاده قىلغاندىن تاشقىرى، بەزەن ھاللاردا " پ " تاۋۇشىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، باريب- كليب تۇرماق (بارىپ- كەلىپ تۇرماق)، بازيب بيرماك (يازىپ بېرمەك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى ئالتىنچى ھەرپ " جىم" ئادەتتە "ج" ئۈزۈك تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلغاندىن باشقا، بەزى چاغلاردا "چ" تاۋۇشىنىمۇ ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن، اوجون (ئۈچۈن)، جونىك (چوڭ)، اوجماق (ئۈچماق)، اوجونجى (ئۈچۈنچى).

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 25- ھەرپ " كاف " ئادەتتە " ك " ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادە قىلغاندىن باشقا، خېلى كۆپ ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش "گ" گىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، چوكان (چەۋگان)، كاھى (گاھى)، اوزكا (ئۈزگە)، كلزار (گۈلزار)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇندىن باشقا، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 31- ھەرپ " ھاۋ " نىڭ ئايالغۇ شەكلى "ھ" ۋە يالغۇز شەكلى "ه" لەرنىڭ بەزى ھاللاردا ئۈزۈك تاۋۇش "ھ" نى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىق لازىم. مەسىلەن، مە (مەھ، مەنىسى: ئاي)، كره (گىرە، مەنىسى: تۈگۈن؛ چىگىك)، منه (مىنھۇ، مەنىسى: ئۇنىڭدىن)، سياه (سياھ، مەنىسى: قارا)، كاه (گاھ)، كناه (گۇناھ) ۋە باشقىلار.

ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى 33- ھەرپ " ئا " مۇ قوش ۋەزىپىلىك ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇش " ك " نى ئىپادە قىلىسىمۇ، بەزەن ھاللاردا ئېنىقلا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش " نگ " نى ئىپادىلەيدۇ مەسىلەن:

" ك " نى ئىپادىلىشى	" نگ " نى ئىپادە قىلىشى
جونك (چوڭ)	رنك (رەنگ)
مونك (مۇڭ)	رنكى (رەنگى)
انكلاماق (ئاڭلاماق)	بنك (بەنگ)
كونكول (كۆڭۈل)	بەنكى (بەنگى)
تانكلا (تاڭلا)	رنكارنك (رەنگارەنگ)
جايسانك (جايساڭ)	جنكاور (جەنگاۋەر)

ئە. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرپ ئارقىلىق ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

1. " ئا " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش " ئەلف " ھەرپىنىڭ باش شەكلى، ئاياغ شەكلى ۋە ئۈستىگە "مەد" بەلگىسى قويۇلغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكا (ئاكا)، اندا (ئاندا)، راست، بارغان

بۇ تاۋۇش بەزەن ھاللاردا " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: توريت (تەۋرات)، معنيسى (مەئناسى)، عيسى (ئىيسا)، دعوى (دەئۋا)، موسى (مۇسا)، موسيقى (مۇسىقا)

2. " ئە " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش " ئەلف " ھەرپىنىڭ باش شەكلى ۋە ئاياغ شەكلى بىلەن. " ھاۋ " ھەرپىنىڭ بىر خىل يالغۇز شەكلى ۋە ئاياغ

شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكبەر)، خاشاك (خەشەك)، نامە، پارە

3. " ئو " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئايىغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اق (ئوق)، اون (ئون)، قوى (قوي)، روى (روي)

4. " ئۇ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئايىغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

استاذ (ئۇستاز)، اون (ئۇن)، قوى (قۇي)، روم (رۇم)

5. " ئۆ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە "ئەلف" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئايىغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اكاى (ئۆگەي)، اكاى اتا (ئۆگەي ئاتا)، اوكسوك (ئۆكسۈك)، كورماك

(كۆرمەك)

6. " ئۇ " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا "ئەلف" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " ۋاۋ " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، "ۋاۋ" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ۋە ئايالغ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

الفت (ئۇلفەت)، اون (ئۇن)، ازوم (ئۇزۇم)، كولماك (كۇلمەك)، سورماك (سۇرمەك)

7. " ئې " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلى ياكى ئوتتۇرا شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ايرن (ئېرن- كالپۇك)، ايردى (ئېردى)، ديكان (دېگەن)، سيوماك (سېۋمەك)، بيرماك (بېرمەك)، مين (مېن)، سين (سېن)

8. " ئى " سوزۇق تاۋۇشى. مەزكۇر تاۋۇش سۆز بېشىدا " ئەلف " ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن " يا " ھەرپىنىڭ باش شەكلىنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا بولسا، " يا " ھەرپىنىڭ ھەرقايسى شەكللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

امام (ئىمام)، امكان (ئىمكان)، اسلام (ئىسلام)، ايسيغ (ئىسىغ)، ايچماك (ئىچمەك)، مينك (مىك)، باشى، يارى، بارى

" ئى " سوزۇق تاۋۇشى بەزەن هاللاردا " هاۋ " هەرپىنىڭ بىر خىل ئايالغ شەكلى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بلكە (بەلكى)، تاكە (تاكى)، كە (كى)، جونكە (چۈنكى)، نىچونكە (نېچۈنكى)، باوجودكە (باۋجۇدكى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا، ئەزەلدىن تارتىپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە. بۇيۇك تىلشۇناس مەهمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەن. مىسال ئۈچۈن ئۇزۇن ۋە قىسقا "ئا" تاۋۇشلىرىنى ئالساق، "دىۋان" دا، قىسقا سوزۇق "ئا" تاۋۇشى ئۈچۈن بىر دانە "ئەلىف" ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇزۇن سوزۇق " ئا " تاۋۇشى ئۈچۈن ئىككى دانە "ئەلىف" جۈپلەپ قوللىنىلغان (بۇ مەسىلىنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن ئاپتورنىڭ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» نامىلىق توپلىمىغا مۇراجىئەت قىلىنسا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، خۇسۇسەن ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر كۆپەيگەن. بۇ خىل ئۆزگەشمە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بىلەن ئەينەن قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن، كادىر، نادىر، سادىر، ئالىم، زالىم، نالە، دانە، مەنە، تەنە، ئەمەت، مۆمىن دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئا، ئە» لەرنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار "قايىم ئەلفە" ۋە "مەد" بەلگىسىدىن باشقا، خۇددى ئەرەب يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا "ئەلىف"، " ۋاۋ " ۋە " يا " ھەرپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

" ئەلىف " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

راضى (رازى)، قادر (قادىر)، زامن (زامىن)، جاھل (جاھىل)، نائل (نائىل)، خالصى (خالىس)

" ۋاۋ " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

روى زمين (رويى زەمىن- " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

عمومى (ئومۇمىي- " ئۇ " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

خصوصا (خۇسۇسەن- " ئۇ " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

روحى حالت (روھى ھالەت- " ئو " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

" يا " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىشى

دعوى گر (دەئۋاگەر- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

تقوى دار (تەقۋادار- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

معنىسى (مەئناسى- " ئا " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

جىيلە (جەمىلە- " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كريمه (كەرىمە- " ئى " ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا "ئەلىف"، "ۋاۋ" ۋە "يا" ھەرپلىرى ئۇچ ۋەزىپىلىك ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. بىرىنچى، ئۇلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا، " ئا، ۋا، ي " ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. (70-، 71-، 72- بەتلەردىكى ئېلىپبە جەدۋىلىگە قاراڭ)

يۇقىرىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى چۈشەندۈرۈلدى. ئۇنىدىن باشقا، يەنە مۇلاھىزە قىلىپ ئۆگىنىپ قويۇشقا ئەرزىيدىغان بەزەن ئەھۋاللارمۇ بار. ئالايلۇق، ئېلىپبە جەدۋىلىدىكى تۆتىنچى ھەرپ " تە " ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ شەكلى " ة " بىلەن بىر خىل يالغۇز شەكلى " ة " ئادەتتە " تە مەربۇتە " (بېلى باغلاقلىق "تە") دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر " تە مەربۇتە " يېزىقتا بەزەن سۆزلەردە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تَربيةَ (تەربىيەت)، عزةَ (ئىززەت). بەزىدە، " تە مەربۇتە " مەزكۇر ھەرپىنىڭ " ئۇزۇن تە " شەكلى بولغان "ت" ۋە "ت" لەرگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربيت (تەربىيەت)، عزت (ئىززەت). يەنە بەزەن ھاللاردا بولسا، " تە مەربۇتە " نىڭ ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ، خۇددى " ھاۋ " ھەرپىنىڭ بىر خىل ئاياغ ۋە يالغۇز شەكىللىرىگە ئوخشاش قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تربيه (تەربىيە)، عزه (ئىززە).

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر " تە مەربۇتە " مەيلى " تە " ھەرپىنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەكىللىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ يېزىلسۇن ياكى ئۈستىدىكى چېكىتلەر چۈشۈرۈپ قويۇلۇپ يېزىلسۇن، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تربيە (تەربىيە)، عزه (ئىززە)، جماعه (جەمائە)، دوامه (دەۋامە) قاتارلىق سۆزلەر " تربيت (تەربىيەت)، عزت (ئىززەت)، جماعت (جەمائەت)، دوامت (دەۋامەت) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ۋاريانتى ھېسابلىنىدۇ، خالاس.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەبچە، پارسچە ۋە تۈركىيچە سۆزلەرنى ئەينەن يېزىشنى مۇددىئا قىلىپ ئىجاد قىلىنغان يېزىق بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا سېلىشتۇرۇپ ئېيتقاندا نىسبەتەن مۇرەككەپ سانىلىدۇ. بىراق، سەۋرچانلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ئېنىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئاشۇ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە پۇختا ئىگىلەش- تىل تارىخىمىزدىكى مەزكۇر يېزىق ئىشلىتىلگەن ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ئۇزاق زامان جەريانىدا يېزىلغان قىممەتلىك كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆگىنىش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ھەقلىق يوسۇندىكى مۇھىم ۋەزۋۇر ئەھمىيىتىنى نامايان قىلىدۇ.

§2. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى ۋە بەزەن هەرپلەرنىڭ قولىيازمىلاردىكى شەكلى

ئا. قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنى سۆز ئۈزىكىگە قوشۇپ يېزىش مەسىلىسى هازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدىك مۇقىم قائىدىگە چۈشۈپ كېتەلمىگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پېئىل قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئۈزەككە قوشۇپ يېزىلغان. باشقا قوشۇمچىلار بەزىدە قوشۇپ يېزىلسا، بەزىدە ئايرىپ يېزىلغان. تۆۋەندە « بابۇرنامە » ناملىق كىتابتىن ئېلىنغان مىساللارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كىلدى، كىلدوك، قوشولدى، كېتكان، ياندىلار، تاپقاندىن، انام نىنىك، حسن نىنىك، كىماكتەويماكتە اوستىدا، محمودخان دا، تصرفى دا، معجونى ليق دا، دستارىنى، كابل نى، محمودخان نى اوقنى، مغولستان غە، قاشىغە، اوستىكا، ايلچى ليك كا، بدمعاش ليغى دىن، اندجانليغ، اتليق، يخشى ليق، سقاللىق، ارتۇق راق...

ئە. بەزى هەرپلەرنىڭ قولىيازمىلاردىكى شەكلى توغرىسىدا

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلارنىڭ نۇسخىلىرى بىرقانچە تۈرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت ئەشۇ نۇسخىلار ئىچىدىكى ئايرىم هەرپلەرنىڭ شەكىللىرى هەققىدىلا قىسقىچە ئىزاهات بېرىپ ئۆتىمىز.

1. " ج، چ، خ، ح " هەرپلىرى ئوتتۇرا ۋە ئاخىرىدا كەلگەندە كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

محمود [مەھمۇد] محکوم [مەھكۇم]

محکم [مۇھكەم] نجات [نىجاد]

نجوم [نۇجۇم] مجموعه [مەجمۇئە]

نچه [نەچچە] قچان [قاچان]

کیچتی [كىچتى] تاریخ [تارىخ]

تواریخ [تەۋارىخ] پشنچی [پەشىنچى]

بخیل [بىخىل] مخلص [مۇخلىس]

مخزن [مەخزەت]

" ح " ھەرپىنىڭ ئاستىغا يەزىدە " ء " بەلگىسى قويۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

محصول [مەھسۇل] صاحب ارشاد [ساھىب ئەرشاد]

حجاج [ھۇججاج] محترم [مۇھتەرەم]

صالح [سالىھ] اصلاح [ئىسلاھ]

تحسین [تەھسىن]

2. قوليازمدا " س، ش " هەرپلىرى ئادەتتە دىش چىقىرىلماي يېزىلىدۇ.

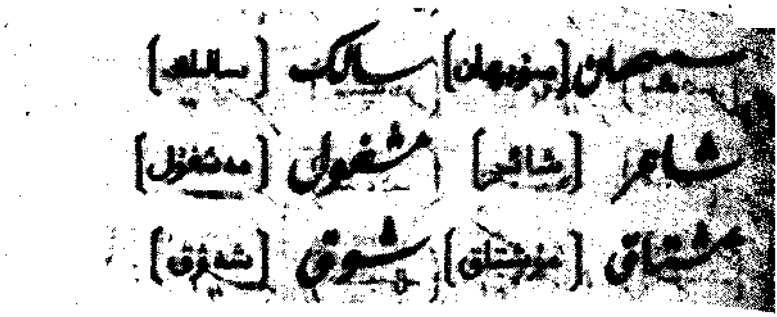

بەزى چاغلاردا " س " هەرپىنىڭ ئاستىغا " ء " بەلگىسى قويۇلغانمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

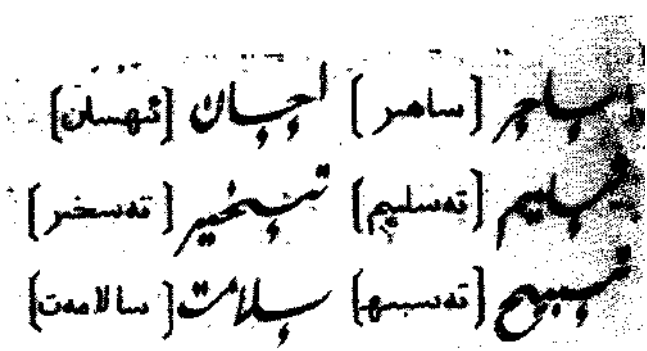

3. " ھ " هەرپى باشتا كەلسە " ھ... " ئوتتۇرىدا كەلسە " ھ... " شەكلىدە يېزىلىدۇ. يالغۇز كەلگەندە كۆپىنچە " ه " شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەۋا [ھەۋا] ھەنۇز [ھەنۇز]

ھەۋەس [ھەۋەس] شۆھرەت [شۆھرەت]

سەھەر [سەھەر] شەھەر [شەھەر]

شەھ [شەھ] مەھ [مەھ]

تەنبىھ [تەنبىھ] بىگۇناھ [بىگۇناھ]

ھەمراھ [ھەمراھ] شاھ [شاھ]

4. "ى" ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى بىلەن ئاياغ شەكلىنىڭ ھەرخىل ھالەتتە يېزىلىدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

كى [كى] ياكى [ياكى]

شۇلكى [شۇلكى]

كى تاپولغاى بولار بىر بىرلارىغ سىرلە قىرىن بولسۇن

سەمەندەرلار كەبى عىشق اوتى ايچرە ھەمنشين بولسۇن

5. "ل" ھەرپىنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكلى بەزىدە خۇددى "س" ھەرپىنىڭ دىشىدەك قىسقا چىقىرىلىپ يېزىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

سلطان [سۇلتان] كىيىپ [كېلىپ]
ايىمىك [ئىلىك] نۇراللە مەقبەرە نۇرا [نۇرۇللاھۇ مەرقەدەھۇ نۇران]

6. " ة، ۃ (تەمەر بۇتە) " بەزى چاغلاردا ئۇستىدىكى چېكىتى چۈشۈپ قالغان ھالدا كېلىپ تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. بىراق، بەزىدە، خۇسۇسەن ئەرەبچە ئىزافەتلەردە ئېنىقلانغۇچى بولغاندا چېكىتى بىلەن كېلىپ " ت " تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا ئاڭلاتقان مەنا ئوخشاش بولىدۇ). مەسىلەن:

روضه (رەۋزە- باغ، باغچا)؛ روضه رضوان (رەۋزەئى رىزۋان- ھۆرلەر باغچىسى، جەننەت)؛ روضة الصفا (رەۋزەتۇسسەفا- ساپالىق باغ)؛ روضة الحضرت (رەۋزەتۇلھەزرەت- ھەزرەت باغچىسى)

7. قولىيازمىلاردا خەتنىك گۈزەل، كۆركەملىكى ئېتىبارى بىلەن چېكىتلەرنىك ئۆز جايلىرىغا قويۇلمىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئالايلۇق، " ب " ھەرپى بىلەن " ي "ھەرپى ئارقا- ئارقىدىن كەلگەن جايلاردا، كۆپىنچە ئىككى ھەرپنىك ئۈچ چېكىتى بىرلا يەرگە قويۇلغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بىز ئۇنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا مەزكۇر چېكىتلەرنىك تەۋەلىكىنى ھىسابقا ئېلىشىمىز لازىم. مەسىلەن:

پىلا (بىلە)، پىلان (بىلەن)، ايپاردىلار (ئىبەرىدىلەر)؛

اتا بو نوع كوركاچ ايش حساپىن،

مناسب انكلادى ئىلم اكتساپىن.

(ئاتا بۇ نەۋئ كۆرگەچ ئىش ھىسابىن، مۇناسىب ئاڭلادى ئىلم ئىكتىسابىن). نەۋائىي: ق ش.

§3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى 25- ئۈزۈك تاۋۇش

" ئ " توغرىسىدا

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش"ئ" چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا "ئەين"، "ھەمزە" ۋە "ئەلف" تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپنىڭ ساكىنلىق شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەن بۇ مەسىلىنى دەسلەپ تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1982- يىلىدىكى نىلقا يىغىنىغا تاپشۇرغان «چاغاتاي تىلىدىكى ئەرەبچە- پارسچە ئېلىمىنتلار توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن، مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ 1985- يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرغان «چاغاتاي يېزىقىدىكى "ئەين" ھەرپىمۇ ياكى بەلگىمۇ؟» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە يەنە بىر قېتىم شەرھلىدىم. بىراق، ئۇ ماقالىلىرىمدە ئەمەلىي مىساللار كۆپرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىساللارئاشۇ ئەينى زاماندىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە ئەينەن بېرىلگەچكە، مەتبەئە قىيىنچىلىقى تۈپەيلى ژۇرناللىرىمىزنىڭ ئاشكارا ئېلان قىلىپ بېرىشىگە مۇيەسسەر بولالماي كەلدىم. بۇ يەردە، ئاشۇ ئىككى پارچە ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ھەققىدىكى بايانلارنى ئىمكان بار ئىخچاملاپ، گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرىنى قىلىدىم. چەكلىك دەرىجىدىكى مىساللارنى زۆرۈر تېپىلغاندا لاتىنچە ھەرپلىك ترانسكرىپسىيە بويىچە بەردىم. ئۈزۈك تاۋۇش " ئ " ئۈچۈن، خەلقارا تاۋۇش بەلگىسىدىكى مەزكۇر تاۋۇشنىڭ مۇناسىپ بەلگىسى بولغان" ʔ " نى ئىشلەتتىم.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا 36 ھەرپ بار. مەزكۇر يېزىقتا، ئەرەبچە سۆزلەر ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن، پارسچە سۆزلەر پارسچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلىدىغان بولغاچ، بىر خىل تىل تاۋۇشى بىر قانچە خىل ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. مەسىلەن، " ز " فونېمىسى " زە، زال، زات، ئىزغى " دىن ئىبارەت تۆت ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار (« چاغاتاي تىلى »، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىلدىكى نەشرى، 109- بەتكە قارالسۇن). شۇ ۋەجىدىن، ماۋزۇيىمىزدىكى ئۇزۇك تاۋۇش " ئ " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەين، ئەلف ۋە ھەمزە " دىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

1. " ئەين " (ع) بىلەن ئىپادىلىنىشى: مەزكۇر " ئەين " ھەرپى (يەنى ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى "غ" ھەرپىنىڭ چېكىتسىز شەكلى) ئەرەب تىلىدا بىر سىرىلاڭغۇ، بوغۇز ئۇزۇك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن " ئەين " لىك سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ، ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئەسلىدىكى سىرىلاڭغۇ، بوغۇق، بوغۇز تاۋۇشلۇق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەڭگىل، چېكىپلا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇيغۇرچە " ئ " ئۇزۇك تاۋۇشنى شەكللەندۈرگەن.

مەسىلەن: تعطيل: تەتىل (tä?til)، معلوم: مەئلۇم (mä?lum)، يعنى : يەئنى (yä?ni)، طعنه : تەئنە (tä?nä)، شعله:شوئلە (sho?lä)، كعبه: كەئبە (kä?bä)، معنى: مەئنا(mä?na)، معجزه: مۆئجىزە(mö?jizä)، فعل: فېئل(fe?l)، معده:مەئدە (mä?dä) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. " ئەلف " (ا) بىلەن ئىپادىلىنىشى: " ئەلف " ھەرپى ئەرەبچىدە،

شۇنداقلا ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئوخشاشلا ئۇزۇك تاۋۇش " ئ " نى ئىپادىلىگۈچى ھەرپ بولۇپ خىزمەت قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلى پەقەت سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان يارىدەمچى بەلگىلەر زەبەر ياكى فەتھە (" ئا " ياكى " ئە " تاۋۇشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)، پەش ياكى زەممە (لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كەسىر ياكى زىر (يەنى "ئې" ۋە "ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، " ات " يېزىلغان بۇ خەتنى "ئات، ئەت، ئوت، ئۆت، ئۇت، ئىت" ئوقۇلىدىغان سۆز قىلىش ئۈچۈن، ئاشۇ " ئەلف " [ا] نىڭ ئۈستىگە " ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئى " تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىدەمچى بەلگىلەرنى قويىمىز. (« تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل نەشرى، 1- توم، 48-، 49-، 54-، 55- بەتلەرگە قارالسۇن). شۇڭلاشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا " ئەلف " ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تاۋۇش " ئ " دېيىلىدۇ («چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1986- يىل نەشرى، 107- بەتكە قارالسۇن).

3. " ھەمزە " (ء، أ، ؤ)بىلەن ئىپادىلىنىشى: ئۆزىنىڭ باش شەكلى [ئ]، ئوتتۇرا شەكلى [ئ]، ئاياغ شەكلى (أ، ؤ، يەنى بۇ شەكىلدە ھەمزە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان " ئەلف " ۋە ئاياغدىن ئۇلىنىدىغان " ۋاۋ " ھەرپلىرىنىڭ ئۈستىگە قونۇپ كېلىدۇ) ۋە يالغۇز شەكلى [ء] دىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە ئىگە بولغان " ھەمزە " چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرقانداق بىر ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىگە ئوخشاش مۇستەقىل بىر ھەرپ بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش " ئ " [?] گە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەزكۇر ھەمزە پەقەت سوزۇق

تاۋۇش هەرپلىرى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بەلگىلەر قوشۇلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەگەر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلماي، ساكىن بەلگىسى بىلەن كەلسە، ئۆزىنىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ئ " ئۈزۈك تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، تأثير: تەئسىر (tä?sir)، تأخير: تەئخىر (tä?xir)، تأكيد: تەئكىد (tä?kid)، تأمين: تەئمىن (tä?min)، مأمور: مەئمۇر (mä?mur)، مؤمن: مۆئمىن (mö?min) ۋە باشقىلار.

بىراق، مېنىڭ بۇ " يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش " قارىشىمغا ناقايىل كەسپداشلارمۇ خېلى بار. ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن بايان قىلغان پىكىرلىرىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن. پارسچىدا "ئەين" ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلىنمايدىغان ھەرپ دەيدۇ. ھالبۇكى، بىز ئۇنى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغان دېسەك قانداق بولىدۇ؟ ئىككىنچى، سامايلوۋىچ، يۇنىس ئېكمان قاتارلىق مەشھۇر چاغاتايشۇناسلار ئۆز ئەسەرلىرىدە " چاغاتاي تىلىدا يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش بار " دېگەن گەپنى قىلغان ئەمەس.

بۇ خىل پىكىرلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق:

بىرىنچى، دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار تاريخىدا، خۇسۇسەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېقىن تام قوشنا بولۇپ ئۆتۈشكەنىكەن تىل جەھەتتە بىر- بىرىگە تەسىر قىلىشماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەردىن، ئەرەبچىدىن بىۋاستە سۆز قوبۇل قىلماسلىقى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى،

هېچقانداق بىر مەنىدە ئۇيغۇرلارغا «قۇرئان كەرىم» ئوقۇشنى پارسلار ئۆگەتكەن دېگەن گەپ يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىراق، مىسىرغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشتا، مەككە- مەدىنىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىشتا، سودا- تىجارەت قىلىشتا پارسلارنىڭ بېتىلەپ مېڭىشىغا قاراپ قالغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىۋاسىتە بېرىپ، بىۋاسىتە كېلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، ئۆز- ئارا مەدەنىيەت ئۆگەنگەن ۋە ئۆگەتكەن. مۇشۇ جەريانداۋ، ئۇلار ئۆزلىرى يۈكسەك بىلگەن دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلىدىن. نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى " قۇرئان- كاللامۇللاھ تىلى"، " ئاللاھنىڭ تىلى " دەپ ئەتىۋارلاپ قوبۇل قىلغان. « تۈركىي تىللار دىۋانى » نىڭ تۈركىي تىلچە- ئەرەبچە قىلىپ تۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بىۋاسىتە تىل ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشنىڭ بولغانلىقىنى كۆچلۈك دەلىللەيدۇ. شۇڭا بىزدىكى " تىلىمىزدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىزگە پارس تىلى ئارقىلىق كىرگەن" دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا ئېغىر دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك بار دەپ قارايمەن.

ئىككىنچى، دۇرۇست، پارس تىلىدا " ئەين " ھەرپى تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ دېيىلىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلە پارس تىلى فونېتىكىسىدا تولىمۇ زىددىيەتلىك بايانلار بىلەن شەرھلىنىدۇ. ئالايلۇق:

"'eyn' 字母是阿拉伯字母，这个字母在波斯语中是

作为元音的辅音字母。"

(« پارس تىلىدىن ساۋات »، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت).

" 元音的辅音 " (تاۋۇشسىز ئۈزۈك تاۋۇش) دېگىنى نىسبى

تاۋۇش چىقىرىلمىسا، تاۋۇش بولمىسا، نېمىشقا ئۇنى "无音" (ئۈزۈك تاۋۇش) دەيمىز؟ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلار قارىغىنىلا "ئەين" ھەرپى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە، نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) دەپ، tä?dad (سان)، mä?däni (مىنېرال) دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلىدۇ («پارس تىلىدىن ساۋات»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1990- يىل نەشرى، 56- بەت). مەن 1986- يىلىدىن 1988- يىلىغىچە، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىرلىشىپ ئاچقان پارس تىلى سىنىپىغا ئوقۇغۇچى بولۇپ، سودا نەشرىياتى نەشر قىلغان « پارسچە- خەنزۇچە لۇغەت » نىڭ مۇئەللىپلىرى، ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق پارس تىلى مۇتەخەسىسلىرى پروفېسسور جاڭ خوڭنىيەن، زېڭ يەنشېڭ ئەپەندىم، لى شياڭ خانىملاردىن دەرس ئالغانىدىم. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ئۇستازلارنىڭ "ئەين" ھەرپىنى ئوقۇغاندا "新一下气" قىلىشلىرىنى تالاي قېتىم ئاڭلىغانىدىم. مېنىڭ ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلاپ سەزگىنىم شۇ بولىدىكى، ئۇلار "tä ? dad" ، " mä ? dän " دېگەندەك سۆزلەرنى ئوقۇغاندا، "ئەين" ھەرپىنى ئەرەبلەردەك ئېغىز سىرىلاڭغۇ، بوغۇز تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلمىسىمۇ " tä " بىلەن " dad " ئارىسىدا، " mä " بىلەن "däni"ئارىلىقىدا "ئ" قىلىپ، نازۇككىنە بىرنى ئىنجىقلاپ ئۆتىدىكەن. مېنىڭچە، بىر ھەرپ تاۋۇشسىز (无音) بولسا، ئۇنى "拼读" قىلىش (ئوقۇش، تەلەپپۇز قىلىش) مەسىلىسى مەۋجۇد بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەركۇر " ئەين " ھەرپى تاۋۇشى بار (有音) ئۈزۈك تاۋۇش بولغانلىقى

ئۇچۇنلا بىز ئۇنى"拼读" (يەنى ئوقۇيمىز، تەلەپپۇز قىلىمىز)."拼读" قىلغان چاغدا، ئاشۇ بىزنى " 拼读 " قىلدۇرغان (يەنى نەپەسنىڭ بىر بوغۇلۇپ ئۆتۈشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان) نەرسە " ئەين" ھەرپىنىڭ كارامىتى. يەنى دەل ئاشۇ " ئەين" ھەرپىنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت، خالاس ئەلا مۇھىمى، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەسىلىرىنى جەزمەن پارس تىلى قائىدىسى بويىچە ھەل قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز يوق. شۇڭا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى پارس تىلىنىڭ تەييار قېلىپى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت ئەمەلىيىتى بىلەن ھەل قىلىشىمىز، مەسىلىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم، دەپ قارايمەن.

ئۇچىنچى، دۇرۇست، سامايلوۋىچ، يۇنس ئېكمان قاتارلىقلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، بۇيۇك نەتىجە يارىتىقان دۇنياۋى ئالىملار. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بىزنىڭ قەلب تۆرىمىزدە مۆھتەرەم ئورۇنغا ئىگە. بىراق، بىز ئۇلارنىڭ ھەربىر ئېغىز گەپىنى، ھەربىر جۈملىسىنى چېقىلغىلى بولمايدىغان مۇقەددەس دەستۇر قىلىۋالساق، بۇنداق ئەھۋالنى ئۇ ئالىملارنىڭ ئۆزلىرىمۇ راۋا كۆرمەس دەپ ئويلايمەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىزنىڭ ئاتا- بوۋىمىزنىڭ تىلى. بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ قالدۇقلىرى، تىرىك ئامىللىرى مەۋجۇت. ھالبۇكى، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىكىمىز بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى پەقەت قومۇسىيەت جەھەتتىلا تەتقىق قىلغان، كونكرىت، ئۇششاق ھەم ئىنچىكە تەرەپلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە بولسا، ياكى شارائىتى يار بەرمىگەن، ياكى پۇرسەت بولمىغان چوڭ ئالىملارنىڭ تونۇپ يېتەلمىگەن بەزى مەسىلىلىرىنى بىز تونۇۋالساق، ھېچقانداق غەلىتە ئىش بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايمەن.

مەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا " ئ " دەيدىغان بىر ئۈزۈك تاۋۇش بولغانىدى دېيىشتە تۆۋەندىكىلەرنى ئاساس قىلىمەن:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان فونېتىك ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە، تەلەپپۇزغا بىئەپ كېلىدىغان، ئېنىق ئاڭلاتقىلى بولمايدىغان ياكى تەلەپپۇز قىلغۇچىنىڭ ئۆزىگە ئوشۇقچە تۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان، تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا ئەسلىدە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان بوغۇم ، مەزكۇر تىل تاۋۇشى (يەنى ئۈزۈك تاۋۇش) چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. مەسىلەن:

قەدىمكى تىلىمىزدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
ئۆتكەرمە (ötkärmä)	(ötkä:mä)
كارناي (karnay)	(ka:nay)
خەرمەن (xärmän)	(xa:man)
گەردەن (gärdän)	(gä:dän)
ئەھمەد (ähmäd)	(ä:mät)
سەھۋەن (sähwän)	(sä:wän)

ھازىرقى تىلىمىزدىكى " sö:rimäk" سۆزىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا " södrämäk " تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن، " بىرى دېپ سۆدرەيلى خۇسرەۋغە تېگرۇ، بىرى دېپ ئېلىتالى باشنى ئايرۇ " (بىرى خۇسرەۋنىڭ ئالدىغا سۆرەيلى (sö:räyli) دېسە، بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكېتەيلى، دەيتتى) . (« چاغاتاي تىلى » ناملىق كىتاب، 73- بەت)

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى "ر، ھ، د" ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ بۇگۈنكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكىللىرى بولمىغان بولاتتى. بۇ-

پاکىت. بىز مۇشۇ پاکىت ئاساسىدا مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە ھەقلىقمىز:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ساكىنلىق " ئەين " ، " ئەلىف " ۋە " ھەمزە " ھەرپلىرى [ئا] تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن بۇ ئۇزۇك تاۋۇش تەلەپپۇزغا بىئەپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە زامانىمىزغا كەلگەندە، ئۇنۇقتا چۈشۈپ قالىدىغان بولغان. ئۇ ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمىدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىق بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
تەئىل (tä?til)	تەتىل (tä:til)
تەئسىر (tä?sir)	تەسىر (ta:sir)
تەئخىر (tä?hir)	تەخىر (tä:xir)
تەئنە (tä?nä)	تەنە (tä:nä)
يەئنى (yä?ni)	يەنى (yä:ni)
بەئزى (bä?zi)	بەزى (bä:zi)
مەئلۇم (mä?lum)	مەلۇم (mä:lum)

(« بۇلاق » ژۇرنىلى قاتارلىقلاردىن ئېلىندى) (ئىملا ۋە تەلەپپۇز ئۇغىنىمىزدىن ئېلىندى)

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، تەلەپپۇزدا تىلغا كىرىشىپ بەرمەيدىغان ياكى ئېنىق تەلەپپۇز قىلغىلى بولمايدىغان، نۇتۇقتا بىئەپ ئۇيۇلىدىغان بەزى تىل تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزى ئوخشايراق ياكى ئوچۇق ئۆزگىرىپ بولىدىغان تاۋۇشلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار. ئالايلۇق:

قەدىمكى تىلىمىزدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
ئۈد	ئۈي
نەبرە	نەۋرە
زەھمەت	زەخمەت
ئەھمەد	ئەخمەد
ياي	ياز

ھازىرقى تىلىمىزدىكى " سارغايماق "، " قارايماق " سۆزلىرىمۇ قەدىمدە "سارغارماق"، " قارارماق " تەلەپپۇز قىلىناتتى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ خاس فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن " ۋ " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت سۆزلەرگىمۇ ئۆز كۆچىنى كۆرسەتكەن. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى " ۋ " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق بەزى سۆزلەر زامانىمىزغا كەلگەندە " ي " ئۈزۈك تاۋۇشلۇق سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
سەۋدىن (sä?din)	سەيدىن (säydin)
سەۋدۇللاھ (sä?dullah)	سەيدۇللا (säydullah)
مەۋدە (mä?dä)	مەيدە (mäydä)

فېئل (fe?l) پەيل (päyl)

دېمەك، ئەگەر " ۋ " ئۈزۈك تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ " ي " ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەس ئىدى.

ئۇچىنچى، " ۋ " ئۈزۈك تاۋۇشى ئۇيغۇرلار تەلەپپۇز قىلالمايدىغان ۋە ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن يوق تاۋۇشمۇ ئەمەس. ئالايلۇق: بۇيۇك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا "ئاۋ " [a?] دېگەن بىر سۆزنى بېرىپ، ئۇنى "ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز" دەپ ئىزاھلىغان ۋە " ئول مەنى ئاۋ قىلدى" (ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى) دېگەن مىسالنى كۆرسەتكەن («تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980- يىل 8- ئاي نەشرى، 1- توم، 55- بەت). مانا ئەپسۇس، بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى سەۋەنلىكتىن " ā " (a:) قىلىپ قويۇلغان. « تۈركىي تىللار دىۋانى » 1- توم، 107- بەتتىن 112- بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ بولۇپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي (a:) " ā " ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇشنى ئۈستىگە زەبەر بەلگىسى قويۇلغان ئىككى " ئەلف " ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، " a:t، a:ch، a:z، a:r، a:s، a:sh، a:y" دېگەن سۆزلەردە، (a:) ئۈچۈن ئىككى " ئەلف " ئىشلىتىپ ساكىن بەلگىسىنى ئۈزۈك تاۋۇشلار " t، ch، z، r، s، sh، y " لارنىڭ ئۈستىگە قويغان. ئەمما، "ئاۋ" [a?] سۆزى ئۈچۈن بولسا زەبەرلىك بىر "ئەلف" يېزىپ، يېنىدىكى ئىككىنچى " ئەلف " ھەرپىنىڭ ئۈستىگە چىرايلىق قىلىپ بىر ساكىن بەلگىسى قويغان. بېرىلگەن مىسالدىمۇ شۇنداق! مەزكۇر ساكىن بەلگىسى ئاشۇ بەلگە ئاستىدا تۇرغان " ئەلف " نىڭ ئەسلى تاۋۇشى " ۋ " ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلىنىڭ دېگەنلىك بولىدۇ. دەپ

قارايمەن.

ئەمەلىيەتتە، ھېلىمەممۇ بىز قاتتىق ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇپ ئىلكىگە چۈشسەك، " ئاۋ، ماۋ، ئۇۋ، بۇۋ... " دەپ كېتىمىز.

تۆتىنچى، خەلقىمىز ئىچىدە، ھېلىمەممۇ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت قوليازمىلاردىكى، قۇرئاندىكى ساكىنلىق " ئەين، ئەلىف ۋە ھەمزە " ھەرپلىرىنى ئۇزۇك تاۋۇش " ۋ " تەلەپپۇز قىلىدىغانلار بار. ئالايلۇق، خەتمىدىن ئۆتكەن قارىيلار، دىنىي زاتلار « قۇرئان كەرىم » سۈرىلىرىنى تىلاۋەت قىلغاندا ياكى «ھەدىس» تىن مەسىلە تەبلىغ قىلىشقانلىرىدا، "مۇئمىنۇن ۋە مۇئمىنات" ، "ئاللاھنىڭ نىئمەتى" دېگەندەك سۆزلەردە، ئاشۇ ئۇزۇك تاۋۇش "ۋ" نى ناھايىتىمۇ ئېنىق تەلەپپۇز قىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن بىر خىل تىل ھەقلىق يوسۇندا شۇ مىللەت زىيالىيلىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدۇ، ئالدى بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى " ئالدى بىلەن مولالىلارنىڭ، زىيالىيلارنىڭ تىلى بولغاندى " دېيىشىمۇ توغرا. ئەمدى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى مولىلارنىڭ پۈشتىدىن بولغان ھازىرقى زامان قارىيلىرىنىڭ " ۋ " ئۇزۇك تاۋۇشنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزى بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى مەسىلىنىڭ ھەقىقەتلىكىگە جانلىق پاكىت ۋە تىرىك شاھىت بولالايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقەتەنمۇ " ۋ " دەيدىغان بىر ئۇزۇك تاۋۇش ئىستېمال قىلىنغان. بىراق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، "ۋ" ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى سۆزلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدىمۇ " ۋ " دەيدىغان ئۇزۇك

تاۋۇش يوق. بۇ ھال بىر مىللەت تىلى فونېتىكىسىنىڭ تولىمۇ نازۇك خاسلىقىغا ئىگە ۋە ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بولىدىغانلىقىنى، باشقا مىللەت تىلىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن ھەرقانداق فونېتىك ھادىسىلەرنىڭ ھامان ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزلىشىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، ئاقىۋەت شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدىغانلىقىنى ياكى ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەت ئاساسىدا ئۆزگەرتىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

§4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

خۇددى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز- كەلىمە بوغۇملىرىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى، يەنى سىنگارمونىزم ھادىسىسى مۇئەييەن قائىدە ئاساسىدا بولىدۇ.

4.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سۆز بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى ئادەتتە، "تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش" ۋە "لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش" دېگەن ئىككى تارماق تۈر بويىچە چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ماسلىشىپ كېلىش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان تىل ئورنى جەھەتتىكى ماسلىشىش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئىزچىل بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشنىڭ ماسلىشىشى:

ارالاش (ئارىلاش)، چاغلاماق (چاغلىماق)، اشور- (ئاشۇر)، سورغان (سورىغان)، اقسولوق (ئاقسۇلۇق)، قوبوزلارى دا (قوۋۇزلىرىدا)، اوتلاق (ئوتلاق)، ييلاق، بايلاق...

زبح دا خدانینک غەیرینی قصد قیلسه بوغوزلوغان نرسه نحس بولادور بوغوزلوغوچی فاسق بولادور (زەبهدا خۇدانىڭ غەيرىنى قەسد قىلسا، بوغۇزلۇغان نەرسە نەھس بولادۇر، بوغۇزلۇغۇچى فاسىق بولادۇر. (قوليازما «تاريخى ھەمدى»، 380- بەت)

تىل ئالدى سوزۇققا تىل ئالدى سوزۇقنىڭ ماسلىششى:

كتماك ليك (كەتمەكلىك)، كنكليك (كەڭلىك)، كسامن (كەسەمەن)، كويدورماك (كۆيدۈرمەك)، كۆركوزماك (كۆرگۈزمەك)، توشماك (تۇشمەك)،

... يل يميش لارى فراوان و غلەسى كنكرو و ارزان و مضافاتلارى بى پايان دور (يەل- يەمىشلەرى فەراۋان ۋە غەللەسى كەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلارى بىپايانداۇر). (قوليازما «تاريخى ھەمدى»، 330- بەت)

براق، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتە ماسلىششى مەسلىسىدە، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان و ضع اوضاع لارى هم باشقجه بولور ايكان (فىئل- خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئىكەن، ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن). (قوليازما «تاريخى ھەمدى»، 359- بەت)

اصحاب الكهف بو دياردا بار ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون (ئەسھابۇلكەھف بۇ دىياردا بار ئىكەنىنى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن). (قوليازما «تاريخى ھەمدى»، 359- بەت)

دىمەك، بۇ ئىككى مىسالدا، "ئا" تاۋۇشى "ئە" تاۋۇشغا، "ئى" تاۋۇشى بولسا، "ئۇ" تاۋۇشغا ماسلاشتۇرۇلغان.

ئە. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىششى

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا بولسا، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىششى

بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسىدە ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىزچىللىق ۋە مۇقىملىقنىڭ بۇزۇلۇشقا باشلىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كاشغرداكى اولوغيم غە معلوم قيليب اندين توز باجينى اليب برايديب حكوم خطنى جونىك اقساقالى غە ايباريب دور (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ ئاندىن تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي دېپ ھۆكۈم خەتنى چوڭ ئاقساقالىغا ئېيەرىپدۇر)؛ منينىك سوز بويىروغيمدين جيقمايدور (مەنىڭ سۆز بۇيىرۇغىمدىن چىقمايدۇر) ؛

بير بيرلارينى تانومايدور و اوزى نينىك اولوغليغينى بىلمايدور (بىر-بىرلەرىنى تانۇمايدۇر ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنى بىلمەيدۇر)؛ كشى لەرغە بيلدورماى و كيركوزماى اوج كون نى بو طريقە بيرلە اوتكاردى (كىشىلەرغە بىلدۇرمەي ۋە كىرگۈزمەي بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى). (م.سايرامي: قوليازما «تاريخى ھەمدى» دىن)

4.2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇمغا جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇمغا بولسا، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇم قوشۇلۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمى چاغاتاي تۈيغۇ: تىلىدا، دېگەندەك ئىزچىل بولمىغانلىقى، قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئەھۋالنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

قائىدىگە ئۇيغۇن ئەھۋال ئۈچۈن مىسال:

اندا (ئاندا) قەلقە (قولغا)، ازغە از و تولاغە تولاجە (ئازغا ئاز ۋە

تولاغه تولاچه)، باغ غه (باغغا)، كاشغرغه (كاشغەرغه)، ياركندغه (ياركەندغه)، بوغداى دين (بۇغدايدىن)، آى دين (ئايدىن)، يوق تور (يوقتۇر)...

پايلاقى اوتلاقى از چهار پاى لارى كمجين دور (پايلاقى ئوتلاقى ئاز چەهار پايلارى كەمچىندۇر)؛ ادم لاريغه نظر قيلغاندا زمين لارى از و غله معيشت لارى اوز شهريغه كفايه قيلمايدور (ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاز ۋە غەللەئى مەئىشەتلەرى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلمايدۇر) .329- ت هه.

قائىدىگە خىلاپ ئەھۋالغا مىسال:

ماهيتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور (ماھىيەتى مەئلۇم ئېمەس ۋە سەنەدى سەھىح ھەم يوقدۇر)؛ تاريخ كتاب لاريدا معلوم و روشن ايماس دور (تاريخ كىتابلارىدا مەئلۇم ۋە رەۋشەن ئېمەسدۇر)؛ اوج دور (ئۈچدۇر)، قوم لوق دور (قۇملۇقدۇر)؛ آيت غه (ئايەتغە)، اط غه (ئاتغە)، هدايت غه (ھىدايەتغە)، حكومت غه (ھۆكۈمەتغە)، اطدين (ئاتدىن)، كنت دا (كەنتدە)، حق غه (ھەقغە)، الماغ ليق دا (ئالماغلىقدا): «تاريخى هەمدى» دىن.

كيچك ليكده هم مكتب ايكاندورلار (كىچىكلىكدە ھەممەكتەب ئىكەندۇرلار). «بابۇرنامە» دىن.

كوروب گل تك يوزونك رنكين كوزدين يوز چمن بولدى،
عقيق ايرنينك نى كوركالى كوزوم حالى يمن بولدى.
(كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ رەنگىن كۆزدىن يۈز چەمەن بولدى،
ئەقىق ئېرىنىڭنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يەمەن بولدى.)
- «سەككاكى ئىبىرلىرى» دىن.

§5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

5.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى "ئا، ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تەشكىل تاپقان سۆزلەرگە "ىئى، - ىى، - ئىش" شەكلىدىكى قوشۇمچىلار قوشۇلغان چاغدا، ئەسلى سۆزدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرىنىڭ "ئې، ئى" سوزۇق تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمەيدۇكى، بۇ جەھەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىل- يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل- يېزىقى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوبلار نىنىڭ كوزو قاشلارى ئاراسىنىكى قىباق دىيرلار (خوبلارنىڭ كۆز ۋە قاشلارى ئاراسىنىكى "قاپاق" دىيرلەر). - نەۋائىي: «مۇھاكەمەتۇل- لۇغەتەين» دىن.

ينە يخشى يارىپ سين سلطان ويس نىنىڭ كونكلى نى اليب سين انى قاشىنكغە كىلتوروپ انىنىڭ رأيى بىلە عمل قىلغاى سين كىم ايش بىلور كىشى دور آغىز سوزلاريدين بيانشىخ صاحب وقوف دور معلوم بولغوسىدور (يەنە ياخشى بارىپسىن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسىن، ئانى قاشىڭغا كىلتۈرۈپ، ئانىڭ رەئيى بىلە ئەمەل قىلغايسىنكىم ئىش بىلۈر كىشىدۇر. ئاغىز سۆزلەرىدىن بايانشەيخ ساھىبى ۋۇقۇفدۇر، مەئلۇم بولغۇسىدۇر).

– بابۇر: «بابۇرنامە» دىن.

تاشتومور ميرزا خان نى اليب كليب امير بولاجى غە ملاقات قىلدى (تاشتۇمۇر مىرزاخاننى ئالىپ كەلىپ ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى)

– م. سايرامي: «تاريخى ئەمنىيە» دىن.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆزلۈكلەرنى ئۇلارنىڭ

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆرۈلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىشىنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

"ئو ← ،ئا" ئۆزگىرىشى ("ئو" دىن "ئا" غا ئۆزگىرىش)

△ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: سوغۇق- سوغۇقلۇق: سوغۇقلۇق نەڭ: سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە. ت ت د 1- 655- بەت («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 655- بەت) سوغۇقلاندى: ئول بۇ يەرنىڭ سوغۇقلاندى: ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ت ت د. 2- 378- بەت.

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: ساوق (ساۋۇق)

ئول كونلاردە قىش زمستان ساوق ايردى لار (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئېردىلەر). ق ت خ، 135- چ ت.

ساوق قاتىغ ليغى دين اوتالماى يارىكندغە يانىب كىلدى (ساۋۇق قاتىغلىغىدىن ئۆتەلمەي يارىكەندغە يانىپ كېلدى). 280- ت ھە.

اخرالامور قىش ساوق ھەم اوز مكانىغە باردى و بھار كونلارى كىلدى (ئاخىرۋلئومۇر قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغە باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كېلدى). 289- ت ھە.

△ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: قوتۇز (ت ت د. 1- 473- بەت)

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا: قوطاس (قوتاس)

غلە حاصلى اوز شھرىغە كفايە قىلادور بلكە زيادە بيلاق و قىشلاقلارى بى اندازە ھر نوع چھار پاى قوطاس لارى تولا و بيغايە (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چاھار پاي قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە). 330- ت ھە.

"ئە ← ئۆ" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "ئە" تاۋۇشلۇق بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەدرىجى ھالدا "ئۆ" لۈك سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى

كۆرۆلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ق ئۇ (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى) دا: ئەۋ- قونۇقلۇق ئەۋ: قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا. ت ت د 1- 656- بەت.

Δ چ ئۇ (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) دا: اوى (ئۆي)

اوزكا بو تورت حجره نينك اورتاسى و مابينه‌لارى تمام بير اوى داخلى دور بو اوى نينك هر ضلعى مصور دور (ئۆزگە بۇ تۆرت هۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخلىدۇر، بۇ ئۆينىڭ ھەر زىلىئى مۇسەۋۋەردۇر). ب ن (بابۇرنامە)، 203- چ ت.

اول اوى محمود اطليق بر اوتانجى نينك اوبى ايردى... سلطان قرايدوركى بو اوى نينك بورجيكيده بر طنبور بار ايردى (ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئېردى... سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئېردى). 35- ت مۇ (قوليازما «تەۋارىخى مۇسقىيىۋن»، 35- بەت)

Δ ق ئۇ دا: ئەۋۇر- ئەۋۇردى: ئول ئاياق ئەۋۇردى (ئۇ قاچىنى ئۆرىۋەتتى). ت ت د 1- 241- بەت. ئەۋۇرگەن- تەۋۇرگەن: بۇ ئەر ئول ئىشغ ئەۋۇرگەن- تەۋۇرگەن (بۇ ئىشنى ئۆرۈپ- چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم). ت ت د 1- 213- بەت.

Δ چ ئۇ دا: اويور- (ئۆيۈر-)← اويرو (ئۆيرۈ-)

كونكلوم يوزين جبر ايله سندين اويورمان،

آخر نيجه بو جبرو ستم دور منكا اى دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر نېچە بۇ جەبرۇ ستەمدۇر مەڭا ئى دوست) «ئاتايى غەزەللىرى» دىن. 267- چ ت. تورۇ دين يوز اويروب بيك بجه طرفيغه قاجيب كريب كتى (تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۈپ بېگ بەچچە تەرەفىغە قاچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت ھ. كوروب

مطالعه قیلغاندین کین ترکی ترجمه‌غه اویروب... بو تاریخ چه خاتمه‌سیغه مندرج ایتیم (کۆرۈپ مۇتاله‌ئه قىلغاندىن كه‌ين تۈركىي ته‌رجۇمه‌غه ئۈيروپ ... بۇ تاريخچه خاتمه‌سغه مۇندەرج ئېتتىم) 354- 355- ت هه. اونکدین سولغه سولدین اونکغه اوزیمیز اویروب قویامیز اوخلاغان کیشی لار اویرولکاندیک (ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۈيروپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر ئۈيرۈلگەندەك). 368- ت هه.

"ئا ← ئو" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، باش بوغۇمى "ئا" لىق ئاياغ بوغۇمى بولسا، "ئۇ" لۇق بولغان خېلى بىر بۆلەك ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئىككىنچى بوغۇمىدىكى "ئۇ" نىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قانۇنى كۈچى تەسىرىدىن باش بوغۇمىدىكى "ئا" تاۋۇشىنىڭ "ئو" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ق ئۇ دا: ئازۇق

سارتنىڭ ئازۇقى ئاريغ بولسا، يەر ئۆزە يەر (سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۇستىدە يەر). ت ت د 1- 90- بەت.

يارۇق: يارۇق يەر (يورۇق يەر)، ياپ يارۇق نەك (يوپ- يورۇق نەرسە). ت ت د- 17- بەت.

Δ چ ئۇ دا: اوزوق (ئوزۇق)

آرى اوزوق وفا قىلمايدور ليكن منكا اوچ يوز اوغلاقليق اوچكو تافيب بريلسه سوتى نى و اوزينى اوزوق قيليب بارسام خان نى تافيب كيلسام ديدى (ئارى ئوزۇق ۋەدە قىلمايدۇر لاكىن مەنگا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۈچكۈ تاپىپ بەرسىلە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خاننى تاپىپ كېلسەم دېدى) ت ئه. 173- چ ت. («تاريخى ئەمنيه» دىن. «چاغاتاي تىلى»،

173- بەت)

يوروق (يورۇق): يوروق جهان كوزيكا قرانكغو كورانيب بو جهان برلا خوبلاشتى (يورۇق جەهان كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرەنمىپ، بۇ جەهان بىرلا خوبلاشتى). 279- ت هه.

"ئه ـــ ئي"ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا "ئه" تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "ئي" لىك كەلىمىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلمىدۇ. ئالايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "ئەردى، ئەرۇر، ئەركەن، ئەرمىش" شەكىللىرى بىلەن ئىشلىتىلگەن "ئەرمەك" پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئومۇمەن "ئىرمەك" شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

٨ ق ئۇ دا: ئەردى (ئىدى): ئول ئانداغ ئەردى (ئۇ ئانداغ ئىدى) ئەرۇر، ئەرمەك. ت ت د 1- 222- بەت.

٨ چ ئۇ دا: ايردى (ئىردى)، ايرور (ئىرۇر)...

عاقل لار عقلى و تعقلى و حكمالار فكرى و تفكرى دين زياده و تاشقارى ايردى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئىردى). 274- ت هه.

منكا سن بولماسانك جان حاجت ايرماس ،

بهشت و حور و رضوان حاجت ايرماس .

فراقينكدا كوزوم ياشى بار ايركان،

بهار و ابر نيسان حاجت ايرماس .

(مەڭا سەن بولماساڭ جان ھاجەت ئىرمەس، بىھىشتۇ ھۇرۇ رىزۋان ھاجەت ئىرمەس. فىراقىڭدا كۆزۈم ياشى بار ئىركەن، بەھارۇ ئەبرى نىيسان ھاجەت ئىرمەس). - «ئاتايى شىئىرلىرىدىن» دىن.

ديديكيم بيز كروه تاجر ايردوك،

يىن ساڑى خىتن دين سايىر ايردوك.

(دىدىكىم بىز گۈرۈھى تاجىر ئىپردۈك، يەمەن ساڑى خوتەنلىدىن سايىر ئىپردۈك).

نەۋائىي: «فەرھاد- شىرىن» دىن.

"ئى [آ] ← ئۇ" ئۆزگىرىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككىنچى بوغۇمدا "ئى" [آ] بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ئۇ" لۇق سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ ق ئۇ دا: ئوقۇ - [oqï]

ئوقىدى: ئەر بىتىك ئوقىدى (ئادەم خەت ئوقۇدى)، ئوقىر، ئوقۇماق. (ت ت د3-347-، 348- بەتلەر)

ئوقىلدى [oqïldï]: بىتىك ئوقىلدى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىلۇر، ئوقىماق. (ت ت د 1- 266- بەت).

ئوقىندى [oqïndï]: بىتىك ئوقىندى (كىتاب ئوقۇلدى)، ئوقىنۇر، ئوقىماق. ت ت د. 1- 272- بەت

ئوقىتتى [oqïttï]: ئول ماڭا بىتىك ئوقىتتى (ئۇ ماڭا بىتىك ئوقۇتتى)، ئوقىتۇر، ئوقىتماق. (ت ت د 1- 284- بەت).

Δ چ ئۇ دا: اوقو- (ئوقۇ-)

اوقوغان و ايشتكانلار (ئوقۇغان ۋە ئىشتىكەنلەر)؛

جنكنامه اوقوغان يركا بارمابدور (جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە بارماپدۇر)؛ آلته طايفەلار خط لارينى قتور ايدى و اوقور ايدى (ئالتە تايىفەلەر خەتلەرىنى قۇتۇر ئىدى ۋە ئوقۇر ئىدى)؛ نماز اوقويدورغان بولدى (نەماز ئوقۇيدۇرغان بولدى). – قوليازما «تاريخى ھەمدى» دىن.

5.2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى بولۇش سالاھىيتى بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت سوستاۋىدا، مۇتلەق كۆپسانلىق كەلىمىلەرنىڭ فونېتىك تەلەپپۇز شەكلىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان. ئەمما، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىش قىلغانلىقىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئىپادىلەنگەن بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

" ب ← م " ئۆزگىرىشى

∧ ق ئۇ دا: بەن

بەن بەردىم (مەن بەردىم). ت ت د 1- 441- بەت.

∧ چ ئۇ دا: من (مەن) // مىن (مېن)

من نوايى غەزەلى زلىلى نىنىڭ شىعرلاريدىن اوزگەنى اوقومايمن بو غزل اوزوم نىنىڭ نفيسى منىنىڭ تخلصوم ديدى (مەن نەۋايى غەزەلى، زەلىلىنىڭ شىئىرلەرىدىن ئۆزگەنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، « نەفىسىي » مەنىڭ تەخەللۇسۇم دېدى).36- ت مۇ.

" ب ← پ" ئۆزگىرىشى

∧ ق ئۇ دا: بوق

بوق (پوق). ت ت د3- 178- بەت؛ بوقلادى (تېزەكلىدى، مايالىدى) يىلقى بوقلادى، (ھايۋان تېزەكلىدى)، بوقلار، بوقلاماق. ت ت د 3- 339- بەت.

∧ چ ئۇ دا: پوق

بو نىمە پوق يكانىنىڭ ديپ قلنج لارىنى غلافى دين تارتىپ حملە قىلماق برلە ينە بر محرم اوق اتىپ دور اظ دين ييقىليب صاف بولوبدور (بۇ نىمە پوق يەگەنىڭ دېپ قىلىنچىلەرىنى غىلافىدىن تارتىپ ھەملە قىلماق برلە

يەنە بىر مەھرەم ئوق ئاتىپدۇر، ئاتدىن يىقىلىپ ساق بولۇپدۇر). 261- ت هه.

" د ← ي " ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: قاداش

قاداشلىق (قاياشلىق). ت ت د 1-655-بەت .

Δ چ ئۇ دا: قاياش// قياش

اوروغ قياش لارى برله كوراشيب حرمين شريفين زيارتيكا اولانيب مراد مقصدلارينى حاصل ايلاب يانيب كليب مرغينانداا وفات بولوب دور (ئۇرۇغ-قاياشلارى بىرلە كۆرەشىپ،هەرەمەينى شەرىفەين زىيارەتىگە ئۇلانىپ،مۇراد- مەقسەدلەرىنى ھاسىل ئەيلەپ،يانىپ كەلىپ مەرغىنانداا ۋەفات بولۇپدۇر). 289-ت هه.

كوجاغه باريب اوروغ قياش لاريغه قوشولدى (كۆچاغا بارىپ،ئۇرۇغ-قاياشلارىغا قوشۇلدى).306-ت هه.

"ز←د←ي"ئۆزگىرىشى

Δق ئۇ دا: ئاداق

ئاداقلىق (ئاياغلىق، بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ). ت ت د 1-202-بەت.

ئازاق (ئاياغ، پۇت): ئازاقلادى (پۇتقا ئۇردى)؛ ئول ئانى ئازاقلادى (ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى)، ئازاقلار، ئازاقلىماق. ت ت د 1-88-بەت ۋە 400-بەت.

Δ چ ئۇ دا: اداق (ئاداق)

كس باشيمنى گوى تىك خيلينىك اداقى ايجره سال،

قويما سرگردان منى اى زلف چوكانيم منينىك.

(كەس باشىمنى گۆيتەك خەيلىك ئاداقى ئىچىرە سال، قويما سەرگەردان مەنى

ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىك) . – « لۇتفىي غەزەللىرى » دىن .

ايا غ (ئاياغ): اوزون ساجينىك دين اوزماسىن كونكول نى ،

ايا غينىك قنده بولسه باشيم انده .

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۇزمەسەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قاندا بولسا، باشىم ئاندا).

– «ئاتايى غەزەللىرىدىن» دىن .

Δ ق ئۇ دا: قوزرۇق

قىل قۇزرۇق (قىل قۇيرۇق، ئەتىيازدا كېلىدىغان،ئۇدەككە ئوخشايدىغان بىر خىل قۇش). ت ت د 1-439-بەت.

قۇدرۇق

قوي قۇدرۇقى (قوي قۇيرۇقى)، ئات قۇدرۇقى (ئات قۇيرۇقى) ت ت د 1-616-بەت.

Δ چ ئۇ دا: قويروق (قۇيرۇق) // قويروغ (قۇيرۇغ)

يمان سركش توسون آط موجود قيليب اط نينك قويروغيغه باغلاب سودراتيب قويوب بردى (يامان سەركەش توسۇن ئات مەۋجۇد قىلىپ، ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا باغلاپ سۆدرەتىپ قويۇپ بەردى).263- ت هه.

Δ ق ئۇ دا:بوز ("ز" تاۋۇشى تىلنى چىشلەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)

ئۇزۇن بوزلۇغ كىشى (ئۇزۇن بويلۇق كىشى). ت ت د 3-167-بەت.

بود (مايتىرى سىمت): بوي، تۇرۇق، بەدەن

Δ چ ئۇ دا: بوى (بوي)

بلكه محراب قاشى نينك تال بويى نينك گل رويى نينك،

بولماغاى مانندەسى شهبال پرى نينك دختىرى .

(بەلكى مىهراپ قاشىنىڭ تال بويىنىڭ، گۈل رويىنىڭ، بولماغاي مانەندەسى شەهبال پەرىنىڭ دۇختەرى) . –« بىلال نازىم شېئىرلىرى » دىن

Δ ق ئۇ دا: قازغۇ (قايغۇ). ت ت د 1-554- بەت.

قازغۇردۇم (قايغۇردۇم): مەن ئاڭار قازغۇردۇم (مەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم).ت ت د 2-275-بەت؛ قازغۇلاندى (قايغۇلاندى، قايغۇردى)؛ ئول بۇ ئىشقا قازغۇلاندى (ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى)،قازغۇلانۇر، قازغۇلانماق. ت ت د 3-278-بەت.

قادغۇلۇق (قايغۇلۇق) «ئالتۇن يارۇق » ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى » دە.

Δ چ ئۇ دا: قايغۇ// قيغو (قايغۇ)

ای نوائی باده برله خرم ایت کونکلونکـ اویین.

نه اوجونکیم باده کلکان اویکا قیغو کلمادی.

ئى نەۋائىي بادەبىرلە خۇررەم ئېت كۆڭلۈڭ ئۆيىن، نە ئۈچۈنكىم بادە كەلگەن ئۆيگە قايغۇ كەلمەدى)

- نەۋائىي:302- ئۇ ك ن (« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر »)

" غ—ق "ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا:قۇرۇغ

قۇرۇغلۇق (قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق). ت ت د 1-655-بەت.

قۇزۇغ (قۇدۇق):تاش قۇزۇغقا تۈشتى (تاش قۇدۇققا چۈشتى) ت ت د 1-596-بەت.

Δ چ ئۇ دا: قوروق (قۇرۇق)

هیچ احدی خواه قوروق و خواه هول شاخینی کسمایدور (هېچ ئەھەدى خاه قۇرۇق خاه هۆل شاخىنى كەسمەيدۇر). 344- ت هه.

قودوق// قدوق (قۇدۇق)

بر اوی کا قدوق کورلاتیب طغاسینی شول اوی کا باشلاب کریب قدوق طرفیکا تکلیف قیلیب دور (بىر ئۆيگە قۇدۇق كورلاتىپ،... تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق تەرەفگە تەكلىف قىلىپدۇر). 271- ت هه.

" غ←ۋ "ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا:قاغۇن

قاغۇن قارما بولسا، ئىزىسى ئىككى ئەلكىن تەگمر (قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار). ت ت د 1- 534- بەت

سوغماق (سوۋۇماق)

سۇۋ سوغدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بەت.

Δ چ ئۇ دا: قاوون // قاون (قاۋۇن)

اشلىغ وافر مىۋەسى فراوان قاوون اوزومى يخشى بولۇر قاوون محلى دا پالىز باشىدا قاوون ساتماق رسم ايماس (ئاشلىغ ۋافىر، مىۋەسى فەراۋان، قاۋۇن، ئۈزۈمى ياخشى بولۇر، قاۋۇن مەھەللىدە پالىز باشىدا قاۋۇن ساتماق رەسم ئىمەس). بابۇر: ب ن. 310- چ ت.

Δ ق ئۇ دا:سوغۇق

سوغۇقلاندى (سوغۇق كۆردى، سوغۇق ھىسابلىدى): ئول بۇ بەرىگ سوغۇقلاندى (ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى)، سوغۇقلانۇر، سوغۇقلانماق. ت ت د 2- 387- بەت.

Λ چ ئۇ دا: ساوق (ساۋۇق)

ھوا نھايتى ساوق بولوب كتيب ... (ھەۋا نىھايەتتى ساۋۇق بولۇپ كەتىپ ...)؛ ساوق يمان بولوب كتى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى). 317- ت ھە. اول كون لارده قيش زمستان ساوق ايرديلار (ئول كۈنلەردە قىش زەمىستان ساۋۇق ئىردىلەر). 135- چ ت.

"ۋ←ي "ئۆزگىرىشى

Λ ق ئۇ دا: سۇۋۇق

سۇۋۇق يۇغۇرت (سۇيۇق قىتىق). ت ت د 3- 225- بەت.

سۇۋ سوغدى (سۇ سوۋۇدى). ت ت د 3- 365- بەت.

Δ چ ئۇ دا:سويى (سۇيى)

سيحون دريياسى كيم خجند سويى غه مشهوردور (سه‌يهون ده‌ريياسى كىم خوجه‌ند سۇيىغا مه‌شهۇردۇر)؛ يتى پاره قصبه‌سى بار بيشى سيحون سويى نينك جنوب طرفى ايكى شمال جانبى (يه‌تى پاره قه‌سه‌به‌سى بار،بيشى سه‌يهون سۇيىنىڭ جه‌نۇب ته‌ره‌فى، ئىكى شمال جانبى). بابۇر : ب ن . 309- چ ت.

"ق ـــ خ" ئۇزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: قاتۇن

خان ئىشى بولسا، قاتۇن ئىشى قالىر (خاننىڭ ئىشى چىققاندا، خوتۇننىڭ ئىشى قىلىپ تۇرار). ت ت د 1- 533- به‌ت.

Δ چ ئۇ دا:خاتون (خاتۇن)

خان نينك ايكى خاتونى بار ايدى جونىك خاتونى توغماس ايدى كيجيك خاتونى خاندين حامله بولوب قالدى (خاننىڭ ئىكى خاتۇنى بار ئىدى، چوڭ خاتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خاتۇنى خاندىن هامله بولۇپ قالدى). م.سايرامي: ت ئه. 171- چ ت.

" د ـــ ز " ئۇزگىرىشى

Δ ئه (ئه‌ره‌بچه): خدمت (خىزمه‌ت، ئىش)

Δ چ ئۇ دا: خدمت (خىزمه‌ت)

ميوزا اولوغ بيك اوز ملازم لار يدين هم خدمتكا ادم قوشوب حرمين شريفين زيارتى عاليكا عازم ايتيلار (مىرزا ئۇلۇغ بىگ ئۆز مۇلازىملارىدىن هەم خىزمەتكە ئادەم قوشۇپ،هەرەمەينى شەرىقەين زىيارەتى ئالىيگە ئازىم ئېتىلەر). 185- چ ت.

زكواتجى مذكور خدمتى دا يته بيل مقدارى عمروم اوتى (زاكاتچى مەزكۇر خىزمەتىدە يەتە بىل مىقدارى ئۆمرۇم ئۆتتى) 289- ت هه.

Δ ئە- پ: مخدوم (مەخدۇم): خىزمەت قىلدۇرغۇچى، خوجايىن.

Δ چ ئۇ دا: مخدوم (مەخزۇم)

مخدوم نينك أغيزلار يغه اوق تكيب قوبوزلار يدا توختاب قالىب دور (مەخزۇمنىڭ ئاغىزلارىغا ئوق تەگىپ، قوبۇزلاردا توختاپ قالىپدۇر) 288- ت هه. مخدوم ميرزا باشى هم سوزغه كريب ايمدى جيقيب كتسام ديب عريضه معلوم قيلدى (مەخزۇم مىرزا باشى ھەم سۆزغە كىرىپ،ئېمدى چىقىپ كەتسەم دېپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى).289- ت هه.

" ز←گ "ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: ئىزى (ئىگە، ئەگرى)

ئىزىم نه تەر (ئىگەم نېمە دەر)؛ ئىزىمىز يارلىغى (تەگرىمىزنىڭ پەرمانى). ت ت د 1- 118- بەت.

Δ چ ئۇ دا: ايكا (ئىگە)

اول ذاتلار تورت مينك دور عالم نينك صاحب و ايكاسى اولاردور (ئول زاتلار تۆرت مىڭدۇر، ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر) 281- ت هه.كيشى نينك حقى نى برماى علاجى يوق قل ايكاسى نينك حقى هم اصلا بيكارغه كتمايدور ايكان (كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق، قۇل ئىگەسىنىڭ ھەققى ھەم ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇر ئېكەن). 307- ت هه.

" س←ز "ئۆزگىرىشى

Δ ق ئۇ دا: يالگۇس (يالغۇز)

يالگۇس ئەر (يالغۇز ئادەم)، يالگۇس قاز ئۇتمەس (يالغۇز غاز غاقىلدىماس، يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس). ت ت د 3- 524- بەت.

Δ چ ئۇ دا: يالغوز (يالغۇز)

يولدوز باغ دين فياده و يالغوز كوجا شهريغه باردىم (يۇلدۇز باغدىن فىياده ۋە يالغۇز كۆچا شەھرىغە باردىم). 294- بەت ت هه.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەكس ئەتكەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بۇنىڭدىنمۇ تەپسىلىي كۆرسىتىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۆپايىلەندۇق.

§6. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

كۆپ ئەسىرلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كەلگەن خېلى بىر بۆلەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردە، تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

6.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

Δ ق ئۇ دا: تاقاغۇ (توخۇ)

ئەرىكەك تاقاغۇ (خوراز)؛ تىشى تاقاغۇ (مىكىيان)؛ يازىداقى سۇۋلىن ئەزەرگەلى ئەۋدەكى تاقاغۇ ئىچغىنما (قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئوۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما). ت ت د 1- 582- بەت.

Δ چ ئۇ دا: توخى

اكر كشى نينىك ازراق حقى بولسه اقلى توخى بولوب توراليب كليب تخوم توغوب بريب حقينى ادا قيليب اندىن ادم بولوب توراليب كيلادور (ئەگەر كىشىنىڭ ئازراق ھەققى بولسا، ئەقەللىي توخى بولۇپ تۇرەلىپ كەلىپ، توخۇم تۇغۇپ بەرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇرەلىپ كېلەدۇر). 307- ت ھ.

Δ ق ئۇ دا: يوغۇرقان (يوتقان). ت ت د 3- 73- بەت.

Δ چ ئۇ دا: يوتقان

يوتقان غه قراب اياغ اوزالت (يوتقانغا قاراپ ئاياغ ئۇزالت). ق ت خ.

Δ چ ئۇ دا: (دەسلەپ)؛ اويوقلا- (ئۇيۇقلا-)

اويوقلاغاچ روحلارين قابضى الارواح حق تعالى امرى بيله قبضى قيلميش (ئۇيۇقلاغاچ روهلارنى قابىزۇلئەرۋاه هەقتەئالا ئەمرى بىلە قەبز قىلمىش) نەۋائىي: ت ئە. 225- چ ت.

Λ چ ئۇ دا (كىيىن): اوخلا- (ئۇخلا-): اوجيوز توقوز ييل غاردا اوخلا دىلار (ئۇچيۇز توقۇز يىل غاردا ئۇخلاددىلار). 372- ت ھە.

ئۇنىدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، "يوزاغۇ، تۇماغۇ، قارالاغۇ، سىرەگۇ، بىلەگۇ، كۆزەگۇ، ياپىرغاق" تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستىمالى جەريانىدا، "سۇراي، تۇمۇ (زۇكام)، قارغۇ، تىرەك، بىلەي، كۆسەي، ياپىراق" شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ، سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش يۇز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

6.2. ئۇزۇن تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

Λ ق ئۇ دا: سۇۋۇ

سۇۋۇ بەرمەسكە سۈت بەر (سۇ بەرمەسكە سۈت بەر). بەنى ساڭا يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى، سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ. ت ت د 3- 178- بەت.

Λ چ ئۇ دا: سو (سۇ)

اقار سولارى بار بهارى بسيار يخشى بولور قالين لاله و كل لار اچيلور (ئاقار سۇلارى بار، بەھارى بسيار ياخشى بولۇر، قالىن لالە ۋە گۈللەر ئاچىلۇر). ب ن. 312- چ ت.

Λ ق ئۇ دا: ئەشگەك (ئېشەك). "ئەشىيەك" مۇ دېيىلىدۇ. ت ت د 1- 150- بەت.

Λ چ ئۇ دا: ايشك (ئېشەك)

ھر ھفتەدا ايكى مينك ايشك اشليق يارگندىين كم بولماى كاشغرغه داخل بولادور (ھەر ھەفتەدە ئىكى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يارگەنلىرىدىن كەم بولماي

كاشغەرغە داخىل بولادۇر). 329- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: كەرگەك (كېرەك) قۇت («قۇجۇ تېكىستلىرى» دىن)

Δ چ ئۇ دا: كىرىك (كەرەك)

ايشتماك كىرىككىم محمد يونس جان شغاول داد خواه ياركندغه اون ايكى ييلدين زياده راك حاكم مستقله بولدى (ئىشتىمەك كەرەككىم، مۇھەممەد يۇنس جان شەغاۋۇل دادخاھ يارىكەندغە ئون ئىكى يىلدىن زىيادەرەك ھاكىمى مۇستەقىللە بولدى). 279- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: قۇرتۇلماق

ئەر ئەمگەكتىن قۇرتۇلدى (ئادەم جاپادىن قۇتۇلدى). ت ت د 2- 338- بەت.

Δ چ ئۇ دا: قوتولماق (قۇتۇلماق)

فقرالار كويا عذاب اليم دوزخ جحيم دين قوتولوب بهشت جنات النعيم و خلد برين غه داخل اولغاندىكى شاد خندان اولوب... (فۇقەرالار گويا ئەزابى ئەلىمى دەۋزەخ جەھىمدىن قۇتۇلۇپ، بىھىشت جەننەتۇننەئىم ۋە خۇلد بەرىنغە داخىل ئولغاندىك شاد خەندان ئولۇپ...) 323- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: تاۋىلغۇچ (تېۋىلغا). ت ت د 1- 636- بەت.

Δ چ ئۇ دا: تابولغو (تابۇلغۇ)

تاغلاردا يخشى ييلاق لار بار تابولغو يغاجى بولور اوزكا هيچ يردا بولماس تابولغو يغاجى دور پوستى قيزيل عصا قيلورلار قمچى دستەسى قيلورلار قوش لارغه قفس قيلورلار تراش قيليب تيركز قيلورلار خيلى يخشى يغاج دور تبرك‌لوك بيله يراق يرلاركا ايلتارلار (تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار، تابۇلغۇ ياغاچى بولۇر، ئۆزگە ھىچ يەردە بولماس. تابۇلغۇ ياغاچىدۇر، پوستى قىزىل، ئاسا قىلۇرلار، قامچى دەستەسى قىلۇرلار، قۇشلارغا قەفەس قىلۇرلار، تەراش قىلىپ، تىرگەز قىلۇرلار. خېلى ياخشى ياغاچدۇر، تەبەررۇكلۇك بىلە يەراق

يەرلەرگە ئېلەتەرلەر). بابۇر: ب ت. 320- چ ئۇ.

ئۇنىدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەر- " پېئىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە تەدريجى ھالدا، "ئېر- (ايىر-) گە ئۆزگەرگەنلىكى، ئۆتكەن زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللاردا "ايردى (ئېردى)، ايركان (ئېركەن)، ايرميش (ئېرمىش) " شەكىللىرىدىكى "ر" ، تاۋۇشنىڭ خېلى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

چول قدوق موضعنى اوزيكا مقام منزل قيلغان ايكان (چۆلقۇدۇق مەۋزىسىنى ئۆزىگە مەقام- مەنزىل قىلغان ئېكەن) 262- ت ھە. خضر خواجه خان دين باشقه اوغلى يوق ايدى امّا ايكى ياشدا كيجيك ايدى (خىزىر خاجەخاندىن باشقا ئوغلى يوق ئېدى، ئەمما ئىكى ياشدا كىچىك ئېدى). م. سايرامي: ت ئە. 177- چ ت. ھر بيرى اون مينك پەلوانغه سردار ايميش (ھەر بىرى ئون مىڭ پەھلەۋانغە سەردار ئېمىش). ق ئ (قىسەسۇل ئەنبىيا)، 275- چ ت.

§7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا بار بولغان تىل تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ئېپادىلەنگەن تىل ھادىسىسىنىڭ ئەكسىچە، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا، بەزەن تاۋۇشلارنىڭ غايىبانە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

△ ق ئۇ دا: (ئال. تۈرت): ئىغاچ [ïghach]: ياغاچ، دەرەخ.

△ چ ئۇ دا: ييغاج (يىغاچ) // يغاج (يەغاچ // ياغاچ)

عرابانينىڭ اوستىكا يغاج دين اوى حجرەلار قيليب حجرەغه ايم لارنى سولاب كيشىلارغه كورساتماى اليب يورور ايدى (ئەرابانىڭ ئۈستىگە

يەغاچدىن ئۆي- هۇجرالار قىلىپ ۋە هۇجراغا ئايىملارنى سولاپ، كىشىلەرغە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئېدى). 257- ت هه.

Δ ق ئۇ دا: ئىغلا-

ئوغلان ئىغلاشتى (بالىلار يىغلاشتى). ت ت د 1- 319- بەت.

Δ چ ئۇ دا: ييغلا- // يغلا- (يىغلا-)

بير غزات قيلسام ديپ يغلاب يغلاب كوزلاريدين اب نيساندىكى قطران قطران ياشلارينى توكار ايدى (بىر غەزات قىلسام دېپ، يىغلاپ- يىغلاپ، كۆزلەرىدىن ئابى نىيساندىك قەترەن- قەترەن ياشلارىنى تۆكەر ئېدى). 290- ت هه.

Δ ق ئۇ دا: (ئال تۇرت)؛ ئىراق (ئۇزاق،يىراق)

Δ چ ئۇ دا: ييراق// يراق (يىراق، يەراق)

عاقل لار عقلى دين يراق ايماس دور (ئاقىللار ئەقلىدىن يەراق ئىمەسدۇر). 348- ت هه. يراق دين تنج ليق نى سوراب بيليب كيتادور (يىراقدىن تىنچلىقنى سوراپ، بىلىپ كېتەدۇر).391- ت هه.

ئۇنىدىن باشقا، "غوجه (غۇچە)، قوجه (قۇچە)، كوجه (كۇچە// كۇچە)" قوشۇمچىسى كېيىنچە، "غونجه، قونجه، كونجه" شەكلىگە ئۆزگىرىپ، بىر "ن" تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تافشوروب ألغونجه فرصت بولماى تفرقه ليق واقع اولوب دور (تافشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئ ئولۇپتۇر). 286- ت هه. بر طغار اشليق اوروغ بارغونجه زمين دا كاها بيقيليب كاها اوره بولوب كوكلاب توروبدور (بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغ بارغۇنچە زەمىندە گاھا يىقىلىپ گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت هه.

ئۇنىدىن باشقا، ئالىم مۇسا سايرامي ئۆزىنىڭ «تاريخى هەمدى» ناملىق مەشھۇر تاريخ كىتابىدا "ئۇرۇمچى" دېگەن جاي ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى

هەققىدە توختىلىپ: "ئەسلىدە (رۇمچە) بولۇپ، كېيىنچە (ئۇ) تاۋۇشى قوشۇلۇپ قېلىپ، (ئۇرۇمچە←ئۇرۇمچى) بولغان" دېگەن. (ئاناتولىيە تۈركلىرى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئەسلىدىكى بىلەن ئەينەن قىلىپ (ئۇرۇمچى) دەيدۇ، ئەكسىچە (ئۇرۇمچى) دېمەيدۇ). ئالىمنىڭ بۇ شەرهى ئۇيغۇر تۈركلەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان، "ر" بىلەن باشلانغان سۆزنىڭ ئالدىغا بىر "ئۇ/ ئۈ" تاۋۇشنى قوشۇپ ئېيتىش تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن، "رۇس" نى "ئورۇس"؛ "رۇمخان" نى "ئۇرۇمخان" دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلەتكەنگە ئوخشاش.

§8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش، چۈشۈپ قېلىش ۋە قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى بىلەن بىر قاتاردا، خېلى بىر بۆلەك كەلىمىلەردە، تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

△ ق ئۇ دا: ياغمۇر

قۇيدى بۇلۇت ياغمۇرىن، كەرىپ تۇتار ئاق تورىن. قىرقا قوزتى ئول قارىن، ئاقىن ئاقار ئاڭداشۇر (بۇلۇت يامغۇرىنى قۇيدى، ئاق تورىنى كېرىپ يايدى، قارلىرىنى تاغلارغا تاشلىدى، ئېقىن ئاقار شارقىراپ). ت ت د 3- 50- بەت.

ياغمۇرچىل (يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر). ت ت د3- 76- بەت.

△ چ ئۇ دا: يامغور// يمغور (يامغۇر)

آسماندين يمغور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكارماكى اولياء عظام لار قدم شريف لارى بركاتيدين دورلار (ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى

شەرىفلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار). 281- ت ھە.

اسماندين قارو يمغور و موزلار ياغيب...(ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار ياغىپ...). 391- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: چاغمۇر. ت ت د 1- 597- بەت.

Δ چ ئۇ دا: چامغور// چمغور (چامغۇر)

تولا يەرلارىكا چامغور تارمىش (تولا يەرلەرىگە چامغور تارمىش). ق ت خ («قەشقەر تۈركىسىدە بىتكەن خەتلەر» دىن)

Δ ق ئۇ دا: ئۆگرەنـ

ئول بىلىك ئۆگرەندى (ئۇ بىلىم ئۆگەندى)؛ ئۆگرەنۈر، ئۆگرەنمەك؛ ئەر ئۈزلۈق ئۆگرەندى (ئادەم ھۆنەر ئۆگەندى). ت ت د 1- 335- بەت.

Δ چ ئۇ دا: اوركانـ (ئۇرگەنـ)

لى قاعده اوركانكين ياكى بيزلارنينك رسم قاعده لاريميزغه كركين ديب زورلوق و تعدى قيلمايدور (لى- قائىدە ئۇرگەنگىن ياكى بىزلەرنىڭ رەسىم- قائىدەلەرىمىزغە كىرگىن دېپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر) 320- ت ھە.

Δ ق ئۇ دا: ئۆگرەتـ

ئول ماڭا بىلىك ئۆگرەتتى (ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى). ت ت د 1- 346- بەت.

Δ چ ئۇ دا: اوركاتـ // اورگاتـ (ئۇرگەتـ)

سلطان كمالى غيرت يوزيدين اوز اطيغه نسبت بريب مغنى لارغه اورگاتى لار (سۇلتان كەمالى غەيرەت يۈزىدىن ئۆز ئاتىغە نىسبەت بەرىپ مۇغەننىلەرغە ئۇرگەتتىلەر). 38- ت مۇ.

Δ ق ئۇ دا: تەتۈرۈ (تەتۈر، ھەر نەرسىنىڭ تەتۈرى). ت ت د 1- 548- بەت.

Δ چ ئۇ دا: تەتور (تەتۈر)

هر يردا اونک و تەتور سوزلاماک عيب دور (هەر يەردە ئوك ۋە تەتۇر سۆزلەمەك ئەييدۇر). ق ت خ.

Δ ق ئۇ دا: تىلكۇ

تىلكۇمۇ تۇغدى ئازۇ بۇرىمۇ؟ (تۇلكە تۇغدىمۇ بۇرىمۇ؟ بۇ- "قىز تۇغدىمۇ ئوغۇلمۇ" دېگەن بولىدۇ). ت ت د 1- 559- بەت.

Δ تولكى (تۇلكى)

نجه ايت ايشک لارنى اولتوروب يولبارس بورى تولكى قتارليق جر نده جاندارلارغه تاشلاب برور ايدى (نەچە ئىت، ئېشەكلەرنى تۇلتۇرۇپ، يولبارس، بۇرى، تۇلكى قاتارلىق چەررەندە جاندارلارغا تاشلاپ بەرۋر ئېدى). 273-، 274- ت هه.

Δ ق ئۇدا: بۇغۇردا

بۇغۇردا ساچ (بۇدرە ساچ). ت ت د 1- 636- بەت.

Δ چ ئۇ دا: بودره (بۇدرە)

حلقه حلقه بودره ساج انكا ياقميش (هەلقە- هەلقە بۇدرە ساچ ئاڭا ياقمىش). ق ت خ.

Δ ق ئۇ دا: ئوترا (هەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى). ت ت د 1- 170- بەت.

Δ چ ئۇ دا: اورتا (ئورتا)

بو تورت حجره نينک اورتاسى و مابينەلارى تمام بر اوى داخلى دور (بۇ تۆرت هۇجرانىڭ ئورتاسى ۋە مابەينەلەرى تەمام بىر ئۆي داخلىدور). ب ن. 203- چ ت.

بۇ خىلدىكى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئورۇن ئالمىشىپ قېلىش ھادىسىسى ئەكس ئەتكەن سۆز- كەلىمىلەرنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان قولىيازمىلاردىن يەنىمۇ كۆپ تېرىۋېلىش مۇمكىن. مىسال ئۈچۈن بىز بۇ يەردە مۇشۇنچىلىكلا كۆرسەتتۇق.

ئىككىنچى باب مورفولوگىيە

§1. ئىسىم

1 . 1. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

ئا. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك يول بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

بىرىنچى، يېزىقتا ئومۇمەن "لار" يېزىلىدىغان، ئەمما تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە، كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ "لار" ياكى "لەر" ئوقۇلىدىغان ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدىغان "لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كتاب لار (كىتابلار)، برھان لار (بۇرھانلار: پاكىتلار)، چھار پاى لار (چاھار پايلار)،خاتون لار (خاتۇنلار)، قوش لار (قۇشلار)، آى لار (ئايلار)...اوى لار (ئۆيلەر)، ايش خانەلار (ئىشخانەلەر)، دفتر لار (دەفتەرلەر)، ميوەلار (مېۋەلەر)، قلم لار (قەلەملەر)، اوزوم لار (ئۈزۈملەر)...

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىرلىك شەكلىگە پارس تىلىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى "ـ آن"(ئان) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يار+ آن (ياران: دوستلار)، مۇسافر + آن(مۇسافىران)، مرد+ آن (مەردان: ئەرلەر)،باغ+ آن (باغان: باغلار)، غريب + آن (غەرىبان: غېرىپلەر)، برادار+ آن (بەرادەران: بۇرادەرلەر)...

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئەرەبچىدىكى كۆپلۈك شەكلى بىلەن كەلگەندە، ئۇيغۇرچىدىمۇ كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	كۆپلۈك	مىسالىلار
لغت (لۇغەت: تىل)	لغات (لۇغات: تىللار)	ديوان لغات الترك (تۈركىي تىللار دىۋانى)
قلب (قەلب)	قلوب (قۇلۇب: قەلبلەر)	محبوب القلوب (قەلبلەر مەھبۇبى)
قصه (قىسسە)	قصصى (قىسەس: قىسسىلەر)	قصصى الانبياء (قىسەسۇل ئەنبىيا: ئەۋلىيالار قىسسىلىرى)
فائده (فائىدە)	فوائد (پايدىلار)	فوائدالكبر (قېرىلىق نەپلىرى)
نادر (نادىر)	نوادر (نادىرلىقلار)	نوادرالشباب (ياشلىق نادىرلىقلىرى)
غريب (غەرىب)	غەرايب (ئاجايىپلىقلار)	غرايب الصغر (بالىلىق ئاجايىپلىرى)
نبى (نەبى)	انبيا (پەيغەمبەرلەر)	تذكرة الانبيا (پەيغەمبەرلەر تەزكىرىسى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ ئالاھىدىلىك: بۇ خىل ئەرەبچە- پارسچە كۆپلۈك شەكىللەرنىڭ ئۇيغۇر تۈركچە سۆزلەرگە تەدبىق قىلىنغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قتار (قاتار)← قتاران (قاتارلار، قاتار- قاتار)؛ ايماق (ئايماق) ← ايماقان (ئايماقلار، مەھەللىلەر)؛ بيگ (بېگ // بەگ) ← بيگات (بېگات بەگلەر)؛ خواجه (خاجە) ← خواجەگان (خاجەگان: خوجىلار)؛ خاتون (خاتۇن) ← خواتن (خەۋاتىن: خوتۇنلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش

ئه. ئىسملارنىڭ ئىككىلىك شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىلىك شەكلىمۇ ئەرەبچىدىكى بىلەن ئەينەن ئۇقۇمدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	ئىككىلىك	مىساللار
لغت (لۇغەت)	لغتين (لۇغەتەين)	محاكمة اللغتين (ئىككى تىل توغرۇلۇق مۇھاكىمە)
حرم (ھەرەم)	حرمين (ھەرەمەين)	حرمين شيريفين (شاراپەتلىك ئىككى ھەرەم)
قرن (قەرن)	قرنين (قەرنەين)	ذوالقرنين (ئىككى مۈڭگۈزلۈك)
صحيح (سەھىھ)	صحيحين (سەھىھەين)	دا صحيحين (بۇيۇك ئىككى ھەدىس)
كون (كەۋن)	كونين (كەۋنەين)	صاحب كونين (ئىككى ئالەم ساھىبى)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كۆپلۈك شەكللىرى ئەمەلىي قوللىنىلىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

بىرىنچى، ئىسىملارنىڭ "ـ لار" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن كۆپلۈك شەكلى مۇئەييەن ئەھۋالدا، بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مليكە امان نسا خنم سلطان عبدالرشيدخان پادىشاھنىنىڭ زوجەلارى ايردى (مەلىكەئى ئامانىنساخانىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشاھنىڭ

زەۋجەلەرى ئېردى). 34- ت مۇ (تەۋارىخى مۇسقىيىۋن 34- بەت)

ئىككىنچى، ئەرەب- پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن كۆپلۈك شەكلىدىكى ئېلىندى ئىسىم سۆزلەر كۆپىنچە بىرلىك شەكلىدە كۆرۈلۈپ، ئۇلارغا يەنە ئۇيغۇرچە كۆپلۈك قوشۇمچىسى "- لار" قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

امير نظام الدين على شير نوائى مر شيديم نينگ بو فن حقيده پوتكان كتب رسايل لاريدين بهرمند بولدوم (ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى مۇرشىدىمنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۈتكەن كۈتۈب رەسايىللارىدىن بەھرىمەند بولدۇم). مۆجىزى:5- ت مۇ.

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ "- نكيز (- ئىز// - ينكيز (- ئىگىز) // - ونكوز (- ئوگۈز) " قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن شەكلى || شەخس كۆپلۈك تەۋەلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ، شۇنداقلا || شەخس بىرلىك شەكلىنىڭ سىپايە تۈرى ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سىزىن قلىينكيز (سىزنىڭ قەلبىگىز // سىلەرنىڭ قەلبىگىلار)، سىزىن يورتونكوز (سىزنىڭ يۇرتۇگۇز: سىزنىڭ يۇرتىگىز // سىلەرنىڭ يۇرتۇگىلار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

1.2. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا مۇناسىۋەتلىك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. كونكرىت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق:

| شەخس بىرلىك: - م // - يم (- ئىم) // - وم (- ئۇم) // - ييم (- يىم)

خواجه + م (خاجەم)، اتا + م (ئاتام)، بابا+ م (بابام)، رضو+م (ئارزۇم)

دادا+م (دادام)، بوتا+م (بوتام)، كلا+ م (كالام)، قوزا+م

(قوزام)

اط+ يم (ئاتىم)، بيك+ يم (بېگىم)، خبر+ يم (خەبەرىم)

يورت+ وم (يۇرتۇم)، كوز+ وم (كۆزۈم)، يوز+ وم (يۈزۈم)

خدا+ييم (خۇدايىم)، دريا+ ييم (دەريايىم)، دنيا+ ييم (دۇنياييم)...

|| شەخس بىرلىك: نك (- ك) // ينك (- ئىك) // ونك (- ئۇك // ئۈك).

انا+نك (ئاناك)، كمال+ينك (كەمالىك)، قدرت+ ينك (قۇدرەتىك)

كونكول+ ونك (كۆڭلۈك)، يول+ ونك (يولۇك)، قول+ ونك (قولۇك)

تيل+ينك (تىلىك)، دل +ينك (دىلىك)، ذكر +ينك (زىكرىك)...

||| شەخس بىرلىك: ى// سى (- ئى) // - سى// - يى:

باغ+ ى (باغى)، دفتر + ى (دەفتەرى)، كبوتر+ ى (كەبۇتەرى)

عقل+ ى (ئەقلى)، بولوت+ ى (بۇلۇتى)، خاتون+ ى (خاتۇنى)،

اغا + سى (ئاغاسى)، جيلغه + سى (جىلغاسى)، بعضه+ سى (بەئزەسى)

سو+ يى (سۇيى)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

| شەخس كۆپلۈك: - ميز (- مىز) // - يميز (- ئىمىز)

اتا بابا+ ميز (ئاتا- بابامىز)؛ غرضى + يميز (غەرەزىمىز)؛

احوال + يميز (ئەھۋالىمىز)؛ افعال+ يميز (ئەفئالىمىز)؛

عقيده+ ميز (ئەقىدەمىز)؛ اخلاصى+ يميز (ئىخلاسىمىز)...

|| شەخس كۆپلۈك: - نكلار (-ئىلار // -ئىلەر) // -ينكلار (-ئىڭلار // - ئىڭلەر) // - ونكلار (-ئۇڭلار // -ئۇڭلەر)

اتا انا+ نكلار (ئاتا- ئاناڭلار)؛ قوى قوزا + نكلار (قوي- قوزاڭلار)؛

امكان+ ينكلار (ئىمكانىڭلار)؛ ايمان+ينكلار (ئىمانىڭلار)؛

سوز+ ونكلار (سۆزۈڭلەر؛ سوزۇڭلار)؛ اوز+ ونكلار (ئۆزۈڭلەر، ئۇزۇڭلەر)؛

دفتر+ ينكلار (دەفتەرىڭلەر)؛ تيل+ ينكلار (تىلىڭلار)...

- نكيز (- ڭىز) // ينكيز (- ئىڭىز) // - ونكوز (- ئۇڭۇز // -ئۈڭۈز)

بابا+ نكيز (باباڭىز : بوۋىڭىز؛ بوۋاڭلار)؛ يورت+ ونكوز (يۇرتۇڭۇز، يۇرتىڭىز؛ يۇرتۇڭلار)؛ جواب+ ينكيز (جەۋابىڭىز: جاۋابىڭىز؛ جاۋابىڭلار)...

III.شەخس كۆپلۈك:- لارى (-لارى // لەرى)

باغ+ لارى (باغلارى)؛ تاغ+ لارى (تاغلارى)؛ كوز+ لارى (كۆزلەرى)

منكيز + لارى (مەڭىزلەرى)؛ اوتلاق+ لارى (ئوتلاقلارى)؛

زمين+ لارى (زەمىنلەرى)؛ معيشت+ لارى (مەئىشەتلەرى)...

1.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى تۆۋەندىكىدەك ئون ئۈچ خىل شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

1- باش كېلىش: قوشۇمچىسىز شۇڭا، "نۆل كېلىش" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2- ئىگىلىك كېلىش: نينىڭ (- نىڭ) // - نونىڭ (-نۇڭ // نۈڭ) // - نى // - ى (ئى) قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

A نينىڭ (- نىڭ) //نونىڭ (-نۇڭ // نۈڭ)

برلاس قبيلەسى نينىڭ نىسبى مونىڭا موتىبى بولادور (بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇڭا مۇنتەھى بولادۇر). 363- ت ھە.

امّا بولاق نينىڭ سوبى بيلان لارنينىڭ زهره اثرا تيدين اجيغ ايكان (ئەممما بۇلاقنىڭ سۈبى بىلانلارنىڭ زەھرى ئەسەراتىدىن ئاچىغ ئېكەن) 344- ت ھە.

مونونک تعریفین میزان الاوزان آتلیغ عروضنی که بیتیلیب دور آندا تیلیلیب دور (مۇنۇلۇك تەئرىفىن "مىزانۇلئەۋزان" ئاتلىغ ئەرۇزكى بىتىلىپدۇر، ئاندا قىلىلىپدۇر). نەۋائي: 12- م ل.

Δ -نی:

اتامنی وصیتی نیمه ایردی (ئاتامنى ۋەسىيەتى نېمە ئېردى- ئاتامنىڭ ۋەسىيتى نېمە ئىدى). چ د. 25- چ ت.

تورتونجی درۇیش نینک سرگذشته‌سی نی بیانی (تۆرتۈنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتە‌سىنىڭ بەيانى). چ د ش («چاهار دەرۋىش» دىن)

کیچیک بیک نی یوق بولوشیغه سعی غمزه‌لارنی قیلیب... (كىچىك بېگنى يوق بولۇشىغا سەئىي غەمزەلەرنى قىلىپ... كىچىك بەگنىڭ يوق بولۇشىغا كەتمەن چېپىپ...). 279- ت هـ.

نوه علیه‌السلام نی بیر قیزلاری بار ایردی (نوه ئەلەيهىسسەلامنى بىر قىزلارى بار ئېردى- نوه ئەلەيهىسسالامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى). ق ئه. 23- چ ت.

بولدی مینی اولماکیمه سودا باعث، سوداغه هوا جام سحباء باعث (بولدى مېنى ئۇلمەكىمە سەۋدا بائىس، سەۋداغا ھەۋايى جامى سەھباۋ بائىس- مېنىڭ ئۇلۇشۇمگە سەۋدالىق سەۋەبچى؛ سەۋدالىققا قىزىل شاراپ رۇمكىسىنىڭ ھەۋىسى سەۋەبچىدۇر). نەۋائي: 308- ئۇ ك ن.

Δ - ی // - می (- ئی):

اوشبو خط نی یازدیم باغریمی قانی بیلان، تنکریمی حقیده قیلغیل برسفر لطف و کرم (ئۇشبۇ خەتنى يازدىم باغرىمى قانى بىلەن، تەڭرىمى ھەققىدە قىلغىل بىر سەفەر لۇتفۇ كەرەم- بۇ خەتنى يۇرىكىمنىڭ قېنى بىلەن يازدىم، ئاللاھىم ھەققىدە بىر قېتىم مەرھەمەت قىلغىن). م ک. 26- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى "نىڭ/ -نۇڭ" چۈشۈپ قالغان ئەھۋال خېلىلا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

سوزوم راست ليغى غه... دادالارى خدمتى دا بولوب... دادانى امرلاريجه. انا اناسى قبرى سى ... دادالارى اياغ لاريدا... 286-، 292-، 311-، 332- ت هه.

زلفونۇڭ چىرىكى جمال ملكين ئالدى كوزونۇڭ اتفاقى بىرلە. (زۇلفۇلۇك چەرىكى جەمال مۇلكىن ئالدى كۆزۈلۈك ئىتتىفاقى بىرلە- چاچ لەشكەرلىرىنىڭ جامال پادىشاھلىقىنى كۆزۈڭنىڭ بىرلەشمىسى بىلەن ئىشغال قىلىۋالدى). ئاتايى: 158- ئۇ ك ن.

3- يۆنىلىش كېلىش "غا/ غە، قا/ قە، گا/ گە، كا/ كە، - ە (ئە)، - نە (- نە)، دا " قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

∧ - غە (- غا):

تفرّج اوجون جيقان خلايق لار انكلاب بيليب حيرت انكشت لارينى تفكر دندان لاريغه اليب تيشلاب تحسين و افرين لار قيليب دورلار (تەفەررۇج ئۈچۈن چىققان خەلايىقلار ئاغزىلاپ- بىلىپ، ھەيرەت ئەنگۈشتىلەرىنى تەفەككۇر دەندانلارىغا ئالىپ تىشلەپ،تەھسىن ۋە ئافەرىنلەر قىلىپدۇرلار)؛ توز بركان اولوغونۇڭ غه خيانت قيليب سن (توز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن)، جونۇڭ يول برله طرفانغه داخل بولدى (چوڭ يول بىرلە تۇرفانغا داخىل بولدى). 276-، 290-، 302- ت هه.

∧ - گە/ (گە / كە)

يىتە سكز مره اوزينى طنبور غه اتقاندين كين بلبل يىرگه توشوب اولوب كتى (يەتە- سەكىز مەررە ئۆزىنى تەنبۇرغا ئاتقاندىن كەيىن، بۇلبۇل يەرگە تۈشۈپ ئۆلۈپ كەتتى). 22- ت مۇ.

انسان تليدين مصيبت گه اوچرار (ئىنسان تىلىدىن مۇسىبەتكە ئۇچرار)

8- ت مؤ.

نوا دیگان بیر مقام نی اختراع قیلیب عالم گه شایع بولدىلار (نه‌ؤا دېگه‌ن بر مؤقامنی ئىختىراۋ قىلىپ، ئاله‌مگه شایئ بولدىلار). 17- ت مؤ. حج سفریگه بارغاندا عراق چولیدین اوتوب کتیب باریب ایجاد قیلیب چول عراق اط قویدىلار (هه‌ج سه‌فه‌ریگه بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كه‌تىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، (چۆلى ئىراق) ئات قویدىلار). 13-، 14- ت مؤ. سیاحت جیلیک گه کوب مایل ایردی (سه‌یاهه‌تچىلىككه كۆپ مایىل ئېردى). 7- ت مؤ.

Δ - کا (گه // که):

خلایق لارنی کمراه ضلالت جهالت کا باشلایدور (خه‌لایقلارنی گۇمراه زۇلالەت جه‌هاله‌تكه باشلایدۇر). 375- ت هه.

بوکونکا دیکینجه هیچ کیشی حقیقتی غه ملاحظه قیلماغان جهت دین بو یاشورون قالیب دور (بۇگۇنگه دېگىنچه هیچ كىشى هه‌قىقه‌تىغه مۇلاهه‌زه قىلماغان جه‌هه‌تدىن بۇ یاشۇرۇن قالىپدۇر). 18- م ل.

اطراف لاریغه بلند اکیز احاطه تام لارنی قیلدورتوب و ایچی کا قاری خانه اعتکاف خانه مهمانخانه اط خانه و مسجد... بنا قیلدی (ئه‌ترافلارىغا بۇلەند ئىگىز ئىهاته تام لارنى قىلدۇرتۇپ ۋه ئىچىگه قارىخانه، ئىتىكافخانه، مىهمانخانه، ئاتخانه ۋه مه‌سجىد... بىنا قىلدى). 276- ت هه. اول واقعه... شرح ایتارکا باعث بولور (ئول ۋاقىئه... شه‌رهه ئېتىه‌رگه باعىث بولۇر)؛ اعلى درجه‌دین اوزکا یبرنی بیکانماکای (ئه‌ئلا ده‌ره‌جه‌دىن ئۆزگه یېرنى بىكه‌نمه‌گه‌ي). 23- م ل.

بیرلاری ایشیک لاریدین باشقه ایشیک کا اصلا بارماغایمن (بىرله‌رى ئىشىكله‌رىدىن باشقا ئىشىككه ئه‌سلا بارماغایمه‌ن). 271- ت هه.

Δ- قه (- قا // قه):

△ انداق عسرت تین موندا‌ق ارزانلیق و انداق بلیت تین موندا‌ق امان لیق قه کیلدوک (ئانداق ئۇسرەتتىن مۇنداق ئەرزانلىق ۋە ئانداق بەلىيەتتىن مۇنداق ئەمانلىققا كېلدۇك). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

صفیل غه ویا باشقه ایشقا قراغالی اصلا فرصت و ارام بولمادی (سەفىلغا ۋەيا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت ھ.

حق کلامی قرا خط ایجره تجلی کورساتور، اهل بینیش قه قرالیقتین ایمان دور عیب و عار (ھەق كەلامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر، ئەھلى بىنىشقا قارالىقتىن ئېمەسدۇرئەيبۇ ئار). ئۇ ک ن 141- چ ت.

۸ - ه (ئه):

یاردین اکر کیلسه قلیج باشیمه، زره فراق اتماکا من اختیار (یاردىن ئەگەر كېلسە قىلىچ باشىمە، زەررە فىراق ئەتمەگە مەن ئىختىيار)؛ بادەنى ھر قانجه توتسانک بو بلال لب تشنه‌دور، شام دین تا صبحیکا هم صبحی‌دین تا شامه توت (بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ بۇ بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۇبھىگە ھەم سۇبھىدىن تا شامە تۇت)؛ قجانغه کویدورور سن بیزنی سودا اوتی بیرله، بو اوتلوغ کونکلومه بیر لحظه رحم ایتکیل ایا دلدار (قاچانغا كۆيدۇرۇرسەن بىزنى سەۋدا ئوتى بىرلە، بۇ ئوتلۇغ كۆڭلۈمە بىر لەھزە رەھىم ئېتكىل ئايا دىلدار)؛ بو غصه نی اول شمع شبستانیمه ایتینک، احوالیمی اول بیگیم و خانیمه ایتینک (بۇ غۇسسەنى ئول شەمئى شەبىستانىمە ئەيتىڭ، ئەھۋالىمى ئول بېگمۇ خانىمە ئەيتىڭ). ئۇ ک ن. 165-، 169-، 252- چ ت.

۸ - نه (- نه)

کرجه اوتکانده کیرورسیز کوب کیشی نینک قانینه،

بو گدا کونکلی اوجون مونجه گناه ایلاب اونوتک،

(گەرچە ئۆتكەندە كىرۇرسىز كۆپ كىشىنىڭ قانىنە. بۇ گەدا كۆڭلى ئۈچۈن

مۇنچە گۈناھ ئەيلەپ ئۆتتۈڭ). لۇتفي: 242- ئۇ ک ن.

اگر روم اهلینه زولفونک حبش نینک لشکرین سالسه،

کونکول ملکینده اول ساعت تابیلماس هیچ امان ای جان.

(ئەگەر رۇم ئەھلىنە زۇلفۇڭ ھەبەشنىڭ لەشكەرىن سالسا،

كۆڭۈل مۇلكىنىدە ئول ساۋەت تاپىلماس ھېچ ئەمان ئى جان).

ھەككاكي: 196- ئۇ ک ن.

Δ- دا (- دا // - دە):

کابل دا کیلدی (کابۇلغا كەلدى)؛ شمالی ساری شهنشین دا ایکی توشاک سالدیلار (شىمال تەرەپتىكى چوڭ سۇپىغا ئىككى سېلىنچا سالدى). ب ن. 203- چ ت. جیلغه ایجیدا دفن قیلیب نیشانه قیلیب قویوب دور (جىلغا ئىچىگە دەفن قىلىپ نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر). 261- ت ھە.

ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئەسەرلەردە، يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سمرقند باردی... اندین شیراز کیلدی (سەمەرقەنتكە باردى... ئاندىن شىرازغا كەلدى). ب ن 27- چ ت.

4- چۈشۈم كېلىش "- نى، ن ، نینک (- نىڭ)، ى// ى (-ئى)" قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - نى:

اشلیق نی کم زیاده قیلمای خنیه غه الدی (ئاشلىقنى كەم- زىيادە قىلماي خانىيەغە ئالدى). 308- ت ھە. انداغ لارغه مذکورمخلوق دشمن بولوب وفانینک اورنیغه جفانی و التفات نینک اورنیغه غضب نی یتکورماکی همه انسان خیلی غه روشن و اشکارادور (ئاندىغلارغا مەزكۇر مەخلۇق دۇشمەن بولۇپ، ۋەفانىڭ ئورنىغا جەفانى ۋە ئىلتىفاتنىڭ ئورنىغا غەزەبنى يەتكۈرمەكنى ھەمە ئىنسان خەيلىغە رەۋشەن ۋە ئاشكارادۇر). 325- ت ھە.

٨ - ن:

بيلديلار يوزدين كوروب سككاكى حالين سورمايين، خاصى و عام و شهرو دىھ دانا و نادان بيغلادى (بىلدىلەر يۇزدىن كۆرۈپ سەككاكىي ھالىن (ھالىنى) سورمايىن، خاسۇ ئامۇ شەھرۇ دىھ دانايۇ نادان يىغلادى). 210- ئۇ ك ن. نيجه زنجير ايلاسام كونكلوم اويى نينك ايشيكين، نەيلەيين قايدين كيلور زولفونك خيالى باش اوروب (نىچە زەنجىر ئەيلەسەم كۆڭلۈم ئۆيىنىڭ ئىشىكىن (ئىشكىنى)، نەيلەيىن قايدىن كېلۈر زۇلفۇڭ خەيالى باش ئۇرۇپ). 162- ئۇ ك ن. عفو قلمين سوروب (ئەفۋ قەلەمىن (قەلەمنى) سۇرۇپ)؛قبل لوق درجەسين مشرف ايتكاى (قەبۇللۇق دەرەجەسىن (دەرەجەسنى) مۇشەررەف ئېتكەي)؛ غزات قيليب شهادت ليك درجه و مرتبەسين تافغان غازى و شهداء بولغايلار (غەزات قىلىپ، شەھادەتلىك دەرەجە ۋە مەرتەبەسىن (مەرتەبەسنى) تافغان غازى ۋە شۇھەداۋ بولغايلار). 229-، 339، 393- ت ھه.

٨ - نينك (- نىڭ):

قولوم نينك ايتاكينك دين الماسمن (قولۇمنىڭ ئېتەكىڭدىن ئالماسمەن: قولۇمنى پېشىڭدىن بوشاتمايمەن). چ د. 28- چ ت.

٨ - ى // - ى (- ئى):

اورتانماك و كوز ياشيمى توكماك دورور ايشيم (ئۆرتەنمەكۇ كۆز ياشىمى تۆكمەكدۇرۇر ئىشىم: مېنىڭ ئىشىم ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىش بىلەن كۆزۇمنىڭ سۇيىنى تۆكۈش (يىغلاش) بولىۋاتىدۇ). 251- چ ت.

سورانكيز ايا دوستلار احواليمى، عيب ايتمانك كورسانكيز افعاليمى (سوراڭىز ئايا دوستلار ئەھۋالىمى، ئەيب ئېتمەڭ كۆرسەڭىز ئەفئالىمى: ئى دوستلار، ئەھۋالىمنى سوراپ قويۇڭلار قىلغان- ئەتكەنلىرىمنى كۆرسەڭلار ئەيبكە بۇيرۇماڭلار). نەۋائي: ف ش. سعد حاكم بيك نيتى بوزوب، توتوب

الادورغان نینک قصد یغه توشتی (سه‌ئد هاکم بیگ نبیه‌تی (نیمتنی) بۇزۇپ تۇتۇپ ئالادۇرغاننك قه‌سدغه تۇشتی). 267- ت هه. ینه قبجاق تردی قلی امیر لشکر قیلدی (یه‌نه قیپچاق تۇردی قۇلی (تۇردی قۇلنی) ئه‌مری له‌شکه‌ر قلدی). 291- ت هه. محمد یعقوب قوشبکی ینکی باش کوتارکانلاریدا قوشبکی خدمتی هم قیلیب همه لار بیرله موأساو مدأرا... رفت آمد قیلغان (مۇهه‌مه‌د یه‌ئقۇب قۇشبیگی یاڭی باش کۆته‌رگه‌نله‌رده، قۇشبیگی خزمه‌تی هم قلیپ (خزمتنمۇ قلیپ) هه‌مه‌له‌ر بیرله مۇۋاساۋه مه‌ده‌را... ردفت ئامه‌د قلغان). 271- ت هه.

چاغاتاي ئۇیغۇر تیلدا، چۇشۇم کیلشتکی ئسملار به‌زده ||| شه‌خستکی مه‌جهۇل پیئللار بیله‌ن بیرکیپ کیلیپ، سۆزلیگۇچینك سۆزیگه که‌مته‌رلیك تۇسی بیرمدۇ. مه‌سله‌ن:

اوزون حسن نی الجی لیک کا بو مضمون بیلان ایباریلدی (ئۇزۇن هه‌سه‌نی ئه‌لچیلیککه مۇشۇ ئوي بیله‌ن ئه‌ۋه‌تتم). ب ن. 28- چ ت. اونی اوچ قسم قیلیلدی (ئۇنی ئۇچ قسسم قیلدم). نه‌ۋائي: م ل. 28- چ ت.

زیچ بیرکمله‌رده، خۇسۇسه‌ن ئسسم- پیئل بیرکمله‌رده. چۇشۇم کیلش قوشۇمچسی چۇشۇپ قالمدۇ. مه‌سله‌ن:

شهر الدوق دیب اوزلاریکا سند و اعتماد قیلادورلار (شه‌هر ئالدۇق دیپ ئۇزله‌رنگه سه‌نه‌د ۋه ئىتىماد قیلادۇرلار)؛ اشلیق دین تارتیب تیکن و جیغ توزغاقجه نرق توختاتیب مسوده قیلیب کورساتتی (ئاشلیقدین تارتیپ تیکه‌ن ۋه چیغ توزغاققه‌چه نه‌رق توختاتیپ مۇسۇده‌ده قیلیپ کۆرسه‌تتی). 305-، 309- ت هه.

5- چیقش کیلش "- دین (دین) // - تین (تین) // - دان (ده‌ن)، - نینک (- نیك)" قوشۇمچیلری ئارقیلیق ئیپادیلینمدۇ.

Δ - دین (- دین)

مذكور يارليغنى كم و زياده قيلماى بعينه اوستيدين كوتاريب بو صفحه غه ثبت ايتديم (مەزكۇر يارلىغنى كەم ۋە زياده قىلماي بىئەينىھى ئۇستىدىن كۆتەرىپ بۇ سەفھەغە سەبت ئېتىدىم). 351- ت ھە. آرفەدين اونار آرفەكى بغداى دين اونار بغداى (ئارفادىن ئۇنەر ئارفاكى، بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

Δ - تين (- تىن):

بو فقيرغه التفات و اعتقاد يوزيدين بيرور ايرديلاركيم بو اوراق نى ال و باشتين آياغيغه نظر سال خاطر ينكغه هر نى اينقوديك سوز كيلسه ايت ديب (بۇ فەقىرغە ئىلتىفات ۋە ئىتىقاد يۇزىدىن بېرۇر ئېردىلەركىم، بۇ ئەۋراقنى ئال ۋە باشتىن ئاياغغا نەزەر سال، خاتىرىڭغا ھەر نە ئەيتقۇدىك سۆز كەلسە ئەيت دېپ). نەۋائي: 29- م ل. اهل بينيش قه قراليق تين ايماس دور عيب و عار (ئەھلى بىنىشقا قارالىقتىن ئېمەسدۇر ئەيبۇ ئار)؛ قرا باسقان ديك مخالق تين جيقارميش لار دمار (قارا باسقاندىك مۇخالىقتىن چىقارمىشلار دەمار)؛ قرا قاسد قارغەليق تين كيلدى ديب ديوانه وار (قارا قاسد قارغالىقتىن كېلدى دېپ دىۋانەۋار). تەجەللي: 628- ئۇ ك ن.

Δ - نينك (- نىڭ):

ويا پادشاه لار قبرى بولغاى ياكه بولارنينك غيرى نينك قبرى بولغاى (ۋەيا پادىشاھلار قەبرى بولغاي ياكى بۇلارنىڭ غەيرىنىڭ قەبرى بولغاي). 356- ت ھە. خدانينك غيرى نينك تعظيم و حرمتى نى قصد قيلسەياكه خدانينك غيرى نينك عبادتى نينك تعظيمنى قصد و نيت قيلسە... (خۇدانىڭ غەيرىنىڭ تەئزىم ۋە ھۆرمەتىنى قەسد قىلسا ياكى خۇدانىڭ غەيرىنىڭ ئىبادەتىنىڭ تەئزىمنى قەسد ۋە نىييەت قىلسا،...). 380- ت ھە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەنئەنىسى بويىچە "تىن" قوشۇلۇشقا تېگىشلىك يەرلەردىمۇ ھەمىشە

بىكۈدەك "-دين (دىن) " قوشۇلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

عاقبت الامور تاشتومور ميرزا بر نيجه كونلار توروب توغليقتومورنى اليب قاچتى بر نيجه مدت دين صونك موزات دبانيغه كيلدى (ئاقىبەتۈلئومۇر تاشتۇمۇر ميرزا بىر نېچە كۈنلەر تۇرۇپ، تۇغلىقتۇمۇرنى ئالىپ قاچتى. بىر نېچە مۇددەتتىن سوڭ مۇزات دەبانىغە كېلدى). م .سايرامي: ت ئە. 173- چ ت. كنت دين (كەنتتىن)، حاجت دين، گوشت دين، جوفت دين، ايليق دين، اط دين، اشليق دين، باش دين، اندجانليق دين... (بۇ مسالالار نوليازما «تاريخى هەمدى» دىن ئېلىندى)

Δ - دان (- دەن)

بەزى ئەسەرلەردە، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۈچۈن، خۇددى ئاناتولىيە تۈركلىرىگە ئوخشاشلا " - دان (- دەن)" قوشۇمچىسى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت اصحاب الكهف قدس سرهم نينك خدمت لاريدا بولغان سبب دان عنايت شاهانه و التفات خسروانه قيليب برينى چراغجى و برينى جاروب كش و برينى بكاول قيليب ترخان قيلدوق (هەزرەتى ئەسھابۇلكەھف ، قۇددىسە سىررۇھۇم ، نىڭ خىدمەتلەرىدە بولغان سەبەبدەن ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلىپ، بىرىنى چىراغچى ۋە بىرىنى جارۇبكەش ۋە بىرىنى بەكاۋۇل قىلىپ، تارخان قىلدۇق). 351- ت ھە.

6- ئورۇن كېلىش"- دا // - دە، تە،- قا // - غا" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دا // - دە:

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى نينك اتى اوجمايدور (جەھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇر). 280- ت ھە. باشيدا بليغ گوشتى برله بر قچەداسو قويوب تاشلاب يراق غه كوچوب باريب اولتورادور

(باشدا بالغ گۆشتی بىرله بىر قاچادا سۇ قويۇپ، تاشلاپ يىراقغه كۆچۈپ بارىپ ئولتۇرادۇر). 391- ت هه. سمرقند نی الغان مجلدا اخسی بوخارادین قاوون كيلتورتوب بير مجلس دا كيستوردوم (سەمەرقەندنى ئالغان مەھەللە، ئاخسى، بۇخارادىن قاۋۇن كېلتۈرتۈپ، بىر مەجلىسدە كېستۈردۈم)؛ مرغينان نينک غربی جنوبی دا دور مرغينان بيله اسفره اراسی توقوز يغاچ يولدور (مەرغىنانىنىڭ غەربىي جەنۇبىدادۇر، مەرغىنان بىلە ئەسفەرە ئاراسى توقۇز ياغاچ يولدۇر)؛ بو تاغ دا بسيار ييلان بار (بۇ تاغدا بىسيار يىلان بار)؛ فرغانه ولايتی نينک كردا كردی تاغلاردە يخشی ييلاق لار بار (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ گىردا گردى تاغلاردا ياخشى ياياقلار بار)؛ ايكی مرتبه اوزی جميع يكيت لاردين اوزوب قيليج يتكوردی بر مرتبه اخسی ايشيكی دە ينه بر مرتبه شاهروخيه اشيكی دە اوقنی اورتا چاغليغ اتار ايدی (ئىكى مەرتەبە ئۆزى جەمئ يىگىتلەردىن ئۆزۈپ قىلىچ يەتكۈردى؛ بىر مەرتەبە ئاخسى ئىشىكىدە، يەنە بىر مەرتەبە شاھرۇخىيە ئىشىكىدە. ئوقنى ئورتا چاغلىغ ئاتار ئىدى). بابۇر: ب ن. 314-، 315-، 318-، 326- چ ت.

A - تە:

اول فرصت تە تاشكند ولايتی عمر شيخ ميرزا تصرفيدا ايدی(ئول فۇرسەتتە تاشكەند ۋىلايەتى ئۆمەر شەيخ مىرزا تەسەررۇفىدا ئىدى):

بو فرصت تە مغول اولوسی‌نينک خانليغی يونس خان نينک اولوق اوغلی منيتک طغايم سلطان محمود خان دا ايدی (بۇ فۇرسەتتە، موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانلىغى يۇنۇسخاننىڭ ئۇلۇق ئوغلى، مەنىك تاغايىم سۇلتان مەھمۇدخاندا ئىدى)؛ بو كنت تە رعايانينک اويلاريکا توشتوک (بۇ كەنتتە رەئايانىڭ ئۆيلەرىگە تۇشتۇك)؛ بير ايحکت تە اوشبو خاتون نينک اوزی دين توققان و نيبره و قيز نيبره و نيبره نيبره توقسان التی كيشی حاضر ايدی (بىر زەھكەتتە، ئۇشبۇ خاتۇننىڭ ئۆزىدىن تۇققان ۋە نەبىرە ۋە قىز نەبىرە ۋە نەبىرە

نەبىرە توقسان ئالتى كىشى ھازىر ئىدى). بابۇر: ب ن. 322- ، 352- چ ت.

٨ - قا:

نيجه كويكاى بو ياناز اوتقا ضعيف جانيم منينك،

قالمدى صبر ايتكالى بير زرّه امكانيم منينك.

(نيچه كۆيگەي بۇ يانار ئوتقا زەئىف جانىم مەنىك، قالمادى سەبر ئىتكەلى بىر زەررە ئىمكانىم مەنىك). لۇتفي: 240- ئۇ ك ن.

بەزى ئەسەرلەردە، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى "- دا" نىك چۈشۈپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شهر كتك و شهر تركن و شهر چمن و شهر لوق ديكانلار مذكور شهرلار جملەسيدين ايكانلار الان شهر كتك برله لوق مشهوردور و قالغانلارى غضب قومالارى استى قالغاندور كاها شمال بولغانيدا ئاشكارا بولوب اجيليب قالادور و ينه مخفى بولوب كيتادور ديب ايتادور (شەھرى كىتىك ۋە شەھرى تەركەن ۋە شەھرى چەمەن ۋە شەھرى لوق دېگەنلەر مەزكۇر شەھرلەر جۈملەسىدىن ئىكەنلەر. ئەلئان شەھرى كىتىك بىرلە لوق مەشھۇردۇر ۋە قالغانلارى غەزەب قۇمالارى ئاستى قالغاندۇر.گاھا شامال بولغاندا، ئاشكارا بولۇپ ئاچىلىپ قالادۇر ۋە يەنە مەخفى بولۇپ كېتەدۇر، دېپ ئەيتادۇر). م.سايرامي:387- ت ھ.

فرغانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور معمورەنينك كنارسى واقع بولوب دور (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر، مەئمۇرەنىك كەنارسى ۋاقىئ بولۇپتۇر)؛ يتى پاره قصبەسى بار بيشى سيحون سويى نينك جنوب طرفى ايكى شمال جانبى جنوب طرفى داغى قصبەلار بير اندجان دور (يەتى پارە قەسەبەسى بار، بىشى سەيھۇن سۇيىنىك جەنۇب تەرەفى، ئىكى شىمال جانىبى جەنۇب تەرەفىداغى قەسەبەلەر بىر ئەندجاندۇر). بابۇر: ب ن. 308-، 309-

چ ت.

7- ئورۇن- بەلگە كېلىش "- داغى// - داقى// - داكى// - دىيكى (- دەكى)، -دە (- دا)" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

٨ - داغى:

صفىل غە شاتو قويار چاغ دا قورغانداغى لار تويارلار هيچ ايش قيلا الماى ياندى لار (سەفلىغە شاتۇ قويار چاغدا قورغانداغىلار تۇيارلار، هيچ ئىش قىلا ئالماي ياندىلار).ب ن. 334- چ ت.

هواسى نينك تعنفى شمال داغى باغ جهتى دين دور (هەۋاسىنىڭ تەئەننۇفى شمالداغى باغ جەھەتىدىندۇر)؛

سيحون سويى نينك شمال طرفى داغى قصبەلار بر اخسى دور (سەيھۇن سۇيىنىڭ شمال تەرەفداغى قەسەبەلەر بىر ئاخسىدۇر)؛

بو محله بيله قەلعەغە فاصلە اوشبو خندق ياقاسى داغى شاەراه تور (بۇ مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسداغى شاھراھتۇر). بابۇر ب ن. 310-، 316-، 317- چ ت.

٨ - داقى:

ايل لارنى توزوب و ياولارنى بوزوب اوز زماننداقى پادشادلاردين اوزوب توقسان يل پادشاەليق قيليب وفات تبدى (ئىللەرنى تۇزۇپ ۋە ياۋلارنى بۇزۇپ، ئۆز زەماننداقى پادىشاھلاردىن ئۇزۇپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ ۋەفات تاپتى) 35- ش ت.

٨ - داكى: اما ترك مغول لار اسمانداكى يولدوز و زمين داكى قوم لار عدد و حسابلاريدين تولادور (ئەمما تۇرك، موغۇللار ئاسماندا كى يولدۇز ۋە زەمىندەكى قۇملار ئەدەد ۋە ھىسابلاريدىن تولادۇر)؛ قديم الايام دين اولوغ خانلار تصر فيداكى مغرب طرف لاريداكى يورت لارغه جريك ايياريب اوشاق فقرالارنى يوخلاب الساق ديب معلوم قيلدى (قەدىمۇلئەييامدىن ئۇلۇغ خانلار

ئەسەررۇفىداكى مەغرىب تەرەفلەرىددەكى يۇرتلارغە چەرىك ئىبەرىپ، ئۇشاق نۇقەرالارنى يوخلاب ئالساق، دىپ مەئلۇم قىلدى). 301-، 364- ت ھە.

Δ - دىكى (- دەكى// - داكى):

كىچەسى سلطان دىھانچە سادە اسكى كىيىم لارنى كىيىب قونوچى مسافر صورتىدە بولوب صحرا ياقالاريدىكى اوى لاردە غريبانە قونارو بو رويش بىلان عملدارلارنىنك رعيەلارغە ظلم ستم قىلغان ايشلارينى تحقيقلار عادتى ايردى (كىچەسى سۇلتان دىھقانچەسادە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ، قونۇچى مۇسافىر سۇرەتىدە بولۇپ، سەھرا ياقالاريدەكى ئۆيلەردە غەريبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلەن ئەمەلدارلارنىك رەئىييەلەرغە زۇلم- ستەم قىلغان ئىشلەرىنى تەھقىقلەر ئادەتى ئىردى). مۇجىزىي: 34- ت مۇ.

Δ - دە (- دا)

تورت طرفندە يورتلارنىنك بارچەسىن ياولاب آليب اوزيكا باقتوردى (تۆت ئەتراپتىكى زىمىنلارنىك ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇردى). ئەبۇلغازى بەھادىرخان: 34- ش ت.

8- ئوخشاتما كىلىش "- دىيك (- دىك// - دەك) // - تىك (- تەك) // -تىيك (تىك) // - تىگ (تىگ) // - تىگىن (تىگىن)" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Δ - دىيك (- دىك):

بو مناسبت بىلە عرب سلاطينى داغى ابراھىم مەھدىدىيك و مأمون خليفەدىيك و بولاردين اوزكا ھم سلاطين زادە لار غرا نظم لاردين قەسايد ايتتى لار و فوايد ظاھر قىلدىلار (بۇ مۇناسىبەت بىلە ئەرەب سەلاتىنىداغى ئىبراھىم مەھدىدىك، مەئمۇن خەلىفە دىك ۋە بۇلاردىن ئۆزگە ھەم سەلاتىنزادەلار غەررا نەزمەردىن قەسايد ئەيتتىلەر ۋە فەۋايد زاھىر قىلدىلەر). نەۋائىي:31-، 32- م ل.

Δ - تک (- تەك):

بویونک‌تک بوتمادی بستان آرا سرو روان ای جان،

یوزونک‌تک هم آجیلمادی چمن دا گلستان ای جان.

(بویۇڭتەك بۇتمەدی بوستان ئارا سەرۋی رەۋان ئی جان،

یۇزۇڭتەك ھەم ئاچىلمادی چەمەندە گۇلستان ئی جان). سەككاكی: 196- ئۇ ک ن.

کس باشمنی گوی‌تک خیلینک اداقی ایجره سال،

قویما سرکردان منی ای زلف چوکانیم منینک.

(كەس باشمنی گۇيتەك خەيلىك ئاداقی ئىچرە سال، قويما سەرگەردان مەنی، ئی زۇلفی چەۋگانىم مەنىك). لۇتفی: 240- ئۇ ک ن.

Δ - تیگین (تىگىن):

ای و یولدوز تیگین یرکا اوزین سالماق تیلار،

جیقسا خرگاه دین بیرار اول ماه تابانیم منینک.

(ئايۇ يۇلدۇز تىگىن يەرگە ئۆزىن سالماق تىلەر، چىقسا خەرگاھدىن بىرەر ئول ماھی تابانىم مەنىك). لۇتفی: 240- ئۇ ک ن.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "چاغلىغ، ينكلىغ، كبى" سۆزلىرى، شۇنداقلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئالدى قوشۇلغۇچى "ک - " (كە-) قاتارلىقلارمۇ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى "- دىک" (- دېك// دەك) رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

Δ- چاغلىغ (چاغلىغ)

فرغانە ولايىتى دا صفا و هواده اوش چاغلىغ قصبه يوقتور (فەرغانە ۋىلايەتىدە سەفا ۋە ھەۋادا، ئوش چاغلىغ (ئوشتەك) قەسەبە يوقتۇر) بابۇر: ب ن. 313- چ ت

Δ ينكلىغ// ياڭلىغ (ياڭلىغ):

سینینک قهر ینک منکا عشرت سینینک زهرینک منکا لذت ،

کیم اولدی دردمندلار ایچره بیزار من ینکلیغ.

(سینك قەهرىك مەڭا ئىشرەت، سىنىك زەھرىك مەڭا لەززەت، كىم ئولدى دەردمەندلەر ئىچرە بىزار مەن يەڭلىغ (مەندەك))؛

زبانه اوردی عشق اوتی انینک هر زخمیدین گمنام،

کیشی کورکان مو ایرکین مهر پر انوار من ینکلیغ.

(زەبانە ئۇردى ئىشق ئوتى، ئۇنىك ھەر زەخمىدىن گۇمنام، كىشى كۆرگەنمۇ ئىركىن مىھر پۇر ئەنۋار مەن يەڭلىغ(مەندەك)). گۇمنام: 528- ئۇ ك ن.

Δ كبى (كەبى)

نی شاه انینک ذاتی کبی یاد بیلور،

نی طبع انینک طبعی دیک ایستاپ تاپیلور.

(نى شاھ ئانىك زاتى كەبى ياد بىلۇر، نى تەبئ ئانىك تەبئىدىك ئىستەپ تاپىلۇر: ھىچبىر شاھ ئۇنىڭدەك داڭلىق بولالماس. ئۇنىك خىسلىتىدەك خىسلەت زادى تېپىلماس). نەۋائىي: 32- م ل.

Δ ك - (كە-):

مغولستان قصد و تسخیری کونکول لاریدا کالنقش فی الحجر ایدی اصلا وقت میعادینی تفالماس ایدی (موغۇلىستان قەسد ۋە تەسخىرى كۆڭۈللەرىدە كەننەقش قىلمەجەر (تاشقا ئويۇلغان نەقشتەك) ئىدى، ئەسلا، ۋەقتنى مىئادىنى تافالماس ئىدى). ت ھە. 181- چ ت.

امیر خدایداد مکه معظمه کا باریب حج نینک ارکان لارینی کما کان بجا کلتوروب مدینه منوره‌غه باریب روضة الحضرت نی زیارت قیلیب توبه استغفار غه شغل کورکوزوب تورغان حال دا کسل عارضی بولوب وفات تافتی (ئەمىر خۇدايداد مەككەنى مۇئەززەمەگە بارىپ،ھەجنىك ئەركانلارىنى كەمە

كانه (بەلگىلىمىدىكىدەك) بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەنى مۇنەۋۋەرەغە بارىپ، رەۋزەتۈلمەززەتنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە- ئىستىغفارغا شۇغۇل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇپ ۋەفات تاپقتى). ت ھە. 185- چ ت.

9- چەك كېلىش "- غجە (-غاچە// -غەچە)// -غەچە//-قەچە// كاچە" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ - غچە// - غجە (- غاچە// - غەچە):

اصحاب الكهف نى اوچ دين سكيزغچە ديب ايت دا ذكر قيليب دور؛ ھر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزغچە بار ايدى ديب ذكر قيليب دور (ئەسھابۇلكەھفنى ئۈچدىن سەكىزغەچە دېپ ئايەتتە زىكر قىلىپدۇر؛ ھەر بىرلەرنىڭ قەدد قامەتلەرى قىرق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە بار ئىدى دېپ زىكر قىلىپدۇر). 365- ت ھە.

△ غەچە:

ايكار ايورولدى باشيم بيله يركا يقيلديم اكرچه اوشول زمان قوپوب اتلاندىم ولى عظيم اخشام غەچە قراريغه كيلمادى بو عالم دا اوتكان و قايع توش خيال ديك كوزومكا و كونكلومكا كورونور و كيجار ايدى(ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە يەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئوشۇل زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم ئاخشامغەچە قەراريغا كېلمەدى. بۇ ئالەمدە ئۆتكەن ۋەقايىئ تۈش ۋە خەيالدىك كۆزۈمگە ۋە كۆڭلۈمگە كۆرۈنۈر ۋە كېچەر ئىدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.

△ قەچە:

تا بو وقت قەچە كيم ملك بو دودمان نينك تخت سلطنتى غه خاتم و تاج خلافتى غه سزاوار و مسلم (تا بۇ ۋەقتقەچە كىم، مۇلك بۇ دۇدمانىنىڭ تەخت سەلتەنەتىغە خاتەم ۋە تاج خىلافەتىغە سەزاۋار ۋە مۇسەللەم). نەۋائىي: 32- م ل.

Δ - كاچه:

بر آی قیرق كون كاچه اولتورولدی اوروش بولمادی ولی هر كوندا بیزنینك اشلیق چی و الارنینك اشلیق جی سی آتقولاشور ایدی (بر ئاي قرق كونگه‌چه ئولتۇرۇلدی، ئۇرۇش بولمادی. ۋه‌لی هه‌ر گۇنده، بىزنىڭ ئاشلىقچى ۋه ئالارنىڭ ئاشلىقچىسى ئاتقۇلاشۇر ئىدى). بابۇر: ب ن. 337- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئه‌سه‌رله‌رده، چه‌ك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالغان ئه‌هۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مه‌سىلەن:

قورغان دين دريا بير اوق آتيمى بولغاى (قورغاندىن ده‌ريا بىر ئوق ئاتىمى بولغاي: قورغاندىن ده‌ريا‌غچه بولغان ئارىلىق، ئوق يه‌تكىده‌ك كېله‌تتى). ب ن. 29- چ ت.

10- ته‌كله‌شتۈمه كېلىش "- چه //-جه، مونجه‌ليك// مونچه‌ليك" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مه‌سىلەن:

Δ- جه (- چه):

الته ساعت اوروشتى بر مينك بش يوزجه يكيت سر باز ايكى طرفدين ضايع بولدى (ئالته سائه‌ت ئۇرۇشتى، بىر مىڭ به‌شيۈزچه يىگىت، سه‌ر باز ئىكى ته‌ره‌فدىن زايىئ بولدى). 263- ت هه.

... آزغه آزجه تولاغه تولاجه اق قرا اشليق و سمان قويوب دفترغه آلدى (ئازغا ئازچه، تولاغا تولاچه ئاق- قارا ئاشلىق ۋه سامان قويۇپ، ده‌فته‌رغه ئالدى). 308- ت هه.

Δ - جه‌ليك (- چه‌لىك):

مذكور بولغان علما و صلحاالاردين باشقه هم علماء اعتبار و افاضل روزگارلار تولا ايديلار مونجه‌ليك كا بس و اكتفى قيلدوق (مه‌زكۇر بولغان ئۇلەما ۋه سۇله‌هالاردىن باشقا هه‌م ئۇله‌مائى ئىشتىبار ۋه ئه‌فازىلى روزگارلار تولا ئىدىله‌ر، مۇنچه‌لىككه به‌س ۋه ئىكتىفا قىلدۇق).م.سايرامي:287-ت هه.

11- قاراتما كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە " ـ ا (ـ ئا// ـ يا)" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بابىرا هركىز قولاق شعر ينىك غه اول گل سالمادى. (بابۇرا ، ئى بابۇر ، هەرگىز قۇلاق شىئىرىڭغا ئول گۈل سالمادى)؛

اگر شيرين اوجون فرحاد عشق كوەكن بولسه،

نيتانىك سكاكى هم جانا يولونىك دا جانكن بولدى.

(ئەگەر شىرىن ئۈچۈن فەرهاد ئىشقى كوەكەن بولسا، نېتاڭ سەككاكى هەم جانا ، ئى جان ، يولۇڭدا جانكەن بولدى)؛

دلبرا لعلينىك شرابى اب كوثر دين لطيف

(دىلبەرا ، ئى دىلبەر ، لەئلىڭ شەرابى ئابى كەۋسەردىن لەتىف)؛

يا فلك جبرى نگارا يا سنينىك دردينىك منكا

(يا فەلەك جەبرى نىگارا ، ئەي نىگار ، يا سەنىڭ دەردىڭ مەڭا)؛

ساقيا مى توت كى دردنينىك دواسى بادەدور

(ساقىيا ، هەي ساقى ، مەي تۇتكى ، دەردنىڭ دەۋاسى بادەدور)؛

ديدى گل بلبلا سالدينىك فراقينىك

(دىدى گۈل: بۇلبۇلا ، ئى بۇلبۇل ، سالدىڭ فراقىڭ)

خدايا (ئى ئاللاه)، الها (ئىلاها، ئى ئىلاه، ئەي ئاللاه) دېگەنلەرگە ئوخشاش. 30-، 31- چ ت.

12- ۋاستە كېلىش ئىسىم سۆزلەرگە "بيلان (بىلەن)، بيله (بىلە)، بيرلە// برله (بىرلە)" سۆزلىرىنىڭ زىچ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

Δ - بيلان (- بىلەن):

اون ايكى يردا خشت پخته بيلان قيلغان عمارت عالى و كته باغراق و كته حوضى لارى برله طيز ايدى (ئون ئىكى يەردە خىشتى پۇختا بىلەن قىلغان

نىمارەتنى ئالىي ۋە كاتتا باغراق ۋە كاتتا ھەۋزلەرى بىرلە تەييار ئېدى). 273- ت ھە.

بولار جناب عالى دولت ھمايونلارى سايەسىدا فارغ البال عزت و آبرو بيلان مالامال امراء بولوب عمر اوتكاردىلار (بۇلار جەنابى ئالىي دەۋلەتنى ھۇمايۇنلارى سايەسىدا فارىغۇلبال ئىززەت ۋە ئابرو بىلەن مالامال ئومەرائ بولۇپ ئۆمر ئۆتكەردىلەر). 291- ت ھە.

Δ - بيلە (- بىلە):

قطمير لارينى كمخواب طوار اطلس لار بيلە يافيب قويوبدور (قتمىرلەرنى كىمخاب تاۋار ئەتلەسلەر بىلە يافىپ قويۇپدۇر). 369- ت ھە.

Δ بيرلە// برلە (بىرلە):

يوسوف نى كورساتيب بركان طريقە دا اوز اسباب لارى بيرلە آختە قيليب قويغين ديب فرمايش قيليب اط خانەدين جيقيب كتيب دور (يۇسۇفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە، ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن، دىپ فەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتىپدۇر). 257- ت ھە.

13- سەۋەب كىلىش ئىسىم سۆزلەرگە "اوجون (ئۈچۈن)" تىركەلمىسىنك بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جناب عالى بدولت بر مهم و مدعا اوجون نياز حاكم بيك كا عنايت نامە بريب دور (جەنابى ئالىي بەدەۋلەت بىر مۇھىم ۋە مۇددەئا ئۈچۈن، نىياز ھاكىم بېگگە ئىنايەتنامە بەرىپدۇر). 272- ت ھە.

زيارت اوجون كلكان ادم لار اوزلارى تينك فضل فضايل كمالات لارينى اظهار ايتيب (زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن ئادەملەر ئۆزلەرىنىڭ فەزل- فەزايىل ۋە كەمالاتلارىنى ئىزھار ئېتىپ). 352- ت ھە.

روسيە فرنكسيە لارينىك حكما مهندس لارى سياحت اوجون تولا كليب كتادور ((رۇسىيە، فەرەنسىيەلەرنىڭ ھۆكەما ۋە مۇھەندىسلەرى سەياھەت

ئۇچۇن تولا كەلىپ كەتەدۇر). 389- ت ھە.

ھر عبادت و يخشى عمل لارنى قيلسه فى سبيل الله خدا اوجون قيلماق كرك (ھەر ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلسا، فىسبىلىلاھ خۇدا ئۈچۈن قىلماق كەرەك). 373- ت ھە.

منصب دار نينك نهايتى غضبى كليب عبرت عام اوجون قتل قيليب باشينى كسيب اقسو كوجاغه ايباريب شهرت بردى (مەنسەبدارنىڭ نىھايەتتى غەزەبى كەلىپ، ئىبرەتتى ئام ئۈچۈن قەتل قىلىپ، باشنى كەسىپ، ئاقسۇ كۈچاغا ئىبەرىپ شۆھرەت بەردى). 293- ت ھە.

1.4. ئىسىملاردا ئالماش " ن " سى

كۆپىنچە، "ئۇ، بۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا تۈرلۈك كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىشتىن بۇرۇن، غايىبانە ھالدا قوشۇلۇۋالىدىغان "ن" تاۋۇشى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ گراماتىكا ئىلمىدە "ئالماش (ن) سى" دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇمكى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئالايلۇق، "ئۇندا، مۇندا، ئۇنداق، مۇنداق،شۇنداق، ئۇندىن، مۇندىن، شۇندىن، ئۇنغىچە، ئۇنغىچىلىك، شۇنچە، مۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك" قاتارلىق سۆزلەردىكى "ن" ئەمەلىيەتتە، "ئۇ، بۇ، شۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا "- دا، - داق ("دەك " نىڭ ۋاريانتى)،-دىن، -چە، - چىلىك" قاتارلىق كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشتىن بۇرۇن، غايىبانە قوشۇلۇپ قالغان ئالماش "ن" سى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەمدى، مەزكۇر ئالماش "ن" سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

ئا. ئالماش " ن " سىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىلەن قوللىنىلىشى

Δ ا/ا (ئا) ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالمىشى بىلەن:

بولغای که یوز مینك بیت دین ارتوغ دیوان لاریم غزلیاتی و قصاید و مثنوی لاریم ابیاتی اکر عالم صحیفه‌سیدین یویولسه و دوران صفیحه‌سیدین محو بولسه و بو قصیده قالسه‌که آندا معنی استیفاسی وافی دور و بو فن اهلیغه مینینك فضایلیم دلیلی غه کافی دور (بولغایکی یوزمك به‌یتدین ئارتوغ دوآنلارنم غه‌زه‌لییاتی ؤه قه‌سایید ؤه مه‌سنه‌ؤیله‌رنم ئه‌بیاتی ئه‌گه‌ر ئالەم سه‌هفه‌سدین یوزیوزلسا ؤه ده‌ؤران سه‌فهه‌سدین مه‌هؤ بولسا ؤه بو قه‌سده قالساکی، ئاندا مه‌ئنا ئستیفاسی ؤافیدور ؤه بو فه‌ن ئه‌هلیغه مینك فه‌زایلم ده‌للیغه کافیدور). نه‌ؤائي: 24- م ل.

که اکر اول دریای ابراردور بو ابر بهار دورکه مرتبه‌دا آندین بلندراق و بهره دا آندین فایده مندراق دور (کی ئه‌گه‌ر ئول ده‌ریایی ئه‌براردور بو ئه‌بری به‌هاردورکی، مه‌رته‌به‌ده ئاندین (ئوئنکدین) بوله‌ندراق ؤه به‌هره‌ده ئاندین فایده مه‌ندراقدور). نه‌ؤائي: 24- م ل.

حاصل الکلام جناب اتالیق عالیمقام نینک التفات و اعتماد لاری انجه بار ایدیکیم نیاز بیک نینک غدر خیانت لاری اندین یوز چندان زیاده ایدی(هاسلؤلکه‌لام جه‌نابی ئاتالیق ئالیمه‌قامنك ئلتفات ؤه ئشتمادلاری ئانچه (شو قه‌ده‌ر) بار ئیدیکم، نیاز بیگنك غه‌در- خیانه‌تله‌ری ئاندین یوز چه‌ندان زیاده ئیدی). 274- ت ه‌.

آنداق عسرت تین موندا‌ق ارزان لیق و انداق بلیت تین موندا‌ق امانلیق قه کیلدوک (ئانداق ئوسره‌تتین مؤنداق ئه‌رزانلمق ؤه ئانداق به‌لییه‌تتین مؤنداق ئه‌مانلمقا کیلدؤك). ب ن. 348- چ ت.

تورت بیش نوبت اوشموندا‌ق شدت تین راحت قه و مشقت تین فراغت قه منتقل بولوب دور (تؤرت- بیش نه‌ؤبه‌ت ئؤشمؤنداق شدده‌تتین راهه‌تقه ؤه مؤشه‌ققه‌تتین فه‌راغه‌تقه مؤنته‌قل بولؤپتؤر). بابؤر: ب ن. 349- چ ت.

Δ "بؤ" دین ئؤزگه‌رگه‌ن بیقننی کؤرستتش ئالمشی "مو" (مؤ) بله‌ن:

اصحاب الکهف نی بر مرتبه زیارت قیلسه یریم حج بدلیدا برابر بولادور اگر ایکی مرتبه زیارت قیلسه‌لار حج نینک برابریدا بولوب انداغ ادملاردین حج ساقط بولودور دیب عقیده قیلادور موندا‌غ عقیده قیلغوچی تورت مذهب و ملت دا ملعون و مرتد کافردور (ئه‌سهابۋلکه‌هفنی بىر مه‌رته‌به زیاره‌ت قىلسا، یاریم هەج به‌ده‌لىده به‌رابه‌ر بولادۋر؛ ئه‌گه‌ر ئىکى مه‌رته‌به زیاره‌ت قىلسالار، هەجنىڭ به‌رابه‌رىده بولۋپ، ئانداغ ئاده‌مله‌ردىن هەج ساقىت بولۋۋۋر دىپ ئه‌قىده قىلادۋر. مۋنداغ ئه‌قىده قىلغۋچى تۋرت مه‌زهه‌ب ۋه مىلله‌تده مه‌لئۇن ۋه مۋرته‌د کافىردۋر). 374- ت هه.

مونچه اولوغ زور قامت لیک ادم نیجوکدین بو کیجیک غارغه سیغادور (مۋنچه ئۋلۋغ زور قامه‌تلىك ئاده‌م نىچۋكدىن بۋ كىچىك غارغا سىغادۋر). 365- ت هه.

موندین باشقه هم مزار شریف لار و قدم جاه زیارتکاه عالی لار تولادور مونجه‌لیک کا اکتفی قیلیندی (مۋندىن باشقا هەم مه‌زارى شه‌رىف ۋه قه‌ده‌مجاه زیاره‌تگاهى ئالىيله‌ر تولادۋر، مۋنچه‌لىككه ئىكتىفا قىلىندى). 329- ت هه.

حالا موندا کلیب دور (هالا مۋندا كه‌لىپدۋر). 257- ت هه.

موندا‌غ بولغاندین کین اصحاب الکهف نینک جای مکانلاری اوشبو قبیله لار جمله‌سیدین دورلار (مۋنداغ بولغاندىن كه‌ين ئه‌سهابۋلكه‌هفنىڭ جاي- مه‌كانلارى ئۋشبۋ قه‌بىله‌لەر جۋمله‌سىدىندۋرلار) 357- ت هه.

موندین کین پادشاه و حاکم ولایت لار ده‌هم بو صفت لار جاری اولسه کرک (مۋندىن كه‌ين پادىشاه ۋه هاكىمى ۋىلايه‌تله‌رده هەم بۋ سىفه‌تله‌ر جارى ئولسا كه‌رەك). 259- ت هه.

۸. کۋرستىش ئالمىشى " شو " (شۋ) بىلەن:

شوندا‌غ اولوغ ذو شوکت پادشاه عظیم نینک نمونه و نشانه‌لاریدین قصه

وحكايەدين باشقە بر نمونە و يادكار قالماديلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇشەۋكەت پادشاهى ئەزىمنىك نەمۇنە ۋە نشانەلەرىدىن قىسسە ۋە هىكايەدىن باشقا بر نەمۇنە ۋە يادىكار قالماديلار). 269- ت هە.

شونغە اوخشە اصحاب الكهف نى مشاهدە قيليپ كوردوك ديكان آدم لار هم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا ئەسهابۇلكەهفنى مۇشاهەدە قىلىپ كۆردۇك دىگەن ئادەملەر هەم كافىردۇر بەس). 370- ت هە.

ئە. ئالماش " ن" سىنىك ئىسىملارنىك ||| شەخس تەۋەلىك شەكلى بىلەن قوللىنىلىشى

ئالماش "ن " سى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كۆرستىش ئالماشلىرىدىن باشقا، ئىسىملار ||| شەخس تەۋەلىك شەكلىنى ئالغاندىن كىيىن، يەنى چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە ئورۇن- بەلگە كېلىش قاتارلىق كېلىشلەرنىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن چاغدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۇلىدۇ. ئالايلۇق:

Δ چىقىش كېلىشتە:

خان يريدين قوپا كلدى تقى سوارى قوچاقلاب يوزيندين اوفدى (خان يەرىندىن قوپا كەلدى، تاقى سەۋارى قۇچاقلاپ يۇزىندىن ئۆفدى). 41- ش ت.

Δ ئورۇن كېلىشتە:

خارليق حذين اشورمانىك جونكى عزت يولدادور،

اتينكيز نعليندە بيزنى خاك راه ايلاب اوتونىك

(خارلىق هەددىن ئاشۇرماڭ چۈنكى ئىززەت يولدادۇر؛ ئاتىڭىز نەئلىندە بىزنى خاكى راھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ). لۇغەتى: 242- ئۇ ك ن.

Δ ئورۇن- بەلگە كېلىشتە:

ايل لارنى توزوب ياولارنى بوزوب اوز زمانيندا قى پادشاهلارنى اوزوب توقسان ييل پادشاهلىق قيليب وفات تبدى (ئىللەرنى تۇزۇپ، ياۋلارنى

بۇزۇپ، ئۆز زەمانىنداقى پادىشاھلارنى ئۇزۇپ، توقسان يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ۋەفات تاپىدى). 35- ش ت.

Δ ۋە باشقىلاردا:

جان بارىنجە قىلماغاى لطفى فغان بيداددين،

دادكىم برسون قيلور جون جبر سلطانيم مينينك

(جان بارىنچە قىلماغاي لۇتفي فغان بىداددىن، دادكىم، بەرسۇن، قىلۇرچۇن جەبر سۇلتانىم مېنىك). لۇتفي: 242- ئۇ ك ن.

ارتوجونك غه بارغونجه چكمانيم نى سايه اتيم،

سايەسيدا ئوزوم ياتيب سن ياريمنى ياد اتيم.

(ئارتۇچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم) - قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدىن.

1.5. ئىسىملارنىڭ رەۋىشلىشىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىسىم سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك شەرت ۋە شارائىتلاردا رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ:

(1)بەزەن ئىسىملار ئوتتۇرىسىغا "بە" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

بش مينك يكيت سر بازلار برله اطلانيب منزل بمنزل يوروب اقسودين تورت منزل يايدى ديكان منزلغه باريب نزول اجلال قيلدى (بەش مىڭ يىگىت سەربازلار بىرلە ئاتلانىپ، مەنزىل بەمەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل "يايدى" دېگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى). 262- ت ھە.

كاشغردين جيقيب لونك كو ديكان موضعەدا روبرو بولاشيب و اطلاريدين توشوب اويدان كوراشيب برر فياله دين جاى ايجيب سواره بولوب... (كاشغەردىن چىقىپ، "لۇڭگو" دېگەن مەۋزىئەدە روبەرو بولاشىپ ۋە

ئاتلارىدىن تۆشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋارى بولۇپ...) 26- ت ھە.

يولغە جيقانلاريجە روبرو ھم بولالماي ۋە شەرغە ھم يانيب كيرالماى چارناچار كاشغرغە قراب روانە بولدى (يولغا چىققانلارىچە روبەرو ھەم بولالماي ھەم شەرغە ھەم يانىپ كىرەلمەي، چارناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى). 268- ت ھە.

(2) ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن بىرىكسە، رەۋىشلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ياردين آيريلغالى شيدا كونكول بى خواب كوز،

ھر زمان ظاھر قيلور سودا كونكول خوناب كوز.

(ياردىن ئايرىلغالى شەيدا كۆڭۈل بىخاب كۆز ، ھەر زەمان زاھىر قىلۇر سەۋدا كۆڭۈل، خۇناب كۆز). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

ھر ان و ھر زمان دا خلايق لار چين كونكلى برلە دعا و التجا قيلسەلار... (ھەرئان ۋە ھەر زاماندا خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار...). 324- ت ھە.

ھر زمان و ھر اوان دا ابا و اجدادلارى نسب و اصالتى نى اوبدان ملاحظە لار قيليب... (ھەر زەمان ۋە ھەر ئەۋاندا، ئەبا ۋە ئەجدادلارى نەسەب ۋە ئەسالەتىنى ئوبدان مۇلاھەزەلەر قىلىپ...). 298- ت ھە.

جناب عالى نينك مزاج شريف لارى اندىك راك ايكان خيلى زمان جيقادور (جەنابى ئالىينىڭ مىزاجى شەرىفلەرى ئەندىكراك ئىكەن، خىلى زامان چىقادۇر). 260- ت ھە.

(3) بەزەن ۋاقىت ئىسىملىرى مۇئەييەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە "- ئى" ياكى "- سى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:

اول كوني ارام اليب ايرته‌سى ايكى دريايى خونخوار و لشكر جزار لار روبرو بولوب صف لارينى آراسته ايلاب مجادله و محاربه‌كا توردى (ئول گۈنى ئارام ئالىپ، ئېرته‌سى ئىكى ده‌ريايى خۇنخار ۋه له‌شكه‌رى جه‌ررارلار روبه‌رو بولۇپ، سه‌فله‌رنى ئاره‌سته ئه‌يله‌پ، مۇجاده‌له ۋه مۇهاره‌به‌گه تۇردى). 262- ت هه.

شول كيجه‌سى تونكانى كروهى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچه‌سى تۇنگانىي گۇرۇهى ته‌مام ئۆتۈپ بولدى). 268- ت هه.

شول كيجه‌سى شريف مدينه منوره‌نينك توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلاوت والتحيه كيردى (شۇل كېچه‌سى شه‌ريفى مه‌دينه‌ئى مۇنه‌ۋۋه‌ره‌نىك تۇشله‌ريغه جه‌نابۇلهه‌زره‌ت ئه‌له‌يهسسه‌لاۋاتۇ ۋه‌نته‌هييه كىردى). ت هه. 185- چ ت.

(4) به‌زى ئسسملار "-لار" قوشۇمچىسىنىك قوشۇلۇشى بىله‌ن ره‌ۋىشلىشپ كېتىدۇ. مه‌سله‌ن:

كوزلار بيزكاك كوب بولور انداق روايت قيلديلاركيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور (كۇزله‌ر (كۇزده) بېزگه‌ك كۆپ بولۇر، ئانداق رىۋايه‌ت قىلدىلاركىم، چوپچۇق بېزگه‌ك بولغاندۇر). ب ن. 316- چ ت.

يازلار غير ديواندا اكثر مغولى بورك كييار ايدى (يازلار (يازدا) غه‌يرى دىۋاندا، ئه‌كسه‌ر موغۇلىي بۆرك كىيه‌ر ئېدى). ب ن. 325- چ ت.

1.6. ئسسملارنىك خه‌ۋه‌ر بولۇپ كېلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئسسم جۇمىلىله‌رده، ئسسم سۆزله‌ر خه‌ۋه‌ر بولۇپ كېلىدۇ. ئه‌مما، ئالاهىدىلىك شۇكى، مه‌زكۇر خه‌ۋه‌ر رولىدا كه‌لگه‌ن ئسسم ياكى ئسسم رولىدىكى سۆزنىك ئاخىرىغا ئاده‌تته، "ايرور (ئېرۇر)، دور (دۇر)، تور (تۇر)، دورور (دۇرۇر)، تورور (تۇرۇر) " شه‌كلىدىكى خه‌ۋه‌ر به‌لگىسى قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مه‌سله‌ن:

غار انداغ كنكرو وسيع مكان دور (غار ئانداغ كەڭرۇ ۋەسئ مەكاندۇر). 366- ت هه. اول ايكولان ملعون دور (ئول ئىكەۋلەن مەلئۇندۇر). 379- ت هه. اتارغه اوق ايرور ميڭگان لارينك يا سرو بستان دور (ئاتارغە ئوق ئىرۇر مىڭگانلارنىڭ يا سەرۋى بوستاندۇر). گۇمنام: 514- ئۇ ك ن.

بەزەن ئەھۋاللاردا، خۇسۇسەن نەزمەردە، "دۇر// تۇر" شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسى خەۋەرنىڭ كەينىگە ئەمەس، بەلكى ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

لب لارينك دور شهدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرنىڭدۇر شەھدۇ شەككەر يا دۇرۇر كانى نەبات). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم مەزكۇر جۈملە ئىگىسىگە سىپايىلىك ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆزىگە " - لار" قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كەلسە، "- لار " قوشۇمچىسى "- دۇر// - تۇر" دىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ملا عبدالقادر اخوند مفتى ملا فقيه متشرع خوش طبع و خوش ملاقات علم اشعارغه مايل و بزم ارالیق غه قايل كشى دورلار (مولا ئابدۇلقادىر ئاخۇند مۇفتى مولا، فەقىھ، مۇتەشەررىئ، خۇشتەبئ ۋە خۇشمۇلاقات، ئىلمى ئەشئارغا مايىل ۋە بەزمئارالىقغا قايىل كىشىدۇرلار). 286- ت هه.

ئەگەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ا، || شەخسى ئالماشلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگىدەك بولسا، بۇ ھالدا خاۋەر بەلگىسى رولىدىكى «- دۇر// -تۇر» قوشۇمچىسى مەزكۇر ئالماشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يمان كورمانك منى دوستلار ايكام نينك بر قولى دور من،

كيشى قدريمنى بىلمايدور وطن نينك گوهرى دور من.

(يامان كۆرمەك مەنى دوستلار ئىگەمنىڭ بىر قۇلىدۇرمەن، كىشى قەدرىمنى بىلمەيدۇر ۋەتەننىڭ گەۋھەرىدۇرمەن). مولا بىلال: 594- ئۇ ك ن.

1.7. ئورۇن- تەرەپ ئىسىملىرى

مؤئەييەن بىر شەيئىنىڭ كونكرىت ئورنى ياكى جەھەت- تەرىپىنى بىلدۇرىدىغان "است (ئاست)، اوست (ئۈست)، الد (ئالد)، ارقه (ئارقا)، كين (كەين)، ايچ (ئىچ)، تاش، مغرب (مەغرىب)، مشرق (مەشرىق)، شمال (شىمال)، جنوب (جەنۇب)، يقا // يقه (ياقا)، چت (چەت)، بورجك (بۇرجەك)، ارا (ئارا)، اورتا (ئورتا) قاتارلىق ئىسىملار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەر قانداق بىر ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ، كېلىش كاتېگورىيە قوشۇمچىلىرى بىلەنمۇ بىمالال تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ابولقاسم پانصەدنى نياز حاكم بيك ارقەسيدين مانكدورغان ايدى (ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز ھاكىم بېگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئېدى). 267- ت ھە.

توش وقتى نينك الدى و كينى دا ھم كون توشادور (تۇش ۋەقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ھەم كۈن تۇشەدۇر). 366- ت ھە.

بعضەسى حاضر بار بعضەسينى اوستوم داكى ديوان بيكى اوتنى طريقەدا اليب لازم قيلدى (بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسىنى ئۈستۈمدەكى دىۋانبېگى ئۇتتى تەرىقەدە ئالىپ لازىم قىلدى). 311- ت ھە.

بر اى ايجيدا عامل خان تورم دين قادر پانصدغە اوتى (بىر ئاي ئىچىدە، ئاملىخان تۇرەمدىن قادىر پانسەدغە ئۇتتى). 265- ت ھە.

بيزلار كوجادا شهر نينك تاشيده مزار باغ ديكان يردا ايدوك (بىزلەر كۈچادا شەھرنىڭ تاشىدا، "مەزار باغ" دېگەن يەردە ئېدۇك). 305- ت ھە.

منينك بر يوزى دا بورماك ليكيم حرام بولدى ديكان عقيداتى برله بر ايشى غە كيردى (مەنىڭ يەر يۈزىدە يۇرمەكلىكىم ھەرام بولدى دېگەن ئەقىدەتى بىرلە يەر ئاستىغا كىردى). 300- ت ھە.

يوقاردا ذكر بولغان چهار ضرب دوگاه سى گاه پنجگاه لار دوركيم مغرب

مشرق اراسیدا معروف دور (یۇقاردا زىكر بولغان چاهار زەرب، دۇگاه، سى گاه، چاهارگاه، پەنجگاهلاردۇركىم، مەغرىب- مەشرىق ئاراسىدا مەئرۇفدۇر).
مۇجىزىي: 27- ت مۇ.

سلطان قرايدورکى بو اوى نينک بورجکيده بر طنبور بار ايردى (سۇلتان قارايدۇركى، بۇ ئۆينىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئېردى). 35- ت مۇ.

سىحون دريا‌سى قورغانى نينک أستيدين اقار قورغانى بلند جر اوستيدا واقع بولوب تور (سەيهۇن دەريا‌سى قورغانىنىڭ ئاستىدىن ئاقار. قورغانى بۇلەند جەر ئۇستىدە ۋاقىئ بولۇپتۇر). بابۇر: ب ن. 318- چ ت.

فرغانه ولايتى بشينجى اقليم دين دور معموره نينک كنارسى واقع بولوبتور شرقى كاشغر غربى سمرقند جنوبى بدخشان نينک سرحدى تاغلارى و شماليدا اكرچه بورون شهرلار بار ايكاندور مثل الماليغ و الماتو و يانكى كيم كتب دا اظرار بيتيرلار (فەرغانە ۋىلايەتى بەشىنچى ئىقلىمدىندۇر. مەئمۇرەنىڭ كەنارىسى ۋاقىئ بولۇپتۇر. شەرقى كاشغەر، غەربى سەمەرقەند، جەنۇبى بەدەخشاننىڭ سەرھەدى تاغلارى ۋە شىمالدا ئەگەرچە بۇرۇن شەھرلەر بار ئېكەندۇر مىسلى ئالمالىغ ۋە ئالماتۇ ۋە يانكىكىم، كۇنۇبدا "ئوترار" بىترلەر). 308- چ ت.

1.8. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئا. ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - ليغ// - ليق // - ليک:

حيات ليق (ھەياتلىق)، ارام ليق (ئارامىلىق)، امان ليق (ئەمانلىق)، پادشاه ليق (پادىشاھلىق)، پرمان بردار ليق (پەرمانبەردارلىق)، اش ليق (ئاشلىق)، آياغ ليق (ئاياغلىق)، سقال ليق (ساقاللىق)، اعتقاد

ليق(ئىشقادلىق)... باش ليغ (باشليغ)، ارا ليغ (ئارالىغ)، اورتاچاغليغ (ئورتاچاغلىغ)، اندجان ليغ (ئەندجانلىغ)، بزم ساز ليغ (بەزمسازلىغ)، نظم ساز ليغ (نەزمسازلىغ)، جهان گير ليغ (جەھانگىرلىغ)، كمراەليغ (گۇمراھلىغ)... عزت‌ليک (ئىززەتلىك)، قباحت‌ليک (قەباھەتلىك)، كرامت‌ليک (كەرامەتلىك)، سعادت‌ليک (سەئادەتلىك)، دشمن‌ليک (دۇشمەنلىك)، الفت‌ليک (ئۇلفەتلىك)، چوبخط‌ليك (چوبخەتلىك)...

٨ - لوغ // - لوق // - لوک:

سولوغ (سۇلۇغ)، جادولوغ (جادۇلۇغ)، بوی لوغ (بويلۇغ)، قاموش لوق // قموش لوق (قامۇشلۇق)، بيحضور لوق (بىھۇزۇرلۇق)، قاوون لوق (قاۋۇنلۇق)، اوزوم لوک (ئۇزۇملۇك)، يوز لوک (يۈزلۈك)، اوی لوک (ئۆيلۈك)، اولوغ كوزلوک (ئۇلۇغ كۆزلۈك)، توز لوک (تۇزلۇك)...

٨ - جی// - چی:

پاداجی (پاداچی)، سوچی (سۇچی)، قوی چی (قويچى)، زكواتجی (زەكاتچى)، چراغ جی (چىراغچى)، قونداق جی (قونداقچى)، جارچی (جارچى)، ايش جی (ئىشچى)، چابقون جی (چاپقۇنچى)، اشليق جی (ئاشلىقچى)، اَق نان جی (ئاقنانچى)...

٨ - جيليق // - چيليک:

ديهقان جيليق (دېھقانچىلىق)، ناشكرچيليک (ناشۇكۇرچىلىك)، قحت‌چيليک (قەھەتچىلىك)، سخن‌چيليک (سۆخەنچىلىك)...

٨ - ماج// - ماچ:

تىل ماچ (تىلماچ)

٨ - لاق:

يايلاق// ييلاق// يای لاق (يايلاق)، اوت لاق (ئوتلاق)، بوق لاق (پوقلاق)، قيش لاق (قىشلاق)، پای لاق (پايلاق)، تای لاق (تايلاق)،

قرا لاق (قارالاق)، تار لاق (ئېتىزلىق)...

Δ جه // - چه:

ارال جه (ئارالچه)، قصبه چه (قەسەبەچە: ناهیه، کچیك شەهەر)، صندوق جه (ساندۇقچه)، باغ جه (باغچا)، تاریخ چه (تاریخچه)، طاق چه (تاقچه: تەكچه)، زورق چه (زەۋرەقچه: قېيىق)، روم چه (رۇمچه: ئۇرۇمچى)...

Δ - باز:

قمارباز (قۇماربار// قمار باز)، جان باز (جانباز)، سر باز (سەر باز)، كبوتر باز (كەبۇتەر باز)، ایت باز (ئىتباز)، جهان باز (جەهانباز)...

Δ - دار:

جان دار (جاندار)، وطن دار (ۋەتەندار)، منصب‌دار (مەنسەبدار)، حكوم‌دار (هۆكۇمدار)، عمل‌دار (ئەمەلدار)، علم‌دار (ئەلەمدار)، جهان دار (جەهاندار)...

Δ - دان:

خاك‌دان (خاكدان)، يخ دان (يەخدان)، سخن دان (سۆخەندان)، اوق دان (ئوقدان)، سو دان (سۇدان)، گفت دان (گوفتدان:گەپدان)...

Δ - كار: كناه كار (گۇناهكار)، ياد كار (يادكار)، طلب كار (تەلەبكار)، ایجا دكار (ئىجادكار)، تحفه كار (تۆهپەكار)، هدایت كار (هدایەتكار)...

Δ - گار:

روز گار (روزگار)، ساز گار (سازگار)...

Δ - زار:

مرغ زار (مۇرغزار)، خار زار (تىكەنلىك)، گل زار (گۈلزار)، درخت زار (دەرەختزار)، چمن زار (چەمەنزار)، بیشیل زار (یاشىلزار)...

٨ - گاه// - كاه:

زيارت كاه (زيارەتگاه)، عيد كاه (ئەيدگاه)، دست گاه (دەستگاه)، ارام گاه (ئارامگاه)، تخت گاه (تەختگاه)، خواب گاه (خابگاه)...

٨ - پز (پەز):

اش پز (ئاشپەز)، كله پز (كەللەپەز // كاللاپەز)، زاسوى پز (زاسۆيپەز)، نان پز (نانپەز)، پل پز (پۆلپەز)...

٨ - كش (كەش):

جاروب كش (جارۆبكەش: سۆپۆرگۆچى، تازىلىق ئىشچىسى)، پيش كش (پىشكەش: سوۆغا- سالام، هەدىيە)، آب كش (ئابكەش)، عرابه كش (ئارابەكەش)، جفا كش (جەفاكەش)، محنت كش (مەهنەتكەش)...

٨ - كوى// گوى (گۆي):

درس كوى (دەرسگۆي: دەرس بەرگۆچى)، دعا گوى (دۆئاگۆي: دۆئا قىلغۆچى، تەلەپ قىلغۆچى)، پارس گوى (پارسگۆي: پارسپەرەس، پارس تىلدا يېزىپ، سۆزلىگۆچى)، تورکى گوى (تۆركىيگۆي: تۆركچە يازغۆچى)، سخاوت كوى (سەخاۋەتگۆي: سېخىلىق قىلغۆچى)...

٨ - شوناس// شناس (شۆناس):

انجوم شناس (ئەنجۆمشۆناس)، تيل شوناس (تىلشۆناس)، دين شناس (دىنشۆناس)...

٨ - نامه:

محبت نامه (مۆهەببەتنامە)، گوهر نامه (گەۋهەرنامە)، شاه نامه (شاهنامە)، ييل نامه (يىلنامە)، هدايت نامه (هىدايەتنامە)...

٨ - گير// - كير:

جهان گير (جەهانگىر)، عالم گير (ئالەمگىر)، فالگير (فالگىر)، گلاب گير (گۆلابگىر)...

Δ - بردار (بەردار):

فرمان بردار // پرمان بردار (پەرمانبەردار)

Δ ستان:

کوهستان (کوهستان: تاغلىق)، موغولستان (موغۇلىستان)، کباب ستان (كەبابىستان: كاۋاپخانا)، غرايبستان (غەرايىبىستان)، اويونجاق ستان (ئويۇنجاقىستان: بالىلار ئويۇنچۇق مەيدانى)...

Δ - زاده:

خان زاده (خانزاده)، شاه زاده (شاهزاده)، بيک زاده (بېگزاده)، حصار زاده (هىسارزاده)، باى زاده (بايزاده)...

Δ - خانه:

الجى خانه (ئەلچىخانه)، اعتكاف خانه (ئىتتىكافخانه)، درس خانه (دەرسخانه)، قوش خانه (قۇشخانه)، طرب خانه (تەردبخانه)، طهارت خانه (تەهارەتخانه)، قرائت خانه (قىرائەتخانه)، كتب خانه (كۇتۇبخانه)...

Δ - افشان (ئەفشان):

نورافشان (نۇرەفشان)، گل افشان (گۇلەفشان)، درافشان // دورافشان (دۇرەفشان)، عنبرافشان (ئەنبەرەفشان)، زرافشان (زەرەفشان: زەر چاچقۇچى، ئالتۇن چاچار)...

Δ - وش (ۋەش):

پرى وش (پەرىۋەش)، مەوش (مەھۋەش) // ماه وش (ماھۋەش)، قمروش (قەمەرۋەش : ئايجامال، گۇزەل).

Δ - انگيز // - انكيز (- ئەنگىز):

عشرت انگيز (ئىشرەتەنگىز // ئىشرەت ئەنگىز)، فتنه انكيز (فىتنەنگىز // فىتنە ئەنگىز: پىتنە- غەۋغا قوزغىغۇچى)...

٨ - شوی (شۇي):

الم شوی (ئەلەمشۇي: دەرد- ئەلەمنى يۇغۇچى)، چرخ شوی (چەرخشۇي: ئاسماننى يۇغۇچى).

٨ - انداز (ئەنداز):

خاره انداز (خارەئەنداز: تاش ئاتقۇچى،تاش قازغۇچى)، عشق انداز (ئىشقەنداز: مۇھەببەت غەۋغاسى تېرىغۇچى)، قرعه انداز (قۇرئەئەنداز // قۇرئەنداز: پال سالغۇچى)...

٨ جو //جوی: عیب جو (ئەيبجو: ئەيىب ئىزدىگۇچى)، رضا جو (رىزا جو: رازىلىق ئىزدىگۇچى)

٨ - نما // نمای:

جلوه نما (جىلۋەنەما: جىلۋە كۆرسەتكۇچى)، صورت نمای (سۇرەتنەماي: سۇرەت كۆرسەتكۇچى)، جهان نما (جەھاننەما: جاھاننى كۆرسەتكۇچى)...

٨ - سرا // سرای:

دستان سرا (دەستانسەرا: داستان ئېيتقۇچى)، نغمه سرای (نەغمە سەراي: نەغمىچى، كۇيچى).

٨ - آمیز (- ئامىز):

رنگ آمیز (رەڭ ئامىز: رەڭدار، رەڭلىك)، خون امیز (خۇن ئامىز// خۇنامىز: قان ئارىلاش، قانلىق).

٨ - افزا (- ئەفزا):

حیات افزا (ھەياتەفزا: جان ئاتا قىلغۇچى)، روح افزا (روھەفزا: روھلاندۇرغۇچى)

٨ - افکن (- ئەفكەن):

شعله افکن (شوئلەئەفكەن: ئوت چاچقۇچى)، قهر افکن (قەھرەفكەن

تەھر- غەزەپ چاچقۇچى)، ظلمت افكن (زۇلمەتەفكەن: قاراڭغۇلۇق پايغۇچى)، اشك افكن (ئەشكەفكەن: ياش تۆككۈچى)، لعبه افكن (لۇئبەفكەن// لۇئبە ئەفكەن: ئويۇنچى)...

Δ - انديش (- ئەندىش):

خيرانديش (خەيرەندىش: ياخشىلىق ئويلىغۇچى)، فكرت انديش (فىكرەتەندىش: چوڭقۇر ئەتراپلىق ئويلىغۇچى)

Δ - پوش:

رو پوش (يۈز ياپقۇ، چۈمبەت، چۈمبەل)، سيه پوش (سىيەھپوش: قارا كىيىملىك)، اخضر پوش (ئەخزەر پوش: يېشىل كىيىملىك)

Δ پيما// پيماى:

بحر پيما (بەھر پەيما: دېڭىز كەزگۈچى)، اسمان پيماى (ئاسمانپەيماي: ئاسماننى كەزگۈچى)، بادەپيما (بادە پەيما: ساقى)

Δ - پذير (- پەزىر):

دلپذير (دىلپەزىر: دىلغا ياقىدىغان)، نصيحت پذير (نەسىھەتپەزىر: نەسىھەت ئاڭلايدىغان)...

Δ - پيوند (پەيۋەند):

درد پيوند (دەردپەيۋەند: دەرتمەن)، نقش پيوند (نەقشپەيۋەند: نەقشلىك؛ نەققاش)، فسانه پيوند (فەسانەپەيۋەند: ھېكايىچى)، چاره پيوند (چارەپەيۋەند: ئامال قىلغۇچى)...

Δ - ور (- ۋەر):

بەرەور (بەھرەۋەر: بەھرىلەنگۈچى)، تاج ور (تاجۋەر: تاجدار)

Δ - وار:

بلبل وار (بۇلبۇلۋار: بۇلبۇلدەك)، دشمن وار (دۇشمەنۋار: دۇشمەنگە

ئوخشاش)، كله وار (كەللەۋار: كاللىدەك؛ كاللەك يىپقا ئوخشاش)...

Λ - بان:

باغبان، ساربان، پاسبان، مهربان (مىهربان؛ مۆھۈربان)...

Λ - بار:

عنبر بار (ئەنبەر بار: ئىپار ياغدۇرغۇچى)، گوهربار (گەۋھەر بار: گۆھەر چاچقۇچى)، كافور بار (كافۇر بار: خۇشپۇراق چاچقۇچى)...

Δ - آرا (- ئارا):

دل‌آرا (دىلارا: دىلنى بېزىگۈچى، كۆڭۈلنى شاد قىلغۇچى)، مجلس آرا (مەجلىسارا: ئولتۇرۇشنى قىزىتقۇچى)، عالم آرا (ئالەمارا: جاھان بېزىكى، ئالەمنىڭ يارىشىقى)...

Δ - پاش:

زر پاش (زەرپاش: زەر چاچقۇچى)، نور پاش (نۇر چاچقۇچى)، گوهر پاش (گەۋھەر پاش: گۆھەر چاچقۇچى، ئېغىزىدىن سۆز گۆھەرلىرىنى تۆككۈچى)...

Δ - گر (گەر):

سودا گر (سەۋداگەر)، سحر گر (سىھرگەر)، زر گر (زەرگەر)، التون گر (ئالتۇنگەر)

Λ - ريز (- رىز):

اشک ريز (ئەشكىرىز: ياش ئاققۇزغۇچى)، اب ريز (ئابرىز: سۇ ئېقىتىدىغان يول، ئەۋرەز)، كوهرريز (گەۋھەررىز: گۆھەر ئېقىتقۇچى، ئېغىزىدىن گۆھەر مىسال گۆزەل كەلىمىلەرنى تۆككۈچى)...

Δ - فشان (- فشان):

آتش فشان (ئاتەشفشان: ئوت چاچقۇچى)، اشک فشان (ئەشكفشان: ياش تۆككۈچى)، گنج فشان (گەنجفشان: ئېغىزىدىن قىممەتلىك

خەزىنىلەرنى توككۈچى)...

Δ - سوز:

عالم سوز (ئالەمسوز: جاهاننى كۆيدۈرگۈچى)، دل سوز (دىلسوز: يۈرەكنى كۆيدۈرگۈچى)...

ئە. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

Δ - وق (- ئۇق// - وغ (- ئۇغ// - وک (- ئۈك// - ئۈك):

ياپ - وق (ياپۇق)، بويور- وق (بۇيرۇق) // بويور- وغ (بۇيۇرۇغ←بۇيرۇغ)، اول - وک (ئۆلۈك)، کوم - وک (کۆمۈك)...

Δ- ق// - غ// - ک:

يومشا- ق (يۇمشاق) سورا- غ (سوراغ)، ياسا- ق (ياساق)، يورو- ق (يورۇق)، قورو – ق (قورۇق)، چوچو- ک (چۇچۇك)، پوتو- ک (پۇتۇك)، چورو- ک (چۇرۇك)، يايلا- ق (يايلاق)، قيشلا- ق (قىشلاق)...

Δ - اق (ئاق) // اغ (ئاغ):

توچ - اق (قۇچاق)، توس - اق (توساق)، اوث - اق (ئۇشاق)

Δ - الغو (ئالغۇ):

قون- الغو (قونالغۇ)، تور- الغو (تۇرالغۇ)، توس - الغو (توسالغۇ)..

Δ - يم // - وم (ئىم // - ئۇم// ئۆم// - ئۇم):

يار- يم (يارىم: يېرىم، پۇچۇق)، اث - يم (ئاتىم)، يت- يم (يەتىم)، اول - وم (ئۆلۈم)، کور- وم (کۆرۈم)، يوت- وم (يۇتۇم)...

Δ - ول (ۋۇل):

قرا – ول (قاراۋۇل)، باقا – ول (باقاۋۇل: دىۋان ۋەزىرى)، ساقا – ول (ساقاۋۇل: مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى)، يورتا – ول (يۇرتەۋۇل: پىيادە ماڭغۇچى، پىيادە ئەسكەر)...

∧ - ش:

يغلا- ش (يىغلاش)، يارا – ش (ياراش)، دورا- ش (دوراش)، سۆزلە- ش (سۆزلەش)، اوقو- ش (ئوقۇش)، اوخشا- ش (ئوخشاش)...

Δ- ى (- ئى): ياغ- ى (ياغى: دۇشمەن؛ ئۇرۇش، يېغىلىق)

Δ - ن (- مەن): كوچ- ن (كۆچمەن)

∧ - ماچ// - ماچ: توت- ماچ (تۇتماچ)، قاور- ماچ (قاۋۇرماچ)...

∧ - ىك (- ئەك): بول - ىك (بۆلەك)، كوچ- ىك (كۆچەك)

1.9. ئىسىملارنىڭ ئائىتلىك قوشۇمچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئىسىم ياكى ئىس ئورنىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئائىتلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

Δ - غى// - قى// - كى:

بورون- غى (بۇرۇنقى)، اۋل- غى (ئەۋۋەلقى)، ايلكارى- كى// ايلكرى كى (ئىلگىرىكى)، ايجكرى- كى (ئىچكىرىكى)، تاشقارى- قى (تاشقىرىقى). جۈملىلىك مىسال:

حكىم خان تورم ايلكركى دستوردا عبدالرحمن دادخواەنى يارلىغ همايون برلە اقسوغە علحدە حاكم قىلدى (ھەكىم خان تۆرەم ئىلگەركى دەستۇردا ئابدۇررەھمان دادخاھنى يارلىغى ھۇمايۇن بىرلە ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى). 261- ت ھە.

بورونقى آدم لاردين تخمينا اون ايكى مينك اويلوك دين زيادەراك ادم بارلىغى معلوم بولادور (بۇرۇنقى ئادەملەردىن تەخمىنەن ئون ئىكى مىڭ ئۆيلۈكىدىن زىيادەرەك ئادەم بارلىغى مەئلۇم بولادۇر). 388- ت ھە.

∧ - نەكى:

بندە نەكى (بەندىلىكى)، فراكندە نەكى (پاراكەندىلىكى

جۈملىلىك مىسال:

سورادیم باعثی نی اهل خرد ایدی منکا،

بیلسانکیز اوشبو جهان همه شرمنده‌نه‌کی.

(سورادىم بائىسىنى ئەھلى خىرەد ئەيدى مەڭا، بىلسەڭىز ئۇشبۇ جەھان ھەمە شەرمەندەنەكى)؛

ریشه‌دور اهل خردلارنینک دلی غصه بیلان،

عشرت عیش جهان اغزی تولا خنده‌نه‌کی.

(ريشەدۇر ئەھلى خىرەدلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن، ئىشرەتى ئەيشى جەھان ئاغزى تولا خەندەنەكى). 270- ت ھە.

1.10. ئورۇن- تەرەپ كۆرسىتىش قوشۇمچىلىرى

Δ - را// -ره:

سونکرالار یکیت لیک هوسیدین و نفس تقاضاسیدین کیم چاغرغه میل پیدا بولدی (سوڭرالار يىگىتلىك ھەۋەسىدىن ۋە نەفس تەقەزاسىدىنكىم چاغرغا مەيل پەيدا بولدى). ب ن. 205- چ ت.

اون ایکی یل غجه هر جمعه نمازی اداسیدین سونکره بر عریضه جی سی یکرمه یامبولوق التون کانی ریکی الیب کلیب دعا قیلور ایدی (ئون ئىكى يىلغىچە ھەر جۈمئە نەمازى ئەداسىدىن سوڭرە بىر ئەرىزەچىسى يىگىرمە يامبۇلۇق ئالتۇنى كانى رىگى ئالىپ كەلىپ، دۇئا قىلۇر ئىدى). 271- ت ھە.

اقسو ایجره جای مقام توتوب بر کنجیدا دعا و التجا تمام برله فقرالیق کوجه‌سیده همه‌دین خالی و بری حیات لیق دایره‌سیده عمر یمیز اوتوب توروب دور وا لحمد لله علی ذلک (ئاقسۇ ئىچرە جاي- مەقام تۇتۇپ، بىر كۆنجىدا دۇئا ۋە ئىلتىجايى تەمام بىرلە، فۇقەرالىق كوچاسىدا ھەمەدىن خالي ۋە بەرئى، ھەياتلىق دايىرەسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپدۇر ۋەلھەمدۇلىللاھ ئەلە زەلىكە). 295- ت ھە.

تاج دولت تیغ نصرت برله بولغای سن مدام،

کوز قراقی دیک سریر عزت اوزره پای دار.

(تاجی دەۋلەت، تىغى نۇسرەت بىرلە بولغايسەن مۇدام،

كۆز قاراقىدىك سەرىرى ئىززەت ئۈزرە پايدار). تەجەللىي: 638- ئۈ ى

ن.

△ - قاری// - کری (کەری):

همه راحت و فراغت و عیش عشرت لارنی نیاز حاکم بیک و بلا چقەلاری برله کوردیلارکیم تعریف و توصیف دین تاشقاری دورلار (هەمە راهەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش- ئىشرەتلەرنى نىياز ھاكىم بىگ ۋە بالا- چاقالارى بىرلە كۆردىلەركىم، تەئرىف ۋە تەۋسىفدىن تاشقارىدۇرلار). 273- ت ھە.

عاقل لار عقلی و تعقلی و حکمالار فکری و تفکری دین زیاده و تاشقاری ایردی (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى ۋە ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرىدىن زىيادە ۋە تاشقارى ئىردى). 274- ت ھە.

نیاز حاکم بیک و احرار خانتورم لار جسد عالیلارینی ایجکری الیب کیریب یاتقوزوب قرا شهرغه حکیم خانتورم برله حق قلی بکیم لارغه صورت واقعه هایلەنی بیان ایلاب تیزلیک برله خط مانکدوردی (نىياز ھاكىمبىگ ۋە ئەھرار خانتۆرەملەر جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا ئەھرگە ھەكىم خانتۆرەم بىرلە ھەققۇلى بىگمىلەرغە سۈرەتنى ۋاقىئەنى ھايىلەنى بەيان ئەيلەپ، تېزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى). 260- ت ھە.

1.11. سوئال قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئادەتتە، "مو (مۇ) " قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

اصحاب الکهف و اصحاب الرقیم برمو یاکه هر قیسی بولک مو یا بو کون تریک مو و یا اوزکا خلایق غه اوخشه اولوب کتکانمو (ئەسھابۇلكەھف ۋە

ئەسەبۇررەقىم بىرمۇ ياكى ھەر قايسى بۆلەكمۇ؟ يا بۇ گۈنده تىرىكمۇ ۋەيا ئۆزگە خەلايىقغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت ھە.

سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىش جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. ئالايلۇق، سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پىئىل ئارقىلىق سورالغاندا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماشلارنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ای كوچوك ايشك يوقالغانغا مونچه فريشان بولاسن مو (ئەي كۇچۇك ئىشەك يوقالغانغا مۇنچە فەرىشان بولاسەنمۇ؟). 341- ت ھە.

اط كسادورغان نينك طريقەسينى كوردونكمو سن هم كساسن مو (ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەن ھەم كەسەسەنمۇ؟). 257- ت ھە.

ئەگەر سوئال ئۇقۇمى كىشىلىك ئالماشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز ئارقىلىق سورالسا، بۇ ھالدا، سوئال قوشۇمچىسى ئالماش سۆزنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

سيزنى اط كسادور ديب انكلادیم اويدان اوستەمو سيز (سىزنى ئات كەسەدۇر دېپ ئاڭلادىم، ئويدان ئۇستامۇسىز؟). 257- ت ھە.

1.12. ئىسىملاردا كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ئىسىملارغا "- غنه// - غينه (-غنه)، قينه// - قنه (- قنه)، كنه// - كينه (- گنه// - كنه)، جه// چه (- چه)، راق// راك (راق// رەك) " قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، مەزكۇر ئىسىملار بىلدۈرگەن شەيئىلەرنىڭ كىچىك شەكلى كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

حجره غنه (هوجراغنه: كىچىك ھۇجرا)، كنت كنه (كەنتكىنە: كىچىك

كەنت)، قوش قنه (قۇشقنه: كىچىك قۇش)، حويلچه (هويلاچه: كىچىك هويلا)، باغجه (باغچه: كىچىك باغ)، ديكچه (دىكچه: كىچىك قازان، داڭقان)، صندق چه (ساندۇقچه: كىچىك ساندۇق)، زيقجه (زىقچه: كىچىك زىخ)، رومچه (رۇمچه: كىچىك رۇم)، باغراق (باغچه)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىسال: عمارت باغراق حويلى حرم ميوه يىمىش لارى هم يوق (ئۆي- ئىمارەت، باغچه، هويلا- ئارام، مېۋە- چېۋىلىرىمۇ يوق) 388- ت هه.

§2. سۈپەت

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

2.1. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى بىلدۈرگەن كونكرېت ئۇقۇم دەرىجىسىگە قاراپ، "ئەسلى دەرىجە سۈپەت"، "كېمەيتىمە دەرىجە سۈپەت"، "ئاشۇرما دەرىجە سۈپەت"، "ئەركىلەتمە دەرىجە سۈپەت" ۋە "ئەڭ دەرىجە سۈپەت" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنۈشكە بولىدۇ.

(1) ئەسلى دەرىجە

ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت دېگىنىمىز، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نورمال ھالدىكى بەلگىسىنى يا ئاشۇرماي، يا كېمەيتمەي، ئەسلى قىياپىتى بويىچە تەرىپلەپ بېرىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ايكيز (ئېگىز)، پست (پەست)، جونك (چوڭ)، كيجيك// كوچوك (كىچىك// كۇچۇك)، بياضى (بەياز: ئاق)، سياه// سيه (سىياه// سىيە

قارا)، حمرا (هەمرا: قىزىل)، صفرا (سەفرا: سېرىق)، يخشى (ياخشى)، يمان (يامان)، اولوغ (ئۇلۇغ)، بلند (بۇلەند: يۇكسەك)... دېگەنلەرگە ئوخشاش. جۈملىلىك مىساللار:

شكل و شمايلى پست بويلوق تيكرمه سقال ليق قوبه يوزلوك تنبل كيشى ايدى (شەكل ۋە شۇمايلى پەست بويلۇق، تېگىرمە ساقاللىق، قوبا يۈزلۈك، تەنبەل كىشى ئېدى). ب ن. 324- چ ت.

شكل و شمايلى اولوغ كوزلوك قوبه يوزلوك اورتا بويلوق تركمان چهره‌ليك ملاحت‌ليك ييكت ايدى (شەكل ۋە شۇمايلى ئۇلۇغ كۆزلۈك، قوبا يۈزلۈك، ئورتا بويلۇق، تۈركمەن چىرەلىك، مەلاھەتلىك يىگىت ئېدى). بابۇر: ب ن. 339- چ ت.

(2) كېمەيتمە دەرىجە

بۇ تۈردىكى سۈپەتلەر ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا "-راق// - راك (- راق// - رەك) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە ئەمەلىي ئۇقۇمدا، مەزكۇر سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىگە قارىغاندا، سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئىپادە كۆچى جەھەتتە بىر ئاز كېمەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كيجيك راك (كىچىكرەك)، قويى راق (قۇيىراق: تۆۋەنرەك)، اوزاق راق (ئۇزاقراق)، تاشقارى راق// تاشقرى راك (تاشقارىراق)...

جۈملىلىك مىساللار:

امّا باغ لاريكيم جونك و رسم‌ليك بولسەلار باغ ديدور مبادا كيجيك راك بولسەلار باغجەنفظى برله اتايدور (ئەمما باغلارىكىم، چوڭ ۋە رەسملىك (كۆلەملىك) بولسالار "باغ" دەيدۇر؛ مۇبادا كىچىكرەك بولسالار، "باغچە" لەفزى بىرلە ئاتايدۇر). 347- ت ھە.

بو تاغ نينك قلەسى دا سلطان محمود خان بر حجره ساليب تور اول حجره

دین قویی راق اوشبو تاغ نینک تومشوغیدا تاریخ توقوز یوز ایکی دا مین بر ایوانلیق حجره سالدیم (بۇ تاغنىڭ قۇللە (چوققا) سىدا، سۇلتان مەھمۇدخان بىر ھۇجرا سالىپتۇر. ئول ھۇجرادىن قۇيىراق ئۇشبۇ تاغنىڭ تۇمشۇغىدا، تاريخ توقۇز يۈز ئىكىدە، مېن بىر ئايۋانلىق ھۇجرا سالدىم). ب ن. 312- چ ت.

قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكى:

٨ "- راق// - راک" قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەر كۆپىنچە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اندجان‌نینک ناشپاتی سیدین یخشیراق ناشپاتی بولماس (ئەندجاننىڭ نەشپەتىسىدىن ياخشىراق نەشپەتى بولماس). ب ن. 310- چ ت.

عشرت عسرت تین سونک فراغت مشقت تین کین لذت‌لیق راق و یخش راق کورونور (ئىشرەت ئۇسرەتتىن سوڭ، فەراغەت مۇشەققەتتىن كەيىن لەززەتلىكراق ۋە ياخشىراق كۆرۈنۈر). بابۇر: ب ن. 348- چ ت.

Δ "- راق// - راک" قوشۇمچىسى بەزىدە كۆچەيتىش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بت پرست‌لیک یخشی راقکیم خود پرست (بۇتپەرەستلىك ياخشىراقكىم خۇدپەرەست: ئۆزىگە چوقۇنغاندىن بۇتقا چوقۇنغان مىڭ ياخشى). نەۋائى: ف ش. 32- چ ت.

(3) ئاشۇرما دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئەسلى دەرىجىدىكى سۈپەت سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىغا دەسلەپ "پ" ياكى "م" تاۋۇشىنى قوشۇش، ئارقىدىن مەزكۇر سۈپەت سۆزنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

قب قرا (قاپقارا)، قیب قیزیل (قىپقىزىل)، ساپ ساریغ (ساپسارىغ)

يوپ يومالاق (يۇپيۇمالاق)، ياپ ياسى (ياپياسى)، ا پ اچوغ (ئاپئاچۇغ)، چوپ چوقور (چۇپچۇقۇر: ناھايتى چوڭقۇر)، كوم كوك (كۆمكۆك: كۆپكۆك)، يام ياشيل (يامياشىل: ياپيېشىل)، بوم بوز (بومبوز)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. (بۇ مسالىلار قولىيازما «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» دىن ئېلىندى).

جۈملىلىك مىسال:

علىعباس ايلابان كسوت لارينى قب قرا،

قرا باسقان ديک مخالق تين جيقارميش لار دمار.

(ئەلى ئابباس ئەيلەبان كىسۈدتلەرنى قاپقارا، قارا باسقاندېك مۇخالقتىن چىقارمىشلار دەمار). تەجەللىي: 634- ئۇ ك ن.

(4) ئەركىلەتمە دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى ئەسلى دەرىجىلىك سۈپەت سۆزگە "غنه// - غينه (غنه)، - قنه// - قينه(قنه)، كنه// - كينه (- گنه// كنه) " قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى مۇئەييەن ئامراقلىق ھېسسىياتى ۋە سۆيۈنۈش تۈيغۇسى بىلەن تەرىپلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مظفر ميرزا بيزنى بابر ميرزا سالغان طربخانه اتليق عمارتغه اليب باردى طربخانه دا چاغر مجلسى بولدى طربخانه باغچەنينک اورتاسيدا واقع بولوب تور مختصر راق عمارت تور ايکى اشيانەليق ولى شيرينغينه عمارت تور (مۇزەففەر مىرزا بىزنى بابۇر مىرزا سالغان "تەرەبخانە" ئاتلىق ئىمارەتنغە ئالىپ باردى. "تەرەبخانە" دە چاغىر مەجلىسى بولدى. "تەرەبخانە" باغچەنىڭ ئورتاسىدا ۋاقىئ بولۇپتۇر. مۇختەسەرراق ئىمارەتتۇر ئىكى ئەشيانەلىق. ۋەلى شىرىنغىنە ئىمارەتتۇر). بابۇر: ب ن.

201-، 203- چ ت.

(5) ئەك دەرىجە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇرچە بىشىم بەرگەندە، ھامان "ئەك" سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدىغان بىر تۈركۈم سۈپەتلەر باركى، بۇلارنى "سۈپەتنىڭ (ئەك) دەرىجىسى" ياكى "(ئەك) دەرىجە سۈپەتلەر" دەپ ئاتىساق بولىدۇ. مەسىلەن:

اكبر (ئەكبەر: ئەك بۇيۇك)، اصغر (ئەسغەر: ئەك كىچىك)، اكثر (ئەكسەر: ئەك كۆپ)، افضل (ئەفزەل: ئەۋزەل، ئەك ياخشى)، اعظم (ئەئزەم: ئەك ئۇلۇغ)، اغلب (ئەغلەب: مۇتلەق كۆپسانلىق)، ادنى (ئەدنا: ئەك تۆۋەن)، اقلّ (ئەقەلل: ئەك ئاز)، اهمّ (ئەھەمم: ئەك مۇھىم)، اجمل (ئەجمەل: ئەك گۈزەل)، اكمل (ئەكمەل: ئەك تولۇق)، افصح (ئەفساھ: ئەك پاساھەتلىك)، اشرف (ئەشرەف: ئەك شەرەپلىك)، اسفل (ئەسفەل: ئەك پەس)، اعلا (ئەئلا: ئەك ئالىي)...

بۇ خىل « ئەك » دەرىجىلىك سۈپەت سۆزلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، ناھايىتىمۇ كەڭرى قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سوزوم مرتبەسى اوج دين قويى اينماكاى و بو ترتيبيم كوكبەسى اعلا درجەدين اوزكا ييرنى بيكانماكاى (سۆزۈم مەرتەبەسى ئەۋجىدىن قۇيى ئىنمەگەي ۋە بۇ تەرتىبىم كەۋكەبەسى ئەئلا دەرەجەدىن ئۆزگە يېرنى بىكەنمەگەي: سۆزۈمنىڭ مەرتىۋىسى ئەۋجىدىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ، ئەسەرلىرىمنىڭ يۇلتۇزى ئەك يۇكسەك پەللىدىن ئۆزگە يەرنى خاھلىمايدۇ). نەۋائىي: 23- م ل.

همه ادم لارى ديهقان اشرق زمين لارى كنكرو و تازه غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور (ھەمە ئادەملەرى دېھقانى ئەشرەف؛ زەمىنلەرى كەڭرا ۋە تازە؛ غەللە ھاسلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر). 330- ت ھە

اکثر کیچه‌لارنی شب بیدارلیق قیلیب تلاوت برله اوتکارور ایدی (ئەکسەر کیچه‌له‌رنی شه‌بی بیدارلیق قیلیپ، تیلاۋەت برله ئۆتکه‌رۋر ئیدی). 290- ت هه.

بر ساعت عدل قیلغانی انس جن عبادتی دین افضل دور (بیر سائەت ئەدل قیلغانی ئینس- جن ئیباده‌تیدین ئەفزەلدۋر). م .سایرامي: 321- ت هه.

2.2. تەکرارلانما سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تیلیدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلی دەرىجه هالتی بیلەن تەکرارلینىپ، تەکرارلانما سۆپەت هاسیل قیلغان هالدیمۇ قوللینیلیدۇ. بۇ خیل شەکلیدە قوللینیلغان سۆپەت سۆزلەر ئۆزی ئىپادیلىگەن بەلگە ئۇقتۇرىدىغان شەيئىنىڭ موللىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بو عزیز هم بتمام علمده حضرت فارابی حضرت لطفی دیک ایردیلار مینگ‌مینگ طالب لاری انواع انواع علم لارنی اورگانور ایردی (بۇ ئەزىز هەم بىتەمام ئىلمدە هەزرەتی فارابي، هەزرەتی لۇتفیدەك ئىردىلەر، مىڭ- مىڭ تالبلاری ئەنۋائ- ئەنۋائ ئىلملەرنی ئۆرگەنۋر ئىردی). مۆجىزىي: 33- ت مۇ.

موسیقی فنیدا خیل خیل مقام لار مینگ‌مینگ شاگردلار یادکار قیلدی (مۇسیقا فەنىدە، خىل- خىل مۇقاملار، مىڭ- مىڭ شاگىردلار یادکار قیلدی). 30-، 31- ت مۇ.

بو عزیز شعر معمافنی دا یگانه دوران نادر زمان ایردی بو فنده علیحده جلد جلد کتاب لار تصنیف قیلدی (بۇ ئەزىز شىئىرى مۇئەممانا فەنىدە یگانەئى دەۋران، نادىرى زەمان ئىردى. بۇ فەنىدە، ئالاهىدە جىلد- جىلد كىتابلار تەسنىف قىلدى). 28- ت هه.

2.3. جۇپلەنمە سۆپەتلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تیلیدا، سۆپەت سۆزلەر ئەسلی دەرىجه هالتىدە

تەكرارلىنىپ، تەكرارلانما سۈپەت ھاسىل قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆزگارا جۈپلەنمە سۈپەت ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ كۆرۈلىدۇ. سۈپەت سۆزلەرنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئۆز ئىچىدىن، "مەنداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" ۋە "زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. مەنداش ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزگارا مەنداش بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

راست دورست عقيدت بىرلە ايمان لارينى صحيح دورست قيليب مخلوقات لارنينگ لطفى عنايتى و رحم شفقت لاريغه فروا و التفات قيلماغايلار (راست- دۇرۇست ئەقىدەت بىرلە ئىمانلارنى سەھىھ- دۇرۇست قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتۇف-ئىنايەتى ۋە رەھىم- شەفقەتلەرنىغە فەرۋا ۋە ئىلتىفات قىلماغايلار). م. سايرامىي. 325- ت ھە.

من اولوغ خان ايكيز بلند تاغدورمن اوشاق فقرالريم كيجيك درياغه اوخشه (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز- بۇلەند تاغدۇرمەن. ئۇشاق فۇقەرالارىم كىچىك دەريانغا ئوخشا). 313- ت ھە.

امّا مزاج شريق لارى نازوك و غيور و تيز چابك كشى ايدى (ئەمما مىزاجى شەرىقلەرى نازۇك ۋە غەييۇر ۋە تېز- چابۇك كىشى ئىدى). 286- ت ھە.

اقسولوق ملا اخوند نام بر ميرزا زيرك هوشيار بو كمينه راقم حروف بى اعتبار غه بلمشافحه بو طريقه بيرله قصه و اخبار قيلدى (ئاقسۇلۇق مولا ئاخۇند نام بىر مىرزايى زىرەك- ھۇشيار بۇ كەمىنە راقىمى ھۇرۇف بىئىتىبارغا بىلمۇشافەھە بۇ تەرىقە بىرلە قىسسە ۋە ئىخبار قىلدى). 310- ت ھە.

ئە. زىت ئۇقۇملۇق جۈپلەنمە سۈپەتلەر

بۇ خىل سۈپەتلەر ئۆزئارا زىت ئۇقۇملۇق بولغان سۈپەت سۆزلەرنىڭ جۈپلەپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، جۈملىدە ئۆزى سۈپەتلىگەن ئادەم ياكى شەيئىنىڭ كۆپ ۋە مومۇللىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر شەھەر صحرا و كىنت لارغە كوسى خط لارنى چافلادى ھەمە كىتە كىيجىك اوقوب كوروب خاطر جمع بولدى (شەھەر- شەھەر، سەھرا ۋە كەنتلەرغە گوسى خەتلەرنى چافلادى. ھەمە كاتتا- كىچىك ، ئادەملەر ، ئوقۇپ كۆرۈپ خاتىرجەمۇ بولدى). 304- ت ھە.

يراق يقين مملكت لارغە انكلانسە ھم اوبدان ايش بولمايدور (يەراق- ياقىن مەملەكەتلەرغە ئاڭلانسا ھەم ئوبدان ئىش بولمايدۇر). 311- ت ھە.

قامۇس قىممىتىدىكى ژىرىك ئەسەر « تارىخى ھەمدى » نىلا ئالساقمۇ، بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۈپەت سۆزلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈۋىز. مەسىلەن، يخشى يمان (ياخشى- يامان)، راست يلغان (راست- يالغان)، جونك كيجيك (چوڭ- كىچىك)، آق قرا (ئاق- قارا)، پست بلند (پەست- بۇلەند: ئىگىز- پەس)، راست غلطە (راست- غەلەتە: توغرا- خاتا)، آجيغ چوچوك (ئاچىغ- چۈچۈك)...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2.4. سۈپەتنىڭ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەت سۆزلەر ھەمىشە دېگۈدەك ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىدا، يەنى ئىسىم سۆز قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مۇنداق ھالدىكى سۈپەتلەر خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ؛ خۇددى ئىسىم سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. بەزى كىتابلاردا، بۇ خىل تىل ھادىسىسى "سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى" دەپمۇ ئاتايدۇ. مىساللار:

الان بو تاریخ دابر یوز اون سکیز یاشقا باریب دور توانا قوت لیک حضرت غوثیه داش لارینی قایناتیب غریب مستحق لارغه اش بریب بیوه بیچاره‌لارکا پشت پناه بولوب اوشطر فاندا وطن‌دار دورلار (ئه‌لئان بۇ تاریخدا. بىر یۇز ئون سه‌کىز یاشقا باریپدۇر. ته‌ۋانا قۇۋۇه‌تلىك: هه‌زره‌تى غه‌ۋسییه داشلارىنى قایناتىپ، غه‌ریب مۇسته‌هه‌قله‌رغه ئاش به‌ریپ، بۇه- بىچاره‌له‌رگه پۇشتى په‌ناه بولۇپ، ئۇشتۇرفاندا ۋه‌ته‌نداردۇرلار). 283- ت هه.

فارسى دیۋان هم ترتیب قیلیب تور فارسى نظم دا فانى تخلصى قیلیب تور بعضى ابیاتى یمان ایماس اکثرى سست و فرود تور (فارسي دىۋان هەم ته‌رتىب قىلىپتۇر؛ فارسي نه‌زمده "فاني" ته‌خه‌للۇس قىلىپتۇر؛ به‌ئزى ئه‌بیاتى یامان ئىمه‌س؛ ئه‌کسه‌رى سۇست ۋه فۇرۇد تۇر). بابۇر: ب ن. 211- چ ت.

ترک نینک اولوغى دین کیجیکى کا دیگینچه و نوکردین بیکى کا دیگینچه سارت تیلى دین بهرمند دورلار (تۇرکىنىك ئۇنۇغىدىن كىچىكىگه دىگىنچه ۋه نه‌ۋكه‌ردىن بىگىگه دىگىنچه سارت تىلىدىن (پارس تىلىدىن) به‌هره‌مه‌ندۇرلار). نه‌ۋائي: 7- م ل.

کاته کیجیک حیرات خلقى نعمت ابادىدین طعام بر ایردى (کاتتا- کىچىك هىرات خه‌لقى "نىئمه‌ت ئاباد" دىن ته‌ئام یه‌ر ئىردى). مۇجىزىي: 29- ت مۇ. دىگه‌نله‌رگه ئوخشاش.

2.5. سۇپه‌تنىك ره‌ۋىش ئورنىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇیغۇر تىلىدا، شه‌یئىله‌رنىك تۇرلۇك به‌لگىلىرىنى بىلدۇرىدىغان سۇپه‌ت سۆزله‌ر به‌زىده، ره‌ۋىش ئورنىدا كىلىپ، خۇددى ره‌ۋىش سۆزله‌رگه ئوخشاشلا جۇمله ئىپادىله‌ۋه‌تقان هه‌ركه‌تنىك مۇئه‌ییه‌ن هالىتىنى بىلدۇرۇپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مه‌سىلەن:

اوزاق یورماک (ئۇزاق یۇرمه‌ك)، جونک سوزله‌ماک (چوڭ سۆزله‌مه‌ك)،

مفسل بیان ایلاماک (مؤفه‌سسه‌ل به‌یان ئه‌یله‌مه‌ك)، بسیط تانوتماق (به‌ست تانؤتماق: قسسقچه تونؤشتؤرماق؛ ئومؤمیه‌تلیك بیلدؤرمه‌ك)، چابك یوروماک (چابؤك یؤرؤمه‌ك: تیز یؤرمه‌ك) دیگه‌نله‌رگه ئوخشاش.

چؤمللیك مسالالار:

Δ یخشی (یاخشی): یخشی باریب سین سلطان ویس نینک کونکلی نی الیب سین انی قاشینک‌غه کلتوروب انینک رأیی بیله عمل قیلغای سین کیم ایش بیلور کشی دور (یاخشی باریپسین. سؤلتان ؤه‌یسنك کؤڭلنی ئالیپسین. ئانی قاشڭغا که‌لتؤرؤپ، ئانك رائیی بیله ئه‌مه‌ل قیلغایسینکم، ئش بیلؤر کشیدؤر). بابؤر: ب ن. 209- چ ت.

Δ یراق راق (یه‌راقراق// یراقراق): محلاتی قورغان دین بر شرعی یراق راق توشوبتور (مه‌هه‌للاتی قورغاندین بر شه‌رئی یراقراق تؤشؤپتؤر). ب ن. 318- چ ت.

Δ اولوغ (ئؤلؤغ): خداوند کریم اوز قدرتی برله اولوغ قیلغان ادم لاردور بیزلار هم اولوغ بیلماکیمیز لازم دور (خؤداؤه‌ندکه‌رسم ئؤز قؤدره‌تی برله ئؤلؤغ قیلغان ئاده‌مله‌ردؤر، بیزله‌ر هه‌م ئؤلؤغ بیلمه‌کیمیز لازیمدؤر). م. سایرامی: 373- ت هه.

Δ اوزاق (ئؤزاق): محاصره امتدادی اوزاق تارتتی ذخیره و اوق هیچ طرف‌دین کلمادی کومک و مدد هیچ جانب دین یتیشمادی (مؤهاسره ئمتدادی ئؤزاق تارتتی. زه‌خیره ؤه ئوق هیچ ته‌ره‌فدین که‌لمه‌دی. کوماك ؤه مه‌دد هیچ جانبدین یه‌تیشمه‌دی). بابؤر: ب ن. 344- چ ت.

2.6. سؤپه‌ت یاسغؤچی توشؤمچیلار

Δ - لی:

ایرنینک عقیقی گرجه جهاندا یگانه‌دور،

چهرم مینکیزلی هم ینه بر کهربا قنی.

(ئهرنسك ئەقتقی گەرچه جەهاندا یگانەدۆر، چهرەم مېڭزلی (مېڭزلك) هەم یەنه بىر كەهرەبا قەنى: لېۋىك ياقۇتى جاهاندا يگانەدۆر، ئەما چىرايىمدەك سىرىق كەهرىۋا بارمۇ قىنى؟). سەككاكى: 218- ئۇ ك ن.

دردلی دل هیچ توختاماس سرلیق قلم قاینات یازار،

مونکلی دادیمنی ایشتسه خضر تسبیح دین ازار.

(دەردلی (دەرتلك) دىل هىچ توختاماس سرلىق قەلەم قاينات يازار، مۇڭلى (مۇڭلۇق) دادىمنى ئىشتسه خىزىر تەسبىھتىن ئازار). نىم شەھىد: "ئالدىدا" 1946- يىل.

٨ - ليغ// - ليق// - ليک:

حالا بو تاريخ دا قاضى كلان ليق منصبى دا و حيات ليق دولتى دا بر قراردورلار (هالا بۇ تارىخدا، قازىكەلانلىق مەنسەبىدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقاراردۇرلار).286- ت ھە.

جهل نادانلیغ تهمتین بوینۇمغه الدیم (جەھل نادانلىغ تۆھمەتىن بوينۇمغا ئالدىم: دۆت- كالۋا دېگەن تۆھمەتكىمۇ قالدىم). نەۋائى: م قۇ 257-چ ت.

نهایتی کنکرو و سیع زمین دور تورت بیش ای لیق منزل مضافت دو (نىھايەتى كەڭرۇ ۋەسئ زەمىندۇر، تۆرت بېش ئايلىق مەنزىل مۇزافاتدۇر) 388- ت ھە.

یته یاشدین یتمیش یاشغچەلیک شناورلیک علمینی یعنی سۇد اوزەدورغان نى بيلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشغەچەلىك شناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۇزەدۇرغاننى بىلەدۇر). 389- ت ھە.

٨ - لوغ// - لوق// - لوک:

نه اندا اختیار اولغای منکا جان ایلاماک قربان،

قویوبان اشک یاغین هر زمان اوتلوغ عزاریمغه.

(نه ئاندا ئىختىيار ئولغاي مەڭا جان ئەيلەمەك قۇربان،

قۇيۇبان ئەشك (كۆز يېشى) ياغىن ھەر زەمان ئوتلۇغ ئىزاريمغە.).

ئابدۇرەھىم نىزاري: « رابىئە- سەئدىن » 454- ئۇ ك ن.

توتاشدی بر کوروب اوتلوغ یوزونک نی شعلهء هجران،

وجودوم نی کول ایلاب ایلادینک توفراق بیله یکسان.

(تۇتاشدى بىر كۆرۈپ ئوتلۇغ يۈزۈڭنى شوئلەئى ھىجران، ۋۇجۇدۇمنى كۆل ئەيلەپ، ئەيلەدىك تۇفراق بىلە يەكسان). ئا. نىزاري: «مەسئۇد- دىلئارا» 460- ئۇ ك ن.

آه اولتوردی فراق اول گل‌عزاریمدین یراق،

لاله یوزلوک سرو بویلوق توغری یاریمدین یراق.

(ئاھ ئۆلتۈردى فىراق ئول گۈل ئىزاريمدىن (گۈل يۈزلۈكۈمدىن) يىراق، لالە يۈزلۈك، سەرۋ بويلۇق توغرى يارىمدىن يىراق). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

Δ - چىن:

زمین لاری عاجز و تولاسی قوم لوقدور غله حاصلی هم کمچین میوه یمیش لاری سیراب و تولادور (زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر. غەللە ھاسلى ھەم كەمچىن (كەمچىل). مېۋە- يەمىشلەرى سىراب (ئېشىپ- تېشىپ تۇرىدۇ) ۋە تولادۇر). م. سايرامي: 331- ت ھە.

هواسی ایسیغ اب جاری لاری کمچین اکثری کاریز بیرله زراعت قیلادور (ھەۋاسى ئىسىغ، ئابى جارىلارى (ئېقىن سۈلىرى) كەمچىن، ئەكسەرى (مۇتلەق كۆپچىلىكى) كارىز بىرلە زىراەئەت قىلادور). 346- ت ھە.

یایلاق اوتلاقی از چهار پای لاری کمچین دور (یایلاق، ئوتلاقى ئاز،

چاهار پایلاری که‌مچندۆر). 329- ت هه.

Δ - سیز (- سز):

کوج سیز (کۆچسز)، جان سیز (جانسز)، نورسیز (نۆرسز)، بهره‌سیز (به‌هره‌سز)، فایده‌سیز، تیل سیز، راحت سیز، پول سیز...

Δ - جیل// - چیل (چل):

صمیمیت چیل (سه‌مییه‌تچل)، راست چیل (راستچل)...

Δ - چان:

ایش چان (ئیشچان)، کونکله‌ک چان (کۆڵه‌کچان)...

Δ - پرست:

خودپرست (خۆدپه‌ره‌ست)، بت پرست (بۆتپه‌ره‌ست)، اتش پرست (ئاته‌شپه‌ره‌ست)، پل پرست (پۆلپه‌ره‌ست)، آبروی پرست (ئابروپیه‌ره‌ست)...

Δ - پرور:

وطن پرور (ۆه‌ته‌نپه‌رۆه‌ر)، خلق پرور (خه‌لقپه‌رۆه‌ر)، ملت پرور (مللەتپه‌رۆه‌ر)، فقیر پرور (فه‌قیرپه‌رۆه‌ر)، علم پرور (ئیلمپه‌رۆه‌ر)...

Δ خوش (خۆش): خوش حال (خۆشهال)، خوش بوی (خۆشبۆي)، خوش فعل (خۆشفئل)، خوش خوی (خۆشخۆي)، خوش قامت (خۆشقامه‌ت)، خوش طبع (خۆشته‌بئ)، خوش ملاقات (خۆشمۆلاقات)، خوش زبان (خۆشزه‌بان)...

Δ بی: بی چاره// بیچاره (بیچاره)، بی اختیار (بئختیار)، بی وفا (بۆوفا)، بی‌حیا (بیه‌یا)، بی ادب (بئه‌ده‌ب)، بی واسطه (بۆواسته)...

Δ نا: نا امید (نا ئۆمید)، نا اوستا// نا اوسته (نا ئۆستا)، ناکار، نا انصاف (نا ئینساف)، نا شکر (نا شۆکۆر)، نا تعیین (نا ته‌ئیین

ناتايىن)، نا موافق (نا مۇۋافىق)، نالايق (نالايىق)، ناچار ، ناكس (ناكەس)...

Δ بد (بەد): بد دعا (بەددۇئا)، بدبخت (بەدبەخت)، بدنيت (بەدنىيەت)، بدقيليق (بەدقىلىق)، بدخرج (بەدخەرج)، بد طعم (بەدتەئم)، بدبوى (بەدبۇي)، بدرنك (بەدرەنگ)، بدخوى (بەدخۇي)، بدمعامله (بەد مۇئامەلە)، بد معاش (بەدمەئاش)...

Δ خوب: خوبروى (خوبروي)، خوبرويان، خوب طلعت (خوبتەلئەت)...

Δ - سار: خاك سار (خاكسار)، كوه سار (كوهسار)...

Δ - ساز: نظم ساز (نەزمساز)، بزم ساز (بەزمساز)، سحر ساز (سىھر ساز)...

Δ - ى// سى (ئي): كاشغرى (كاشغەرىي)، ختنى (خوتەنىي)، ياركندى (ياركەندىي)، فارابى (فارابىي)، طرفانى (تۇرفانىي)، اويغورى (ئۇيغۇرىي)...

ئۇندىن باشقا، بىز « ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار » دىگەن پاراگرافتا كۆرسىتىپ ئۆتكەن "- گير (گىر)، - بان، - وش (- ۋەش)، - وار (- ۋار)، افشان (ئەفشان)، انگيز (- ئەنگىز)، كو// كوى (- گۇ// گۇي)، - جو// جوى (جۇ// جۇي)، - شوى (شۇي)، انداز (- ئەنداز)، نما// نماى (-نەما// - نەماي)، - سرا// - سراى (- سەرا// - سەراي)، آميز (ئامىز)، افزا (- ئەفزا)، افكن (- ئەفكەن)، انديش (- ئەنديش)، - پوش، -پاش، پيما// پيماى (- پەيما// - پەيماي)، پذير (- پەزىر)، پيوند (- پەيۋەند)، - ور (- ۋەر)، - بار، - سوز، - ريز (- رىز)، آرا (- ئارا) " قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولۇپمۇ سانىلىدۇ.

ئاندىن، بۇ قوشۇمچىلار ئىچىدىكى "افشان، افكن" لار تەركىبىدىكى ھەرىپى ئىللەت ئەلىف (ا) چۈشۈرۈپ قويۇلغان ھالدا، "فشان، فكن" قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

§3. ئالماش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالماش سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، "كىشىلىك ئالماشلار"، "كۆرسىتىش ئالماشلىرى"، "ئۆزلۈك ئالماشلىرى"، "بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى"، "ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى"، "بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى" ۋە "سوئال ئالماشلىرى" دېگەن يەتتە تۈرگە بولۇنىدۇ.

3.1. كىشىلىك ئالماشلىرى

△ بىرلىك| شەخس: من// مىن (مەن// مېن)

من تولا ھاريب كېتىم (مەن تولا ھارىپ كەتتىم). 258- ت ھە. اكام برله مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكه من كيلورمن (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۈر ياكى مەن كېلۈرمەن). 261- ت ھە. من طنبور چليشنى بيلماسمن... قىزىم چاليدور (مەن تەنبۇر چالىشنى بىلمەسمەن... قىزىم چالادۇر). 35- ت مۇ.

مىن و محمدى كوكلتاش ايكاو كيلدوك (مېن ۋە مۇھەممەدى كۆكەلتاش ئىكەۋ كېلدۇك). ب ن. 331- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، "فقير، حقير، كمينه" سۆزلىرىمۇ بىرلىك| شەخس ئالمىشى ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فقير ايكالاسى بزركوار رفيع مقدارغه نياز مندليغ و كدالىغ يوزيدين تقديم قيليب مين و اتين تحفة الافكار ديب مين (فەقىر ئىكەلەسى بۇزۇرگۇار رەفىئمىقدارغە نىيازمەندلىغ ۋە گەدالىغ يۈزىدىن تەقدىم قىلىپمەن ۋە

ئاتىن "تۆھفەتۈل ئەفگار" دېپىمىن). ئەلىشىر نەۋائىي: 24- م ل.

بولاردين باشقا الگيرى كين كوب از بولوب پوتكان اوتوز التە فارچە كتابلاريدين فقير بهرمند بولوب اوزلاريدىكىخصلت و عشق محبت لارينى معلوم قيلديم (بۇلاردىن باشقا، ئىلگەرى- كەيىن، كۆپ- ئاز بولۇپ پۈتكەن ئوتۇز ئالتە فارچە كىتابلاردىن فەقىر بەھرمەند بولۇپ، ئۇزلەرىدىكى خىسلەت ۋە ئىشق- مۇھەببەتلەرنى مەئلۇم قىلدىم). مۇجىزىي: 17- ت مۇ.

عاصى قلونكدورمن فقير، جافى قلونكدورمن حقير،

غم ايلگيده بولدوم اسير، سين سين منكا فرياد رس.

(ئاسىي قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر، جافىي قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر،

غەم ئىلگىدە بولدۇم ئەسىر، سىن سىن مەڭا فەريادرەس). 2- ت مۇ.

بەزەن نەقىل جۈملىلەردە، ئەرەبچە بىرلىك ا شەخس ئالمىشى "انا" (ئەنە: مەن) مۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ختن غه باريب مخالفت و مخاصمت كوسيغه بر علانيه صدا بريب انا ولا غيرى سكەسين اوردى (خوتەنغە بارىپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كۆرسىغا بەرئەلانىيە سەدا بەرىپ، "ئەنەۋە لا غەيرى" سىككەسىن ئۇردى). م. سايرامي: 266- ت ھە.

Δ بىرلىك || شەخس: سن// سين (سەن// سىن)

سين مندين نيمه يمانلىق كوردونك سنى من ھديجى قيليب التفات قيلديم و سين كورنمك ليك قيلدينك (سىن مەندىن نىمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سەنى مەن ھۇددەيچى قىلىپ، ئىلتىفات قىلدىم ۋە سىن كورنەمەكلىك قىلدىڭ). 263- ت ھە.

ھم خوش بيتكوجى ھم دلكش اينتقوجى سن دورسن (ھەم خۇش بىتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن). 4- ت مۇ.

Δ بىرلىك ||| شەخس: اول (ئول)، آ// ا (ئا)، او (ئۇ)

حسن استغناسیدا اول عشق سوداسیدا من،

واه عجب کیم من قرا مست اول قرا کوز باده خوار.

(هۆسن ئستغناسدا ئول، ئشق سەۋداسدا مەن، ۋاه ئەجەبکم، مەن قارا مەست، ئول قارا کۆز بادەخار). تەجەللي: 628- ئۇ ك ن.

انینك شاد بولغانی نی کشی بیلماس ایردی بیدماغ بولغانینی هم کشی بیلماس ایردی (ئانىڭ شاد بولغانىنى كشى بىلمەس ئېردى. بىدەماغ بولغانىنى ھەم كشى بىلمەس ئېردى). مۆجىزىي: 7- ت مۇ.

انی قاشینکغه کیلتوروب انینك رأیی بیله عمل قیلغای سین کیم ایشیلور کشی دور (ئانى قاشىڭغا كېلتۈرۈپ، ئانىڭ رائيى بىلە ئەمەل قىلغايسىنكىم، ئىش بىلۈر كىشىدۇر). ب ن. 209- چ ت.

یارکند خوتن دیارلارینی ابادیغه انینك اولادی یتکوزگان یارکند خوتن اهلی انینك اولادلاریدین دورمیز (یارکەند، خوتەن دىيارلارىنى ئابادىغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۈزگەن يارکەند، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلارىدىندۇرمىز). مۆجىزىي: 6- ت مۇ.

٨٨ یۆقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل كۆرۈلىدىغان "آنینك (ئانىڭ) "، "انی// انی (ئانى) " سۆزلىرىنىڭ ئۇزىكى بولغان "ا// ا (ئا) " نىڭ ئەمەلىيەتتە، بىرلىك ||| شەخس ئالمىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمدى كۆپلۈك ||| شەخس ئالمىشىنىڭ "ا لار" (ئالار) دىن باشقا، "اولار" (ئۇلار) بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكى بولسا، ئۇنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ "اول" (ئول) دىن باشقا، "او" (ئۇ) ئىكەنلىكىنمۇ دەللىلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇندىن باشقا، ھەمىشە قىلىنىدىغان ئەرەبچە دۇئالاردا، ئەرەب تىلىدىكى بىرلىك ||| شەخس ئالمىشى "-ه" (- ھۇ) ۋە "-ها" (- ھە) لەرمۇ قوللىنىلغان.

مەسىلەن:

اويقودين اويغانيب عباس رضى الله عنه نينك مرقدلاريغه بارسالار عسادا سيزغان يىر معاينه كوروندى (ئۇيقۇدىن ئويغانىپ، ئاببباس رەزىياللاھۇ ئانھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) نىڭ مەرقەدلەرىغە باسارلار، ئەسادا سىزغان يەر مۇئايەنە كۆرۈندى). ت ئە. 185- چ ت.

ام المسلمين حضرت خديجه رضى الله عنها روايت قيلميش لاركى... (ئومۇلمۇسلىمىن ھەزرەتى خەدىچە رەزىياللاھۇ ئانھە (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) رىۋايەت قىلمىشلاركى...) 259- ق ئە ت.

Δ كۆپلۈك | شەخس: بيز// بيزلار (بىز// بىزلەر)

اولوغ خان نينك نورغون جريكلارى اوزون يىرلاردين بيز قديمقى اوشاق فقرالارينى يوخلاب تافيب الماق اوچون اقسوغه كليب دور (ئۇلۇغ خاننىڭ نۇرغۇن چەرىكلەرى ئۇزۇن يەرلەردىن بىز قەدىمقى ئۇشاق فۇقەرالارىنى يوخلاپ تاڤىپ ئالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەلىپدۇر). 304- ت ھە.

اوزلارى نينك دعالارى بركاتيدين بيزلار موندا جونك كيجيك اولوغ اوشاق همه لاريميز تنج امان دورميز (ئۆزلەرىنىڭ دۇئالارى بەرەكاتىدىن بىزلەر مۇندا چوڭ- كىچىك، ئۇلۇغ- ئۇشاق ھەمەلەرىمىز تىنچ- ئەماندۇرمىز). ق ت ج. 131- چ ت.

ينه بيزلەرغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه و بال بولادورغان ايشلارنى اصلا قيلمانكلار (يەنە بىزلەرغە يۈز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەم باھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋەبال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار). 304- ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يىزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "بيز" ئالمىشى يەنە ئۆزىنىڭ "بيزينىڭ" (بىزنىڭ) شەكلى بىلەن، | شەخس بىرلىك ئالمىشىنىڭ ئەمەلىك ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فلان كونى كيجه‌سى دولتخانه عالى غه يتيب كليب فلان وقت دا دعا قيليب يانسونلار بيز منتظر دورميز (فۇلان كېچه‌سى ده‌ۋله‌تخانه‌ئى ئالىيغا يەتىپ كه‌لىپ، فۇلان ۋه‌قتىده دۇئا قىلىپ يانسۇنلار، بىز مۇنته‌زىردۇرمىز (مەن ئىنتىزاردۇرمەن)). 272- ت هه.

محب بسياردور سيزكا و ليكن،

بيزينك تك عهدى مستحكم تابيلماس.

(مۇهىب بىسياردۇر (دوست كۆپ) سىزگه ۋه‌لاكىن، بىزنىڭته‌ك (مه‌نده‌ك) ئه‌هدى مۇسته‌هكه‌م تاپىلماس) ئاتابى: 172- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك|| شه‌خس: سيز// سيزلار (سىز// سىزله‌ر)

ديبان كبى اشكيم دين نشان سيز،

بولونك اشكيم درى يانكليغ روان سيز.

(سله‌ر ياش ئۇنچىلىرىمدىن نىشانسله‌ر، مېنىڭ ياش ئۇنچىلىرىمگه ئوخشاش راۋان ئېقىڭلار). نه‌ۋائى: ف ش. 35- چ ت.

بيك بچه اوزكالارغه قراب سيزلار نيمه ديدور سيزلار ديكانلاريدا قالغان لار دادخواه اغام نينك مصلحتى يخشى مصلحت دور بيزلارغه هم معقول ديديلار (بەگ به‌چچه ئۆزگه‌له‌رغه قاراپ: "سىزله‌ر نىمه ده‌يدۇرسىزله‌ر" دېگه‌نله‌ر‌يده، قالغانلار: "دادخاه ئاغامنىڭ مه‌سله‌هه‌تى ياخشى مه‌سله‌هه‌تدۇر، بىزله‌رغه هه‌م مه‌ئقۇل" دېدىله‌ر). 267- ت هه.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئه‌سه‌رله‌رده، || شه‌خس كۆپلۈك ئالمىشى "سيز" شۇنداقلا ئۇنىڭ "سيزينك" (سىزنىڭ) شه‌كلى هه‌مىشه دېگۈده‌ك || شه‌خس بىرلىك ئالمىشىنىڭ سىپايه تۈرى سۈپىتىده قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مه‌سله‌ن:

انداغ بولسه سيز ايلكرى لاب باريب خزينه‌لارغه حاضر ليق قيليب تورونك ديب فرمايش قيلدى (ئانداغ بولسا، سىز ئىلگه‌رىله‌پ بارىپ

خەزىنىلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ دىپ فەرمايىش قىلدى). 263- ت ھە.

سىز تولا اوبدان ادم ايكانسيز من انكلاب بيلديم امّا عيبينكيز يى رين ايكانسيز يعنى بولك ولايت نينك ادمى ايكانسيز (سز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيبىڭىز يى رىن ئىكەنسز، يەئنى بۇلەك ۋىلايەتنىك ئادەمى ئىكەنسز). 280- ت ھە.

سىزىنىك تك حوروش آدم تابيلماس،

پرى بوزلوك مسيحادم تابيلماس.

(سىزنىڭتەك (سەندەك) ھۆرۈەش ئادەم تاپىلماس، پەرى يۈزلۈك مەسىھادەم تاپىلماس). ئاتايى: 170- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك III شەخس : الار (ئالار)، اولار (ئۇلار)

اكر بعضى ابا قيليب دورلار دلايل بيله الارغه خاطر نشان قيليليب دور (ئەگەر بەئزى ئىبا قىلىپدۇرلار، دەلايىل بىلە ئالارغە خاتىر نىشان قىلىلىپدۇر):... فارسى سوزدا جميع الار سوزيدين يوقارى راق سوز يوقتور (... فارسي سۆزدە جەمئ ئالار سۆزىدىن يۇقارىراق سۆز يوقتۇر). نەۋائي: 28-، 29- م ل.

ھيچ آفريده اولار نينك مهماتيغه دخل قيلماسونلار (ھىچ ئافەرىدە ئۇلارنىڭ مۇھىممىاتىغا دەخل قىلماسۇنلار). 298- ت ھە.

اولار نينك غارلاريدين افتاب مايل بولسه افتاب نينك نورى غارنينك اونك طرفيكا توشماى دور (ئۇلارنىڭ غارلارىدىن ئافتاب مايىل بولسا، ئافتابنىڭ نۇرى غارنىڭ ئۇڭ تەرەفىگە تۇشمەيدۇر). 366- ت ھە.

عالم نينك صاحب و ايكاسى اولاردور (ئالەمنىڭ ساھىب ۋە ئىگەسى ئۇلاردۇر). 281- ت ھە.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "اولار (ئۇلار)// الار (ئالار) " ئالمىشى

بىرلىك ||| شەخسىنىڭ ھۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

حضرت علی شیر نوایی علم فصاحتدە بۇ عزیزنی اوستازیم دیر ایردیلار.

اولار حضرت نوایی نی سن منینك اوستازیم دیر ایردیلار و منینك عمروم ایجیدە پوتوگان اون مینك مصراع شعریمدین سنینك ایکی مصراع شعرینك ارتوق دیر ایردیلار (ھەزرەتنی ئەلىشىر نەۋائىي ئىلمى فەساھەتدە بۇ ئەزىزنى "ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر. ئۇلار (ئۇ) ھەزرەتنى نەۋائىنى "سەن مەنىڭ ئۇستازىم" دېر ئېردىلەر ۋە "مەنىڭ ئۆمرۈم ئىچىدە پۈتۈگەن ئون مىڭ مىسرا ئىشىرىمدىن سەنىڭ ئىكى مىسرا ئىشىرىڭ ئارتۇق" دېر ئېردىلەر). مۆجىزىي: 32-، 33- ت مۇ.

3.2. كۆرستىش ئالماشلىرى

ئا. يېقىنىنى كۆرستىدىغان ئالماشلار

٨ بو (بۇ):

بو اط لارنى قیداغ آدم آختە قیلادور (بۇ ئاتلارنى قايداغ ئادەم ئاختا قىلادۇر؟). 257- ت ھە.

حضرت علی شیر امیر حضرت‌لاری بو فن نی هم حضرت جامیدین تعلیم الدیلار (ھەزرەتنى ئەلىشىر ئەمىر ھەزرەتلەرى بۇ فەننى ھەم ھەزرەتنى جامىيدىن تەئلىم ئالدىلار). مۆجىزىي: 16- ت مۇ.

بو قصیدە کا داغی کوب معانی کوهری درج و عمر نقدی خرج بولوب دور (بۇ قەسىدەگە داغى كۆپ مەئانى گەۋھەرى دەرج ۋە ئۆمر نەقدى خەرج بولۇپدۇر). نەۋائىي: 25- م ل.

٨٨ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "بو (بۇ) " ئالمىشى ئىسىم ئورنىغا ئالمىشىپ، كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە، كۆپىنچە "مو" (مۇ) غائۇزگىرىپ كەتكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

Δ ئىگىلىك كېلىشتە:

مونۇنىڭ نتايىجى كل لارى روزكار اهليغه بى حدو مقدار اچيلا باشلادى و باشلاريغه بى اختيار ساچيلا كيريشتى (مۇنۇڭ نەتايىجى گۇللەرى روزگار ئەهلىغه بىمەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغا بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتى). نەۋائىي: 21- م ل.

مونىنىڭ راستى اولوغ خانغه معلوم بولماى سوراغى هم بولماى يوقالىب كتى (مۇنىڭ راستى ئۇلۇغ خانغا مەئلۇم بولماي، سوراغى هەم بولماي يوقالىپ كەتتى). 310- ت هه.

Δ يۇنىلىش كېلىشتە:

اوزكالارنى مونكا قياس قيلسون (ئۆزگەلەرنى مۇڭا قياس قىلسۇن). 8- م ل.

خواه يول اريق و قير بولسون و خواه مونينك غه اوخشه نرسەلاردين بولسون... (خاه يول، ئەرىق ۋە قىر بولسۇن ۋە خاه مۇنىڭغا ئوخشا نەرسەلەردىن بولسۇن...). 381- ت هه.

بو قسم ايشلاردين و منكا اوخشه شرع شريف دا جايز ايماس ايشلاردين البتة پرهيز و احتياط قيلماق واجب دور (بۇ قسىم ئىشلەردىن ۋە مۇڭا ئوخشا شەرئى شەرىفدە جايىز ئەمەس ئىشلەردىن ئەلبەتتە پەرهىز ۋە ئېهتىيات قىلماق ۋاجىبدۇر). 382- ت هه.

مصلحتى مونكا قرار تافتى (مەسلەهەتى مۇڭا قەرار تاپتى)؛ مونكا هەم احتمالى بار (مۇڭا هەم ئېهتىمالى بار)؛ مونكا دخل تعرضى و تبديل اصلا يول تافمايدور (مۇڭا دەخل- تەئەررۇز ۋە تەبدىل ئەسلا يول تاپمايدۇر). 269-، 364-، 367- ت هه.

Δ چۇشۇم كېلىشتە:

مونى بيليب اورو شماغان بر نيجه يخشى بهادرلار بايدى جنكى دين

يانغانلاريجه يورت غه جيقيب كتى (مؤنى بىلىپ ئۇرۇشماغان بىر نىچه ياخشى بەھادىرلار يايدى جەڭدىن يانغانلارىچه يۇرتغا چىقىپ كەتتى). 267- ت هه.

بو كلتوركان دليل لارى اوزلاريكا خجل ليق نى كلتورادور مونى بيلمايدور (بۇ كەلتۇرگەن دەلىللەرى ئۆزلەرىگە خجللىقنى كەلتۈرەدۇر، مۇنى بىلمەيدۇر). 362- ت هه.

△ چىقىش كېلىشتە:

موندين نارى بى تكلف و روشن و باك الفاظ بيله بيت (مۇندىن نەرى بىتەكەللۇف ۋە رەۋشەن ۋە پاك ئەلفاز بىلە بىت). ب ن.207- چ ت.

دليلى موندين واضح راق و شاهدى موندين لايح راق بولا الورمو (دەلىلى مۇندىن ۋازىھراق ۋە شاھىدى مۇندىن لايىھراق بولا ئالارمۇ). نەۋائي: 6- م ل.

موندين باشقه علم لار ديمو نهايتى ياخشى دقيق كتاب لار تصنيف قيلديلار (مۇندىن باشقا ئىلملاردىمۇ نىھايەتتى ياخشى دەقىق كىتابلارنى تەسنىف قىلدىلار). مۇجىزىي: 14- ت مۇ.

موندين كين پادشاه و حاكم ولايت لارده هم بو صفت لار جارى اولسه كرك (مۇندىن كەيىن، پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردە ھەم بۇ سىفەتلەر جارى ئولسا كەرەك). م. سايرامي: 259- ت هه.

∧ ئورۇن كېلىشتە:

هيچ تكلم اهلى نينك موندا دعويسى يوقتور و سوزى صدق و ايشى تسليم اوقدور (ھىچ تەكەللۇم ئەھلىنىڭ مۇندا دەئۋاسى يوقتۇر ۋە سۆزى سەدەقە ۋە ئىشى تەسلىم ئوقدۇر). نەۋائي: 4- م ل.

مونينكدا حكمت غامضەلار باردور (مۇنىڭدا ھىكمەتتى غامزەلەر باردۇر)؛ مونينكدا احتمال و كمان يول تافمايدور (مۇنىڭدا ئىھتىمال ۋە

مۇمان يول تافمايدۇر). 361-، 374- ت هه.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە:

مونداق قيلماغان امرنى اوزلوك بيله قيلماق مشكل ايدى (مۇنداق قىلماغان ئەمرنى ئۆزلۈك بىلە قىلماق مۇشكۇل ئىدى). بابۇر: ب ن. 205- چ ت.

اكر اندكى بولسه هم مونداغ فعل لارنى قيلغوچى عزاب دوزخ غه لايق و سزاوار بولادور (ئەگەر ئەندەكى بولسا ھەم مۇنداغ فىئللەرنى قىلغۇچى ئەزابى دەۋزەخغە لايىق ۋە سەزاۋەر بولادور). 381- ت هه.

عالم اوتوب مونينكديك خوش آواز كشى كلمايدور ايردى (ئالەم ئۆتۈپ مۇنىڭدىك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمەيدۇر ئىردى). مۆجىزىي: 23- ت مۇ.

بو لفظ الاردا يوقتور مونونكديك لفظ لارى هم يوقتور (بۇ لەفز ئالاردا يوقتۇر، مۇنۇڭدىك لەفزلەرى ھەم يوقتۇر). 10- م ل.

تنكرى تعالى مونداق سيونچ لارنى منكا و سنكا هميشه روزى قيلغاى آمين يا رب العالمين (تەڭرىتەئالا مۇنداق سۆيۈنچلەرنى مەڭا ۋە سەڭا ھەمىشە روزى قىلغاي ئامىن، يا رەببۇلئالەمىين!) بابۇر: ب ن. 207- چ ت.

Δ تەڭلەشتۇرمە كېلىشتە:

ترك الفاظنى نينك فارسى غه مونچه مزيتى و نفس امردا مونچه دقتى و و معنى نظم طريقى دا شايع ايماس ايردى (تۈرك ئەلفازىنىڭ فارسىيغە مۇنچە مەزىيىتى ۋە نەفس ئەمردە مۇنچە دىققەتى ۋە ۋۇسئەتى نەزم تەرىقىدە شايىئ ئىمەس ئىردى). نەۋائىي: 20- م ل.

ΔΔ ئەلۋەتتە، يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللاردا، شۇنداقلا بىرىكمە ئالماش ھاسىل قىلغان چاغدا، « بۇ » ئالمىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان ھاللارمۇ ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

شاعرليق مغنى ليك خطاطليق توغريسيدا بونينك ديك مفيد كتاب ازدور

(شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا، بۇنىڭدىپك مۇقىم كىتاب ئازدۇر). مۆجىزىي: 37- ت مۇ.

ارزىنىك يابغاچ كوزومدين توكولور هر لحظه ياش،

بويله كيم پيدا بولور يولدوز نهان بولغاج قوياش.

(ئارەزىك ياپغاچ كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەر لەھزە ياش،

بۆيلە كىم (مۇنداق) پەيدا بولۇر يۇلدۇز نىھان بولغاچ قۇياش).

-ئەلىشىر نەۋائىي.

△ هذا (هەزە):

امير خدايداد قبرلارى اوستينده هذا قبر امير خدايداد تركستانى ديب بر نجه القاب لار برله ذكر قيليب تاشغه نقش قيليب اولتورغوزوبدور (ئەمىر خۇدايداد قەبرلەرى ئۈستىدە "ھەزە (بۇ) قەبر ئەمىر خۇدايداد تۈركىستانىي" دىپ بىر نەچە ئەلقابلار بىرلە زىكر قىلىپ تاشغا نەقش قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇر...). ت ئە. 187- چ ت.

△ اوشبو (ئۇشبۇ):

محله بيله قلعەغه فاصله اوشبو خندق ياقاسى داغى شاه راەتور (مەھەللە بىلە قەلئەغە فاسىلە ئۇشبۇ خەندەق ياقاسداغى شاھراھتۇر). ب ن. 310- چ ت.

مشتغل اوشبو نوع غه كورار و زمان و رسم اهلى طريق دين چيقماغنى مناسب كورماس و بو نوع بيله قالور (مۇشتەغىل ئۇشبۇ نەۋئغە كۆرەر ۋە زەمان ۋە رەسم ئەھلى تەريقدىن چىقماغنى مۇناسىب كۆرمەس ۋە بۇ نەۋئ بىلە قالۇر). نەۋائىي: 19- م ل.

اوشبو قنرات كونلاريدا نياز حاكم بيك يكيت محرم ملازم لارينى ئاليب خىن غه قراب قاچتى (ئۇشبۇ قەتەرات كۈنلەرىدە، نىياز ھاكىم بىگ يىگىت مەھرەم، مۇلازىملارىنى ئالىپ، خوتەنغە قاراپ قاچتى)؛ اوشبو طريقه برله

تولا التون كموش و پاكزه تاش يشب لارنى مخفى قيلغان ايكان (ئۇشبۇ تەريقه بىرله، تولا ئالتۇن، كۆمۈش ۋە پاكىزە تاشى يەشبلەرنى مەخفى قىلغان ئىكەن). 261-، 278- ت هه.

Δ مذكور (مەزكۇر):

كل جاندارات لاردين مذكور باغنينك ايجيكا بر جفت دين سولاديلار (كۆللى جانداراتلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۈفتىدىن سولادىلار). 273- ت هه.

ئه. يىراقنى كۆرستىدىغان ئالماشلار

Δ اول (ئول):

اولزمانى كيم ابولقاسم پانصدنى نياز حاكم بيك ارقەسيدين مانكدورغان ايدى (ئولزەمانىكىم، ئەبۇلقاسىم پانسەدنى نىياز ھاكىم بېگ ئارقاسىدىن ماڭدۇرغان ئىدى). 267- ت هه.

اول عصردا جمع بولغان ايدى هيچ عصر و زمانەدا بو ديارلاردا بو طەريقه جمعيت فيدا قىلماغان بولغايلار (ئول ئەسرده جەمئ بولغان ئىدى. ھىچ ئەسر ۋە زەمانەدە بۇ دىيارلاردا، بۇ تەريقە جەمئىييەت فەيدا قىلماغان بولغايلار). 283- ت هه.

اول زماندا اتا اناسى بالالارى اولگانده مصيبت ماتميده طنبور چليب يغلاب اولوكنى كويدوروش رسمى بار ايردى (ئول زەماندا، ئاتا- ئاناسى، بالالارى ئۆلگەندە، مۇسىبەت ماتەمىدە، تەنبور چالىپ يىغلاپ، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈش رەسمى بار ئىردى). مۆجىزىي: 6- ت مۇ.

ΔΔ بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە. "ئەنە، ئاشۇ،" تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يىراقنى كۆرسىتىش ئالماشلىرى كۆرۈلمىدى. ئەمما "ا// ا" (ئا) دېگەن ئۇزاقنى كۆرسىتىش ئالماشىنىڭ ئىسىم سۆزلەر

ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن چاغدىكى شەكلى تۆۋەندىكىچە كۆرۈلدى:

△ ئىگىلىك كېلىشتە: آنينك// انينك (ئانىڭ)

اندا مكان توتقاى و انينك ايجيكا سيغاى (ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي). 365- ت ھە.

اول اوبدان فعل خوى و اطوارحميده لارينى اليب انينك اورنيغه كردار نالايقه و اخلاق ذميمه لارنى اولتورغوزوب... (ئەۋۋەل ئوبدان فىئل- خۇي ۋە ئەتۋارى ھەمىدەلەرىنى ئالىپ، ئانىڭ ئورنىغا كەردارى نالايىقە ۋە ئەخلاقى زەممەلەرنى ئولتورغۇزۇپ...). 259- ت ھە.

△ يۇنىلىش كېلىشتە: انكا (ئاڭا)

بير متعين نيمەكيم اق اوى دور انكا خركاه آت قويوپتورلار (بىر مۇتەئەييىن نىمە كىم، ئاق ئۆيدۇر، ئاڭا "خەرگاھ" ئات قويۇپتۇرلار). نەۋائي: 14- م ل.

ھر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تغيير بركالى بولمايدور (ھەرنەرسە ناسسى قاتئ برله سابت بولسالار ، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغيىر بەرگەلى بولمايدور). م. سايرامي: 375- ت ھە.

△ چۇشۇم كېلىشتە: انى // آنى (ئانى)

تيلاركه آني بو فن اھلى غه عرضى قيليب جلوه بيركاى (تىلەركى، ئانى بۇ فەن ئەھلىغە ئەرز قىلىپ، جىلۋە بېرگەي). 19- م ل.

قرا دېرلار آق كوروب اني بو معنى بيرلەكيم،

صورتى كافور يانكليغ سيرتى دورميش ايپار.

(قارا دېرلەر ئاق كۆرۈپ، ئانى بۇ مەئنا برلەكىم،سۈرەتى كافۇر ياڭلىغ،سىرەتى دۇرمىش ئىپار). تەجەللي: 626- ئۇ ك ن.

△ چىقىش كېلىشتە: اندين// آندين (ئاندىن)

يانا بير مثال تورکه دام دور يانا تورکه اندين دقيق راق دورکه قوش اولتورور ييغاچ دور (يانا بىر مسال « تور » كى، دامدۇر؛ يانا "تۇر" كى، ئاندىن دەقىقراقدۇركى، قۇش ئولتۇرۇر يىغاچدۇر). نەۋائىي: 13- م ل.

تاغ ارالیغی کنت لاریدین ایکی مینك الامان جمع قیلیب اندین یوروب کیچه‌لاب کوجاغه کلیب تورت طرف قورشاب توشتی (تاغ ئارالىغى كەنتلەرىدىن ئىكى مىڭ ئالامان جەمئ قىلىپ، ئاندىن يۇرۇپ، كېچەلەپ كۇچاغە كەلىپ، تۆرت تەرەف قورشاپ تۇشتى). م. سايرامي: 265- ت هه.

Δ ئورۇن كېلىشتە: اندا // أندا (ئاندا)، انينكدا (ئانىڭدا)

مونونك تعريفين ميزان الاوزان آتليغ عروضى كه بيتيليب دور أندا قيليليب دور (مۇنۇڭ تەئرىفىن "مىزانۇلئەۋزان" ئاتلىغ ئارۇزكى، بىتىلىپدۇر، ئاندا قىلىلىپدۇر). نەۋائىي: 12- م ل.

عقل قياس انينكدا يول تافمايدور (ئەقل ــ قىياس ئانىڭدا يول تاپمايدۇر). 362- ت هه.

Δ ئوخشاتما كېلىشتە: انداغ// انداق (ئانداغ// ئانداق)

انداغ بولسه بيزلار ختن دين يانغونجه آيم لارنى يارکندغه آليب کلسون (ئانداغ بولسا، بىزلەر خوتەندىن يانغۇنچە، ئايىملارنى يارکەندغە ئالىپ كەلسۇن). 267- ت هه.

انداق لفظ هم تاپيلورکه بيش معنيسى‌بولغاى ساغين لفظى ديك (ئانداق لەفزى ھەم تاپىلۇركى، بىش مەئناسى بولغاي "ساغىن" لەفزىدىك). 12- م ل.

Δ چەك كېلىشتە: انكاغجه // انكاغچه (ئاڭاغەچە)

انكاغچه امان نسا خنم قوفوب اوزى پوتكان بر قانچه ابيات لارنى کورساتى خطى نينك حسنى قيزنينك حسنى بيلان بحث قيلار ايردى (ئاڭاغەچە ئامانىنسا خانىم قوفۇپ ئۆزى پۇتكەن بىر قانچە ئەبياتلارنى كۆرسەتتى. خەتنىڭ ھۆسنى قىزنىڭ ھۆسنى بىلەن بەھس قىلار ئىردى). 36-

ت مۇ.

٨ تەڭلەشتۈرمە كېلىشتە: انجه// أنچه (ئانچه)

توز بركان اولوغونك غه خيانت قيليب سين أنجه اوبدان آدم ايماس ايكان سين ديب پسند قيلماب دور ("تۆز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خيانەت قىلىپسىن، ئانچه ئوبدان ئادەم ئېمەس ئېكەنسىن" دېپ، پەسەند قىلماپتۇر). م. سايرامي: 276- ت هه.

امّا لوف نينك زمينى غه غضب قوم لارى نازل بولغاج زراعت انجه حاصل برماى تورغان معلوم بولادور (ئەمما لوفنىڭ زەمىنغا غەزەب قۇملارى نازىل بولغاچ، زىرائەت ئانچه هاسىل بەرمەي تۇرغان مەئلۇم بولادۇر). 392- ت هه.

Δ شو (شۇ):

عدل قيلغاندا قيسى طريقه دا ثواب و نتيجه حاصل اولسەلار... شو درجه ثواب و نتيجه ميسر اولغوسيدور (ئەدل قىلغاندا قايسى تەرىقەدە سەۋاب ۋە نەتىجە هاسىل ئولسالار... شۇ دەرەجە سەۋاب ۋە نەتىجە مۇيەسسەر ئولغۇسىدۇر). 332- ت هه.

ΔΔ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى "أ // ا (ئا) " يىراقنى كۆرسىتىش ئالمىشىغا ئوخشاشلا، "شو" (شۇ) ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىپ، كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەن چاغدىمۇ، كېلىش قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئالماش "ن" سى قوشۇلۇپ قالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۇنىلىش كېلىشتە: شونغه (شۇنغه// شۇنغا)

شونغه اوخشه اصحاب الكهف نى مشاهده قيليب كوردوك ديكان آدم لار هم كافردور بس (شۇنغا ئوخشا "ئەسهابۇلكەهفنى مۇشاهىدە قىلىپ كۆردۇك" دېگەن ئادەملەر هەم كافىردۇر، بەس). 370- ت هه.

شونغه اوخشه دشنام و لعنت لارنينك نوعى لارى تولادور (شۇنغا ئوخشا

ەشنام ۋە لەئنەتلەرنىڭ نەۋئىلەرى تولادۇر). 379- ت ھە.
ئوخشاتما كېلىشتە: شونداغ// شونداق (شۇنداغ// شۇنداق)
شونداغ منصب و دولت غە قناعت قىلماى... (شۇنداغ مەنسەب ۋە
ەۋلەتغە قەناەئت قىلماي...)؛ شونداغ بولور احتمالى بار (شۇنداغ بولۇر
ىشمالى بار). 279-، 375- ت ھە.
Δ اوشال (ئۇشال):
اكر سن بولماسانك گل ديك چمن دا،
كشى نيتكاى اوشال بيت الحزن دا.
(ئەگەر سەن بولماساڭ گۈلدىك چەمەندە، كىشى نىتكەي ئۇشال
ىيتۇلھەزەندە: ئەگەر سەن چىمەنزارلىقتىكى گۈلدەك گۈزەل بولمىساڭ، كىشى
ۋغەم ئۆيىدە نىمە قىلسۇن). لۇتفي: 252- ئۇ ك ن.
Δ اوشول (ئۇشۇل):
يكار ايورولدى باشيم بيله يركا ييقيلديم اكرجه اوشول زمان قوپوب اتلاندىم
لى عقليم اخشام غەچە قراريغە كيلمادى (ئىگەر ئۆيۈرۈلدى، باشىم بىلە
ەرگە يىقىلدىم. ئەگەرچە ئۇشۇل زەمان قوپۇپ ئاتلاندىم، ۋەلى ئەقلىم
اخشامغاچە قەراريغا كېلمەدى). بابۇر: ب ن. 347- چ ت.
Δ اوشمونچە (ئۇشمۇنچە):
اوشمونچە قورغان اوروشى بولوب هيچ قورغانيدين مونداق تاشلار اتماديلار
(ئۇشمۇنچە قورغان ئۇرۇشى بولۇپ، ھىچ قورغاندىن (بىر قورغاندىن)
مۇنداق تاشلار ئاتمادىلار). بابۇر: ب ن. 335- چ ت.
Δ همول (ھەمول: ئاشۇ):
اتايى نى كوروب كويندا ايتور:
همول مسكينى سرگردان مودور بو.
(ئاتايىنى كۆرۈپ كويندا ئەيتۇر: ھەمول مىسكىنى سەرگەردانمۇدۇر بۇ).

ئاتايى: 182- ئۇ ك ن.

∧ شول (شۇل):

شول كيجەسى شريف مدينه منورەنينك توش لاريغه جناب الحضرت عليه الصلوات و التحيه كيردى (شۇل كيچەسى شەرىفى مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ تۇشلەرىغە جەنابۇلەزردت ئەلەيهسسەلاۋات ۋەتتەهىيىە كىردى). ت ئە. 185- چ ت.

مذكر طغاسينى شول اوى كا باشلاب قدوق طرفيكا تكليف قيلب دور (مەزكۇر تاغاسىنى شۇل ئۆيگە باشلاپ قۇدۇق تەرەفىگە تەكلىف قىلىپدۇر). 275- ت هه.

3.3. ئۆزلۈك ئالماشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، "ئۆز" (اوز) سۆزى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن ئالماشلار "ئۆزلۈك ئالماش" دىيىلىدۇ.

∧ بىرلىك | شەخس: اوز + وم (ئۆزۈم)

من اوزوم التميش مينك جريك بيرله اطلاندىم اندىشه قيلماى مقصدمغا طرفيكا قدم قويغاى سيزلار (مەن ئۆزۈم ئالتمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي، مەقسەدـ مۇددەئا تەرەفىگە قەدەم قويغايسىزلار). 302- ت هه.

ميرزا اولوغ بيك الديلاريغه من اوزوم الجى بولوب باريب رائى انوارلارينى قايتارسام ناحق خون لار توكولماسه ديدى (مىرزا ئۇلۇغ بىگ ئالدىلارىغا مەن ئۆزۈم ئەلچى بولۇپ بارىپ، رائىي ئەنۋارلارىنى قايتارسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمەسە دىدى). ت ئە. 183- چ ت.

∧ بىرلىك || شەخس : اوز + ونك (ئۆزۈڭ)

ناله قيلمه غيريدين اوزونك ايشيدين بول ملول،

كيم ضرر نى تاريب ايردينك هم ضرر تاقتينك حصول.

(ناله قىلما غەيرىدىن، ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل، كىم زەرەرنى تارىپ ئېرىدىك، ھەم زەرەر تاقتىڭ ھوسۇل). 263- ت ھە.

باوجودكىم اوزونك بيتيب سين موندىن غافل بولوب سين (باۋۇجۇدكىم ئۆزۈڭ بىتىپسىن، مۇنىدىن غافىل بولۇپسىن). ب ن. 207- چ ت.

△ بىرلىك ||| شەخس: اوز + ى (ئۆزى)

لو پادشاه اوتوز مينك جريكى بيرله اوزى باش بولوب طرفانغه كليب توشوب دور (لو پادىشاه ئوتۇز مىڭ چەرىكى بىرلە ئۆزى باش بولۇپ، ئۇرقانغا كەلىپ تۇشۇپدۇر). 302- ت ھە.

امّا بو كوشلوك اوزى اتش فرس خاتونى نصارى ايكان (ئەمما بۇ كۇشلۇك ئۆزى ئاتەشفەرەس، خاتۇنى نەسارىي ئېكەن). 333- ت ھە.

△ كۆپلۈك | شەخس: اوز + يميز (ئۆزىمىز)

بيزلار كوجانى اندجانليق دين اجراتيب آليب اوزيميز تصرف قيلساق (بىزلەر كۇچانى ئەندىجانلىقتىن ئاجراتىپ ئالىپ، ئۆزىمىز تەسەررۇف قىلساق). 265- ت ھە.

△ كۆپلۈك || شەخس : اوز + ونك + لار (ئۆزۈڭلەر)

حق قلى بيك اوچراغان يردا هلاكت غه يتكوروب اشياء كذالارنى اوزونكلار الينكلار ديب انت قسم لار برله مانكدورغان ايدى ("ھەققۇلى بېگ ئۇچراغان يەردە ھەلاكەتتىغە يەتكۈرۈپ، ئەشياۋ كەزالارنى ئۆزۈڭلار ئالىڭلار" دېپ، ئانت- قەسەملەر بىرلە ماڭدۇرغان ئېدى). 261- ت ھە.

اى بوتام بو اوت نى اليب جيقيب اوزونكلار اسينينكلار و منى بو قسم راحت كا خوى آلدورمانكلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسىنىڭلار ۋە مەنى بۇ قىسىم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار). 289- ت ھە.

△ كۆپلۈك ||| شەخس: اوز + لارى (ئۆزلەرى)

كلا امراء و عسكر همه لار بالاتفاق مشورت و مصلحت برله حكيم خانتورم نى

اق ککیز اوستیده اولتورغوزوب سلاطین ماضیه لار قاعده اوسلوب لاریچه کوتاریب اوزلاریکا خان و حکمران قیلدیلار (کؤللەن ئومەرات ۋە ئەسکەر هەمەلەر بىلىشىشقاق مەشۋەرەت ۋە مەسلەھەت بىرلە، هەكىم خانتۇرەمنى ئاق كەگىز ئۇستىدە ئولتۇرغۇزۇب، سەلاتىنى مازىيەلەر قائىدە ئۇسلۇبلارىچە،كۆتەرىپ ئۆزلەرىگە خان ۋە هۆكۈمران قىلدىلەر). 260- ت هە.

△ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ تۈرى كۆپىنچە بىرلىك شەخسنىڭ هۆرمەت ۋە سىپايە تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

(جناب عالى) اوزلارى الغان خاتون نى بولك كيشى آلالماس ايدى اكر السەلار جانيدين اميد توتماس ايدى (« جەنابى ئالي » ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئىدى، ئەگەر ئالسالار جانىدىن ئۈمىد تۇتماس ئىدى). 257- ت هە.

اميرالامرا ميرزا حيدر كوراكان جامع السيف والقلم صاحب تاريخ رشيدى دور قديم زمانه دين ابتدا قيليب تا اوز زمانەلاريغچه اوزلارى يازيب دور (ئەمىرۇلئومەرا مىرزا هەيدەر كۆراگان جامىئۇس- سەيف ۋەلقەلەم ساهىبى «تاريخى رەشىدى» دۇر، قەدىم زەمانەدىن ئىبتىدا قىلىپ، تا ئۆز زەمانەلەرىغەچە ئۆزلەرى يازىپدۇر). 357- ت هە.

∧ ئۆزلۈك ئالماشلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىش ئەھۋالىنى مىساللار بىلەن تۆۋەندىكىچە كۆرىستىمىز:

ئىگىلىك كېلىشتە:

اوزوم نينك ديهقانجيليق اشليق لاريمدين اوز اولاغلاريم برله خان نينك جريك لارى الديغه اليب كليب ساقلاب توروب ايديم (ئۆزۈمنىڭ دېهقانچىلىق ئاشلىقلارىمدىن ئۆز ئۇلاغلارىم بىرلە، ئۇلۇغ خاننىڭ چەرىكىنەرى ئالدىغا ئالىپ كەلىپ، ساقلاپ تۇرۇپ ئىدىم). 304- ت هە.

اوزلاری نینك كلتوركان روایت و اثبات لاری اوزی نینك ضرر ینی لازم توتادور مونی بیلمایدور (ئۆزله‌رنىك كه‌لتۇرگه‌ن ربۇایه‌ت ۋه ئسباتلاری ئۆزىنىك زه‌ره‌رىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمه‌يدۇر). 372- ت هه.

يۇنىلىش كىلىشته:

سیاست نی اوزلاریغه لازم و روا کورماسه‌لار... (سىياسه‌تنى (قاتتىق قول بولۇشنى) ئۆزله‌رىغه لازىم ۋه ره‌ۋا كۆرمه‌سه‌له‌ر...). 259- ت هه.

تغافل سست لوق و تقصیر لیق نی لایدرك کله و لا یترك قله مقتضا سیجه اوزومکا لازم و روا کورمادیم (ته‌غافۇل، سۇستلۇق ۋه ته‌قسىرلىقنى "لا يه‌درۇك كۆلله‌هۇ ۋه لا يه‌ترۇك قىلله‌هۇ " مۇقته‌زاسىچه، ئۆزۈمگه لازىم ۋه ره‌ۋا كۆرمه‌دىم). م.سايرامي: 394- ت هه.

چۇشۇم كىلىشته:

تورم برابرلیك قیلالمای اوزینی اقسوغه الدی (تۆره‌م به‌رابه‌رلىك قىلالماي ، ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى). 265- ت هه.

خبرلارنی راست یالغاندین سوزلار توقوب اوزلارینی خوش قیلور ایردی (خه‌به‌رله‌رنى راست- يالغاندىن سۆزله‌ر توقۇپ، ئۆزله‌رىنى خوش قىلۇر ئېردى). 258- ت هه.

ای ثعبان لار بولاق اوستیدین اوزونکلارنی بر طرفیکا الینکلار (ئه‌ي سۇئبانلارا! بۇلاق ئۇستىدىن ئۆزۈڭلارنى بىر ته‌ره‌فگه ئالىڭلار). 344- ت هه.

چقش كىلىشته:

نیاز حاکم بیك اوزیدین اندیشه قیلیب... (نىياز هاكىم بېگ ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ...). 260- ت هه. اوزلاریدین اندیشه قیلیب کایب مخفی قیلدی (ئۆزله‌ردىن ئەندىشە قىلىپ، كايىب مەخفى قىلدى). 291- ت هه.

ئۇرۇن كىلىشته:

اولار نینك اوزلاریدا بو نوع و یا باشقه نالایق خوی یوق ایردی (ئۇلارنىڭ ئۆزلەرىدە بۇ نەۋئ ۋەيا باشقا نالايىق خۇي يوق ئىدى). ق ت خ

3.4. بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھەمسورۇنلۇق، بىرلىكتىلىك ۋە بىللىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار " بىرلىكتىلىك ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

△ همه (همه‌می // همه‌مه //):

کلسا قاشی غه سودا قیلغالی شاه و گدا،

همه مه‌وشان لاله عزاران سیم تن.

(كەلسە قاشغە سەۋدا قىلغالى شاھۇ گەدا، ھەمە مەھۋە شان (ساھىبجامالار)، لالە ئىزاران (گۈل يۈزلۈكلەر) سىمتەن (كۈمۈش بەدەن)). سەبۇرمي: 570- ئۇ ك ن.

جناب اتالیق غازی نور مرقده همه یورت دارلیق کارو بارلارینی اوزلاری قیلور ایردی یقین و اشکارا فاضل دانا آدم لاردین وزیرلیق غه نصیب ایتمادی (جەنابى ئاتالىق غازى (نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ) ھەمە يۇرتدارلىق كارۇ بارلارىنى ئۆزلەرى قىلۇر ئىدى. يەقىن ۋە ئاشكارا فازىل، دانا ئادەملەردىن ۋەزىرلىقغە نەسىب ئېتمەدى). 287- ت ھ.

همه‌کا یکسان و برابر یتکوروب پروریش قیلور ایکان (ھەمەگە يەكسان ۋە بەرابەر يەتكۈرۈپ پەرۋەرىش قىلۇر ئىكەن)؛

خاقان اقلیمی بولسه همه‌دین چونك و کته‌دور (خاقان ئىقلىمى بولسا، ھەمەدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر) ؛ 266- ، 316- ت ھ.

△ بارچه// بارچه :

اوزحال مقامیکی الحال بارچه مغنی لارغه معلومدور برنجی ایکنجی اوجونجی مرغوله لاریغچه کشی قیلغان ایردیلار (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىكىنچى، ئۈچىنچى

مەرغۇلەلەرنىڭ چە كەشىق قىلغان ئېردىلەر). 12- ت مۇ.

Δ بارى :

اندا قالغان نرسەلارين بارى شول قدر ايردى (ئاندا قالغان نەرسەلەرنى بارى شۇلقەددەر ئېردى). ق ت خ.

حركت و تردّدلار ينى بقدراحوال وطاقت امكانلارى باريجه ادا ايلادى (ھەرەكەت ۋە تەرەددۇدلارىنى بىقەدەرەھۋال ۋە تاقەت، ئىمكانلارى بارىچە ئادا ئەيلەدى). 269- ت ھە.

فقير مذكور رسالەنى تمام قيليب بولوب قو تيم نينك باريجه وقت نينك باريجه رساله مغنيون اطليغ كتابنى تركچه تيلغه ترجمه قيلماقنى نيت قيليب دورمن انشا الله (فەقىر مەزكۇر رىسالەنى تەمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتىمنىڭ بارىچە، ۋەقتىنىڭ بارىچە « رىسالەئى مۇغەننىيىۋن » ئاتالغ كىتابنى تۈركچە تىلغا تەرجۇمە قىلماقنى نىييەت قىلىپدۇرمەن ئىنشا ئاللاھ).13- ت مۇ.

Δ جمله (جۇمله):

بولسا هميشه يورت نظامى آنينك بيله،

ديسه آنينك همه سوزيكا جمله ايل سمع.

(بولسا ھەمىشە يۇرت نىزامى ئانىڭ بىلە، دىسە ئانىڭ ھەمە سۆزىگە جۇملە ئېل سەمئ). سەبۇرىي: 566- ئۇ ك ن.

Δ كلّ // كلىّ (كۇللى : بارلىق)

مؤندين باشقه كلّ خيرات صدقات حسنات لارى باطل دور (مۇندىن باشقا كۇللى خەيرات، سەدەقات، ھەسەناتلارى باتىلدۇر). 380- ت ھە.

الحمد لله شكرا على كلّ حا ل (ئەلھەمدۇلىللاھ شۇكرەن ئەلە كۇللى ھالىن).

اگر بو طايفەلار اوجون زنج قيلدى امّا اولار بو گوشت دين تناول قيلمادى اوشبو زنج نينك كلى سى حرام بولادور (ئەگەر بۇ تايىفەلەر ئۈچۈن زەبىھ

قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ گۆشتىدىن تەناۋۇل قىلمادى، ئۇنىڭ زەھىنىدە (قۇربانلىقنىڭ) كۆللىسى (ھەممىسى) ھەرام بولادور). 380- ت ھە.

٨ كلا (كۆللەن // كۆللەن : پۈتكۈل، بارلىق، ھەممە)

جناب بيك بجه اقسوداكى كلا امير لشكرلارغه بجه باتور امير لشكرنى جونك قيليب تافشورغان ايدى (جەنابى بېگ بەچچە ئاقسۇداكى كۆللەن ئەمىر، لەشكەرلەرغە بەچچە باتۇر ئەمىرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ (باشلىق قىلىپ) تاپشۇرغان ئېدى). 267- ت ھە.

كلا برلاس قبيله‌سى نينك نسبى مونكا منتهى بولادور (كۆللەن بارلاس قەبىلەسىنىڭ نەسەبى مۇنگا مۇنتەھى بولادۇر).363- ت ھە.

Δ جميع (جەمئ : بارلىق، ھەممە)

ذوالحجه اى نينك توقوزى كونى دين اون ايكى سيغچه حج نينك جميع اركان شرا يط لارى تمام بولودور (زۇلھەججە ئايىنىڭ توقۇزى كۈنىدىن ئون ئىككىسىغەچە ھەجنىڭ جەمئ ئەركان- شەرايىتلارى تەمام بولۇدۇر).375- ت ھە.

اصحا ب الكهف نينك جميعى سينى و بعضه‌لار بعضه سينى پيغامبر ايدى ديب ذكر قيليب دور (ئەسھابۇل- كەھفنىڭ جەمئىسىنى ۋە بەئزىلەر بەئزىسىنى پەيغامبەر ئېدى، دېپ زىكر قىلىپدۇر).370- ت ھە.

3.5. بەلگىلەش ئالماشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەرخىل بەلگە، سان- مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار "بەلگىلەش ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

Δ ھر بر // ھر بير (ھەر بىر)

ھر بر اويلوك ادم ينىك بر اى دا ايجادورغان توزى غه ايكى قل دين باج قويوب اوج اى بولغانيدا ھر بر اويلوك ادم دين اوج داچن يعنى الته قل

الادورغان بولوب توختاتيب حسابلاب كوركانيدا اقسو تابعى كلا مضافاتى دين بر ييلدا اون بش مينك نجه يوز تنكه فل بولادورغان ايكان (هەر بىر ئۆيلۈك ئادەمنىڭ بىر ئايدا ئىچەدۇرغان تۇزىغا ئىكى فۇلدىن باج قويۇپ، ئۇچ ئاي بولغاندا، ھەبىر ئۆيلۈك ئادەمدىن ئۈچ داچەن، يەتتى ئالتە فۇل ئالادۇرغان بولۇپ توختاتىپ، ھىسابلاپ كۆرگەندە، ئاقسۇ تابىئى كۆللەن مۇزافاتىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچە يۈز تەنگە فۇل بولادۇرغان ئىكەن). 310- ت ھە.

<u>ھر برى</u> اوز يريكا باريب فقراجيليكينى قيلسون (ھەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكنى قىلسۇن).313- ت ھە.

ليكن اوز ارالاريدا <u>ھر برينى</u> جدا و امتياز قيلادورلار (لاكىن ئۆز ئارالاريدا، ھەربىرىنى جۇدا ۋە ئىمتىياز قىلادۇرلار).296- ت ھە.

Δ ھر احدى // ھر احد (ھەر ئەھەدى، ھەر ئەھەد :ھەر كىم)

<u>ھر احدى</u> افراد انسان نينك وجوديدا اولياء بالقودليك باردور (ھەر ئەھەدى ئەفرادى ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا، ئەۋلىياۋ بىلقۇۋۇۋەلىك باردۇر).333- ت ھە.

<u>ھر احد</u> نينك رغبتى بو واقعه غه راغب بولسەلار تاريخ روضة الصفاغه نظر سالغاى لار (ھەر ئەھەدنىڭ رىغبەتى بۇ ۋاقىئەغە راغىب بولسالار، «تارىخۇ رەۋزەتىس- سەفا» غا نەزەر سالغايلار).ت ھە.177- چ ت.

Δ ھر قچان // ھر قاجان (ھەر قاچان)

<u>ھر قچان</u> كونكلى خواەلاسەلار صحبت قيلور ايدى (ھەر قاچان كۆڭلى خاەلاسالار، سۆھبەت قىلۇر ئىدى).257- ت ھە.

Δ ھر قانجه // ھر قنچه (ھەر قانچە)

منصب دارلارغه عرضى داد قيلماسەلار <u>ھر قانچه</u> چونك ايش بولغان يرلان ايشلارى يوق (مەنسەبدارلارغا ئەرز- داد قىلماسالار، ھەرقانچە چوڭ

ئش بولغان بىرلەن ئىشلارى يوق).320- ت ھە.

Δھر قيداغ // ھر قايداغ (ھەر قايداغ)

اوز ايجيده خواه جونك و خواه كيجيك هر قايداغ آدملاريغه جيقيپ قالسه لار باشيدا بليغ گوشتى برله بر قچەدا سو قويوب تاشلاپ كوچوب باريپ اولتورادور (ئۆز ئىچىدە خاھ چوڭ ۋە خاھ كىچىك ئادەملەرنغە سەچەك چىقىپ قالسالار، باشدا بالىغ گۆشتى بىرلە بىر قاچادا سو قويۇپ، تاشلاپ يىراقغە كۆچۈپ باريپ ئولتۇرادۇر).391- ت ھە.

Δ ھر قيسى // ھر قايسى (ھەر قايسى)

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم برمو ياكه هر قيسى بولك مو ("ئەسھابۇل- كەھف" ۋە "ئەسھابۇر- رەقىم" بىرمۇ ياكى ھەرقايسى بۇلەكمۇ؟).372- بەت. ت ھە.

Δ ھر كيم (ھەر كىم)

هر كيم بو يوسوندين اوزكا قيلسه حق سبحانه و تعالى نينك رحمتى و محمد رسول الله شفاعتى و فرشته لار مغفرتى دين محروم بولوب حضرت اصحاب الكهف تفسيريغه قالغاى (ھەركىم بۇ يۇسۇندىن ئۆزگە قىلسا، ھەق سۇبھانەھۇۋەتەئالانىڭ رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇلۇللاھ شەفائەتى ۋە فەرىشتىلەر مەغفىرەتىدىن مەھرۇم بولۇپ، ھەزرەتى ئەسھابۇل- كەھف تەفسىرىغە قالغاي). 352- ت ھە.

Δ ھر قسم (ھەر قىسم)

شهر ادم لارى و سوداكرلار اش ازوق و مال متاع هر قسم ايكين اياغ ليق اليب بارادورغان وكيلادورغان بولدى (شەھەر ئادەملەرى ۋە سەۋداگەرلىرى ئاش- ئازۇق ۋە مال- مەتاۋ، ھەر قىسم ئىگىن- ئاياغلىق ئالىپ بارادۇرغان ۋە كېلەدۇرغان بولدى). م. سايرامي: 392- ت ھە.

Δ ھر نوع (ھەر نەۋئ: ھەر تۈر، ھەر خىل)

هر نوع یمیش لاری و معیشت لاری باشقه شهرغه نظر قیلغاندا تولا و سیراب مول قوروغ یمیش لارینی سوداکرلار شهر شهرغه الیب کتادور (هەر نەۋۋ یەمشلەری ۋە مەئشەتلەری باشقا شەهرغە نەزەر قىلغاندا، تولا ۋە سىيراب مۇل- قۇرۇغ يەمشلەرنى سەۋداگەرلەر شەهر- شەهرغە ئالىپ كەتەدۇر). 345- ت هه.

Δ هر یر (هەر یەر)

هر یرکا بارسا تورکا لاچین دیك اتیلسه اول،

اولتورسا بی ابا همه ایل نی آتیب اتیب.

(هەر یەرگە بارسا، تۆرگە لاچىندەك ئاتىلسا ئول، ئولتۇرسا بىئىبا ھەمە ئىلنى ئاتىپ- ئاتىپ). سەبۇرىي: 564- ئۇ ك ن.

Δ هر نیجه// هر نجه (هەر نىچە// هەر نەچە)

کر قرا توقولسا کشی نینك کلمین ازلدا،

آب زمزم برله اقارماس هرنجه یوغان بیله.

(گەر قارا توقۇلسا كىشىنىڭ گىلىمىن ئەزەلدە، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇغان بىلە). م. سايرامي: 278- ت هه.

Δ هرطرف (هەر تەرەف)

بو کونلاردا کوجاغه هرطرف دین مسافرلار جمع بولوب کوندین کونکه اباد و جمعیت فیدا قیلیب سوداخانه بولوب رواج تافیب دور (بۇ گۇنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەفدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۇندىن گۇنگە ئاباد ۋە جەمئىيەت فەيدا قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج تاپىپدۇر). 345- ت هه.

Δ هرطریقه (هەر تەرىقە: هەر يول، هەر ئۇسلۇب)

هرطریقه برله جمع قیلغان فلی بولسه اوزیکا قالادور (هەر تەرىقە بىرلە جەمئ قىلغان فۇلى بولسا، ئۆزىگە قالادۇر). 319- ت هه.

Δ هر وقت (هەر ۋەقت)

هر وقت كونكلى خواه لاغاندا جيقسب سير تماشاه و تفرج لار قيليب يانيب كيلور ايدى (هەر ۋەقت كۆڭلى خاهلاغاندا چىقىپ، سەيىر- تاماشاه ۋە تەفەررۇجلار قىلىپ، يانىپ كېلۇر ئېدى). 274- ت هه.

△ هر نه // هر نى (هەر نەر// هەر نى)

هەر نه خواهيش قيلغانى نى اوز مدعالاريديك قيلدى (هەر نه خاهش قىلغانىنى ئۆز مۇددەئالارىدىك قىلدى). 274- ت هه.

△ هر زمان (هەر زەمان)، هر مكان (هەر مەكان)

هر مفسر و مؤرخ و جميع قبيله اراسيدا هر زمان و هر مكان و هر زمان لاردا اختلاف باردور اصلا اختلافدين خالى ايماس دور (هەر مۇفەسسىر ۋە مۇئەررىخ ۋە جەمىئ قەبىلەلەر ئاراسىدا، هەر زەمان ۋە هەر مەكان ۋە هەر زەمانلاردا ئىختىلاف بارۇر، ئەسلا ئىختىلافدىن خالى ئېمەسدۇر). 372- ت هه.

△ هر كيم (هەر كىم)

حاصل كلام هركيم كا هر ايش اوچون هر خط كيم بيتيب دور بيغيشتوروب دور (هاسىلى كەلام، هەركىمگە، هەر ئىش ئۈچۈن، هەر خەتنكىم، بىتىپدۇر، يىغىشتۇرۇپدۇر). ب ن. 211- چ ت.

3.6. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

سۆزلىگۈچى ئۈچۈن، ئۇقۇم چېكى ئېنىق بولمىغان مەلۇم شەيئى، مەلۇم بەلگە، مەلۇم سان- مىقدار ياكى مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار "ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى" دېيىلىدۇ.

△ باشقا // باشقه

بولاردىن باشقه عملى دين بيكار بولوب قالغان كاركرده اصيل امراء لاردين هم تولا ايدى (بۇلاردىن باشقا ئەمەلدىن بىكار بولۇپ قالغان كاركەردە ئەسىل ئۇمەراۋالاردىن ھەم تولا ئېدى). 291- ت هه.

صفیل غه و یا باشقه ایشقه قراغالی اصلا فرصت و ارام بولمادی (سەفلغه ۋەیا باشقا ئىشقا قاراغالی ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادی). 269- ت هه.

Δ باشقەجه // باشقچه (باشقاچه)

کیچیك بیکیم باردی وضع اوضاع لار باشقچه البته احتیاطنی قیلغایلار والسلام (کىچىك بىگىم باردى، ۋەزئ- ئەۋزائلارى باشقاچە، ئەلبەتتە ئەھىياتنى قىلغايلار ۋەسسەلام). 261- ت هه.

سپاه و خدام لار وضع اوضاع لاری هم باشقچه بولور ایکان (سپاه ۋە خۇددامىلار ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن). 258- ت هه.

ΔΔ "باشقەچه" ئىنىقسىزلىق ئالمىشى يەنە "باشقه" ئالمىشىنىڭ ئەگەشتۈرمە كېلىشىلىك شەكلى دەپىۋ قارىلىدۇ.

Δ بعضه // بعضی (بەئزە // بەئزى)

بعضه لار اشطرفان برله اوزینی اتی کول طرفیکا الدی بعضه لاری کاشغر یارکندغه باردی (بەئزەلەرى ئۇشتۇرفان بىرلە ئۆزىنى ئىسسى كۆل تەرەفگە ئالدى، بەئزەلەرى كاشغەر، ياركەندغە باردى). 260- ت هه.

بعضه مورخ مؤخر تاریخ لاردا طرسوس حروف لاری‌طرفان لفظی‌غه تغییر بریلیب فتولکان دیب ذکر قیلیب دور بو دیکانلاریکا اثبات کرکدور (بەئزە مۇئەررىخى مۇئەررىخخەر تارىخلاردا، "تارسۇس" ھۇرۇفلارى "تۇرفان" لەفزىغە تەغىىر بەرىلىپ فۇتۇلگەن دىپ زىكر قىلىپدۇر، بۇ دىگەنلەرىگە ئىسبات كەرەكدۇر). 362- ت هه.

Δ برر// بیرر (بىرەر)

بعضه لارینی برر مرتبه تصرف قیلغانلاریچه قرامای... ((بەئزەلەرىنى بىرەر مەرتەبە تەسەررۇف قىلغانلارىچە قاراماي...). 257- ت هه.

لط لاریدین توشوب اوبدان کوراشیب برر غیاله‌دین جای ایجیب سواره

بولوب... (ئاتالاردىن تۇشۇپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر ئىيالەدىن چاي ئىچىپ، سەۋاري بولۇپ...). 261- ت هه.

قول و يوزلارينى بىر قتار ايسيتيب اليب و دعالار قيليب ديديلاركيم... (قول ۋە يۈزلەرنى بىرەر قاتار ئىستىپ ئالىپ ۋە دۇئا قىلىپ دېدىلەركىم...). 289- ت هه.

△ برى// بيرى (برى: برسى، هەرقانداق برى)

ينه برى بو كيم جناب عالى اتاليق عالم باقى غه انتقال ايتى (يەنە برى بۇ كىم، جەنابى ئالىي ئاتالىق ئالەمى باقيغا ئىنتقال ئېتتى). 275- ت هه

ينه برلارى دعا قيلدى قالب لاريغه جان كيردى (يەنە برلەرى دۇئا قىلدى، قەلبلەرىغە جان كىردى). 258- ت هه.

△ بيررته// برته (برەرته)

اوزيجه بررته ادم نى يخشى يمان ديمادى (ئۆزىچە برەرتە ئادەمنى ياخشى- يامان دېمەدى). 303- ت هه.

بررته ادم جون جرا قيلغالى مقدور و مجالى قالمادى (برەرتە ئادەم چۈن- چىرا قىلغالى مەقدۇر ۋە مەجالى قالمادى). 274- ت هه.

△ برنجه // بير نيجه (بىر نەچە// بىر نىچە// بىر نىچە)

برنجه لارينى شهادت ليك درجەسيغه يتكوردى و بعضه لارينى نظربند قيلدى (بىر نەچەلەرنى شەھادەتلىك دەرەجەسىغە يەتكۈردى ۋە بەئزەلەرنى نەزەربەند قىلدى). 280- ت هه.

خصوصا عساكر مائر لارى ايجيده برنجه فاضل متدين لارى بار ايدى (خۇسۇسەن ئەساكىرى مائاسەرلەرى ئىچىدە، بىر نەچە فازىل، مۇتەددەيىنلەرى بار ئىدى). 282- ت هه.

خوشبولوب دعالار قيليب برنجه كون توختاتيب مهمان و ضيافت لار قيليب يولغه روانه ايلاب دور (خوش بولۇپ، دۇئالار قىلىپ، بىر نەچە كۈن

توختاتىپ، مىھمان ۋە زىيافەتلەر قىلىپ، يولغا رەۋانە ئەيلەپدۇر). 286- ت ھە.

Δ بر نچند (بىر نەچەند: بىر نەچچە، بىر قانچە)

اما بر نچند ادم لار ايتادوركيم اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه بريم حج بدليدا برابر بولادور (ئەمما بىر نەچەند ئادەملەر ئەيتادۇركىم، ئەسھابۇل- كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج بەدەلىدە بەرابەر بولادۇر). 374- ت ھە.

Δ بر مونجه // بير مونچه (بىر مۇنچە)

بجه باتور باشليغ بر مونجه يكيت توختاب توروب بيك بجەنى دعا قيليب التفات غه يتى (بەچچە باتۇر باشلىغ بىر مۇنچە يىگىت توختاپ تۇرۇپ، بېگ بەچچەنى دۇئا قىلىپ، ئىلتىفاتقا يەتتى).؛

يته يوز يامبو بر مونجه آلتون لارنى آليب جريك لار حقى ديب تافشوردى(يەتە يۈز يامبۇ، بىر مۇنچە ئالتۇنلارنى ئالىپ، چەرىكلەر ھەققى دەپ تافشۇردى). 263-، 278- ت ھە.

Δ ديكر// ديگر (دىگەر: باشقا)

و ديكر بو كيم اورومچه نينك اصلى ئسمى رومچه ايكان (ۋە دىگەر بۇ كىم، "ئۇرۇمچە" نىڭ ئەسلى ئىسمى "رۇمچە" ئېكەن). 353- ت ھە.

ديكر اولكه بلبل حاجم مو روزه ايى نينك اون سكيزى تنج امان كلدى (دىگەر ئولكى، بۇلبۇل ھاجىممۇ روزا ئايىنىڭ ئون سەكىزى تىنچ- ئەمان كەلدى). ق ت خ.

Δ بولك (بۆلەك)

بولك ولايت نينك ادمى ايكانسيز (بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادەمى ئېكەنسىز). 280- ت ھە. مندين بولك ادم غه كيرماك كا اذن اجازت يوق ايدى (مەندىن بۆلەك ئادەمغە كىرمەككە ئىزن- ئىجازەت يوق ئېدى).

289- ت هه.

△ نمرسه// نیمرسه (بىر نەرسە، ھەرقانداق بىر نەرسە):

سايە قىلادورغان نمرسه هم يوق اوتراسى اوچوق كته صحنه دور (سايە قىلادورغان نەمەرسە ھەم يوق، ئوتراسى ئوچۇق، كاتتا سەھنەدۇر). 366- ت هه.

انسان كروهيغه لازم و دركارليق نيمرسه لارنى مسوده قيليب يورت اولوغ اعيان اشرق سوداكرلاريغه جيقاردى (ئىنسان گۇرۇھىغا لازىم ۋە دەركارلىق نىمەرسەلەرنى مۇسەۋۋەدە قىلىپ، يۇرت ئۇلۇغ، ئەئيانى ئەشرەق سەۋداگەرلەرىغە چىقاردى). 304- ت هه.

△ نجه (نەجه// نەچه)// نيجه (نىجه، نىچه):

نجه اى و نجه مدت چول جزيرلاردا محنت لار تارتيب يولسيز باريب خط خبرلارنى اليب كليب دور (نەچە ئاي ۋە نەچە مۇددەت چۆل- جەزىرلەردە مىھنەتلەر تارتىپ، يولسىز بارىپ، خەت- خەبەرلەرنى ئالىپ كەلىپدۇر). 274- ت هه.

ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقچه ريك التون كانى پاكزەنى جايلادى (ئىچىگە بىر مىڭ بەشيۈزدىن يامبۇ ۋە نەچە چارەك زىقچەرىگ ئالتۇنى كانى پاكىزەنى جايلادى). 277- ت هه.

△ نجه و نجه (نەچە ۋە نەچە: قانچىلىغان، نۇرغۇنلىغان):

ينه باغ نينك كولى تيكى دين نجه و نجه پاكزه مرغوب قاش تاشلارى... اليب الديدا قويدى (يەنە باغنىڭ كۆلى تېگىدىن نەچە ۋە نەچە پاكىزە، مەرغۇب قاش تاشلارى... ئالىپ ئالدىدا قويدى). 278- ت هه.

△ كيمسه// كيمرسه (بىركىم، بىراۋ، بىرەيلەن)

اول پريوش هجرينده كيم ييغلاديم ديوانه‌وار،

كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولگو كلمادى.

(ئول پەرىۋەش ھىجرىندەكىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئانا

ئۆرگەنده كۆلگۆ كەلمەدى). 300- ئۇ ك ن.
هيچ زى جان افراد انسان دين كيمرسه عالم مطلع ايماس دور (هيچ زيجان ئەفرادى ئىنساندىن كىمەرسە ئالىمى مۇتلەلىۋ (مۇتلەق بىلگۈچى) ئىمەسدۇر). 387- ت هه.

3.7. بولۇشسزلىق ئالماشلىرى

بولۇشسزلىق ئالماشلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هەمشه بولۇشسز جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە "هيچ" (هيچ) سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن "هيچ" سۆزىنىڭ بىرىكىشى ياكى "هيچ" سۆزىنىڭ بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىۋاستە بىرىكىشى ئارقىلىق هاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىز ئۇچراشقان قوليازما ئەسەرلەردە كۆپرەك كۆرۈلگەن بولۇشسزلىق ئالماشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرستىمىز:

Δ هيچ بر // هيچ يىر (هىچبىر):

متقد مين لاردين هيچ بر ادم نينك قبرى تعين ايماس نبينا صلى الله عليه وسلم نينك حضرت ابابكرى صديق و عمرفاروق رضى الله عنهمالاردين بولك (مۇتەقەددىمىنلەردىن هىچبىر ئادەمنىڭ قەبرى تەئىين ئىمەس نەبىيۇنا سەللاللاهۇ ئەلەيهى ۋەسەللەمەنىڭ، هەزرەتى ئەبابەكر سىددىق ۋە ئۆمەر فارۇق رەزىيەللاهۇ ئانهۇمەلەردىن بۇلەك). 374- ت هه.

Δ هيچ كيم (هىچكىم):

جهاندا يخشى ليق قيلغان كشى نينك اتى اوچمايدور،
يمانليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيچ كيم.

(جەهاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۇچمەيدۇر؛ يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دىمەس هىچكىم). 280- ت هه.

Δ هيچ زمان (هىچزەمان):

خصوصاً زيلجه باب اوستالاريكيم ايفك زيلجەلارنى راسلاديلار هيچ

زماندا بو خیل زیلجه طیار بولماغان بولغای لار (خۇسۇسەن زىلچە باب ئۇستالارىكىم ئىفەك زىلچالارنى راسلادىلار، ھېچزەماندا بۇ خىل زىلچا تەييار بولماغان بولغايلار). 272- ت ھە.

△ ھيچ نادان// ھيچ ندان:

حالا بو پر ناتوان سراپا تقصير و ھيچ ندان عاجز لا كلام اقسو ايجره جاى مقام توتوب... اوتوب توروب دور (ھالا بۇ پۇر ناتەۋان، سەراپا تەقسىر ۋە ھېچنادان، ئاجىز لاكەلام ئاقسۇ ئىچرە جاي- مەقام تۇتۇپ... ئۇتۇپ تۇرۇپدۇر) 295- ت ھە.

△ ھيچ احدى (ھيچ ئەھەدى: ھېچكىم، ھېچبىر ئىنسان):

بو خەزينەلارنينك بوى و ايسى اصلا جيقماغان و ھيچ احدى خبر و بوى آلماغان ايديلار (بۇ خەزىنەلەرنىڭ بۇي ۋە ئىسى ئەسلا چىقماغان ۋە ھېچ ئەھەدى خەبەر ۋە بۇي ئالماغان ئېدىلەر). 277- ت ھە.

△ ھيچ عصر و زمانه:

ھيچ عصر و زمانه دا بو ديارلاردا بو طريقه جمعيت فيدا قيلماغان بولغايلار (ھېچئەسر ۋە زەمانەدە، بۇ دىيارلاردا، بۇ تەرىقە جەمئىيەت فەيدا قىلماغان بولغايلار). 283- ت ھە.

△ ھيچ كيمارسه// ھيچ كيمەرسە (ھېچكىمەرسە: ھېچكىم):

عالى جناب غه رجوع قيليب عزت و اكرامينى لازم بيليب ھيچ كيمارسەنى بو منصب دا اولارغه شريك بيلماسونلار (ئالىيجەنابغە رۇجۇئ قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامىنى لازىم بىلىپ، ھېچكىمەرسەنى بۇ مەنسەبدە، ئۇلارغا شەرىك بىلمەسۇنلار). 298- ت ھە.

△ ھيچ يرا:

ھيچ يردا ارام و قرار آلالماى قاجقانلاريجه شھرغه ھم كرالماى كوزى كوركان و قوليغه جيقان نرسەلارنى بولاب تالاب اليب داخو التطورغان نى ارالاب

تاقشال ایجی برله کاشغرغه کیردی (هیچیه‌رده ئارام ۋه قه‌رار ئالالماي، قاچقانلارنچه شه‌هرغه هه‌م کره‌لمه‌ي، کۆزی کۆرگه‌ن ۋه قولىغا چىققان نه‌رسه‌له‌رنی بۇلاپ- تالاپ ئالىپ، داخۇ ئۇشتۇرفاننی ئارالاپ، قاقشال ئىچى برله کاشغه‌رغه کىردی). 302-، 303- ت هه.

Δ هیچ نرسه:

فل برمای بیکارغه هیچ نرسه آلمایمیز (فۇل به‌رمه‌ي، بىكارغه هىچنه‌رسه ئالمايمىز). 304- ت هه.

Δ هیچ ذیجان (هیچزیبجان: هیچبىر جانلىق؛ هیچکىمشى):

خواه مجاور و خواه مسافر رعیه و سپاه قتارلیق هیچ ذیجان غه دخل تعرضی قیلمادی (خاه مۇجاۋۇر ۋه خاه مۇسافىر ره‌ئىيىه ۋه سپاه قاتارلىق هیچزیبجانغا ده‌خل- ته‌ئه‌رۇز قىلمادی). 304- ت هه.

Δ هیچ مخلوق (هیچمه‌خلۇق: هیچبىر ئىنسان، هیچکىم):

خدایی دین باشقه هیچ مخلوق ذیجان دین یخشی وفا امید توتماسون (خۇدایىدىن باشقا هیچ مه‌خلۇق زىیجاندىن یاخشی، ۋەفا ئۇمىد تۇتماسۇن). 308- ت هه.

Δ هیچ شك و هیچ شبهه: (هۇچ شه‌ك ۋه هیچ شۇبهه)

عالم خلقینی یولدین ازدوروب کیتماك لیکیدا هیچ شك و شبهه یوقتور (ئالەم خه‌لقىنى یولدىن ئازدۇرۇپ کىتمه‌کلىکىده، هیچ شه‌ك ۋه شۇبهه یوقتۇر). 360- ت هه.

Δ هیچ کیشی // هیچ کشی (هیچ کىشى):

بومذکور اصحاب الکهف بو غار ایچیده بار ایکانلارینی هیچ کیشی بیلماس ایکان (بۇ مه‌زکۇر ئه‌سهابۇل- که‌هف بۇ غار ئىچىده بار ئىکه‌نله‌رىنى هیچکىمشى بىلمه‌س ئىکه‌ن). 350- ت هه.

Δ هیچ جمله (هیچ جۇمله: هیچ جامائه‌ت؛ هیچکىم):

مشار الیهم لارغه هیچ جمله دین و هیچ رهکذر دین مزاحم و متعرض بولغوجی بولماسونلار (مؤشارؤن ئمله یهمملەرغه هیچ جؤملەدین ؤه هیچ رەهگؤزەردین مەزاهم ؤه مؤتەئەررىز بولغؤچی بولماسؤنلار). 352- ت هه

Δ هیچ تواریخ: (هیچ تەؤاریخ)

بو شهرلاردا سکونت قیلیب وطن توتی دیکان لاری هیچ تواریخ لاردا یوقتور (بؤ شەهرلەردە سؤکؤنەت قىلىپ، ؤەتەن تؤتتی، دېگەنلەری هیچ تەؤاریخلاردا یوقتؤر). 364- ت هه.

ΔΔ بؤندین باشقا، چاغاتاي ئؤیغؤر تىلىدا، "نه // نی" سؤزىمؤ بولؤشسزلىق ئالمشی رولىدا، بەزىدە بولسا، "یوق" سؤزی ئورنىدا كېلىدؤ مەسىلەن:

بو عزیز بیلمایدورغان نه علوم شریعت نه علوم طریقت نه تفسیر نه حدیث نه طب نه فلسفه نه عقاید نه اشعار ابیات... یوق ایدی (بؤ ئەزىز بىلمەيدؤرغان نە ئؤلؤمی شەرىئەت، نە ئؤلؤمی تەرىقەت، نە هەدىس،نە تىب، نە فەلسەفە، نە ئەقايىد،نە ئەشئار- ئەبىيات... یوق ئىدى). 11- ت مؤ.

نه بو امر عظیم اشتغالیغه قوت نه عذره استعفا غه قدرەت (نە بؤ ئەمری ئەزىم ئىشتىغالىغا قؤؤۋەت ،نە ئؤزرە ئىستىئفاغا قؤدرەت: بؤ ئؤلؤغ ئىشنى زىممىگە ئېلىشقا قؤؤۋەت یوق ئىدى؛ ئؤزرە- ئەپؤ سوراپ « قىلمايمەن » دېيىشكە قؤدرەتمؤ یوق ئىدى). 4- ت مؤ.

3.8. سوئال ئالماشلىری

ئادەم ؤد شەيئىلەرنىڭ نامی، بەلگىسی، سانی یاكی مؤئەييەن هەرىكەتنىڭ بەلگىسی، ؤاقتی قاتارلىقلارغا سوئال بولؤپ كېلىدىغان ئالماشلاردىن چاغاتاي ئؤیغؤر تىلىدا، كؤپ ئؤچرايدىغانلىری مؤنؤلار:

Δ كیم// كم (كىم):

بؤ فن نینك صاحب وقوف بلكی صاحب كشوف لاری كملار دور مجتهد

صاحب ارشادلاری کیملاردور اوستادلاری کملاردور (بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر؟). 4- ت مۇ.

كىمدور سىزلاردىن حق سۆزنى يافماى و قورقماى راست ليق برله دين ملت مباحثه مناظره قيلادورغان (كىمدۇر سىزلەردىن ھەق سۆزنى يافماي ۋە قورقماي، راستلىق بىرلە، دىن، مىللەت مۇباھەسە ۋە مۇنازەرە قىلادۇرغان؟). 334- ت ھە.

Δ نيمه// نمه (نىمە//نەمە):

اسم لارى نيمەدور اتالارى كيم دور (ئىسملەرى نىمەدۇر، ئاتالارى كىمدۇر؟). 372- ت ھە.

سين مندين نيمە يمانلىق كوردونك (سىن مەندىن نىمە يامانلىق كۆردۈڭ؟). 263- ت ھە.

نيمە مصلحت ايتاسيزلار (نىمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟)؛ سيزلار نيمە ديدورسيزلار (سىزلەر نىمە دەيدۇرسىزلەر؟)؛ سين ايلكرى نيمە ايش تۇتقان كشى (سىن ئىلگەرى نىمە ئىش تۇتقان كىشى؟). 266-، 267-، 276- ت ھە.

Δ نه (قانداق، نىمە):

نيمه مناسبت لارينك باركيم اعتراضى قيليب زبان دارازليق قيلغاى سين و نه لايقت جيليكلارينك باركيم بو طريقه جرعت قيلغاى سين (نىمە مۇناسەبەتلەرنىڭ باركىم، ئىئتراز قىلىپ، زەباندەرازلىق قىلغايسىن ۋە نە لايىقەتچىلىكلەرنىڭ باركىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغايسىن؟). 308-، 309- ت ھە.

Δ نجه (نەچە: قانچە، نىقەدەر، قانچىلىك):

نجه اط آخته قيلغاندورسيز (نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟). 257- ت

هه. الوقت دا نجه ياشدا ايدينكيز (ئولۇۋقتده، نەچە ياشدا ئېدىڭىز؟). 305- ت هه.

∧ نيجوك// نجوك (نېچۇك // نەچۇك)

دركاه الهى غه قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال اللەنى نجوك كورالامن (دەرگاهى ئىلاهيغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىرلە بارىپ، جەمالۇئللاهنى نەچۇك كۆرەلەمەن؟). 290- ت هه.

خداوند كريم نينك مخلوق لاريدين قيسى مخلوق و قيسى طايفه نجوك انسان ذيجان نينك طلب دعالارى دركاه الهى غه مشرف اولوب... (خۇداۋەندى كەرىمنىڭ مەخلۇقلارىدىن قايسى مەخلۇق، قايسى تايىفە ۋە نەچۇك ئىنسان- زىيجاننىڭ تەلەب ۋە دۇئالارى دەرگاهى ئىلاهيغا مۇشەررەف ئولۇپ...). 325- ت هه.

مونچه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك غارغه سيغادور (مۇنچە ئۇلۇغ- زور قامەتلىك ئادەم نېچۇكدىن بۇ كىچىك غارغا سىغادۇر؟). 365- ت هه.

طرفان اهلى اصحاب الكهف تيوق دا ديب نيجوكدين جزم قيليب ايتادور (تۇرفان ئەھلى "ئەسھابۇل ــ كەھف تۇيۇقدا" دېپ نېچۇكدىن جەزم قىلىپ ئەيتادۇر؟). 374- ت هه.

∆ قاى (قاي: قايسى):

مقصود تابيلسه يخشى يوقسه نيته‌ين،

باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتاين.

(مەقسۇد تاپىلسا ياخشى، يوقسا نېتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن). نەۋائي: 310- ئۇ ك ن.

∧ قيدا// قايدا:

هرچه خالق خواه لاغانی اول بولور،

انجه مخلوق خواه‌لاغانی قیدا بولور.

(هه‌رچه خالق خاهلاغانی ئول بولۆر، ئانچه مه‌خلۆق خاهلاغانی قایدا بولۆر؟). 270- ت هه.

Δ قیداغ// قیداق(قایداغ، قایداق):

بولك آدم لار قیداغ كلیب كورسون (بۆله‌ك ئاده‌مله‌ر قایداغ كه‌لسپ كۆرسۆن؟). 369- ت هه. بو كهنه استخوانلار قیداغ مخلوق لارنینك استخوانی بولغای (بۆ كوهنا ئۆستخانلار قایداغ مه‌خلۆقلارنىك ئۆستخانی بولغاي؟). 258- ت هه. مونجه ساوق دین قورقوب ارقه‌غه یانغانیم قیداق (مۆنچه ساۆۆقدىن قورقۆپ، ئارقاغا یانغانم قایداق؟). 317- ت هه.

Δ قانداغ:

پیش قدم طالب لاردین بری سورادیكیم بز قانداغ ایش قیلمیز دیب (پیشقه‌دەم تالبلاردىن بىرى سورادىكىم، بىز قانداغ ئىش قىلامىز؟ دىپ). 10- ت مۆ.

Δ قیدین// قایدین:

اصحاب الكهف بو دیاردا ایكانی نی بو ادم لار قیدین بیلسون و واقعه‌سینی نیجوله حكایه قیلیب ایتالیسون ("ئه‌سهابۆل- كه‌هف" بۆ دیاردا ئىكه‌ننى بۆ ئاده‌مله‌ر قایدىن بىلسۆن ۆه ۆاقىئه‌سنى نىچۆك هىكايه قىلىپ ئه‌يتالىسۆن؟). 359- ت هه.

Δ قیسی// قایسی:

طرسوس دیكان لفظی قیسی زماندا طرفان لفظی غه تغییر تافیب فتولكان بو هم معلوم ایماس ("تارسۆس" دىگه‌ن له‌فزى قایسى زماندا "تۆرفان" له‌فزىغه ته‌غىير تافىپ فۆتۆلگه‌ن؟ بۆ هه‌م مه‌ئلۆم ئىمه‌س). 362- ت هه.

بو يورت قيسي لاريغه تعيين تافيب قرار الادورغاني نى بيلمايدورمن (بۇ يۇرت قايسىلارىغا تەئىين تافىپ قەرار ئالادۇرغانىنى بىلمەيدۇرمەن). 271- ت هه.

Δ قجان// قچان (قاچان):

قجان كون جيقسا اى اختر اوزينى اشكار ايتماس (قاچان كۈن چىقسا، ئاي، ئەختەر ئۆزىنى ئاشكارا ئېتمەس). گۈمنام: 516- ئۇ ك ن.

باشقه طلب و غرضى بو كمينه دل بى كينه دا قجان يول تافسون (باشقا تەلەب ۋە غەرەز بۇ كەمىنە دىلى بىكىنەدە قاچان يول تافسۇن؟). 298- ت هه.

ايشك نه يركا بارغاندور و قچان تافيلور ديب كونكول لارى فريشان و مشوش بولوب تورغان حالدا توجه قتارى كليب دور (ئېشەك نە يەرگە بارغاندۇر ۋە قاچان تافىلۇر؟ - دېپ، كۆڭۈللەرى فەرىشان ۋە مۇشەۋۋەش بولۇپ تۇرغان ھالدا، تەۋەججۇھ قاتارى كەلىپدۇر). 341- ت هه.

Λ قيان (قايان: قايسى تەرەپ، قايسى يان):

يمان ليق قيلغان ادم نى قيان كتى ديماس هيچ كيم (يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى؟- دېمەس ھېچكىم). م. سايرامي:280- ت هه.

§4. رەۋىش

ئىسمغا بېقىنمايدىغان، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، دەرىجە- سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىش سۆز تۈركۈمىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كەڭرى قوللىنىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونكرېت

بۇنۇمغا ئاساسەن، "ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى"، "دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى"، "ھال- تۈرۈق رەۋىشلىرى" ۋە "ئورۇن- تەرەپ رەۋىشلىرى" دەپ نۇرغۇن تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1 . 4. ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى

ئىش- ھەرىكەت ئورۇنلانغان ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر "ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى" بولىدۇ. چاغاتاي تىلىدا، كۆپ ئۇچرايدىغان ۋاقىت- زامان رەۋىشلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

Δ حالا (ھالا):

حالا بو تاريخدا قاضى كلان ليق منصبى دا حيات ليق دولتى دا برقراردور (ھالا بۇ تارىخدا، قازىئى كەلانلىق مەنسەبىدە ۋە ھەياتلىق دەۋلەتىدە بەرقەرارىدۇر).م. سايرامي: 286- ت ھە.

بو كتاب لارنينك برى رسالەء مغنيون دور حالا عرب چەدور (بۇ كىتابلارنىڭ بىرى « رىسالەئى مۇغەننىيۇن » دۇر، ھالا ئەرەبچەدۇر). ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىي: 12- ت مۇ.

Δ الحال (ئەلھال: ھازىرمۇ، ھازىر، تېخىچە)

اوزحال مقاميكى الحال بارچە مغنى لارغە معلوم دور (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلەرغە مەئلۇمدۇر). 12- ت مۇ.

Δ ھنوز (ھەنۇز):

اما كوب مغنى لارغە ھنوز نا معلوم دور (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرغە ھەنۇز نامەئلۇمدۇر). 3- ت مۇ.

Δ بسا (بەسا: شۇ چاغ؛ ئاندىن كېيىن، ئارقىدىن)

بسا ايكى سارى دين جريك لار صف تارتيب توردىلار (بەسا ئىكى سارىدىن چەرىكلەر سەف تارتىپ تۇردىلار). « زەفەرنامە » دىن.

Δ بالآخر (بىلئاخىر: ئاخىردا)

بالاخر بيلديكيم دين محمد دين يانماس ايكان (بىلئاخىر بىلدىكىم، دىنى مۇھەممەددىن ، ئىسلام دىنىدىن ، يانماس ئېكەن). 344- ت ھە.

بالاخر خان ولا مقام نى تاشتمور ميرزا اقسوغا اليب كليب امير بولاجى غه ملاقات قىلدى (بىلئاخىر خانۇلامەقامنى تاشتۆمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئالىپ كەلىپ، ئەمىر بولاچىغا مۇلاقات قىلدى). ت ئە. 175- چ ت.

Δ بالعاقبت (بىلئاقىبەت: ئاقىۋەتتە، ئاخىردا)

بالعاقبت اول امام حق كوى نى اوزلارى بنا قيلغان مدرسەلاريكا چهار ميخ قيليب ميخلاب قويوب نجه كيجه كوندوز عذاب لارنى قىلدى (بىلئاقىبەت ئول ئىمامى ھەقگۇيىنى ئۆزلەرى بىنا قىلغان مەدرەسەلەرىگە چەھار مىخ قىلىپ مىخلاپ قويۇپ، نەچە كېچە- گۈندۈز ئەزابلارنى قىلدى). م. سايرامي: 335- ت ھە.

Δ الان (ئەلئەن// ئەلئان: شۇ تۇرۇقتا، ھازىر، ئەمدى)

الان سكسن بر ياش غه كيرديم ديب معلوم قيلغان (ئەلئان سەكسەن بىر ياشقا كىردىم، دېپ مەئلۇم قىلغان). 305- ت ھە.

Δ ازل (ئەزەل: تاريخ باشلانغان چاغ)

ازل لوحى غه يازميش بو صفت آوارەليغ شرحين،

داغى عشق اوتى قويمايدور منينك هم اختياريمغه.

(ئەزەل لەۋھىغە يازمىش بۇ سىفەت ئاۋارەلىغ شەرھىن، داغى ئىشق ئوتى قويمايدۇر مەنىڭ ھەم ئىختىيارىمغا). نىزامي: 456- ئۇ ك ت.

Δ ھركيز// ھرگيز (ھەرگىز):

اكر كمراه و ضلالت غه سالسالار راه راست ليك غه كيرماك ليك كا ھركيز رشد و ھدايت تفالمايدور ((ئەگەر گۇمراھ ۋە زەلالەتغە سالسالار، راھى راستلىكغە كىرمەكلىككە ھەرگىز رۇشد ۋە ھىدايەت تافالمايدۇر). 368- ت ھە.

Δ همیشه (هەمىشە)

جمیع مفسر و مؤرخ لارنینك ذهن فکری و قلم دو زبان لاری بو دریایی چوقور بی پایان نینك حقیقتی غه یتالمای همیشه حیران سرکردان دور (جەمئ مۇڤەسسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زىھنى فىكرى ۋە قەلەمى دۇزەبانلارى بۇ دەرياىى چۇقۇر بىپايانلىڭ ھەقىقەتىغە يەتەلمەي، ھەمىشە ھەيران ۋە سەرگەردانلىقتا). 372- ت ھە.

Δهمان (هەمان)

ایاغلارینی قویماق همان قدوق قعری کا توشماك همان زنبل لاردا توفه تفراق و قوم لارنی الیب کیریب قدوق نی توشقاریب اتیب دور (ئاياغلارىنى قويماق ھەمان، قۇدۇق قەئىرىگە تۇشمەك ھەمان، زەنبىللەردە توفا- توفراق ۋە تۇملارنى ئالىپ كىرىپ، قۇدۇقنى توشقارىپ ئەتىپدۇر). 275- ت ھە.

Δ همانه (هەمانە)

انا کاشغردین ایم لارنی الیب جیقماق همانا کاشغرداکی امیر لشکر خو دالویه امر اطاعت ریشته‌سینی اوزوب مخالفت و مخاصمت کا طیار و اماده بولوب توردی (ئەمما كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ چىقماق ھەمانە، كاشغەردەكى ئەمىرى لەشكەر خۇ دالويە ئەمر- ئىتائەت رىشتەسىنى ئۇزۇپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەتكە تەييار ۋە ئەمادە بولۇپ تۇردى). 267- ت ھە.

Δ همانچه (هەمانچە)

اول بیرینینك بو بیر بیله همانچه تکلم و کفتاری بار (ئۇل بىرىنىڭ بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇم ۋە گۇفتارى بار). نەۋائى: 7- م ل.

Δ ایمدی (ئىمدى// ئەمدى)

ایمدی مصلحت نینك اوبدانی بو کیم خاقان چین برله اوراشامیز دیماساك و مسلمانلار خونلاریغه هم ضامن بولماساق (ئىمدى مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى

بۇكىم، خاقانى چين بىرلە ئۇراشامىز دېمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق). 267- ت ھە.

Λ بوكون ارتە (بۇگۇن- ئەرتە)

بوكون ارتە كوجاغە كىلور احتمالى بار (بۇگۇن- ئەرتە كۇچاغە كىلۇر ئېھتىمالى بار). م. سايرامي: 265- ت ھە.

Λ حاضر (ھازىر)

مذكورغە مەرلوق التون نشان بركان ايكانلار حالا حاضر موجوددور (مەزكۇرغا مۆھۈرلۈق ئالتۇن نىشان بەرگەن ئېكەنلەر، ھالا ھازىر مەۋجۇددۇر). 297- ت ھە.

Λ حاضرچە (ھازىرچە)

حاضرچە يوق بولغانى غە دركى برلە الغان ادم لار اتى نى توتوب جواب بردىم (ھازىرچە يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئالغان ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم). 312- ت ھە.

Λ كان (كانە)

ھمە احوال دا شريعت مصطفويە رعايەلارينى كما كانە احتياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ئەھۋالدا، شەرىئەتى مۇستافاۋىيە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرىئىتى) رىئايەلەرىنى كەمە كەنە ئېھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئېدى (ئەسلى كۆرسەتمە قانداق بولسا، شۇنداق ئىجرا قىلاتتى)). 279- ت ھە.

Λ اولكون (ئول گۇن: شۇ چاغ، شۇ كۇن)

آخر اجل يقاسيدين الور برماين امان،

اولكون بوتار كمى توكار ارمانى اولزمان.

(ئاخىر ئەجەل ياقاسىدىن ئالۇر بەرمەيىن ئەمان، ئول گۇن پۇتەركەمى تۇگەر ئەرمانى ئول زەمان). سەبۇرىي: 560- ئۇ ك ن.

Δ سونك// صونك (سوڭ)

كوروشوب ارام الغان دين سونك منصب دارلارغه عريضه معلوم قيلدى (كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن سوڭ، مەنسەبدارلارغا ئەرىزە مەئلۇم قىلدى). 276- ت هه.

Δ توش (تۇش: چۇش مەزگىلى، چۇش ۋاقتى)

انكاغچه توش حدى يقين لاشتى (ئاڭاغەچە تۇش هەددى يەقىنلاشتى). 268- ت هه.

Δ عنقريب (ئانقەريب: ئۇزۇن ئۆتمەي؛ يېقىن زامان)

عنقريب چنكيز قاآن امرا نويان لاريدين جته نويان نى نجه تمن آدم برله كوشلوك نينك اوستيكا ايباردى (ئانقەريب چىنگىز قاآن ئۇمەرا-نويانلاردىن جەتە نويانىنى نەچە تۇمەن ئادەم بىرلە، كۇشلۇكنىڭ ئۇستىگە ئىبەردى). 335- ت هه.

Δ قديم الايام (قەدىمۇل- ئەييام: بۇرۇنقى زامان)

سيرام نينك حاكمى قديم الايام اقسو كوجانينك حاكمى برله جركا و مرتبه دا برابر ايدى (سايرامنىڭ هاكىمى قەدىمۇل- ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ هاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئىدى). م. سايرامي: 296- ت هه.

Δ كاها// گاها (بەزدن چاغ)

گاها برر فياله مى راح برله روح فرح افزاليق و نشاط بزم ارااليق كوركوزور ايدى (گاها بىرەر فىيالە مەيى راھ بىرلە روھ فەرەھ ئەفزالىق ۋە نەشات بەزم ئارالىق كۆرگۈزۈر ئىدى). 285- ت هه.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردا، "ابدالابد (ئەبەدۋلئەبەد) ، على الدوام (ئەلەددۋام)، فى الاخر (فىلئاخىر)، فى البدايه // فى البدايت (فىلبىدايە// فىلبىدايەت) " قاتارلىق ئۆزلەشمە ۋاقىت-

زامان رەۋىشلىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

4.2. دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى

دەرىجە- مىقدار رەۋىشلىرى دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ سۈپەت- تەرىپىنىڭ دەرىجىسىنى ۋە يۈكسەكلىك ياكى نازۇكلۇق مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق:

∧ اسرو (ئەسرۇ: ناھايىتى، بەك)

ایکی غنچنك ایرماس ای گل چهره تنك،

اغزینك اسرو تار و کونکلونك اسرو کنك.

(ئىكى غۇنچەڭ ئېرمەس ئەي، گۈلچىھرە تەڭ، ئاغزىڭ ئەسرۇ تارۇ كۆڭلۈڭ ئەسرۇ كەڭ). نەۋائىي: 292- ئۇ ك ن.

∧ بسیار (بىسىيار: بەكمۇ، تولىمۇ، ئىنتايىن)

ینا میزان الاوزان اتلیغ عروضی بیتیب دور بسیار مدخول دور (يەنە «مىزانۇل- ئەۋزان» ئاتلىغ ئەرۇز بىتىپدۇر، بىسىيار مەدخۇلدۇر (تولىمۇ پايدىلىق)). ب ن. 211- چ ت.

∧بسی (بەسى: بەك، تولىمۇ، ئىنتايىن)

دردیم بسی کوب حدین زیاده، دایم کورارمن ایل دین ملامت (دەردىم بەسى كۆپ ھەددىن زىيادە، دايىم كۆرەرمەن ئېلدىن مەلامەت).

∆ اندکی (ئەندەكى: كىچىككىنە، تولىمۇ ئاز)

عطارد تربیت منشی و میرزالاری و بهرام صولت عساکر خون اشام لاری ذکری جیزی و اندکی بیانی (ئۇتارىد تەربىيەت مۇنشى ۋە مىرزالارى ۋە بەھرام سەۋلەت ئەساكىرى خۇن ئاشاملارى زىكرى چىزى ۋە ئەندەكى بەيانى). 281- ت ھ.

∆ جیزی (چىيزى: قىسقىچە، جىندەك، تولىمۇ ئاز)

بولارنینك قصه و حکایه و دستانلاری اوز موریدلاریدا جیزی ذکر قیلینیب

اولى (بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھىكايە ۋە دەستانلارى ئۆز مەۋرىدلەرىدە، چىيزى يكر قىلىنىپ ئۇتتى). 324- ت ھە.

Δسهل (سەھل: ئوڭاي، قولاي، ئاسان، بەك ئاسان):

بو ايشنى سهل چاغلاب مذكور كنت دين توز اليب كليب لازم قيليبدور... ليكن بو ايشنى سهل كوروب سياست قيلماى تغافل قيلسام... كين ظلم جبرغه عايد بولغوسيدور (بۇ ئىشنى سەھل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتدىن تۇز ئالىپ كەلىپ، لازىم قىلىپدۇر... لاكىن بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، سياسەت قىلماي، تەغافۇل قىلسام... كەيىن زۇلم – جەبرغە ئايىد بولغۇسدۇر). 315- ت ھە.

Δانا فانا (ئا:نەن فەئا:نەن: قەدەممۇ قەدەم، پەيدىنپەي):

... انا فانا زياده و اضافه بولوب فقرالار اوستيكا بو رسم و قاعده بولوب كتكاندين كين ... (ئا:نەن فەئا:نەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ، فۇقەرالار ئۈستىگە بۇ رەسىم ۋە قائىدە بولۇپ كەتكەندىن كەيىن...). 315- ت ھە.

Δتماما (تەمامەن: پۈتۈنلەي)

توغ شده علم و بيراقلارنى تماما يولوب تاشلاب قبر نى اجيب ايجيدين مذكور التون كموش لارنى اليب جريك لارنينك حقى ديب تافشوردى (تۇغ شددە ئەلەم ۋە بايراقلارنى تەمامەن يولۇپ تاشلاپ، قەبرنى ئاچىپ، ئىچىدىن مەزكۇر ئالتۇن- كۈمۈشلەرنى ئالىپ، "چەرىكلەرنىڭ ھەققى" دىپ تاشلىۋردى). 277- ت ھە.

Δ حلى (ھەلى: ھىلى، سەل تۇرۇپ)

محرمى بيلان تاشقرى جيقيب بيز حلى كلساك ديب لشكرگاه غه باريب و زير اميرلارغه كورگان واقعەنى بيان قيلدى (مەھرەمى بىلەن تاشقارى چىقىپ، "بىز ھەلى كەلسەك" دىپ، لەشكەرگاھقا بارىپ، ۋەزىر – ئەمىرلەرغە كۆرگەن ۋاقىئەنى بەيان قىلدى). 37- ت مۇ.

Δ نهايتى (نىھايەتى: ناھايىتى، چەكسىز)

نهايتي زور اولوغ مزار شريف ايكانلار (نهايەتى زور، ئۇلۇغ مەزارى شەرىپ ئىكەنلەر).277- ت هه.

منصب دارلاردين نهايتي جونك جلدو جساق يعنى ميراث منصب كوز تونتقان ايكان (مەنسەبدارلاردىن نهايەتى چوڭ جەلدۇ جەساق، يەنى مىراس مەنسەب كۆز تۇتقان ئىكەن). 278- ت هه.

∆ اصلا (ئەسلا)

باشقه ايشيك كا اصلا بارماغايمن (باشقا ئىشككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت هه.

∧ كم دين كم (كەمدىن كەم)

كم دين كم جيقادور بلكه جيقمايدور (كەمدىنكەم چىقادۇر، بەلكى چىقمايدۇر).390- ت هه.

اخته اط غه كم دين كم سواره بولور ايكان (ئاختا ئاتقا كەمدىنكەم سەۋارى بولۇر ئىكەن). 257- ت هه.

∧ سليم الاعضا (سەلىمۇل – ئەئزا: پۇتۇنلەي، ساپساق)

سليم الاعضا بولديلار بير قيز عيال ايكان راست سوز بيلان ادم تيريلكان بودور (سەلىمۇل – ئەئزا بولدىلار، بىر قىز ئەيال ئىكەن، راست سۆز بىلەن ئادەم تىرىلگەن بۇدۇر). ق ئه. 273- چ ت.

بۇلاردىن باشقا، "كلا"(كۆللەن: پۇتۇنلەي)، جميعا (جەمئان: تامامەن)" قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ دەرىجە- مىقدار رەۋىشى رولىدا كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

4.3 . هال – تۇرۇق رەۋىشلىرى

ئادەم ۋە شەيئىلەر ئىش – هەرىكەتنىڭ تۇرلۇكچە هالەت ۋە تۇرۇقلىرىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر "هال – تۇرۇق رەۋىشلىرى" بولىدۇ.

∆ غريبانه (غەريبانە)

قونوچى مسافر صور تيده بولوب صحرا ياقالاريداكى اوى لارده غريبانه قونار و بو رويش بيلان عملدارلارنينك رعيه‌لارغه ظلم ستم قيلغان ايش لارينى تحقيق لار عادتى ايردى (قونۇچى مۇسافىر سۈره‌تىده بولۇپ، سه‌هرا ياقالاريداكى ئۆيله‌رده غه‌ريبانه قونار ۋه بۇ ره‌ۋىش بىلەن ئه‌مه‌لدارلارنىڭ رەئىيه له‌رغه زۇلم – ستەم قىلغان ئىشله‌رىنى ته‌هقىقله‌ر ئاده‌تى ئېردى).

34- ت مۇ.

Δ ظريفانه (زه‌ريفانه: غه‌لىته، ئاجايىپ، قاملاشتۇرۇپ)

... ديب ظريفانه طر يقه‌دا جواب بر يب دور (... دېپ، زه‌ريفانه ته‌ريقه‌ده جه‌ۋاب به‌رىپدۇر). 271- ت هه.

Δ ناگاها" (ناگاهان)

كينى دين سرعت بيله باردىم كورای ديب يوزينى،

ناگاها" اجتى يوزينى اول سعادت اخترى.

(كه‌ينىدىن سۈرئه‌ت بىلە باردىم كۆره‌ي دېپ يۈزىنى، ناگاهان ئاچتى يۈزىنى ئول سه‌ئاده‌ت ئه‌خته‌رى). بىلال نازىم: 600- ئۇ ك ن.

Δ بى ناگاه // بيناگاه (بىناگاه)

ياد ايتار بولسام بى ناگاه اول پرى يوزلوك نى كيم،

كلبه‌م ايجره اولدمى اولتورسا گل زاريم كليب.

(ياد ئېته‌ر بولسام، بىناگاه ئول پە‌رى يۈزلۈكنىكىم،كۈلبه‌م ئىچره ئولده‌مى ئولتۇرسا گۈلزارىم كه‌لىپ). ب. نازىم: 586- ئۇ ك ن.

Δ تبركا"وتمنيا" (ته‌به‌رروكه‌ن ۋه ته‌مه‌ننىيه‌ن)

بو يارليغ نشان عالينى تبركا"وتمنيا" بو تاريخ جه‌غه كم و زياده قيلماى بعينه اوستيدىن كوتاريب ثبت ايتيم (بۇ يارلىغ نىشانى ئالىنى ته‌به‌رروكه‌ن ۋه ته‌مه‌ننىيه‌ن بۇ تارىخچه‌غه كه‌م ۋه زىياده قىلماي، بىئه‌ينىهى ئۇستىدىن كۆتۈرىپ، سه‌بت ئېتتىم). 297- ت هه.

بولاق سوييني شربت قيليب و تبركات ديب بيليب هر طر فيكا تبركا" اليب كتادور (بۇلاق سۇيىنى شۇربەت قىلىپ ۋە تەبەررۇكات بىلىپ، ھەر تەرەفكە تەبەررۇكەن ئالىپ كەتەدور).344- ت ھە.

ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "عموما" (ئومۇمەن)، خصوصا" (خۇسۇسەن)، اساسا" (ئاساسەن)، خواھا" (خاھان)، ظاھرا" (زاھىرەن)، عينا" (ئەينەن)، باطنا" (باتىنەن)، قصدا" (قەسدەن)، شكلا" (شەكلەن)، تسادفا" (تەسادۇفەن)، خفيانە (خۇفيانە)، شاھانە،مستانە (مەستانە) ..." قاتارلىق بىرمۇنچە سۆزلەر ئۆز نۆۋىتىدە، تۇرلۇكچە ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىش قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

4.4. ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرى

ئورۇن - تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بەلگىسىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەر "ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرى" بولىدۇ. بىز ئۇچراشقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆرۈلگەن ئورۇن – تەرەپ رەۋىشلىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ ايلكرى (ئىلگەرى)؛ اوستون (ئۈستۈن)

ھەمە وقت اوزلاريدين اوستون اولتورغوزوب قدمى نى ايلكرى قويمادى (ھەمە ۋەقت ئۆزلەرىدىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، قەدەمنى ئىلگەرى قويمادى). ت ئە. 183- چ ت.

Δ ناری // نری (نەرى)؛ برى (بەرى)

اول يراق ناری كتى (ئول يەراق نەرى كەتتى)؛ برى كلينك ديب ايردى شاه (بەرى كەلىڭ، دېپ ئېردى شاھ)، ق ت خ.

Λ تاشقرى // تاشقارى

محرمى بيلان تاشقرى جيقيب ... باش لاريغه تاج اوستيلاريغه دواج ياقتى

بىلەن تاشقارى چىقىپ، ... باشلارىغا تاج، ئۈستىلارىغا دەۋاج (يەنىمۇ باش). 37- ت مۇ.

Δ اندا (ئاندا)

اوزون ساجينك دين اوزماسمن كونكول نى،

اياغينك قنده بولسه باشيم اندا.

(ئۇزۇن ساچىڭدىن ئۈزمەسەمەن كۆڭۈلنى، ئاياغىڭ قەندە بولسا، باشىم ئاندا (بولادۇر)). ئاتايى: 158- ئۇ ك ن.

Δ موندا (مۇندا)

حالا موندا كليب دور (ھالا مۇندا كەلىپدۇر). 257- ت ھە.

Δ ايجكرى (ئىچكەرى)

... جسد عاليلارينى ايجكرى اليب كيريب ياتقوزوب قراشهرغه ... خط مانكەوردى (... جەسەدى ئالىيلارىنى ئىچكەرى ئالىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھرغە ... خەت ماڭدۇردى). 260- ت ھە.

4.5. رەۋىشلەشكەن سۆز – ئىبارىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەسلىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە ئالماش سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىستېمالدا رەۋىش ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ياكى مۇئەييەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە رەۋىشلىشىپ كەتكەن سۆز ۋە ئىبارىلەرخېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ كيجەسى (كېچەسى)

شول كيجەسى تونكانى كروھى تمام اوتوب بولدى (شۇل كېچەسى تۈنگانىي گۇرۇھى تەمام ئۆتۈپ بولدى). 268- ت ھە.

كيجەسى سلطان ديھقان جه ساده اسكى كييم لارنى كييب ...تحقيق لار عادتى ايردى (كېچەسى سۇلتان دېھقانچە سادە، ئەسكى كىيىملەرنى

كيپ ...تەھققلەر ئادەتنى ئېردى). 34- ت مۇ.

△ كوندوزى (گۈندۈزى)

بازار ايجى برله كوندوزى خار و بى اعتبارليق برله يالاب كاشغرغه اليب مانكدى (بازار ئىچى بىرلە، گۈندۈزى خار ۋە بىئىتىبارلىق بىرلە يالاپ كاشغەرغە ئالىپ ماڭدى). 278- ت هه.

△ ييلى (يىلى)؛ فصلى (فەسلى)

اط ييلى ماه شوال اون يتەسى چهارشنبه كونى عقرب فصلى ايدى ... اقسو زمينى دا بر قرار اولدى (ئات يىلى ماهى شەۋۋال ئون يەتەسى، چاھارشەنبە كۈنى، ئەقرەب فەسلى ئېدى ... ئاقسۇ زەمىنىدە بەرقەرار ئولدى). 268-، 269- ت هه.

∧ كونى (گۈنى)

ماه شريق رمضان يكيرمه يتەسى پنجشنبه كونى عالم دين كتى (ماھى شەرىق رەمەزان يىگىرمە يەتەسى پەنجشەنبە گۈنى ئالەمدىن كەتتى). 284- ت هه.

∧ دمبدم (دەمبەدەم)؛ ساعت بساعت (سائەتبەسائەت):

دمبدم ساعت بساعت مى نى كلتور نوش ايتاى،

صبحى شام بلكى دوام اوتكوزماين ايامه توت.

(دەمبەدەم، سائەتبە سائەت مەينى كەلتۇر نۇش ئېتەي، سۇبھى، شام بەلكى دەۋام ئۆتكۈزمەيىن ئەييامە تۇت). نازىم: 590- ئۇ ك ت.

فرقتينك دا اى پرى تن كويدى و جان ييغلادى،

دمبدم خود قايغودين ايكى كوزوم قان ييغلادى.

(فۇرقەتتىكدە ئەي پەرى، تەن كۆيدى – يۇ جان يىغلادى. دەمبەدەم خۇد قايغۇدىن ئىكى كۆزۈم قان يىغلادى). سەككاكى: 208- ئۇ ك ت.

∧ منزل بمنزل (مەنزىل بەمەنزىل)

منزل بمنزل يوروب اقسودين تورت منزل يايدى ديكان منزلغه باريب نزول ايجلال قيلدى (مەنزىلبەمەنزىل يۇرۇپ، ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل "يايدى" دېگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى). 262- ت هه.

ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردا، يەنە "كوجه به كوجه" (كوچا به كوچا)، "شهر به شهر" (شەهەر به شەهەر)، "كنت به كنت" (كەنتبە كەنت)، "اوى به اوى" (ئۆيبە ئۆي)، "سنه به سنه" (سەنە بەسەنە)، "شام و صحر" (شامۇ سەھەر)، "كيجه و كوندوز" (كېچەيۇ كۈندۈز)... قاتارلىق رەۋىشلەشكەن سۆز- ئىبارىلەرمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ.

4.6. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار رەۋىش ياسايدۇ:

Δ - لاپ// -لاب (-لاپ// -لەپ)

فيضى كثرتيدين مولانا طنبورنى تاشلاپ يغلاپ بيهوش بولدى (فەيز كەسرەتىدىن مەۋلانا تەنبۇرنى تاشلاپ، يىغلاپ بىھۇش بولدى). 22- ت مۇ.

هر آدم نينك خواه تولا و خواه آز زمينى بولسون جيزالاب قونك لاب كملاب مساحت قيليب... دفترغه آلدى (ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا ۋە خاھ ئاز زەمىنى بولسۇن، چىزالاپ، قۇڭلاپ، كەملەپ مەساھەت قىلىپ... دەفتەرغە ئالدى). 308- ت هه.

Δ - داب// - داپ

تولا آدم لار جوماقداب اولتوروب قويوبدور (تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئولتۇرۇپ قويۇپدۇر). 305- ت هه.

Δ - جه// - چه

آزغه آزچه تولاغه تولاچه اق قرا آشليق و سمان قويوب دفترغه آلدى (ئازغە ئازچە، تولاغا تولاچە، ئاق- قارا ئاشلىق ۋە سامان قويۇپ، دەفتەرغە

ئالدى). 308- ت هه.

كونكلومدين و تيليمدين كيلكانچه و قلميم و ايلكيم دين قوت فهم قيلغانچه اول حضرتقه... شاكرد كا داغى اوزومنى مشرف قيلديم (كۆڭلۈمدىن ۋە تىلىمدىن كېلگەنچە ۋە قەلەمىم ۋە ئىلكىمدىن قۇۋۋەت فەھم قىلغانچە ئول ھەزرەتقە... ئۆزۈمنى مۇشەررەف قىلدىم). نەۋائىي: 35- م ل.

بر مرتبه تصرف قيلغانلاريجه قراماى... (بىر مەرتەبە تەسەررۇف قىلغانلارىچە قاراماي...). 257- ت هه.

٨ - اب// - وب// - يب (- ئاپ // - ئەپ، - ئۈپ// - ئۈپ // - ئىپ)

يورت تينجاقاب بولغونجه ديهقانجيليق قيليب كون اليب تورسانكلار (يۇرت تىنجاقاپ بولغۇنچە دېھقانچىلىق قىلىپ، كۈن ئالىپ تۇرساڭلار). 296- ت هه.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارغه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۈمەراۋ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر). 296- ت هه.

بيزنى اختيارلاريميزغه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست بيزلار قورقوب اولوغ بولدوق (بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست. بىزلەر قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق). 305- ت هه.

غونجه//-قونجه//-كونجه

تافشۇروق الغونجه فرصت بولماي تفرقەليق واقع اولوب دور (تاپشۇرۇپ ئالغۇنچە فۇرسەت بولماي، تەفرىقەلىق ۋاقىئ ئولۇپدۇر)286- ت هه.

ارتوجونك غه بارغونجه چكمانيم نى سايه اتيم،

سايەسى دا اوزوم ياتيب سن ياريم نى ياد اتيم.

(ئارتوچۇڭغا بارغۇنچە چەكمەنىمنى سايە ئەتتىم، سايەسىدا ئۆزۈم ياتىپ، سەن يارىمنى ياد ئەتتىم). ق ت خ.

کشی و صال تونی یاری برله یاتقونجه،
جمالی شمعی غه قیلسون نظر تانك اتقونجه .
نوائی اهل فنا دیری خرقه‌سین خوش توت،
اوزونك نی زهد و ریا مجمعی غه قاتقونجه.

(کشی ۋىسال تۇنى يارى برله يانتۇنچه، جەمالى شەمشغه قىلسۇن نەزەر تاڭ ئاتقۇنچه؛ نەۋائى، ئەھلى فەنا دەيرى خىرقەسىن خۇش تۇت، ئۇزۇڭنى زۇھدۇ ريامەجمەئىغه قاتقۇنچه) نەۋائى:300- ئۇ ك ن .

Δ- ى (-ئى)//- سى

كۇندۇزى كىلدىلار و شول كىچەسى روانه بولدىلار(گۇندۇزى كېلدىلەر ۋە شۇل كېچەسى رەۋانە بولدىلار) ق ت خ.

هر كونلوكى بله چقه‌لارى برله جيقيب سير تماشادلار...قيليب يانيب كيلور ايدى(هەر كۇنلۇكى بالا- چاقالارى برله چىقىپ، سەير- تاماشاھلار...قىلىپ يانىپ كېلور ئىدى). 273- ت هه.

هر دوشنبه پنجشنبه كونلارى كلا و نجه قوى لارنى اولتوروب كنكرو نذرلورات لارنى قيليب غريب مستحق لارغه بريب دعاسينى الور ايدى (هەر دۇشەنبە، پەنجشەنبە گۇنلەرى، كالا ۋە نەچە قويلارنى ئۆلتۈرۈپ، كەڭرۇ نەزىر- نۇزۇراتلارنى قىلىپ، غەرىب مۇستەھەقلەرغە بەرىپ، دۇئاسىنى ئالۇر ئىدى). 277- ت هه.

Δ -لار (-لار//-لەر)

بو مدت تەكيجەلار اوردو كردنى احتياط قيليلور ايدى خندق قازيلور ايدى خندق بولماغان يردا شاخ توتولور ايدى(بۇ مۇددەتتە، كېچەلەر ئوردۇ گەردنى ئىھتىياط قىلىلۇر ئىدى؛ خەندەق قازىلۇر ئىدى؛ خەندەق بولماغان يەردە، شاخ تۇتۇلۇر ئىدى) بابۇر: ب ن 337- چ ت .

هوا سى بسيار متعفن دور كوزلار بيزكاك كوب بولور انداق روايت قيلديلار

كيم چوپچوق بيزكاك بولغاندور(هەۋاسى بسيار مۇتەئەففەندۇر. كۆزلەر بيزگەك كۆپ بولۇر. ئانداق ريۋايەت قىلىملەرگەم، چوپچوق(قۇشقاچ) بيزگەك بولغاندۇر) ب ن 316- چ ت.

٨- أ (-ئان//- ئەن)

اباو اجدادلار يميزدين قالغان شجره مباركه طيبه لار الآن موجوددور تبركا و تمنيا باردور(ئەبە- ئەجدادلارىمۇ دىن قالغان شەجەرەئى مۇبارەكنى تەييبەلەر ئەلئان مەۋجۇددۇر، تەبەررۇكەن ۋە تەمەننىيەن باردۇر)م.سايراصي. 296- ت هه.

٨٨ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەردب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مەزكۇر"-ئان//-ئەن" قۇشۇمچىسىلىق "ذاتا" (زاتەن)، "انا"(ئانەن) "نور"(نۇر//نۇرەن) كەبى ياسالما رەۋىشلەر ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى رەۋىشلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تۈرلىرى ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە قايتا توختالمىدۇق.

§5. سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپنى ۋە نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى "سان" دېيىلدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىللىرىدا ئىشلىتىلۋاتقان ئەنئەنىۋى سانلاردىن باشقا، خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە ۋە قىسمەن پارسچە سانلارنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ.

5.1. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

٨بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن سان «ئاددىي سان» بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بير//بر(بىر 1)، ايكى (ئىكى 2)، اوچ(ئۈچ 3)، تورت(تۆرت 4)، بيش//بش(بېش// بەش 5)، التە//التى(ئالتە//ئالتى 6)، يەتە

ايتى(يەتە//يەتى 7)،سيكيز//سكيز(سېكىز//سەكىز 8)، توقوز(توقۇز9)، اون(ئون 10)، يكيرمه //ييگيرمه(يىگىرمە20)، اوتوز(ئوتۇز30)، قرق(قىرىق 40)، ايليك//اليك(ئېللىك//ئەللىك 50)، التميش(ئالتمىش 60)، يتميش(يەتمىش 70)، سكسان//سكسن(سەكسەن 80)، توقسان (90)، يوز(يۈز 100)، مينك (مىڭ 1000)، ميليون//مليون(مىليون 1000000) قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سانلاردىن باشقا، واحد(ۋاھىد١)، اثنان(ئىسنەن٢)، ثلاثه(سەلاسە٣)، اربعه(ئەربەئە٤)، خمسه (خەمسە٥)، سته(سىتتە٦)، سبعه(سەبئە٧)، ثمانى// ثمانيه (سەمەنى// سەمەنىيە٨)، تسعه(تىسئە٩)، عشر //عشره (ئەشىر //ئەشەرە١٠) ،عشرون //عشرين (ئىشرۇن// ئىشرىن٢٠)، ثلاثون// ثلاثين(سەلەسۇن// سەلەسىن٣٠)،اربعون// اربعين (ئەربەئۇن//ئەربەئىن٤٠)، خمسون// خمسين (خەمسۇن //خەمسىن ٥٠)، ستون // ستين (سىتتۇن //سىتتىن٦٠)، سبعون// سبعين(سەبئۇن//سەبئىن٧٠)، ثمانون //ثمانين (سەمەنۇن// سەمەنىن٨٠)، تسعون// تسعين(تىسئۇن// تىسئىن٩٠)، مائه // مائه(مىئە //مىئەتۇن١٠٠)،الف(ئەلف١٠٠٠) مليون (مىليون) دېگەنگە ئوخشاش ئەرەبچە ئاددىي سانلار ۋە يك(يەك 1)، دو (دۇ 2)، سه(3)، چهار(چەھار//چاھار 4)، پنج(پەنج 5)، شش(شىش 6)، هفت(ھەفت 7)، هشت(ھەشت 8)، نه (نوھە 9)، ده(دەھ 10)، بيست(بىيست 20)، سى (سى 30)، چهل(چىھىل 40)، پنجاه(پەنجاھ 50)، شصت (شەست 60)، هفتاد(ھەفتاد 70)، هشتاد (ھەشتاد 80)، نود (نەۋەد 90)، صد(سەد 100)، هزار(ھەزار 1000)، مليون(مىليۇن1000000) قاتارلىق پارسچە ئاددىي سانلارمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δمۇرەككەپ سان دېگىنىمىز بولسا، ئىككى ياكى ئۈچىگىدىن ئارتۇق ئاددىي

سانلارنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سانلارغا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، اون اوچ(ئون ئۈچ)، يىگىرمە ايكى(يىگىرمە ئىكى)، مينك بر(مىڭ بىر)، سكسان توقوز(سەكسەن توقۇز)، اوچ يوز و توقوز(ئۈچيۈز ۋە توقۇز)، قرق و يتى(قىرىق ۋە يەتتى)، التميش و التە (ئالتمىش ۋە ئالتە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

٨چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تىل بىلىملىرى جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىپ يەك تىللىق بولۇشنىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەبچە ۋە پارسچە بويىچىمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ، كۆپ تىللىق بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەسەر يازغۇچىلار سۆز- كەلىمىلەرنى ئىشلىتىشتە، ھەتتا سان- ساناقلارنى ئىشلىتىشتىمۇ ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

رمضان ايى تاريخ سكيز يوز توقسان توقوزدا فرغانە ولايتى دە اون ايكى ياشتە پادشاه بولدوم(رەمەزان ئايى، تاريخ سەكىزيۈز توقسان توقۇزدا، فەرغانە ۋىلايەتىدە، ئون ئىكى ياشتا پادىشاھ بولدۇم). بابۇر: ب ن . 308- چ ت.

سنه سبع و تسعمائة محاصره امتدادى اوزاق تارتتى (سەنە سەبئۇن ۋە تىسئە مىئەتۇن (ھ. 907-يىلى) مۇھاسىرە ئىمتىدادى ئۇزاق تارتتى). ب ن. 344- چ ت .

يتميش كا يتيب دورمن اغزيمدا تيشيم يوق،

هفتاد دو ملت ايلى كا ايمدى ايشم يوق.

(يەتمىشكە يەتىپدۇرمەن ئاغزىمدا تىشىم يوق، ھەفتاد دۇ مىللەت ئېلىگە ئېمدى ئىشىم يوق. يېشىم يەتمىشكە يېتىپتۇ، ئاغزىمدا چىشلىرىممۇ قالمىدى. ئەمدى. خەلقىئالەمگە ھېچ پايدام يوق)زەلىلى: 308- ئۇ ك ن .

یالغوز ایماس لطفی کیم اول گل اوجون،

ناله و فریاد قیلور صد هزار.

(یالغوز ئیمەس لوتفیکسم، ئول گول ئوچون، نالەیو فەریاد قیلور سەد مەزار. ئو گول ئوچون یالغوز لوتفیلا ئەمەس، بەلکی یوزمك(لىغان ئاشقلار) ناله- پەریات قیلماقتا). لوتفي 238- ئو ك ن.

5.2. سانىنك مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

چاغاتاي ئويغور تىلىدىمو، سانلار ئوزلىرىنك مورفولوگىيىلىك ئوزگىچىلىكى ۋە جوملىدە سوز- كەلىمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىش جەھەتتىكى تالاھىيىلىكلىرى بويىچە، ئادەتتە "ساناق سان"، "تەرتىپ سان"، "مولچەر سان"، "كەسىر سان"، "تەقسىم سان" ۋە "كىشىلىك سان" دېگەندەك گراممىاتىك تۈرلەرگە بولونىدو.

ئا. ساناق سان

ئومومەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاددىي ۋە مورەككەپ سان (بو ئوقوم خېلى بىر بولەك ئەسەرلەردە "تۈپ سان ۋە قوشما سان" مو دېيىلمەكتە)لارنىك ئەسلى شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدو. ساناق سانلار ئادەتتە، سوز – جوملىلەردە ئاساسەن ئېنىقلىغوچى، بەزىدە بولسا، خەۋەر بولوپ كېلىدو. مەسىلەن:

بىش مينك ادم طيار لاب قرا يغاج او چقرا ديكان موضعه كا جيقيب اوروشتى (بىش مىك ئادەم تەييارلاپ، "قارا ياغاچ ئوچقارا" دېگەن مەۋزىئەگە چىقىپ ئورۇشتى). 265- ت ھە.

دركاه حق نينك اولوغى اوچ يوز دور(دەرگاھى ھەقنىك ئولوغى ئوچيوزدور) 281- ت ھە.

Δ ساناق سانلار ئىسىم رولىدا كەلگەندە بولسا، خوددى ئىسىملارغا لوخشاشلا تۈرلىنىپ، جوملىنىك باشقا بولەكلىرىمو بولالايدو. مەسىلەن:

عمرلارى سكسن بش غه يتى(ئومرلارى سەكسەن بەشغە يەتتى). 283- ت ھە.

ئه. تەرتىپ سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەرتىپ سانلار ئومۇمەن "-نجى//-ينجى//ونجى"" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەكىللىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ايكينجى اوغلى حق قلى بيك هم امير لشكر ايدى(ئىكىنچى ئوغلى هەققۇلى بېگ هەم ئەمىرى لەشكەر ئېدى) 291- ت هه.

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكينجى مرتبه كورماديم و تافماديم (بۇ تەرىقەدە يەنە بىر پىر- مۇرشىدنى ئىكىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تاپمادىم). 342- ت هه.

تاريخ هجرى نينك اوتوز اوجونجى ييلى (تارىخى هىجرىنىڭ ئوتۇز ئۈچۈنچى يىلى) 374- ت هه. شو فونك خان نينك اونونجى يىلى (شوفۇك خاننىڭ ئونۇنچى يىلى) 313- ت هه.

△چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغان ئەرەبچە ۋە پارسچە تەرتىپ سانلارمۇ ئۇچراپلا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

اولزمانەداكى مريد مخلصى لارى بو امام جعفر ثانى ايكان ديكان بولغايلار (ئۇل زەمانەدەكى مۇرىد- مۇخلىسلارى : "بۇ ئىمام جەئفەر سانى ئېكەن" دېگەن بولغايلار) 332- ت هه.

خصو صا علمالارغەر واجى و سوداكرلار سودا تجارەتى بابيدا ثانى بخارى ديب اينسەلار اصلا مبالغه بولمايدور(خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋدا گەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، "سانى بۇخارا" دېپ ئەيتسالار ،ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر) 328-ت هه.

اقليم اوّل غه زحل نى و اقليم دوم غه مشترينى واقليم سوم غه مريخ نى بو قياس برله يته يولدوزنى يته اقليم غه نسبت بر يب دور(ئىقلىمى ئەۋۋەلغە زۇھەلنى ۋە ئىقلىمى دۇۋۋۇمغا مۇشتەرىنى ۋە ئىقلىمى سىۋۋۇمغا مىرىخنى بۇ

قیاس بىرلە يەتە يۇلدۇزنى يەتە ئقلمغا نسبەت بەرىپدۇر: بىرىنچى ئقلمغا زاھەلنى، ئىككىنچى ئقلمغا مۇشتەرىنى، ئۈچىنچى ئقلمغا بولسا، مىرىخنى ۋە مۇشتۇ قىياس بويىچە، يەتتە يۇلتۇزنى يەتتە ئقلمغا باغلاپ بايان قىلغان).
م. سايرامى: 328- ت ھە.

ب. مۇلچەر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۇلچەر سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچى، ساناق سانلارغا "- جە // -چە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

اوچ يوزچە ادم ضايع بولدى (ئۈچيۈزچە ئادەم زايىئ بولدى)؛ عبدالله بيك باشليغ يوز سكسن چە ادم نابود بولدى(ئابدۇللاھ بېگ باشلىغ يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇد بولدى) 265- ت ھە.

ئىككىنچى، ئىككى ساناق سانىنى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىرخىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

اوتوز قرق ييل بر طرف غە باريب كليب مذكور قبرى نى تعيين و جزم قيليب بيالمايدور(ئوتۇز- قىرق يىل بىر تەرەفغە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر)؛

بر اى دا تورت بش نوبت سوز سورادى و بعضه كونلاردا اوچ تورت نوبت سوز سورادى(بىر ئايدا تۆرت- بەش نەۋبەت سۆز سورادى ۋە بەئزە كۈنلەردە، ئۈچ- تۆرت نەۋبەت سۆز سورادى). 312-، 357- ت ھە.

ئۈچىنچى، ساناق سانلارغا "نجە // نيجە" (نەچە//نىچە)سۆزىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تاريخ بير مينك يتميش نجە بولغانيدا...(تارىخ بىرمىڭ يەتمىش نەچە بولغانىدا...). 350- ت ھە. نجە منيك سر كموش اوز خزينەسيدين بركان

نینك تاشیده نجه مینك سركموش فرچه خراجت جیقیم لاریغه تعین لاب، ...(نەچه مىڭ سەر كۆمۈش ئۆز خەزىنەسىدىن بەرگەننىڭ تاشدا، نەچە مىڭ سەر كۆمۈش فارچە خىراجەت چىقىملەرىغە تەئىنلەپ، ...)314- ت ھە.

تۆتىنچى، ساناق سانلارنىڭ ئالدىغا "كم (كەم)" ، "بىر نىمە كم" (بىرنىمە كەم) ياكى "از كم"(ئاز كەم) سۆزلىرىنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ بىر خىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بر نیمه کم التمیش ایکی یریم سر کموش اورسیه حصابیدا بر یوز التمیش صوم نجه تین اقچه بولادور (بىر نىمە كەم ئالتمىش ئىكى يارىم سەر كۆمۈش ئۇرۇسىيە ھىسابىدا، بىر يۈز ئالتمىش سوم نەچە تىيىن ئاقچا بولادور)م. سايرامي 324- ت ھە.

بەشىنچى، ساناق سانلارغا يۇنىلىش كېلىشتە "يقين" (ياقىن// يەقىن) "ياوق//ياووق" (ياۋۇق) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ بىرخىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

داخو قرق منیك غه یقین تونکانی لاری برله اروسیه حمایتلاری غه اولاندی(داخۇ قىرق مىڭغا يەقىن تۇنگانىيلارى بىرلە ئۇرۇسىيىە ھىمايەتلەرىغە ئۇلاندى). 303- ت ھە.

طرفان قرا خواجه قمول نینك اسلامی تاریخ سکیز یوزغه یقین ایکان یعنی خضر خواجه خان بن توغلوق تمورنینك قول لاریدا اسلام شریق غه مشرق بولغان ایکان (تۇرفان، قارا خاجە، قۇمۇلنىڭ ئىسلامى تارىخ سەكىز يۈزغە ياقىن ئېكەن، يەئنى خىزىر خاجە خان بىنى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قوللاريدا، ئىسلامى شەرىقغە مۇشەررەف بولغان ئېكەن) م . سايرامي: 359- ت ھە.

ئالتىنچى، ساناق سانلارغا چىقىش كېلىشتە "زياده" (زىيادە) سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەنمۇ بىرخىل مۇلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

التون کمر کیسه لیك پانصد امرالار ایکی یوزدین زیاده ایدی (ئالتۇن

كەمەر ـ كىيسەلىك پانسەد ـ ئۇمەراتلار ئىكى يۈزدىن زىيادە ئېدى)؛
ميرزا احمد قوشبيكى بر منيك دين زياده يكيتى برله قوم دروازەسيدا توروب يكيت لارنى و مسافر سودا كر بايلارنى امانليق برله جيقاريب تولا يخشى ليق لارنى كورساتى (مىرزا ئەھمەد قۇشبېگى بىر مىڭدىن زىيادە يىگىتى بىرلە، قۇمدەرۋازەسىدە تۇرۇپ، يىگىتلەرنى ۋە مۇسافىر سەۋداگەر، بايلارنى ئەمانلىق بىرلەچىقارىپ، تولا ياخشىلىقلارنى كۆرسەتتى) 269-، 292- ت ھە.

پ. كەسىر سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان بىلەن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا "- دين// تين" (- دىن //تىن) قۇشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان كەسىر سانلار كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اولارنينك عبادت و رياضت لارينى زمانه مشايخ و حضرات لارى اوندين برينى برپا و ادا قيلالماس ايدى(ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرىنى زەمانە مەشايىخ ۋە ھەزراتلارى ئوندىن بىرىنى بەرپا ۋە ئەدا قىلالماس ئېدى) 282- ت ھە.

Δ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا "ياريم// يرم" (يارىم)، "نصف"(نىسىق) ۋە "ربع" (رۇبئ) سۆزلىرىمۇ "ئىككىدىن بىر"، "يېرىم" ۋە "تۆتتىن بىر" دېگەن كەسىر سانلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ يريم (يارىم: يېرىم)

اوشبو اصحاب الكهف نى بر مرتبه زيارت قيلسه لار يريم حج ادا تافادور ديب عقيده قيلادور (ئۇشبۇ ئەسھابۇل- كەھفنى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، يارىم ھەج ئەدا تافادۇر، دېپ ئەقىدە قىلادۇر) 349- ت ھە .

Δ نصف (نىسىق : يېرىم، پۇچۇق، ئىككىدىن بىر)

اولار تون نصفی دین خیلی اوتکان دا کلدیلار (ئۇلار تۇن نىسفىدىن خەيلى ئۆتكەندە كەلدىلەر). ق ت خ.

٨ ربع (رۇبۇ : تۆتتىن بىر، چارەك)

كواكب هفت ستاره سيّارەسى برله ربع مسكون نى مشرق حدى نينك ابتداسيدين مغرب حدى نينك انتهاسيغچه زمين يوزينى يته تقسيم قيليب بر تقسيمنى بر اقليم ديب اتابدور (كەۋاكىبى ھەفت ستاره سەييارەسى بىرلە رۇبئى مەسكۇن (تۆتتىن بىر ئالەم؛ يەرشارىنىڭ ئىنسان ياشىيالايدىغان قىسمى) نى مەشرىق ھەددىنىڭ ئىبتداسىدىن مەغرىب ھەددىنىڭ ئىنتىھاسىغىچە، زەمىن يۈزىنى يەتە تەقسىم قىلىپ، بىر تەقسىمنى "بىر ئىقلىم" دىپ ئاتاپدور). م. سايرامي : 328- ت ھە.

اولچه تقصيلي اولدوركيم ربع مسكون نينك ييتى اقليمى دين ھر اقليم دا نيجه كشور بار (ئەۋۋەلچە تەفسىلى ئولدۇركم، رۇبئى مەسكۇننىڭ يېتى ئىقلىمىدىن ھەر ئىقلىمدا نىچە كىشۋەر بار). نەۋائي: 4- م ل .

ت. تەقسىم سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تەقسىم سانلار ساناق سانلارغا "- دين// -تين" (-دىن// - تىن) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا "- ار - ەر" (- ئەر)، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە بولسا، "- شر" (- شەر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

جمعى سى اون قوطاس ايدى ھەركىشىگە ئىكىدىن توغرى كىلدى(جەمئىسى ئون قوتاس ئىدى، ھەركىشىگە ئىكىدىن توغرى كېلدى) ق ت خ.

اطلاريدين توشوب اوبدان كوراشيب برر فياله‌دين چاي ايچيب،...(ئاتالاردىن تۆشۈپ، ئوبدان كۆرەشىپ، بىرەر فىيالەدىن چاي

لىچىپ،...) 261- ت ھە.

قول و يوزلارينى بىر قتار ايسيتيب اليب دعالار قيليب ديدىلاركيم...(قول ۋە يۈزلەرنى بىرەر قاتار ئىستىپ ئالىپ، دۇئالار قىلىپ دېدىلەركىم، ...) 289- ت ھە.

ΔΔ بەزەن قوليازمىلاردا، ساناق سانلارغا "- ين(- ئىن) // - ن" توشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ تەقسىم سانلارنىڭ شەكىللەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اللەنىڭ عنايتى برلە مشكلات لارى بيرين بيرين حل بولميش (ئاللاھنىڭ ئىنايەتى بىرلە، مۇشكۈلاتلارى بىرىن- بىرىن ھەل بولمىش). ق ت خ.

ج. كىشىلىك سان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كىشىلىك سانلار ساناق سان سانلارغا "-او//-ەو"(-ئاۋ // - ئەۋ) ياكى"- اولا // - ەولا " (ئاۋلا //-ئەۋلە)، "- اولان// ەولان" (-ئاۋلان // - ئەۋلان" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ايكاو (ئىكەۋ)، ايكو (ئىكەۋ)، اوچەو (ئۈچەۋ)، تورتاو (تۆرتەۋ)، بشاولا (بەشەۋلە) // بشاولان (بەشەۋلەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ اكا اوكا ايكولان نينك قوليغە خزينە كيركاندين كين بيزلارغە قراماى اندجانغە جيقيب كتسەلار،...(ئاكا- ئۇكا ئىكەۋلەننىڭ قولىغا خەزىنە كىرگەندىن كەيىن، بىزلەرغە قاراماي، ئەندىجانغا چىقىپ كەتسەلەر،...). 260- ت ھە.

ايمدى سن خا تونينك بيلقيس و وزيرينك اصف برخيا اوجوولان بر يردە اولتوروب كيشيغە ايتمايدورغان سر ينك لارنى بر بر ينك لارغە ايتينكلار اول نرسە سليم الاعضا بولور ديدى القصه اوجوولان بر خلوتدە اولتوروب سر

ايتماق غه مقيد بولديلار (ئېمدى سەن خاتۇنىڭ بىلقىس ۋە ۋەزىرنىڭ ئاسۇ بۇرخيا ئۇچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغە ئەيتمايدىغان سىرلىرىنى بىر- بىرىگىلارغا ئەيتىگىلار، ئول نەرسە سەلىمۇل — ئەۋزا بولۇر دېدى. ئەلقىسسە، ئۇچەۋلەن بىر خىلۋەتتە ئولتۇرۇپ، سىر ئەيتماقغە مۇقەييەد بولدىلەر) ق ئە 271- چ ت .

5.3. سانلارنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سانلار ئىسىم رولىدا كېلىپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى، شۇنداقلا بەزى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ رەۋىش، ئالماش ۋە سۈپەت قاتارلىق سۆزلەرنى ياساش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، سانلارنىڭ ئايرىم تۈرلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تاريخ برمينك ايكى يوز توقسان تورت ماه جمادى الاخر اون تورتى ايدى (تاريخ بىر مىڭ ئىكىيۈز توقسانتۆرت ماھى جەمادىيەلئاخىر ئون تۆرتى ئېدى). م. سايرامي : 264- ت ھە.

٨٨ روشەنكى، بۇ يەردە يىل تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان تەرتىپ سانغا "-ئىنچى، -ئۇنچى" شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلماي، ساناق سان شەكلى بىلەنلا قوللىنىۋېرىلگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتكۈل ددۇرىدە، باشتىن ئاخىر ئوخشاش بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن:

اوشبو تاغ نينك تومشوغيدا تاريخ توقوزيوز ايكى دا مين بر ايوانليق حجرد

سالدیم (ئوشبۇ تاغنىڭ تۈمشۇغىدا، تاريخ توقۇز يۈز ئىكىدە، مېن بىر تايۇانلىق ھۇجرا سالدىم)؛

تاريخ توقوز يوز سيكزكاچه تاشكند و شاهروخيه ولايتى چغتاي خانلارنينك نصرفيدا ايدى (تاريخ توقۇز يۈز سېكىزگەچە، تاشكەند ۋە شاھرۇخىيە ۋىلايەتى چاغاتاي خانلارنىڭ تەسەررۇفىدا ئىدى). بابور: 312- چ ت .

§6. پېئىل

ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۇرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغان پېئىل چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، "فعل" يېزىلىپ، "فئىل" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇنداقلا ئۇ "فعلى عبادت و قولى عبادت" (فئىلي ئىبادەت ۋە قەۋلي ئىبادەت : ھەرىكەتلىك ئىبادەت ۋە سۆزلۈك ئىبادەت) دېگەندەك سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە كېلىپ، ئۆزىنىڭ "ھەرىكەت" دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە بىر كەلىمە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان "افعال" كەلىمىسى بولسا، "افعال و احوال" (ئەفئال ۋە ئەھۋال ياكى ئەفئالۇ ئەھۋال) تەلەپپۇزىدىكى بىرىكمە ھالىتىدە كېلىپ، "پائالىيەتلەر، ھەرىكەتلەر" ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

6.1 . پېئىلنىڭ تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل سۆز تۈركۈمى ئۆزىنىڭ سۆز قۇرۇلمىسىغا قاراپ، "تۆپ پېئىل"، "ياسالما پېئىل" ۋە " قوشما پېئىل" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. تۆپ پېئىللار

بىرلا تۆپ سۆزدىن تەركىب تاپقان پېئىللار، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز ئۆزىگىنى يەنە پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان

پیئللار "تۆپ پیئللار" دەپ ئاتلىدۇ. مەسىلەن:

یاز-، کل-// - کەیل- (کەل-//-کەیل)، تور- (تۆر-)، مانك-(ماك-). جیق //چیق- (چىق-)، ساتـ، کسـ کیس//- (کەس- //-کەیس)، کور- (کۆر-). تیز- (تىز-)، پیش- (پىش-)...دىگەنلەرگە ئوخشاش.

اول سحر توردی اوی دین جیقتی مکتب کا مانکدی خط یازدی شهرکا کلدی مال متاع کۆردی قاون ساتی محله کا باردی درخت کستی خشت تیزدی اوی کا کیردی اش پیشتی (ئول سەھەر تۆردى، ئۆيدىن چىقتى، مەكتەبكە ماڭدى، خەت يازدى، شەھەرگە كەلدى، مال- مەتاۋ كۆردى. قاۋۇن ساتتى، مەھەللەگە باردى، دەرەخت كەستى، خىشت تىزدى، ئۆيگە كىردى، ئاش پىشتى...

ئە. یاسالما پیئللار

پیئل یاسغۆچی قوشۇمچىلارنىڭ یاردەمى بىلەن یاسالغان پیئللار"یاسالما پیئللار" دەپ ئاتلىدۇ. مەسىلەن:

Δ –لا (- لا // - لە)

نىشان- لا-(نىشانلا)، کوز- لا- (کۆزلە-)، توز- لا- (تۆزلە-)، تقدیر – لا- (تەقدىرلە-)، تربیه- لا- (تەربىيەلە-)، باش-لا – (باشلا) تاش - لا- (تاشلا-)، یاش- لا-(یاشلا)، کز- لا- (گەزلە-)...

Λ- لاش (- لاش // – لەش)

آ یاغ- لاش (ئایاغلاش-)، دوام- لاش- (دەۋاملاش-)، سلام - لاش- (سەلەملاش-)، اغیر- لاش - (ئاغىرلاش-) اخر- لاش - (ئاخىرلاش-)، سوز- لاش(سۆزلەش-)، کوز- لاش (کۆزلەش-) ...

Δ- لان (- لان// - لەن)

باش- لان (باشلان-)، تاش- لان (تاشلان)، قاق - لان (قاقلان)، روح- لان (روهلان)، ساق- لان (ساقلان)، کوج- لان (کۆچلەن)، قوز - لان (قۇۋۇۋەتلەن)،

امبه - لاز (ئۇمىدلەنز)...

Δ-ا //- ە //- ە (ئا // ئە)

تاز - ا- (ئاتا -)، سانـ ا- (سانا-)، ياش- ا- (ياشا-)، قاز- ا- (قانا-)، تىلـ ە- (تىلە -)، توز - ە- (توزە-) ...

Δ- اى (- ئاي // - ئەي)

چونك - اى (چوڭاي-)، از - اى (ئازاي-)، اولوغ- اى (ئۇلۇغاي-ئۇلغاي-)، قولـ اى (قولاي -)، اونك - اى(ئوڭاي-)، كم- اى(كەمەي-)، مونك- اى(مۇڭاي-)، تار- اى (تاراي-)، كنك- اى(كەڭەي-)...

Δ- سين (- سىن)

غريب – سين(غەريبسىن-)، كم- سين- (كەمسىن-)، افتاب- سين- (ئافتابسىن-)، اوت- سين- (ئوتسىن-)- ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب. قوشما پېئللار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلمىسى ئارقىلىق بىر ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئللار "قوشما پېئللار" دېيىلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قوشما پېئللار ئۆز ئىچىدىن يەنە، "بىر ئىسىم بىلەن بىر پېئلدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئل" ۋە "ئىككى پېئل ئۇنسۇرىدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئل" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

سەل جاغلا- (سەھل چاغلا -)، خىيال ات- (خەيال ئەت-)، انتظار بول- (ئىنتىزار بول-)، تسليم اد - (تەسلىم ئەت-)، رحلت قىل- (رىھلەت قىل-)، روان بول- (رەۋان بول-)، رواج تاف- // رواج تاب- (رەۋاج تاپ-)، تفكر قىل- (تەفەككۇرقىل-)، اولوغ بىل - (ئۇلۇغ بىل-)، پست كور- (پەست كۆر-)، اشتياق باغلا (ئىشتىياق باغلا-)، افضل حسابلا- (ئەفزەل ھىسابلا-)، اعلى بىل- (ئەئلا بىل-)، ذوق ال- (زەۋق ئال-)، اليب كل- (ئالىپ كەل-)، يازيب باق- (يازىپ باق-)، بريب قوي- (بەرىپ قوي-)، جيقيب كت- (چىقىپ كەت-)،

ساقلاب قويـ (ساقلاپ قويـ)، اويلاب كورـ (ئويلاب كۆرـ) ...دېگەنلەرگە ئوخشاش.

△ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارمۇ تولىدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش – قىلماسلىقىغا قاراپ، "ئۆتۈملۈك پېئىللار" ۋە "ئۆتۈمسىز پېئىللار" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

△ئۆتۈملۈك پېئىللارغا مىسال :

(مالنى) ساتـ، (شەھرنى الـ)، (خەتنى) يازـ ، (كىتابنى) اوقوـ ، (ھۆكۈمەتنى) چالـ، (قەدەقنى) قازـ ،(واقىەنى) بيان قيلـ ...

△ ئۆتۈمسىز پېئىللارغا مىسال :

(اوى كا) مانكـ ، (اورنۇنكدا) تورـ ، (تاغ دا) ايشلەـ ، (يورتۇنك غە) بارـ ، (بيرگا) كيلـ ، (جايينك دا) اولتورـ ، (صحرادا) قالـ ، (وطن كا) قايتـ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6.2. پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى

بۇ – پېئىللارنىڭ خۇددى تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاشلا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئا. ئىسىمداشلار

پېئىللارنىڭ ئىسىم رولىدا قوللىنىلىدىغان شەكىللىرى "ئىسىمداشلار" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمداشلار ئۆز ئىچىدىن "ـ ماك // ـماق // ـماغ" لىق ئىسىمداش، "ـ غو // ـ قو //ـكو" لۇق ئىسىمداش ۋە "ش" لىق ئىسىمداش، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

△- ماق // - ماغ //- ماك (- ماق، ماغ // - مەك)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەڭ كۆپ قوللىنىش ساھەسىگە ئىگە بولغىنى "ماق" لىق ئىسىمداش بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ش" لۇق ئىسىمداش قىلىپ قوللىنىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چاغاتاي ئۇيغۇ

ماق" لىق ئىسىمداش قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن :

دلبرا سندين زمان آيريلماقيم دشوار دور،

تا قيامت يغلاسام يتكاى مو افغانيم سنكا.

لبەرا، سەندىن زەمان ئايرىلماقىم دۇشۋاردۇر، تا قىيامەت يىغلاسام، يىمۇ ئەفغانىم سەنگا). نەۋبەتىي : 402. ئۇ ك ن .

بيلور ايدينك يوراكيم دين هميشه قان يماكيم

ر ئىدىنك يۇرەكىمدىن ھەمىشە قان يەمەكىم)..گۇمنام: 538- ئۇ ك ن .

حق تعالى رحمتين عالم ياغدورماق اوجون،

اق بولوت دين قرا بولوت دور زياده فيضى بار.

ەقتەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتدىن قارا لدور زياده فەيزى بار) تەجەللىي : 638- ئۇ ك ن .

خط ايبارماس ليك محبت پيشه لارنى ياد ايتب،

قرا قيلماقدور وفا يولى نى اى غفلت شعار.

ەت ئىبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشەلەرنى ياد ئەتىپ، قارا قىلماقدۇر ۋەفا ىلى ئى غەفلەت شئار). تەجەللىي: 630- ئۇ ك ن.

بو كونكولنى بارچه غم لاردين خلاصى قيلغاى ايدى،

بر نظر قيلماق بيلان اول شوخ خونخواريم كليب.

بۇكۆڭۈلنى بارچە غەملەردىن خەلاس قىلغاي ئىدى، بىر نەزەر قىلماق بىلەن ل شوخى خۇنخارىم كەلىپ). بىلال نازىم: 586- ئۇ ك ن.

رشك دين اولمەك كا يتيم اى مه حورى جبين،

مينى اولتورماك اوجون اغياريمه توتتونك آياغ.

ەشكدىن ئۆلمەككە يەتتىم ئەي مەھى ھۆرى جەبىن، مىنى ئۆلتۈرمەك چۈن ئەغيارىمە تۇتتۇڭ ئاياغ). قەلەندەر : 496- ئۇ ك ن.

خسرو شادنينك مونجه اولغايماغى غه و مونجه حذى يتماس ايشلارنى

قیلماغی غه سطان حسین میرزا نینك ایکی قتلا کلیب انی الالمای یانماغی سبب بولدی(خۇسرەۋ شاهنىڭ مۇنچه ئۇلغايماغغا ۋه مۇنچه هەددى يەتمەس ئىشلەرنى قىلماغغا سۇلتان هۇسەين مىرزانىڭ ئىكى قاتلا كەلىپ، ئانى ئالالماي يانماغى سەبەب بولدى). بابۇر: 45- چ ت .

هنوز ایشی چاغر ایجماك ایدی (هەنۇز ئىشى چاغىر ئىچەك ئىدى). یغلاماغینك بابر بو ایل کا دورور کولکو (يىغلاماغنىڭ بابۇر بۇ ئىلگە دۇرۇر كۆلگۈ). ب ن 45- ، 46- چ ت .

کیشی لار هر ساری جابماق کرك تور،

قیان بولسه انی تابماق کرك تور.

(كىشىلەر ھەر ساری چاپماق كېرەكتۇر، قايان بولسا ئانى تاپماق كەرەكتۇر) نەۋائى : ق ش .

اکر کونکلونك تیلار جانیم نی الماق، قراقجی کوزلارینك دین بر قیا باق (ئەگەر كۆڭلۈڭ تىلەر جانىمنى ئالماق، قاراقچى كۆزلەرىڭدىن بر قىيا باق). ئاتايى 176- ئۇ ك ن.

ملا عثمان اخونوم لار اسلام اجماق و شریعت غراء نبویه قلنجی نی الجنة تحت ظلال السیوف مضمو نی شریفیجه چفماق نیت خیریه‌سی برله اقسو طرفیکا عازم بولوپ سیرام غه داخل اولدی (موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئاچماق ۋە شەرىئەتنى غەررائى نەبەۋىيە قىلىنجىنى "ئەلجەننە تەھتە زىلالىسسۇيۇف" مەزمۇنى شەرىفىچە چافماق نىيىتى خەيرىيە سى بىرلە، ئاقسۇ تەرەفىگە ئازىم بولۇپ، سايرامغا داخل ئولدى) . م.سايرامي 294- ت ھ

٨٨ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "ماق" لىق ئىسىمداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى خۇددى ھازىرقى زامان ئاناتولىيە تۈركلىرىنىڭكىگە ئوخشاشلا، پېئىل ئۇزىكىگە "- ماماق // - ماماغ" قوشۇمچىسىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

م اورماماق كرك (دەم ئۇرماماق كەرەك : ئۇن چىقارماسلىق كېرەك). نەۋائي ف ش. منعى قيلماماغ (مەنئى قىلماماغ: توسماسلىق) دېگەنلەرگە توخشاش.

٨٨چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "- ماق - ماغ - ماك" لىق ئىسمداشنىك "-ليق //- ليغ // - ليك" قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىمۇ كۆپ قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ شەكىل ئۇقۇم جەھەتتە، "ماق" لىق ئىسمداشتىن ھېچبىر پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

باغ ارا شاپتولا اوزماك ليك كا كيرديم المادر،

باغبان ناتوان پند بردى اخر ناری دين.

(باغ ئارا شاپتۇلا ئۇزمەكلىككە كىردىم، ئالما دەر، باغبانى ناتەۋان پەند بەردى ئاخىر نارىدىن). زەلىلى: 372- ئۇ ك ن .

تورماين تاغ يوليدا مانكماق غه باردور ارضوم ،

كوز يوموب اجقونجه يتماك ليك كا باردور ارضوم.

كلما سانك تاغ دين باريب تورماق غه باردور ارضوم،

هر زمانى منيك يولى كورماك كا باردور ارضوم.

(تۇرمايىن تاغ يولىدا، ماڭماقغا باردۇر ئارزۇم، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە باقمەكلىككە باردۇر ئارزۇم؛ كەلمەسەڭ تاغدىن، بارىپ تۇرماقغا باردۇر ئارزۇم، ھەر زەمانى مىڭ يولى كۆرمەككە باردۇر ئارزۇم). قەلەندەر : 494- ئۇ ك ن .

ولى ايلاب مهينبانو همیشه، انينك قاشى غه بارماغليق نى پيشه. (ۋەلى ئايلاپ مەھىنبانۇ ھەمىشە، ئانىڭ قاشىغا بارماغلىقنى پىشە: بىراق، مەھىنبانۇ ھەمىشە ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشنى ئادەت قىلىۋالدى). نەۋائي: ف ش. 47- چ ت.

اسماندين يمغور ياغماغليقى و زمين دين كياه نباتات لار كوكار

ماكى...(ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ، نەباتاتلار كۆكەرمەكى...)؛ يخشى ليق قيلغانلار... نعيم اطليق فردوس خلد برين دا جاي مكان تافماغليقى بر حق دور(ياخشىلىق قىلغانلار... "نەئىم" ئاتلىق فىردەۋىس خۇلد بەرىندە جاي- مەكان تافماغلىقى بەرھەقدۇر). 281- ت ھە.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "ماق // - ماغ // - ماك" لىق ئىسىمداشلار "بول- "پېئىلى بىلەن ياغلىنىپ كەلگەندە، مەقسەت پېئىلنىڭ رولىنى ئوينىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كلماك بولدى (كەلمەك بولدى: كەلمەكچى بولدى)، قاچماق اولدى (قاچماق ئولدى : قاچماقچى بولدى)، اويوقلاماق اولدى (ئۇيۇقلاماق ئولدى: ئۇخلىماقچى بولدى)، توسماق بولدى : توسماقچى بولدى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ"- غو // - قو // - كو" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان "- غۇ" لۇق ئىسىمداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىنمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كيجه كلكومدور ديبان اول سرو گلرو كلمادى،

كوزلاريم كا كيجه تانك اتقونجه اويقو كلمادى.

(كېچە كەلگۈمدۇر دېيان ئول سەرۋى گۈلرو كەلمەدى. كۆزلەرىمگە كېچە تاڭ ئاتقۇنچە ئۇيقۇ كەلمەدى)؛

ئول پرى وش هجريندا كيم يغلاديم ديوا نه وار،

كيمسه بارموكين انكا كوركاندا كولكو كلمادى.

(ئول پەرىۋەش ھىجرىندە كىم، يىغلادىم دىۋانەۋار، كىمسە بارمۇكىن ئاڭا كۆرگەندە كۈلگۈ كەلمەدى). نەۋائىي : 300- ئۇ ك ن.

تيله ر و صنيڭك نى لطفى قيل اجابت،

كى ايتور تىله كان نى تىلەكو.

(تىلەر ۋەسلىگنى لۇتفي قىل ئىجابەت، كى ئەيتۇر: " تىلەگەننى تىلەگۇ"؛ لۇتفي ۋەسلىگنى تىلەيدۇ، ئىجابەت قىل، چۈنكى "كىمنىڭ تىلىكى بولسا تىلىگۇلۇك" دىيىلىدىغۇ).لۇتفي: 252- ئۇ ك ن.

تانكلا نيتكومدور سىنىك الدينكدا قل لوق قىلماديم،

مينك خجالت كا ساليب ميندين گوريزان ايلادينك.

(تانكلا نىتكومدۇر سەنىڭ ئالدىڭدا قۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خجالەتكە سالىپ مىندىن گۇرىزان ئەيلەدىڭ)؛

بوكون يارغومدورور چون كى بولورمن و صل ياريمغه،

فلك باقمانك بقاسيز منزليده يوق و باريميغه.

(بۈگۈن يارغۇمدۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل ياريمغا، فەلەك باقماڭ بەقاسىز مەنزىلىدە يوقۇ ياريمغا) نىزاري : 452-، 454- ئۇ ك ن.

نيجه كون قيلغوميز دور عزم دريا

(نىچە گۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بىز نەچچە كۈنگىچە دېڭىزدا يۈرىمىز)؛

يانيب موندين چين شهرى غه يتكونك،

همول كوزگونى كورماك ميل اتكونك.

(يانىپ مۇندىن چىن شەھرىغە يەتكۈڭ، ھەمول كۆزگۈنى كورماك مەيل ئەتكۈڭ: بۇ يەردىن يېنىپ چىن شەھرىگە بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى خاھلايسەن)؛

ينه هر نيجه باقسانك كورماكونك هيچ،

ايشينك سررشتاسى غه توشكوسى پيچ.

(يەنە ھەر نىچە باقساڭ، كۆرمەكۈڭ ھىچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۈشكۈسى پىچ: يېڭىباشتىن ئۇنىڭغا ھەرقانچە قارىساڭمۇ ھىچنەرسە كۆرەلمەيسەن، دېمەك ئىشىڭنىڭ باش يېپىغا چىگىش چۈشىدۇ). نەۋائي: ق ش.

تولون أى ديك جمالى غه كونكول قيد بولدى حالىغه،
قچان يتكوم و صالىغه كونكول نى آلدى اول مكار.
(تولون ئايدىك جه مالىغا، كۆڭۈل قه يد بولدى (باغلىنىپ قالدى) هالىغا، قاچان يه تكۈم ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مه ككار). نه ۋېه تىي: 414- ئۇ له ن.

كل جنس يميل الى جنسه مضمونى بولار شۇ نيكا موافق و مطابق كېلكو سيدور ("كۆلله جنسىن يه مىلۇ ئىله جنسىهى" (هه ركىم ئۆز خىلى ته ره پكه ياتىدۇ) مه زمۇنى بۇلار شه ئىنگه مۇۋافىق ۋه مۇتابىق كېلگۈسىدۇر) .273- ن هه.

٨ "ش" لىق ئىسىمداش. (- ئاش // - ئه ش // - ئۇش // - ئىش // - ش)
پېئىل ئۇزىنكىگه "-اش // -وش // -يش // - ش" قوشۇمچىسىنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان "ش" لىق ئىسىمداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، نادىرەن بولىسمۇ، ئىشلىتىلگه نلىكى كۆرۈلىدۇ. مه سىلەن:

بو امرى عالى نى بجا كلتوروش اوچون مناسب تاريخ تذكيره لارنى جمع قيليب تاريخ رشيدى تواريخ طبرى تواريخ روضة الصفا تواريخ حكما تواريخ عجم تواريخ عرب لاردين انتخاب قىلديم (بۇ ئه مرى ئالىينى به جا كه لتۇرۇش ئۈچۈن، مۇناسىب تاريخ – ته زكىره له رنى جه مئ قىلىپ، «تاريخى ره شدى»، «ته ۋاريخى ته به رى»،«ته ۋاريخۇ ره ۋزه تىس – سه فا»، «ته ۋاريخى هۆكه ما»، «ته ۋاريخى ئه جه م»،«ته ۋاريخى ئه ره ب» له ردىن ئىنتىخاب قىلدىم) مۆجىزىي: 5- ت مۇ.

علم اورگانىيشدين نوموس قيلما علم سيز ليكدين نموس قيل (ئىلم ئۆرگه نىشدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نامۇس قىل)8- ت مۇ.

٨٨ئىسىمداشلار پېئىللارنىك ئىسىم ئورنىدا كېلىدىغان شه كلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۈملىده ئىسىم سۆزله رگه ئوخشاشلا، ته ۋه نىك ۋه كىلىش

نوشۇپچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
بو قدیم اوتوب کتکان ادم لار نامالارینی بو ورق ایجره مندرج ایتماکیمده سبب و باعث بو (بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر نامالارىنى بۇ ۋەرەق ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەكىمدە سەبەب ۋە باشىس بۇ). 298- ت هه.
یالغان سۆزنی ایتیب راست سوزنینك جای مقامی غه الیب کیلماك لیکیم نهایتی مۇشكل كوروندى (يالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي-مەقامىغا ئالىپ كىلمەكلىكىم نىهايەتتى مۇشكۇل كۆرۈندى).311- ت هه.
عالم خلقینی یولدین آزدروب کیتماك لیکیدا هیچ شك و شبهه یوقتور (ئالەم خەلقىنى يولدىن ئازدۇرۇپ كېتمەكلىكىدە ھېچ شەك ۋە شۇبھە يوقتۇر)360- ت هه.
بیزلار هم اولوغ بیلماکیمیز لازم دور(بىزلەر ھەم ئۇلۇغ بىلمەكىمىز لازىمدۇر) 373- ت هه.
...بیان ایلاب یادکار و نمونه قویماق نی اراده قیلیب بر نیجه کلمه لارنی ورق صفحه سیکا کلتوروب تقریریغه جرءت قىلدوق (...بەيان ئەيلەپ، يادكار ۋە نەمۇنە قويماقنى ئىرادە قىلىپ، بىر نېچە كەلىمەلەرنى ۋەرەق سەھىپىسگە كەلتۈرۈپ، تەقرىرىغە جۈرئەت قىلدۇق). 373- ت هه.
قراسه لار ایش بر عکس بولوب دور حیران بولوب اوروشماقغه طیار بولدی (قاراسالار ئىش بەرئەكس بولوپدۇر. ھەيران بولۇپ، ئۇرۇشماقغا تەييار بولدى) 265- ت هه.
یگرمه بش یاشلیق بر یگیت غریب سوزلاب عجیب چالمیقیدین خلایق حضورلنیب ارقاسی غه کریب الدی (يگىرمە بەش ياشلىق بىر يىگىت غەرىب سۆزلەپ، ئەجىپ چالماقىدىن خەلايىق ھۇزۇرلانىپ، ئارقاسىغا كىرىپ ئالدى). 8-،9-، ت مؤ.

ئه. سۈپەتداشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۈپەتداشلارنى ئۆتۈم داۋىرىسى بويىچە، "كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى"، "ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى" ۋە "كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1- كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ سۆز ئۈزىكىگە "- ار" (-ئار // - ئەر) ۋە "- اور" (- ئۇر // - ئۈر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بوكون ايرته كوجاغه كيلور احتمالى بار (بۈگۈن — ئەرتە كۈچاغا كېلۈر ئېھتىمالى بار) 265- ت هه.

كيلور و بارور ايشجى و كوشجى سوجى تواجى جميع عملدار لار مشار اليم لارغه هيچ جمله‌دين و هيچ رهكذردين مزاحم و متعرضى بولغوجى بولماسونلار (كېلور ۋە بارۋر ئىشچى ۋە كۈشچى، سۈجى، تەۋاجى جەمئ ئەمەلدارلار مۇشارۇن ئىلەيھىملارغا ھېچ جۈملەدىن ۋە ھېچ رەھگۈزەردىن مۇزاھىم ۋە مۇتەئەررىز بولغۇچى بولماسۇنلار) 351-، 352- ت هه.

البان يساق اوزكا قونالغه حشر مردكار اوقوش يتر جفار اولاغ قان جقار شو سون تكليق قيلما سونلار سالماسونلار و الماسونلار (ئالبان — ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشەر — مەردىكار، ئوقۇش — يىتىر، چافار ئۇلاغ، قان چىقار شوسۇن تەكلىق قىلماسۇنلەر ، سالماسۇنلار ۋە ئالماسۇنلار) 352- ت هه.

2- ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆتكەن زامان سۈپەتداشى پېئىلنىڭ ئۈزىكىگە ئۈزمۈمەن "- غان // - قان // - گان // - كان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

١.١- غان // - قان : اقسو طرفيكا مانكغان خبرلارى بولوب كشايش ليق

لار بولدی (ئاقسۇ تەرەفىگە ماڭغان خەبەرلەرى بولۇپ، كۆشايىشلىقلار بولدى). 294- ت ھە.

نىيازبىك اولتورغان اوى كا اوقنى قداب قويدى (نىياز بېگ ئولتۇرغان ئۆيگە ئوقنى قاداپ قويدى) 278- ت ھە.

قىز اوزى ايتقان بو شعرنى مقام غە قوشوب اوقوب ايرديكيم سلطان بو قىزنينك محبتى دە عاشق بيقرار و بيهوش بولوب كتى (قىز ئۆزى ئەيتقان بو شئرنى مۇقامغا قوشۇپ ئوقۇپ ئېردىكىم، سۇلتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشقى بىقەرار ۋە بىھۇش بولۇپ كەتتى) 35- ت مۇ.

جمع ايتيب تاريخ چەنى يتميش دين اشقان چاغدامن،

عقل ادراك تين ضعيف سرفه سعال بولغاندا من.

(جەمئ ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدا مەن، ئەقل ــ ئىدراكتىن زەئىف سۇرفە ــ سۇئال (يۆتەل- ئاغرىق) بولغاندا مەن) 394- ت ھە.

Δ- گان // - كان (- گەن // - كەن): حيوان تيلسيزليقدين جفا مشقت غە اوچرار انسان تيليدين بلا مصيبت گە اوچرار ديگان مضمون ايردى ("ھەيۋان تىلسىزلىقدىن جەفا ــ مۇشەققەتتە ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا- مۇسىبەتكە ئۇچرار" دېگەن مەزمۇن ئېردى). 8- ت مۇ.

باريب كلكونچه بيلكان و كورگان واقعه لارنى نام بنام تفصيلا بيان ايلاب معلوم قيلدى (بارىپ كەلگۈنچە بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئەلەرنى نام بەنام، تەفسىلەن بەيان ئەيلەپ، مەئلۇم قىلدى) 358- ت ھە.

ايلكرى يورت سوراب و حكومت قيليب اوتكان وزير امراء و اميرلارغه نسبى عايددور (ئىلگەرى يۇرت سوراپ ۋە ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتكەن ۋەزىر، ئۇمەراۋ ۋە ئەمىرلەرغە نەسەبى ئايىددۇر). 296- ت ھە.

ليكن بو قديم اوتوب كتكان ادەم لار نام لارينى...(لاكىن بۇ قەدىم ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەر نامىلارىنى...) 298- ت ھە.

خانلارنینك نظری توشكان و قولیغه تیكیب مهر باسقان یارلیغ و نشان خط لارینی اولوغلاب التون نشان و التون دستك دیب ایتادور(خانلارنىڭ نەزەرى تۇشكەن ۋە قولىغا تېگىپ مۆھۈر باسقان يارلىغ ۋە نىشانە خەتلەرنى ئۇلۇغلاپ : "ئالتۇن نىشان" ۋە "ئالتۇن دەستەك" دېپ ئەيتادور). 330- ت هه.

ΔΔچاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خۇددى بۇگۈنكى ئاناتولىيە تۈركچىسىدەك "ـان" (- ئان // - ئەن) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئۆتكەن زامان سۈپەتداشلىرىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: يوسۇف نى سىيوەنلار(يۈسۈفنى سېۋەنلەر: يۈسۈفنى سۆيگەنلەر) 52- چ ت ـ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3- كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى پىشل ئۈزىكىگە "ـادورغان"(ـئادۇرغان//ـئەدۇرغان)، "ـدورغان"(ـدۇرغان)، "يدورغان" (- يدۇرغان)، "- غوجى // - قوجى // - كوجى" (ـغۇچى // ـقۇچى//ـگۇچى// - كۇچى)، "ـ غوديك // ـقوديك //ـكوديك" (ـغۇدەك // ـ قۇدەك // - گۇدەك //ـ كۇدەك) ۋە "ـ غونچه // - كونچه" (- غۇنچه // ـ كۇنچه) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ايكى طغار اوروغ بارادورغان زمين نى نيزه بويى مقدارى كورلاتيب و فسلاتيب توفه تفراق لارينى اليب تاشلاب اطراف لاريغه خشت پخته برله بلند احاطه تام لارنى قيلدوردى (ئىكى تاغار ئۇرۇغ بارادۇرغان زەمىننى نەيزە بويى مىقدارى كورلاتىپ ۋە فەسلەتىپ، توفا ـ تۇفراقلارىنى ئالىپ تاشلاپ، ئەترافلارىغا خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى) 273- ت هه.

ختن اهلى نينك اولوغ خان غه برادورغان اون ايكى بيل ليق محصولنى

مخفی ساقلاب قویغان ایدیم (خوتەن ئەهلىنىڭ ئۇلۇغ خانغا رەدۋرغان ئون ئىكى يىللىق مەھسۇلىنى ئالىپ، ساقلاپ قويغان ئېدىم).
27- ت هه.

بو دیارلاردا اوزینی مسلمان صورتیکا اوخشاتیب خلایق لارنی کمراه و ضلالت جهالت کا باشلایدورغان جاهل نادان صوفی افلاس خناس لار تولادور (بۇ دىيارلاردا ، ئۆزىنى مۇسۇلمان سۈرەتىگە ئوخشاتىپ، خەلايىقلارنى گۇمراھ ۋە زەلالەت، جەھالەتكە باشلايدۇرغان جاھىل نادان سوفى، ئىفلاس خەننەسلار تولادۇر) 375- ت هه.

اکر یورت سورایدورغان مدعالاری بولسەلار ایدی فقرار عیه لارغه بو قسم ظلم نی روا و جایز کورماس ایدی (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئېدى، فۇقەرا رەئىييەلەرغە بۇ قىسىم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئېدى) 308- ت هه.

ΔΔبۇ تۆر سۆپەتداشنىڭ بۇلۇشسىز شەكلى پىيىل ئۆزىكىگە "-مايدورغان" (مايدۇرغان // -مەيدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بو عزیز بیلمایدورغان علم یوق ایردی (بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان ئىلم يوق ئېردى). 32- ت مۇ.

شرعا اولوم واجب بولمایدورغان یرلاردا هم عام نینك نفعینی خاصی نینك ضررینی لازم توتوب عبرت عام اوچون سیاست قتل نی لایق و سزاوار کوروب دور (شەرئان ئۆلۈم ۋاجىب بولمايدورغان يەرلەردە ھەم ئاممىنىڭ نەفئىنى، خاسسىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتۇپ، ئىبرەتى ئامم ئۈچۈن، سىياسەتى قەتلنى لايىق ۋە سەزاۋار كۆرۈپدۇر). 322- ت هه.

Δ- غوجی // – غوچی (غۇچى)

کهنه و ینکی افسانه و داستان لاردین خبردار اولغوجی دانا و رسالاردین

امید و مأمول بودور (کوهنا ۆه یاڭی ئەفسانه ۆه داستانلاردىن خەبەردار ئولغۇچى دانا ۆه رەسالاردىن ئۇمىد ۆه مەئمۇل بۇدۇر) 394- ت هه.

سماغ نغمات نینك تیلسیز مونك لارى انسان نینك روحى غه معنوى اوت توتاشتورغوچى عامل دور (سەمائى نەغەماتنىڭ تىلسىز مۇڭلارى ئىنسانىنىڭ روهىغا مەئنەۋى ئوت تۇتاشتۇرغۇچى ئاملدۇر). 12- ت مۇ.

٨غودیك (- غۇدىك)

اول یردا بت صنم لاردین بولك روزنامەغه الغودیك بر نرسه بولمغاج بت صنم لارنى خط لاب كلیب دور (ئول بەردە، بۇت- سەنەملەردىن بۇلماق روزنامەغە ئالغۇدىك بىر نەرسە بولماغاچ، بۇت- سەنەملەرنى خەتلەپ كەلىپدۇر) 359- ت هه.

٨- غوچه // - كوچه (غۇچه // گۇچه)

نظم خیلى كلدسته بندلارى بو كلشن دین بزم توزكوچه كل ایلیك لاى الماى یول توتوپتورلار (نەزم خەیلى گۇلدەستە بەندلەرى بۇ گۇلشەندىن بەزم تۇزگۇچە گۇل ئىلىكلەي ئالماي يول تۇتۇپتۇرلار). نەۋائىي: 20- م ل .

ورق یوزیكا نقش قیلغوچه نیمه قالمادى (ۆەرەق يۇزىگە نەقش قىلغۇچە نىمە قالمادى). 32- م ل .

٨- غونچه (غۇنچه)

بر طغار اشلیق بارغونچه زمین دا كاه ییقیلیب كاه اورە بولوب كوكلاب توروب دور (بىر تاغار ئاشلىق بارغۇنچە زەمىندە، گاھ يىقىلىپ، گاھ ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت هه.

سۆپەتداشلارنىڭ ئالاهىده قوللىنىلىشى

خۇددى سۆپەت سۆز تۈركۈمىگە ئائىت بولغان سۆزلەر ھەمىشە ئىسىم سۆزلەر ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاشلا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆپەتداشلار ھەمىشە ئىسىمداشلارنىڭ ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالدا،

ۋەھەتداشلار خۇددى ئىسىمداش سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تەۋەلىك، كۆپلۈك ۋە باشقا قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزلارنىڭ اقتدا و تكيه قىلادورغانلاريمىز اوشبولار دور (بىزلەرنىڭ ئىقتىدا ۋە تەكىيە قىلادۇرغانلارىمىز ئۇشبۇلاردۇر). 384- ت ھە.

توزغه باج الغان نينك راستينى فقرالاردين ماهيتى نى بيلدى (تۈزگا باج ئالغاننىڭ راستىنى فۇقەرالاردىن ماھىيەتىنى بىلدى). 311- ت ھە.

حضرت آفاق طرفان غه كلكانلاريدا كشف و مراقبه برله ظاهر بولغان ديب ايتادور ("ھەزرەتنى ئافاق تۈرفانغا كەلگەنلەرىدە، كەشف ۋە مۇراقەبە بىرلە زاھىر بولغان" دېپ ئەيتادور). 359- ت ھە.

الوردا كتان نى بوز ديب، ساتاردا بوز وصفيده كتان دين ارتوق سوز ديب (ئالۋردا، كەتەننى بۆز دېپ، ساتاردا، بۆز ۋەسفىدە كەتەندىن ئارتۇق سۆز دېپ)؛ باروزغه مقرر بولغاى (بارۇزغا مۇقەررەر بولغاي)؛ صرف قيلارينى بلمادى (سەرف قىلارىنى بىلمەدى)؛ بو كون آخشامغچەنى بولورى معلوم ايماس (بۇ كۈن ئاخشامغەچە نى بولۇرى مەئلۇم ئېمەس). نەۋائىي: چ د. 49- چ ت.

ديوانه بولورغه نى قاليب تور (دىۋانە بولۇرغە نى قالىپتۇر)؛ بستر راحت تيلەرنى قوي (بەستەرى راھەت تىلەرنى قوي: راھەتلىنىپ يېتىشنى ئارزۇ قىلما). ب ن. 48-، 49- چ ت.

شيراول نينك جايى منزلى اوزون دور اوزوق وفا قيلمايدور بارادورغانغه احتمال يوق ديكانيدا... (شىراۋۇلنىڭ جايى- مەنزىلى ئۇزۇندۇر، ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر، بارادۇرغانغا ئېھتىمال يوق دېگەنىدە...). ت ئە. 173- چ ت.

مدد ايلانك لطف ايلابان اول يان بارارىمغه (مەددد ئەيلەڭ لۇتۇق ئەيلەبان ئول يان بارارىمغە)؛ كوز اوجى دين قيبا قيبا باقيشلارينك، جان نومورين قيبار اوجون تيغ مو يا نظرمو دور (كۆز ئۇچىدىن قىيا- قىيا

باقىشلارىڭ، جان تومۇرىن قىيار ئۈچۈن تىغمۇ يا نەزەرمۇدۇر؟). 50- چ ت.

ΔΔ "- ار// - ور" (- ئار// - ئەر// - ئۇر// - ئۈر) قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان كەڭ زامان سۈپەتداشلىرى "بولماق// اولماق" (بولماق// ئولماق) پېئلى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەقسەت پېئلىنىڭ ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل تومۇرىغا "-ادورغان" (-ئادۇرغان// - ئەدۇرغان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالىدىغان كېلەر زامان سۈپەتداشنىڭ ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ايشلا تور بولسانك پولونك من، كر ساتار بولسانك قولونك (ئىشلەتۈر بولساڭ پۇلۇڭمەن، گەر ساتار بولساڭ قۇلۇڭ). 50- چ ت.

ΔΔ بەزەن قوليازمىلاردا، "- ار// - ور" (- ئار// - ئەر// - ئۇر// - ئۈر) لۇك سۈپەتداشلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بولغان ئىسىمغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سن سن سيوريم خواه اينان خواه اينانمه (سەن سەن سېۋەرىم خاھ ئىنان، خاھ ئىنانما)؛ بير لحظه ده مينك دين نى بوزاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ دىننى بۇزارىم كېلەدۇر)؛ بير لحظه ده مينك جانيم الاريم كيلادور (بىر لەھزەدە مىڭ جانىم ئالارىم كېلەدۇر)؛ ايمدى بارى جان غه اوتنى ياقاريم كيلادور (ئېمدى بارى جانغا ئوتنى ياقارىم كېلەدۇر)؛ ميڭگان اوقينى ھركيم كا اتاريم كيلادور (مىڭگان ئوقنى ھەركىمگە ئاتارىم كېلەدۇر). 518-519- ئۇ ك ن.

ΔΔ "-ار //-ور" لۇق سۈپەتداشلار بەزەن ھاللاردا، "يوق" ياكى "بارمۇ" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرگە باغلىنىپ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولمايدىغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قاناريم يوق ايدى وصلينك مىي دين (قانارىم يوق ئېدى ۋەسلىڭ

مەيدان)؛ منينك يوقتۇر بو قوليمدين يانارىم (مەنىڭ يوقتۇر بۇ قەۋلىمدىن يانارىم)؛ قاشينك غه يتماين بارمو توراريم (قاشىڭغا يەتمەيىن بارمۇ تۇرارىم). خىرقەتىي: 342- ئۇ ك ن.

ب. رەۋىشداشلار

جۈملىدە ھەرىكەتنى تەرىپلەپ، مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ قانداق رەۋىشتە يۈزۈلۈۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۈزۈمىدە "ئا" لىق رەۋىشداش، "چە" لىك رەۋىشداش، "غالى" لىق رەۋىشداش، "غاچ" لىق رەۋىشداش، "سارى" لىق رەۋىشداش ۋە "پ" لىق رەۋىشداش دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

"ئا" لىق رەۋىشداش

"ئا" لىق رەۋىشداش دېگىنىمىز، بىئىل ئۈزىكىگە "ـا"(-ئا//-ئە)، "ـە//ە" (-ئە) ۋە "- ى(ي)" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل رەۋىشداشلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئايرىم ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوماك تىلەى تاشكەندكا خان قاشيغه باردىم (كوماك تىلەي (ياردەم تىلەپ) تاشكەندكە خان قاشغا باردىم)؛ مينى كوره كيلدى (مېنى كۆرە (كۆرگىلى) كېلدى). ب ن. 53- چ ت.

يارماق تيلەى بارور ايردى (يارماق تىلەي (پۇل تىلەپ) بارۇر ئېردى). ھ د. 53- چ ت.

نقاب الكى يوزونكدين صفا تيلاي كيلديم،

كونكول ايگى كا لبينك دين شفا تيلاي كيلديم.

(نىقاب ئالكى، يۈزۈڭدىن سەفا تىلەي (روشەنلىك ئالغىلى) كېلدىم، كۆڭۈل ئىگىگە (يۈرەكنىڭ جاراھىتىگە) لەبىڭدىن شىفا تىلەي (شىپالىق

تىلەپ ، كېلدىم)؛

غبار توتتى فراقينك دا كوزنى كوب يغادين،

برر ايزينك توزى دين توتيا تيلاى كيلديم.

(غۇبار تۇتتى فىراقىدا كۆزنى كۆپ يىغادىن، بىرەر ئىزنىڭ توزىدىن تۇتىيا تىلەي ، تۇتىيا تىلەپ ، كېلدىم). لۇتفي: 246- ئۇ ك ن.

(2) ئايرىم ھالەت بولۇپ، مۇئەييەن چەكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بير تويا كوركاى مو من ديب ظلغينك دين تولون اى،

تونلوكونك دا اولتورور تا صبحى منديك تلموروب.

(بىر تويا ، تويغچە ، كۆركەيمۇ مەن دېپ تەلئەتىگدىن تولۇن ئاي، تۇنلۇكۇنىڭدە ئولتۇرۇر تا سۈبھى مەندىك تەلمۇرۇپ). ئاتايى: 162- ئۇ ك ن.

تون بيرلا كوله كجتينك و اغزينكدا لطافت،

قان قيلدى باغير غنچه خندان چمنيندا.

(تۇن بىرلە كۆلە كەچتىگۇ ، كۆلۈپلا چىقتىك ، ئاغزىڭدا لەتافەت، قان قىلدى باغىر غۇنچەئى خەندان چەمەنندە). سەككاكي: 192- ئۇ ك ن.

دوران سنكا ظلم ايتسه قدح لار تولا مى ايچ،

قان يوتسانك اياغلار تولا دوران غه نه پروا.

(دەۋران سەڭا زۇلم ئېتسە قەدەھلەر تولا ، تولدۇرۇپ ، مەي ئىچ، قان يۇتساڭ ئاياغلار تولا ، لىق، تولدۇرۇپ ، دەۋرانغا نە پەرۋا). نەۋائي: 270- ئۇ ك ن.

(3) بەزىدە، مەزكۇر "تا" لىق رەۋىشداشنىڭ قوشۇمچىسى "-ئۇ//-يۇ" بولۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

تون اقشام تولغانو سنبل بكين زولفونك دين اه اوردوم،

هوانى غالبيه توتتى جهان مشك ختن بولدى.

(تۇن ئاقشام تولغانۇ ، تولغىنىپ ، سۈنبۈل بەكىن زۇلفۇڭدىن ئاھ ئۇردۇم،

غالیه تۇتتی جەهان مۇشکی خوتەن بولدی). سەككاكي: 194- ئۇ

كوزنی غبار توتتی فراقینك دا یغلایو،

ایزینك توزیندین اوزکا انکا توتیا قنی.

(كۆزنی غۇبار تۇتتی فراقىگدا یىغلایۇ (یىغلاۋىرىپ، یىغلاپ) ئىزىنىڭ توزىنىدىن ئۆزگە ئاڭا تۇتىيا قەنى). سەككاكي: 220- ئۇ ك ن.

ای صبا أواره كونكلوم ایستایو هر یان بارو،

(ئى، سەبا ئاۋاره كۆڭلۈم، ئىستەيۇ (ئىزدەپ) هەر يان بارۇ (بارغىن)).

نەۋائي: چ د. 55- چ ت.

(4) "ئا" لىق رەۋىشداش يارده‌مچى پېئللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنده، كۆپىنچە ئايرىم تۇرىدۇ. مەسىلەن:

بو كلشن دین بزم توزكوچه كل ایلیك لاي الماي یول توتوبتورلار (بۇ ئۇلشەندىن بەزم تۇزگۇچە گۇل ئىلىكلەي ئالماي (ئىلىكلەيەلمەي: ئۇزەلمەي)، یول تۇتۇپتۇرلار)؛

فصیح تورك لار قاشیدا اوقوی و اوتكارا الماغایلار (فەسىھ تۇركلەر قاشىدا ئوقۇي ۋە ئۆتكەره ئالماغايلار (ئوقۇيالمايدۇ ۋە ئۆتكۈزەلمەيدۇ). نەۋائي: 19-، 20- م ل.

(5) "ئا" لىق رەۋىشداشلار "باشلا-"، "كىرىش-" ۋە "تۇر-" يارده‌مچى پېئللىرى بىلەن، شۇنداقلا "تاس قالماق، ئاز قالماق" مەنىسىدىكى "یاز-" يارده‌مچى پېئلى بىلەن بىرىكىپ، ئەمەلىي ئۇقۇم جەهەتتە، يۇنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسىمداش ياكى "غالى" لىق رەۋىشداش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مونونك نیتایجی كل لاری روزكار اهلیغه بی حد و مقدار اچیلا باشلادی و باشلاریغه بی اختیار ساچیلا كیریشتی لار (مۇنۇڭ نەتىيجى گۈللەرى روزگار

ئەھلىغە بىھەددۇ مىقدار ئاچىلا باشلادى ۋە باشلارىغە بىئىختىيار ساچىلا كىرىشتىلەر). نەۋائىي: 21- ل م.

عىشرەت پىيمانىلارىن تولدوروب ساقى لار يوروب مجلس اھلىغە تۇتا كىرىشتىلار مروق چاغىرلارنى مجلس اھلى ھم حيوان سوپى دىك يوتا كىرىشتىلار (ئىشرەت پەيمانىلارىن تولدۇرۇپ، ساقىلار يۇرۇپ مەجلىس ئەھلىغە تۇتا كىرىشتىلەر؛ مۇرەۋۋەق چاغىرلارنى مەجلىس ئەھلى ھەم ھەيۋان سۈيىدەك يۇتا كىرىشتىلەر). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

اول يقىلا يازدى (ئول يىقلا يازدى: ئۇ يىقلغىلى تاس قالدى). 55- چ ت.

‹6› "ئا" لىق رەۋىشداشلار بەزىدە "پ" لىق رەۋىشداش رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اوركاتا كورۍ (ئۆرگەتە كورۍ : ئۆگىتىپ باقۍ)، سولا قالدىلا (سولىشىپ قالدىلار)... دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55 - چ ت.

‹7› "ئا" لىق رەۋىشداشلار يارەمچى پېئىل " بىلۍ" بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، ئىمكانىيەتنى بىلدۈرىدۇ. (بۇ شەكىل ھازىر ئاناتولىيە تۈركچىسىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا). مەسىلەن:

يازا بيلور (يازا بىلۇر: يازالايدۇ)، قازانا بيلور (قازانا بىلۇر: قازىنالايدۇ، ئېرىشەلەيدۇ)، قىلا بيلماس (قىلا بىلمەس: قىلالماس)، دېگەنلەرگە ئوخشاش. 55- چ ت.

‹8› "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ "ى" (ي) بىلەن ئاخىرلاشقان شەكلىگە بەزىدە "-ئىن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، بۇگۈنكى تۈركمەنچىدەك "- يىن" لىق بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

كورمايين ديب كوردى كوز كوركاج كونكول قيلدى ھوا،
بولدى زار ايتكان مينى رسوا كونكول قلاب كوز.

(كۆرمەيىن دېپ ‹ كۆرمەي دەپ › كۆردى كۆز، كۆرگەچ كۆڭۈل قىلدى ھۇۋا، بولدى زار ئېتكەن مېنى رۇسۋا كۆڭۈل، قەللاب كۆز). نەۋائىي: 284- ئۇ ە ن.

مسجد قە اهل ريادىك بيتايين،
يا رند كبى عزمت دير ايتايين.
مقصود تابيلسا ميلى يوقسه نيتايين،
باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتايين.

(مەسجىدغە ئەھلى ريادىك يېتەيىن ‹ يېتەي ›، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئېتەيىن ‹ئېتەي›؛ مەقسۇد تاپىلسا مەيلى، يوقسا نېتەيىن ‹نېمە قىلاي، تاندىق قىلاي› باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن ‹كېتەي›). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

" چە" لىك رەۋىشداش

"چە" لىك رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىل ئۇزىكىگە "غانچە// كانچە، غونچە// قونچە// كونچە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مولانا حضرت لارى بيهوش بولغانچە مجلس دە عالم دين كتى (مەۋلانە ھەزرەتلىرى بېھۇش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى). 19-، 20- ت ھۇ.

و قلم خوشخرام هم دريايى محبره غه غوطه بركانچه باشى نى اوستون تارتيب آلالماس ايدى (ۋە قەلەمى خۇشخرام ھەم دەريايى مەھبەرەغە غۇتا بەرگەنچە باشىنى ئۈستۈن تارتىپ ئالالماس ئېدى). 274- ت ھە.

بو عديم الا ستطاعت قوت و مقدورى يتكانچه... اوزومكا لازم و روا كورمەديم (بۇ ئەدىمۇلئىستىتائەت قۇۋۋەت ۋە مەقدۇرى يەتكەنچە... ئۆزۈمگە لازىم ۋە رەۋا كۆرمەدىم). 394- ت ھە.

بیزلار ختن دین یانغونچه آیم لارنی یارکندغه الیب کیلسون (بیزلار خوتەندین یانغۇنچە، ئایملارنی یارکەندغه ئالسپ کېلسۇن). 267- ت هه.

بیجین غا باریب کلکونچه هر واقعه و هر حادثه لاریکیم رو برسه‌لار... واقئ بولوب روزنامه دفتر قیلیب کلکای سیز (بیجىنغا بارىپ كەلگۇنچە، ھەر ۋاقئ ۋە ھەر ھادىسەلەرنىكىم، رو بەرسەلەر... ۋاقئ بولۇپ، روزنامە دەفتەر قىلىپ كەلگەيسىز). 358- ت هه.

زمین نی سوغه یتکونچه کورلاتیب توشوك قیلیب... (زەمىننى سۇغا يەتكۇنچە كورلاتىپ، تۆشۈك قىلىپ...). 381- ت هه.

"غالی" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "غالی" لىق رەۋىشداش پىئل ئۇزىكىگە "-غالی//-غلی، - قالی// قلی، - گالی//- کالی// کلی" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سرتراش ساچینی الغالی توردی عزرائیل علیه السلام کلیب جانی نی الغالی توردی (سەرتەراش ساچىنى ئالغالى تۇردى، ئەزرائىل ئەلەيھىسسەلام كەلىپ جانىنى ئالغالى تۇردى). 317- ت هه.

حویلی حرم باغراق و ملك املاك لاری ویران و جغذ بوم غه اشیان و دیوه فریلارغه جای مکان بولغالی توردی (ھويلايى ھەرەم، باغراق ۋە مۇلك-ئەملاكلارى ۋەيران ۋە جۇغز- بومغا ئاشيان بولغالى تۇردى). 308- ت هه.

اسلامبول کشمیر بلخ شیراز قاتارلیق یاراق شهرلاردین موسیقی اورکانگالی کلگان شاگردلاری بار ایردی (ئىسلامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق ياراق شەھەرلەردىن مۇسىقا ئۆرگەنگەلى كەلگەن شاگىردلارى بار ئىردى). مۇجىزىي. 23- ت مۇ.

بیوه بیچاره ظلم رسیده‌لارنینك کوز یاشلاری توکولکالی باشلادی

بۇ بىچارە زۇلم رەسىدەلەرنىڭ كۆز ياشلارى تۆكۈلگەلى باشلادى). 325-
ت ھە.
ئاشخانەنىڭ توزى آز سەل نرسەدور تولا صرف ايتكالى بولمايدور
(ئاشخانەنىڭ تۇزى ئاز، سەھل نەرسەدۇر، تولا سەرف ئېتكەلى بولمايدۇر).
315- ت ھە.

" غاچ " لىق رەۋىشداش

"غاچ" لىق رەۋىشداش پېئىل ئۇزىكىگە "- غاچ// غاچ، قاچ// قاچ، گاچ// گاچ، كاچ// كاچ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەزكۇر "غاچ" لىق رەۋىشداش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىكى سەۋەبنى، ۋاقىتنى، بەزىدە بولسا، مەزكۇر ھەرىكەت ئورۇنلانغان تۇرۇق- ھالەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

اولوغ خان ھم كىچىك خان يقين يتكاچ قوپوب كورۇشتى لار (ئۇلۇغ خان ھەم كىچىك خان ياقىن يەتكەچ، قوپۇپ كۆرۈشتىلەر)؛

بو خبرلار كلكاچ اندجان اوستىكا اتلاندوق (بۇ خەبەرلەر كەلگەچ، ئەندجان ئۈستىگە ئاتلاندۇق). ب ن. 56- چ ت.

وادەء عشقىنىڭ مكان قىلدى كونكول كوركاچ يوزونك.

سودام اوتى چىكاچ علم پست ايتى مجنون شھرتىن.

(ۋادەئى ئىشقىنىڭ مەكان قىلدى كۆڭۈل كۆرگەچ يۈزۈڭ)، (سەۋدام ئوتى چىققاچ ئەلەم پەست ئېتتى مەجنۇن شۆھرەتىن). نەۋائي: 276-، 292- ئۇلە ن.

جىقتى ناگاه مەوشى رنكى نى گل زار ايلاكاچ،

حلقه حلقه زلفىنى بوينى غه زنار ايلاكاچ

ايكى جادو كوزلارى كا اھل عالم بندەدور،

اسم اعظم ساچلارى بوينى دا ضومار ايلاكاچ

من يتيم كا بر نظر قيلمادى اول مه پيكرى

خلق نينك بدنامى دين مندين يمان عار ايلاكاج

(چىقتى ناگاه مەھۋەشى* رەنگىنى گۈلزار ئەيلەگەچ، ھەلقە ھەلقە زۇلفنى بوينىغا زۇننار ئەيلەگەچ؛ ئىكى جادۇ كۆزلەرنگە ئەھلى ئالەم بەندەدۇر، ئىسمى ئەئزەم ساچلارى بوينىدا تۇمار ئەيلەگەچ؛ مەن يەتىمگە بىر نەزەر قىلمادى ئول مەھ پەيكەرى، خەلقنىڭ بەدنامىدىن مەندىن يامان ئار ئەيلەگەچ). نەۋبەتى: 412- ئۇ ك ن.

تورت كونلوك يولنى بر كوندا باسيب بارغاچ تولا يكيت لار اڭ لارى قوم لوقدا ھاريب توختاب قالغان ايدى (تۆرت گۈنلۈك يولنى بىر گۈندە باسپ بارغاچ، تولا يىگىتلار ئاتلارى قۇملۇقدا ھاريپ توختاپ قالغان ئىدى). 267- ت ھە.

رياضت و تابع سنّت نى كمالى غه يتكوركاج امام جعفر ثانى غه امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك فضل فضايل لارينى خداى قاضى الحاجات عطا قيلسەلار ھيچ مضايقه يوقتور (رىيازەت ۋە تابىئى سۈننەتنى كەمالىغە يەتكۈرگەچ، ئىمام جەئفەر سانىغا ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ فەزل- فەزايىللارىنى خۇدايى قازىيۇلھاجات ئەتا قىلسالار، ھيچ مۇزايىقە يوقتۇر). 332- ت ھە.

اوز قوم قبيله نيبره فرزند لارى برله بر جاى مكان غه كليب عمارت قيليب عمر اوتكەركاج مذكر اورومچى نينك اسمى بو زمين غه اسم و نام بولوب دور (ئۆز قەبىلە، نەبىرە- فەرزەندلەرى بىرلە بىر جاي- مەكانغە كەلىپ، ئىمارەت قىلىپ ئۆمر ئۆتكەرگەچ، مەزكۇر ئۇرۇمچىنىڭ ئىسمى بۇ زەمىنغە ئىسىم ۋە نام بولۇپدۇر). 363- ت ھە.

"سارى " لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "سارى" لىق رەۋىشداشلار ئۆتكەن زامان

مۇيەددىشغا "سارى// سرى" سۆزىنىڭ قوشۇمچە بولۇپ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بولغان ساري زياده زيادت طلب قيلور،

تويماس مرادى هر نيجه بولسه ميسرى.

(بولغانسارى زىيادە، زىيادەت تەلەب قىلۇر، تويماس مۇرادى ھەر نېچە بولسا، مۇيەسسەرى).سەبۇرىي: 560- ئۇ ك ن.

يول مانكغان ساري كنكرو اجيلور،

غنچه اجيلغان ساري بوى ساجيلور.

(يول ماڭغانسارى كەڭرۇ ئاچىلۇر، غۇنچە ئاچىلغانسارى بۇي ساچىلۇر).

ق ت خ.

"پ" لىق رەۋىشداش

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "پ" لىق رەۋىشداشلار پېئىل ئۇزىكىگە ئادەتتە، "-وب// - يب// - ب" (- ئۇپ// - ئۆپ// - ئۈپ// - ئىپ// - پ) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، بەزەن ھاللاردا بولسا،"-وبان//-يبان//-بان" (-ئۇبان// - ئۈبان//-ئىبان//-بان) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

عراق شراب لاردا يوب كوروب و ساسيتيب بد بوى مردار پليدلار قيلدورتوب آندين دفن قيلماقغه جواب بردى (ئەراق- شەرابلاردا يۇبگۇرۇپ ۋە ساستىپ بەدبۇي مۇردارى پەلىدلەر قىلدۇرتۇپ، ئاندىن دەفن قىلماقغە جەۋاب بەردى). 279- ت ھ.

شهياردين قوزغاليپ اقسو مضافاتى آباد ديكان موضعه كا يتيب كلكانيدا زونكتونك دارين بر كيجه دا لشكرلارى برله باريب ادم لارينى توتوب الدى (شاھياردىن قوزغالىپ، ئاقسۇ مۇزافاتى "ئاباد" دېگەن مەۋزىئەگە يەتىپ كەلگەنىدە، زوڭتۇڭ دارىن بىركېچەدە لەشكەرلەرى بىرلە بارىپ. ئادەملەرنى

تۇتۇپ ئالدى). 293- ت هه.

عبرت عام اوجون قتل قيليب باشينى كسيب اقسو كوجاغه ايياريب شهرت بردى (ئىبرەتى ئام ئۈچۈن، قەتل قىلىپ، باشنى كەسىپ. ئاقسۇ، كۆچاغا ئېيەرىپ شۆهرەت بەردى). 293- ت هه.

ختن غه ياريب ذاتى جبلى داكى پنهان طغيانى نى ظهور غه كلتوروب مخالفت و مخاصمت كوسنى بر علانيه سوقتى (خوتەنغە بارىپ، زاتىئى جىبللىيدەكى پىنهان تۇغيانىنى زۇهۇرغا كەلتۈرۈپ، مۇخالەفەت ۋە مۇخاسەمەت كوسنى بەرئەلانىيە سوقتى). 275- ت هه.

تكليق قيليب يول باشلاب اليب كيلماك اوجون لوف ايجى جزيرەلار برله ايياركان ايكان (تەكلىق قىلىپ، يول باشلاپ ئالىپ كېلمەك ئۈچۈن، لوف ئىچى جەزىرەلەر بىرلە ئېيەرگەن ئېكەن.). 274- ت هه.

كورساتيب اوتلوغ يوزينى اورتابان جان و كونكول،

خانه سوزان ايلابان بى خانمان قيلغان فلك.

(كۆرسەتىپ ئوتلۇغ يۈزىنى ئۆرتەبان جانۇ كۆڭۈل، خانە سوزان ئەيلەبان بىخانۇمان قىلغان فەلەك). ئا. نىزاريي: 436- ئۇ ك ن.

باقيبان ايل ساری جانا يوزونك دين بر نقاب السانك،

روخونك نى جون مه انور تجلى خدا ديرلەر.

(باقىبان ئېل ساری جانا يۈزۈڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ، رۇخۇڭنى چۈن مەهى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دېرلەر)؛

تبسم ايلابان تاكى نظر قيلسانك گورستان غه،

قوپوب گوردين بارى مرده همه واه حسرتا ديرلەر.

(تەبەسسۇم ئەيلابان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرىستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە، هەمە "ۋاه هەسرەتا!" دېرلەر). 360- ئۇ ك ن.

آینه سنینك یوزونك کوروبان،

لاق اورسا یوزونده یوق صفاسی.

(ئاینه سەنىڭ يۈزۈڭ كۆرۈبان، لاق ئۇرسا يۈزۈنده يوق سەفاسى).

مەككاكى: 208- ئۇ ك ن.

"پ " لىق رەۋىشداشنىڭ ئالاهىده قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "پ" لىق رەۋىشداش مەيلى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋە مەيلى نەسرىي ئەسەرلەردە بولسۇن، جۈملىدە مۇستەقىل خەۋەر قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. روشەنكى، بۇ هال هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان بىر ئالاهىدىلىك سانىلىدۇ، ئالۋەتتە. مەسىلەن:

بولوب عاشق غمی شرحیده غمناك، یقا چاکین اوقوب ایلاب یقاچاك.

کیم ایتسه دردین از از روایت، قیلیب اول درد انکا کوب کوب سرایت.

کشی کونکلین بیلیب افکار یغلاب، نی کوزده اشك کورسا زار یغلاب.

حکیم اول ایشده قالیب لال هردم، قیلیب اندین یوز استبدال هردم.

اتاغه کاه بولوب غالب تحیّر، اناغه کاه یتیب عاجز تفکر.

(پىشمى: (فەرهاد) ئاشقالارنىڭ قايغۇسى توغرىسىدا گەپ بولسا، ئەمكىن بولاتتى؛ ئاشقالارنىڭ ياقىسىنى يىرتقىنىنى ئوقۇغاندا، ياقىسىنى يىرتاتتى؛ بىراۋ ئۆز دەردىنى ئازراقلا سۆزلەپ قويسا، بۇ دەرد ئۇنىڭغا كۆپىيىپ يۇقاتتى؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى بىلىپ، ئېزىلىپ يىغلايتتى، قايسى كۆزدە ياش كۆرسە، زار يىغلايتتى؛ تېۋىپ بۇ ئىشتا نېمە قىلىشنى بىلمەي قالاتتى؛ ئۇ هالغا يۈزلەرچە تەبىر بېرىپ باقاتتى؛ بۇ هالدىن دادىسى هەيران قالاتتى، ئانىسىنىڭ بولسا، پىشى قېتىپلا قالاتتى). نەۋائىي: ق ش. 60- چ ت.

پادىشاه بو ايش دين مسرور بولوب تمليخاغه يول باشلاتيب اصحاب كهف

صىحىتى غە مشرق بولوب الار طعام يىب تىنكرى تعالى غە سجدات شكر قىلىپ ينە اويقوغە بارمىش لار (پادىشاه بۇ ئىشدىن مەسرۇر بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلاتىپ، ئەسهابى كەهف سۆهبەتىغە مۇشەررەف بولۇپ، ئالار تەئام يەپ، تەڭرىتەئالاغا سەجداتى شۇكر قىلىپ، يەنە ئۇيقۇغا بارمىشلار. پادىشاه بۇ ئىشتىن خۇشال بولۇپ، تەملىخاغا يول باشلىتىپ بېرىپ، "غار ساهابىلرى" بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار (غار ساهابىلرى) تاماق يەپ، ئاللاهۇتەئالاغا رەخمەت يۇزىسىدىن ئىبادەت قىلىپ بولۇپ، يەنە ئۇخلاشقا باشلاپتۇ.). « تارىخى ئەنبىيا » دىن. 225- چ ت.

اول پادشاه ئول غار ايشىكى دا اولوغ كمبد ياساب الارنى مدفون قىلىپ اول بر خلايق غا عظيم معبد بولمىش (ئول پادىشاه ئول غار ئىشىكىدە، ئۇلۇغ گۇمبەد ياساپ، ئالارنى مەدفون قىلىپ، ئول يەر خەلايىقغا ئەزىم مەئبەد بولمىش. ئۇ پادىشاه ئۇ غارنىڭ ئېغىزىغا زور گۇمبەز ياساپ، ئۇلارنى دەفنە قىپتۇ. ئۇ يەر خالايىقلارغا ئۇلۇغ ئىبادەتگاه بولۇپ قاپتۇ.). «تارىخى ئەنبىيا» دىن. 225-، 227- چ ت.

پ. مەقسەت پىئىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مەقسەت پىئىلى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچى، پىئىلنىڭ "ماق" لىق ئىسىمداش شەكلىگە "بول -" پىئىلىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ئارقىلىق، مەقسەت پىئىلى ئۇقۇمى بىلدۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق بول - (يازماقچى بول -)، كورماك بول - (كۆرمەكچى بول -)، جايلاماق بول - (ئورۇنلاشتۇرماقچى بول -)، كورگوزماك بول - (كۆرسەتمەكچى بول -)، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بىرى، خۇسۇسەن كېيىنكى زامانلارغا ئائىت ئەسەرلەردە، پىئىل ئۇزىكىگە "- ماقچى// - ماقچى" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ مەقسەت

پۈتۈن ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بو يەرگا نيمە تريماقچى (بۇ يەرگە نىمە تارىماقچى؟). 258- ت ھە.

اندين سونك همه يورت دارليق مؤنت لارينى زمين اوستيكا قويماقچى بولوب هر آدم نينك خواه تولا و خواه آز زميني بولسۇن...دەقترغە الدى(ئاندىن سوڭ ھەمە يۇرتدارلىق مەئۇنەتلەرنى زەمىن ئۈستىگە قويماقچى بولۇپ، ھەر ئادەمنىڭ خاھ تولا خاھ ئاز زەمىنى بولسۇن...دەفتەرغە ئالدى).308- ت ھە.

...تحفەو پيشەكش قيليب آليب بارماقچى بولدى(تۆھفە ۋە پىشەكەش قىلىپ، ئالىپ بارماقچى بولدى). 294- ت ھە.

6.3. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پېئىللار گراماتىك تۈرلىنىش ئارقىلىق، جۈملىنىڭ خەۋەرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ كېلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكللىرىنى ئاددىيراق تەسۋىر بىلەن كۆرسەتكەندە، ئۇلارنى "زامانلىق خەۋەر شەكللىرى" ۋە "مەيل-رايلىق خەۋەر شەكللىرى" دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا. پېئىلنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ زامانلىق خەۋەر شەكللىرىنى ئۇمۇمىيەتتىلىك ھالدا ئاددىيلاشتۇرۇپ، "ئۆتكەن زامان"، "كەلگۈسى زامان" ۋە "ھازىرقى زامان ــ كېلەر زامان" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۆتكەن زامان

پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئۆز ئىچىدىن يەنە "ئاددىي ئۆتكەن زامان" ۋە "ئالدىنقى ئۆتكەن زامان" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (بۇ ئۇقۇم تۈرك دۇنياسىدىكى خېلى بىر بۆلەك گراماتىكا كىتابلىرىدا "ئېنىقسىز

ئۆتكەن زامان" ۋە "ئېنىق ئۆتكەن زامان" دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. بىز بۇيەردە، ئۆزىمىزنىڭ كىتابلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان ئاتىلىشنى ئىشلەتتۇق- ئاپتور)

1- ئاددىي ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى "-دى" لىق، "- پ" لىق ۋە "- مىش"لىق بولۇپ، ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

▲"- دى" لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك| شەخس: دىم //- تىم، - دوم//- تۇم

تارى//ترى – دىم(تارىدىم)؛ ياد- دىم(ياندىم)؛ سورا – دىم(سورادىم)؛ بىل-دىم(بىلدىم)؛ اوتكار- دىم(ئۆتكەردىم)؛ بر- دىم(بەردىم)؛ دە-دىم(دەدىم)، دى- دىم(دېدىم)، اۋ- دىم (ئەتتىم)، ايت- دىم (ئېتىم)؛ كل- دىم (كەلدىم)، كىل- دىم (كېلدىم)؛ جىق- تىم (چىقتىم)؛ كت- تىم (كەتتىم)؛ كېت- تىم (كېتتىم)؛ تاب- تىم (تاپتىم)؛ تاف- تىم (تافتىم)؛ تور-دوم (تۇردۇم)؛ كور- دوم (كۆر- دوم (كۆردۇم)؛ چوك- توم (چۆكتۇم)؛ سوك- توم (سۆكتۇم)؛ اوش - توم (ئۇشتۇم). ۋ.ب.

من هم بىلە ياندىم و سىرام غە كىلدىم (مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كېلدىم). 294- ت ھە.

ملاقات اولوب سركذشتە ماھوالواقع نى بيان قىلدىم يكىرمە كون مقدارى آلدىدا توردوم (مۇلاقات ئولۇپ، سەرگۈزەشتەئى ماھۇۋالۋاقئ نى بەيان قىلدىم، يىگىرمە گۈن مقدارى ئالدىدا تۇردۇم). 294- ت ھە.

اقسوغە بىلە كىلدىم و اندين اوشطرفانغە باردىم (ئاقسۇغا بىللە كېلدىم ۋە ئاندىن ئۇشتۇرفانغا باردىم). 294- ت ھە.

بو يورت لار اتاليق غازى بدولت كا انتقال ايتكونجە اوشطرفان دا عمر

چوردوم (بۇ يۇرتلار ئاتالىق غازىي بەدەۋلەتكە ئىنتىقال ئېتكۈنچە يۈشۈرفاندا ئۆمر كەچۈردۈم). 294- ت هه.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - مادىم (- مادىم// - مەدىم)

ملا اخوندين هم فل المادىم (مولا ئاخۇندىن هەم فۇل ئالمادىم). 311- ت هه.

بو طريقه دا ينه بر پير مرشيدنى ايكنجى مرتبه كورمادىم و تافمادىم (بو تەرىقەدە يەنە بىر پىر – مۇرشىدنى ئىكىنچى مەرتەبە كۆرمەدىم ۋە تاپمادىم).؛ وصل يار بولدى ميسر قدرينى اه بيلمادىم، وصل بولماى جاودان فرقت كيلورنى بيلمادىم (ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمەدىم، ۋەسل بولماي، جاۋدان فۇرقەت كېلۈرنى بىلمەدىم). 342- ت هه.

Δ بىرلىك|| شەخس : - دينك // - تينك //- دونك//- تونك

ليكن بو فلدين تورت فل كم جيقتى نيمه قيلدينك (لاكىن بۇ فۇلدىن تۆرت فۇل كەم چىقتى، نېمە قىلدىڭ؟). 312- ت هه.

راستى نى ايتينك ديب پسند قيليب آدم قوشوب كاشغرغه آليب بارسونديب يولخرجى انعام قيلدى ("راستنى ئېيتتىڭ" دېپ پەسەند قىلىپ، "ئادەم قوشۇپ كاشغەرغە ئالىپ بارسۇن" دېپ، يولخەرجى ئىنئام قىلدى). 288- ت هه.

سين مندين نيمه يمانليق كوردونك... سين كورنمك ليك قيلدينك ديب... ("سېن مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ... سېن كورنەمەكلىك قىلدىڭ" دېپ...). 263- ت هه.

Δ بىرلىك ||| شەخس: - دى// تى

آل - دى (ئالدى)؛ جيقار- دى (چىقاردى)؛ اورلا- دى (ئۆرلەدى)؛ بر-دى (بەردى)؛ آش - تى (ئاشتى)؛ تارت - تى (تارتتى)؛ ياوقلاش - تى (ياۋۇقلاشتى)؛ سوزلاش - تى (سۆزلەشتى)؛ ايجتى (ئىچتى)؛ توت - تى

(تۇتتى)؛ سوق - تى (سوقتى). ۋ. ب.

اول باره كوزلارينى اويدوردي آندين همه نى يوق قيلدى (ئەۋۋەل بارە كۆزلەرىنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەمەنى يوق قىلدى). 275- ت ھە.

واقعا قابل كشى ايدى يايدى جنكى دا اوق دا اوچتي (ۋاقئەن قابىل كىشى ئىدى، يايدى جەڭدە ئوقدا ئۇچتى). 292- ت ھە.

محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم اسمان و زمين فريشتەلارى برلە قورقماى سوزلاشتي (مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەم ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتەلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى). 369- ت ھە.

Λ بولۇشسز شەكلى: - مادى (- مادى// - مەدى)

بو طريقه برله يكيرمه سكيز كون اوتى فتح ميسر بولمادي (بۇ تەرىقە بىرلە يىگىرمە سەكىز كۈن ئۆتتى، فەتھ مۇيەسسەر بولمادى)؛ صفيل غه و يا باشقا ايشقه قراغالى اصلا فرصت و ارام بولمادي (سەفىلغە ۋە يا باشقا ئىشقا قاراغالى ئەسلا فۇرسەت ۋە ئارام بولمادى). 269- ت ھە.

بو وقتغجه بو امانت نى ايزداب كشى كيلمادي (بۇ ۋەقتىغەچە بۇ ئەمانەتنى ئىزدەپ كىشى كېلمەدى). 286- ت ھە.

هيچ احدى غه ظلم تعدى نى روا و جايز كورمادي (ھېچ ئەھەدنىڭ زۇلۇم-تەئەددىنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەدى). 279- ت ھە.

Λ كۆپلۈك | شەخس: - دوق//- توق// - دولك// - تولك

بس بو طريقه برله تقرير قيلدوق (بەس، بۇ تەرىقە بىرلە تەقرىر قىلدۇق) 375- ت ھە؛ كوجانينك يولدوز باغ ديكان كنتى غه جيقتوق (كۇچانىڭ "يۇلدۇز باغ" دېگەن كەنتىغە چىقتۇق). 294- ت ھە؛ قر يولغون غه كيلدوك اقسو حاكمى سعيد بيك باش بولوب... جيقيب اوروشتى برابرليك قيلالماى قاجتوق ("قارا يۇلغون" غا كېلدۇك. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ باش بولۇپ... چىقىپ ئۇرۇشتى، بەرابەرلىك قىلالماي قاچتۇق). 294

ت هه.
اگر بو طایفه لار کوردوك دیب برکان سندلاری راست بولسه (ئەگەر بۇ تایفەلەر "کۆردۇك" دېپ بەرگەن سەنەدلەری راست بولسا...).370- ت هه.
ایمدی کیلدوك سوز بیانی غه و کلام دستانی غه (ئېمدی کېلدۇك سۆز بەیانغا ۋە کەلام دەستانغا). نەۋائي: 4- م ل.
خط برمابلا انسرادوك بیز نیجه نوبت خط بردوك اوزلاری خط برمابلا (خەت بەرمەپلا ئەنسىرەدۇك. بىز نېچە نەۋبەت خەت بەردۇك، ئۆزلەرى خەت بەرمەپلا). ق ت خ، 131- چ ت.
Δ بولۇشسز شەکلی: - مادوق// مادوك
بیزلار تکراردین اجتناب ایتیب علحده ذکرقیلمادوق (بىزلەر تەكراردىن ئىجتناب ئېتىپ، ئالاهىده زىكر قىلمادۇق). 373- ت هه.
Δ کۆپلۈك || شەخس: - دینکلار//- تینکلار
بو شهرلارنی نیمه اوجون بوزوب امبان دالویه جریکلارنی ضایع قیلدینکلار (بۇ شەهرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويه، چەرىكلەرنى زايىئ قىلدىڭلار؟) 305- ت هه.
اوچولان بر یردا اولتوروب کیشیغه ایتمایدورغان سرینکلارنی بربرینکلارغه ایتینك لار (ئۈچەۋلەن بىر يەردە ئولتۇرۇپ، كىشىغا ئەيتمايدۇرغان سىرىڭلارنى بىر- بىرىڭلارغا ئەيتىڭلار). ق ئه. 271- چ ت.
Δ کۆپلۈك |||شەخس: - دیلار (- دىلار//- دىلەر)// - تیلار(تىلار//تىلەر)
همه راحت و فراغت و عیش عشرت لارنی نیاز حاکم بیک و بلا چقه لاری برله کوردیلار(هەمە راهەت ۋە فەراغەت ۋە ئەيش- ئىشرەتلەرنى نىياز هاكىمبەگ ۋە بالا چاقالارى بىرلە كۆردىلەر)؛
جرّنده و پرّنده و حشی واهلی کل جاندارات لاردین مزکور باغ نینک ایچیکا بر جفت دین سولادیلار(چەررەندە ۋە پەررەندە، ۋەھشي ۋە ئەھلي

كۆللى جاندارلاردىن مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۈفتىدىن سولادىلار) 173- ت ھە.

Δبولۇشسىز شەكلى: - مادىلار (- مادىلار// - مەدىلەر)

شۇنداغ اولوغ ذو شوكت پادىشاھ عظىم نىنگ نمونە و نشانەلارىدىن قصە و حكايە دين باشقە بر نمونە و يادكار قالمادىلار (شۇنداغ ئۇلۇغ زۇ شەۋكەت پادىشاھى ئەزىمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانەلەرىدىن قىسسە ۋە ھىكايەدىن باشقا بىر نەمۇنە ۋە يادگار قالمادىلەر) 269- ت ھە.

ΔΔ بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، "- دىگىز// - تىگىز" قوشۇمچىسى || شەخس ھۆرمەت تۈرىدىن باشقا، || شەخس كۆپلۈك شەكلى ئۈچۈنمۇ قوللىنىلغان؛ ||| شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان "- لار" (- لار// -لەر) قوشۇمچىسى بولسا، كېيىنكى چاغلاردا كۆپلۈك ئۇقۇمىدىن تولا ||| شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ "پ " لىق قوشۇمچىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى:

بىرلىك | شەخس: - پىمن// - بىمن// - يىمىن// - وپىمن// - وبىمىن؛ -پىدورمن// - بىدورمىن// - يىبدورمن// - يىبدورمىن

دىدى بلبل دىياريمدىن كچىيمن، سنى دىيب گل نگاريمدىن كچىيمن. (بۇلبۇل دېدى: مەن سېنى دەپ يۇرت- دىيارىمدىن كەچتىم، گۈل- نىگارىمنىمۇ كەچتىم). خىرقەتىي: 338- ئۇ ك ن.

زليلى هيچ خزينه نظركا كلمايدور،

جواهرى يوقاتيمن انى سوراغيم بار.

(مەن زەلىلىي ھەرقانداق خەزىنىنى نەزەر- گۈزىرىمگە ئىلمايمەن. بىر جەۋھەرنى يوقاتتىم، شۇنى ئىزلەيمەن). زەلىلىي: 358- ئۇ ك ن.

كوروبمن مينك عقوبت آه كيم هجرينك ارا پنهان

(شاه، جۇدالىقىدا مىڭبىر مۇشەققەتنى ئىچىمدە تارتتىم). نىزامى: 462- ئۇ ك ن.

ياخشى ليق اميد توتوب تاريخ فتوبمىن يادكار (ياخشىلىق ئۈمىد قىلىپ تاريخ يازدىم، يادگار بولسۇن). م. سايرامى: 393- ت ھە.

Δ برلىك II شەخس: - پ سن// - ب سين// - يب سن// - يب سين، وبسن// - و بسين

يخشى باريب سين سلطان ويس نينك كونكلى نى آليب سين انى قاشينك غە كلتوروب انينك رأيى برلە عمل قيلغاى سين (ياخشى بارىپسىن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئالىپسىن. ئانى قاشىڭغا كەلتۈرۈپ، ئانىڭ رائىيى بىرلە ئەمەل قىلغايسىن). ب ن. 219- چ ت.

Δ برلىك III شەخس: - بدور// - يبدور، - بتور// - يبتور، - وبدور// - وبتور

الآن بو تاريخدا بر يوز اون سكز ياشقە باريب دور (ئۇ ھازىر بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا كىردى). 283- ت ھە.

حالا موندا كليب دور (ئۇ ھازىر مۇشۇ يەردە). 257- ت ھە.

مونونك ديك مى منكا ارمان بولوب تور،

كى دردىم اسرو بى درمان بولوب تور.

(مۇشۇنداق مەي ماڭا ئارمان بولدى، چۈنكى دەردىم ناھايىتىمۇ بىدەرمان بولدى (داۋالىغلى بولمايدىغان دەردىگە يەتتى))؛

ينە سن سيزين مونسيم غم بولوب تور،

كوزوم كا يورك قانى همدم بولوب تور.

(سەن بولمىغاچ مېنىڭ ئۈلپىتىم (مۇنىسىم) يەنە غەم بولدى، كۆز ياشلىرىمغا يۈرەك قېنىم ھەمدەم بولدى). نەۋائى: 280- ئۇ ك ن؛ 61- چ ت.

Δ كۆپلۈك I شەخس: -وب ميز// - يب ميز، ب بيز// - ب دور بيز// - ب تور بيز

ینه حری دیك آرسته شهری غه کلیب تور بیز کیم جمیع عیش و عشرت اسباب و آلاتی مکمل و مهیا و باری تکلف و تنعم اشیا و ادواتی اماده و پیدا (یه‌نه هرنه‌بك ئاره‌سته شه‌هرنغه که‌لپتۆریز (یه‌نه همرانته‌ك گۆزەل بر شه‌هه‌رگه که‌لدۆق) کیم، جه‌مئ ئه‌یشۆ ئیشره‌ت ئه‌سباب ۆه ئالاتی مۆکه‌ممل ۆد مۆهه‌ییا ۆه باری ته‌که‌للۆق ۆه ته‌ئه‌ننۆم ئه‌شیا ۆه ئه‌ده‌ۆاتی ئه‌ماده ۆه په‌یدا). ب ن. 205- چ ت.

∧ کۆپلۆك|| شه‌خس: - وب سیلار// - یب سیلار، - ب دور سیلار// - یب دور سیلار، - ب سیز// - ب سیزلار

بار- یب سیلار (بارپسله‌ر)؛ کلـ یبسیلار (که‌لپسله‌ر)؛ قالـ یب- سیلار (قالپسله‌ر)؛ تانو- ب سیلار (تانۆپسله‌ر)؛ باشلا- ب سیلار (باشلاپسله‌ر)؛ کور- وب سیلار (کۆرۆپسله‌ر)؛ یاز- یب دورسیلار (یازپدۆرسله‌ر)؛ کسـ یب تورسیلار (که‌سپتۆرسله‌ر)؛ سۆزلاشـ یب تورسیلار (سۆزله‌شپتۆرسله‌ر)؛ ایتیب- سیزلار (ئه‌یتپسزله‌ر)؛ بر- یب سیزلار (به‌رپسزله‌ر)، ۆ ب.

△ کۆپلۆك ||| شه‌خس: - ب دورلار// ب تورلار// - وب دورلار// - وب تورلار

نفحات الانس دا ذکر قیلیب دورلار («نه‌فه‌هاتۆلئۆنس» دا زیکر قلنپدۆرلار: بۆلار «نه‌فه‌هاتۆلئۆنس» دیگه‌ن کتابتا بایان قلنندی). 281- ت هه.

علمالار اتفاقی برله جمع بولوب ایتیب دورلار (ئۆله‌مالار ئنتنفاقی برله جه‌مئ بولۆپ، ئه‌یتپدۆرلار: ئالمالار برده‌ك قاراش بیله‌ن بایان قلدی). 382- ت هه.

△ " میش " (مش) لق قوشۆمچیلار بیله‌ن ئیپادیلننشی

چاغاتاي ئۆیغۆر تیلدا، ئاددي ئۆتکه‌ن زامانننك بر خیل شه‌کلی پیئل ئۆزیکنگه "میش" قوشۆلۆپ، ئاندن ئۆزنگغا یه‌نه "-دور// - تور" ئاساسیدکی

خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياكى ا، || شەخسته بىۋاسته شەخس ئالماشلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دنگ قىلمىش تور نوائى نى خمار،

انكا توتسون بر قدح ساقى غه دنك.

(دەنگ قىلمىشتۇر نەۋائىنى خۇمار، ئاڭا تۇتسۇن بىر قەدەھ ساقىيغا دەڭ. نەۋائىنى شاراپ خۇمارى تۇتتى، ساقىغا دەڭ. ئۇنىڭغا بىر قەدەھ تۇتسۇن). نەۋائى: 292- ئۇ ك ن.

گر تىرى برله سونكاك من طعمه قىلماس هم ايتينك،

كيم تىرى اسرو قاتىغ بولمىش سونكاك اسرو چوروك.

(گەر تىرى بىرله سۆڭەكمەن،تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىڭ، كىم تىرى ئەسرۇ قاتىغ بولمىش، سۆڭەك ئەسرۇ چۈرۈك: بىر تىرە، بىر سۆڭەك بولۇپ قالدىم، (تاشلاپ بەرسەڭ) ھەتتاكى ئىتىڭمۇ يىمەيدۇ. چۈنكى تىرەم بەك قېتىپ كەتتى، سۆڭىكىم بەكمۇ چىرىپ كەتتى). نەۋائى: 290- ئۇ ك ن.

توكاندى اشك گلگون امدى قالمىش زعفرانى يوز،

فلك ظلمى بدل قيلدى خزان برله بهاريمنى.

(تۆگەندى ئەشكى گۈلگۈن ئەمدى قالمىش زەئفرانى يۈز، فەلەك زۇلمى بەدەل قىلدى خەزان بىرله بەھارىمنى: قىپ- قىزىل ياشلىرىم تۆگەپ، زەپىران يۈزۈم قالدى. پەلەكنىڭ زۇلمى باھارىمنى خازانغا (غازاڭغا ، غازاڭ پەسلىگە، كۈزگە) ئايلاندۇرىۋەتتى). نەۋائى: 302- ئۇ ك ن.

2- ئالدىنقى ئۆتكەن زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولغان پېئىل ياكى پېئىل ئۇنسۇرىنىڭ ئاخىرىغا "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارەدىچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەپسىلي قىلىپ ئېيتقاندا

مۇنداق:

(1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى جۈملە خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ "پ" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارده‌مچىسى رولىدىكى "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاغ اوزره جيقيب ايردى تاماشا بيله شيرين،

كورگوزدى نوا ناله‌سيدين تيشه‌ء فرحاد.

(تاغ ئۈزره چىقىپ ئېردى تاماشا بىلە شىرىن، كۆرگۈزدى نەۋا نالەسىدىن تىشەئى فەرھاد: شىرىن سەيىر- تاماشا بىلەن تاغ ئۈستىگە چىققانىدى، فەرھادنىڭ (تاغ كېسىۋاتقان) پالتىسى نالە قىلىپ، ناۋا ياڭراتتى). زەللىي: 356- ئۇ ك ن.

كوكارتيب ايرديكيم حسنونك گلينى،

سينينك كوزونك دين اقان كى بولاقينك.

(كۆكەرتىپ ئېردىكىم ھۆسنۈڭ گۈلىنى،سېنىڭ كۆزۈڭدىن ئاققانكى بۇلاقنىڭ كۆزۈڭدىن بۇلاقتەك ئاققان ياشلىرىڭ ھۆسنۈڭ گۈلىنى ياشناتقانىدى). خىرقەتىي: 344- ئۇ ك ن.

اول فترت ته خانزاده بيكم محمد شيبانى خان غه توشوب ايدى بر اوغلى بوب ايدى خرّم شاه اتليق مقبول اوغلان ايدى بلخ ولايتى نى انكا بريب ايدى (ئول فەترەتتە،خانزادە بېگىم مۇھەممەد شەيبانى خانغا تۇشۇپ ئېدى (چۈشكەنىدى)، بىر ئوغلى بوپ ئېدى (بولغانىدى)، خۇررەم شاه ئاتلىق مەقبۇل ئوغلان ئېدى، بەلخ ۋىلايەتىنى ئاڭا بەرىپ ئېدى (بەرگەنىدى)). ب ن. 330- چ ت.

اخر چاغلاردا تاشكند و شاهروخيه ايليك دين جيقيب ايدى (كېينكى

چاغلاردا، تاشكەنت بىلەن شاھرۇخىيە قولىدىن كەتكەنىدى). ب ن. 69- چ ت.

بىناگاھ قىمىر محرم دىكان اوق جىقارىپ ايكان پىرَان اوتوب دور (بىناگاھ قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق چىقارىپ ئېكەن، پەرران ئۆتۈپدۇر: تۇيۇقسىزدىن، قەمبەر مەھرەم دېگەن ئوق چىقارغانىكەن، تەگمەي ئۆچۈپ كېتىپتۇ). 261- ت ھە.

(2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىل ئۈزىكىگە "- ميش" قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارده‌مچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

همول ايرديكى مقتون بولميش ايردى،

كوروب كوزگوده مجنون بولميش ايردى.

(ئىش شۇ ئىدىكى، ئۇ مەپتۇن بولغانىدى، ئەينەكتە كۆرۈپ مەجنۇن (سارالا) بولغانىدى).

انينك هجرينده خاقان اولميش ايردى كيجيك قارداشى خاقان بولميش ايردى (ئانىڭ ھىجرىنىدە خاقان ئۆلمىش ئېردى، كىچىك قارداشى خاقان بولمىش ئېردى: ئۇنىڭ جۇدالىقىدا، خاقان ئۆلگەنىدى، (ئورنىغا) ئىنىسى خاقان بولغانىدى). نەۋائىي: ف ش. 70- چ ت.

(3) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىل ئالدىنقى ئۆتكەن زامان شەكلى پېئىلنىڭ "غان" لىق سۈپەتداش شەكلىگە "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارده‌مچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بر مهيم اوجون كيرسام ينكى طهارت الغان ايكان طهارت سولارى بوروت مقال و قاش مقال لاريدا موزلاب قاليب دور (بىر مۇھىم ئۈچۈن كىرسەم، يانغى

تەھارەت ئالغان ئىكەن، تەھارەت سۈلارى بۇرۇت-ساقال ۋە قاش-مەقاللارنى مۈزلاپ قالىپدۇر)؛ نىياز حاكم بىك نىنك اط لارينى اخته قىلغان ايرميش (نىياز ھاكىم بېگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئېرمىش).257-، 289- ت ھ

(4) ئالدىنقى ئۆتكەن زامان ئۇقۇمى يەنە بەزىدە، پېئىلنىڭ "- ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە "- دور// - تور" شەكلىدىكى خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇش، ئارقىدىن ئۇنىڭغا يەنە "ايردى // ايدى، ايركان// ايكان، ايرميش// ايميش" ئۆتكەن زامان ھۆكۈم يارده‌مچىلىرىنى قوشۇش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىسى حيران ايدى فرحاد ايشيده،

كى كورمايدور ايردى طورين كيشيده.

(بەسى ھەيران ئېدى فەرھاد ئىشىدە،كى كۆرمەيدۇر ئېردى تەۋرىن كىشىدە.ئۇ فەرھادنىڭ ئىشلىرىغا بەكمۇ ھەيرانىدى، چۈنكى مۇنداق ھالەتنى باشقا ھېچقانداق بىر ئادەمدە كۆرۈپ باقمىغانىدى). نەۋائىي: ف ش. 70- ج ت.

كەلگۈسى زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەلگۈسى زامان ئۇقۇمى پېئىل ئۇزىكىگە "-ار" (-ئار//-ئەر)، "-ور" (-ئۇر//- ئۈر)ۋە «- ير"(ئىر) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، شۇنداقلا ا، || شەخسىتە ئۇنىڭغا يەنە شەخس ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

Λ بىرلىك ئىشەخس: -ارمن // -ارمين (-ئارمەن//-ئەرمەن//-ئارمىن//-ئەرمىن)، -ورمن (-ئۇرمەن//- ئۈرمىن) //-ورمين//- يرمن//- يرمين(- ئىرمەن// - ئىرمىن)

سعى ايتار زاهد منى جنت نينك اسكى باغينه،

من بارورمن مو يوزونك تك نو بهاريمدين يراق.

(سەئىي ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتتىك ئەسكى باغىنە، مەن بارۇرمەنمۇ يۇزۇكتەك نەۋ بەھارىمدىن يىراق). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

من كيلورمن (مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

آه اورارمن آه اورارمن آه لاريم تونقاى سنى،

كوز ياشيم دريا بولوب باليق لاريم يوتقاى سنى.

(ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن، ئاھلارىم تۇتقاي سەنى، كۆز ياشىم دەريا بولۇپ، بالىقلارىم يۇتقاي سەنى). - ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىن.

Δ بىرلىك II شەخس: -ارسن (-ئارسەن//- ئەرسەن)// - ارسين (-ئارسىن//-ئەرسىن)، ورسن//- ورسين، - يرسن//- يرسين (-ئۇرسەن//-ئۇرسىن، -ئىرسەن//- ئىرسىن)

كيلورسين (كېلۇرسىن)، كلورسن (كەلۇرسەن)، ايتارسن (ئەيتارسەن ياكى ئېتەرسەن)؛ يازارسن (يازارسەن)، يازارسين (يازارسىن)؛ الورسين (ئالۇرسىن)، تانورسين (تانۇرسىن)؛ الورسن (ئالۇرسەن)، كورورسن (كۆرۇرسەن)، كورارسين (كۆرەرسىن)، بارورسن (بارۇرسەن)، بيليرسين (بىلىرسىن)، بيلورسن (بىلۇرسەن)؛ كيرارسن (كىرەرسەن)، كيرورسين (كىرۇرسىن)، جيقارسن (چىقارسەن)، جيقارسين (چىقارسىن)...

Δ بىرلىك IIIشەخس: - ار //- ور //- ير (- ئار//- ئەر، - ئۇر//-ئۇر، ئىر)

سىي ايتار زاھىد منى جنت نينك اسكى باغينە،

(سەئىي ئېتەر زاھىد مەنى جەننەتنىك ئەسكى باغىنە،). ئاتايى: 178- ئۇ ك ن.

مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكى من كيلورمن (مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن). 261- ت ھە.

آرقەدين اونار آرقەكى بغداى دين اونار بغداى (ئارقادىن ئۇنەر ئارقاكى، بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي). 279- ت ھە.

△ كۆپلۈك | شەخس: - ارمیز //- ورمیز //- یرمیز (- ئارمىز//- ئەرمىز، -ئۇرمىز//- ئۇرمىز،ئىرمىز)

دشمن لار برله غزات قیلورمیز (دۈشمەنلەر بىرلە غەزات قىلۇرمىز). 261- ت هه.

كاشغرغه بارورمیز و ایم لارنی الورمیز و نیمه ایش بولغانی نی كورارمیز (كاشغەرغە بارۇرمىز ۋە ئايىملارنى ئالۇرمىز ۋە نىمە ئىش بولغانىنى كۆرەرمىز).

∧ كۆپلۈك || شەخس: - ارسیلار//- ورسیلار//- یرسیلار (ئارسىلەر//-ئەرسىلەر، ئۇرسىلەر،ئىرسىلەر)

كیتارسیلار (كېتەرسىلەر)، كلورسیلار (كەلۈرسىلەر)؛ كوراسیلار (كۆرەرسىلەر)؛ بارورسیلار (بارۇرسىلەر)؛ آلورسیلار (ئالۇرسىلەر)؛ ساتارسیلار (ساتارسىلەر)؛ بیلورسیلار (بىلۈرسىلەر)؛ كورگوزورسیلار (كۆرگۈزۈرسىلەر)، ۋ ب.

△ كۆپلۈك |||شەخس: - ارلار //- ورلار//- یرلار (-ئارلار//- ئەرلەر، ئۇرلار، ئىرلەر)

تكیه قیلمه ای عزیز لار دولت یلدام غه،
باش یانینكدین پات الورلار دولت اقبال نی.
یتقوزوب جسم لطیفینكنی بو تیره خاك اوزه،
یوق اتیب صولت حشم نی بس قیلورلار نای نی.

(تەكىيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتى يەلدامغا، باش يانىڭدىن پات ئالۇرلار دەۋلەت- ئىقبالنى؛ ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىرە خاك ئۈزە، يوق ئەتىپ سەۋلەت- ھەشەمنى بەس قىلۇرلار نايىنى). م. سايرامىي: 259- ت ھ.

كەڭ زامانىنىڭ ھېكايە شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زامانىنىڭ ھېكايە شەكلى كەڭ زامان

ئەتىشىنىڭ ئاخىرىغا "ايردى// ايدى" ھۆكۈم يارده‌مچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

Δ بىرلىك I شەخس: - ار + ايرديم// - ايديم (- ئار// - ئەر + ئېردىم// ئېدىم)، ور+ ايرديم (- ئۇر// - ئۈر+ ئېردىم)، ير+ ايرديم (- ئىر+ ئېردىم)، ر+ ايرديم (- ر+ ئېردىم)

من كمينه دليم برله ايتور ايديم كيم مبادا دشمن كيلسه جان محافظتى دا ئىسى دابان و قراولدين آشيب كيتار ايكانسيز دير ايرديم (مەن كەمىنە دىلىم برله ئەيتۇر ئېدىمكىم، مەبادا دۇشمەن كېلسە، جان مۇھافەزەتىدە، قايىسى دابان ۋە قايىسى قاراۋۇلدىن ئاشىپ كېتەر ئېكەنسىز دېر ئېردىم). 290- ت ھ.

Δ بىرلىك II شەخس: - ار + ايردينك// ايدينك، - ور + ايردينك// ايردينك، - ر+ ايردينك// ايدينك

مبادا الار كلمسه‌لار يا سن بارور ايردينك ياكه من بارور ايرديم (مەبادا ئالار كەلمەسەلەر، يا سەن بارۇر ئېردىڭ ياكى مەن بارۇر ئېردىم).

Δ بىرلىك III شەخس: - ار+ ايردى// ايدى، ور+ ايردى// ايدى، ر+ ايردى// ايدى

اوزلاريكا ملاقات قيليب سورار ايديكيم بو مزار شريق نينك فيضى فتوح لارى قيداغراق ايكان (ئۆزلەرىگە مۇلاقات قىلىپ، سورار ئېدىكىم، بۇ مەزارى شەرىفنىڭ فەيز- فۇتۇھلارى قايداغراق ئېكەن؟). 277- ت ھ.

حجره غه ايم لارنى سولاب كشيلارغه كورساتماى اليب يورور ايدى (ھۇجرىغا ئايىملارنى سولاپ، كىشىلەرغە كۆرسەتمەي ئالىپ يۈرۈر ئېدى). 257- ت ھ.

ھر كوندا نيجه طغار اشليق پرنده جاندارغه ساجيب برور ايدى (ھەر كۈندە نېچە تاغار ئاشلىق پەررەندە جاندارغا ساچىپ بەرۈر ئېدى). 273- ت ھ.

یته قسم زبان نی بیلور ایدی و ألته طایفه لار خط لاربنی قتور ایدی و اوقور ایدی (یەته قسم زەباننی بىلۈر ئېدى ۋە ئالته تايىفەلەر خەتلەرنى قۇتۇر ئېدى ۋە ئوقۇر ئېدى). 288- ت هه.

بر غزات قیلیب اولسام دیب یغلاب کوزلاریدین آب نیساندیك قطرلار قطرلان یاشلارینی توکار ایدی ("بىر غەزات قىلىپ ئۆلسەم" دېپ يىغلاپ، كۆزلەردىن ئابى نىيساندىك قەترلان- قەترلان ياشلارنى تۆكەر ئېدى). 290- ت هه.

△ کۆپلۈك || شەخس: - ار+ ایردینکلار// ایدینکلار، - ور+ ایردینکلار// ایدینکلار، - ر+ ایردینکلار

روبرو بولور ایردینکلار مبادا برابرلیك قیلالماسانکلار قاچیب کیلور ایردینکلار (... روبەرو بولۇر ئېردىنگلار، مەبادا بەرابەرلىك قىلالماساڭلار، قاچىپ كېلۈر ئېردىنگلار).

△ کۆپلۈك |||شەخس: - ار+ ایردیلار// ایدیلار، - ور+ ایردیلار// ایدیلار، -ر+ ایردیلار// ایدیلار

اوقوغوجی لارغه و ناظرلار کوزلاریکا روشن و ضیا و دل کونکول لارغه فرح افزالیق بخشیش و عطا قیلور ایردیلار (ئوقۇغۇچىلارغا ۋە نازىرلار كۆزلەرىگە رەۋشەن ۋە زىيا ۋە دىل- كۆڭۈللەرغە فەرەھەفزالىق بەخشىش ۋە ئەتا قىلۇر ئېردىلار). 290- ت هه.

کەڭ زامانىنك رىۋايەت شەكلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭ زامانىنك رىۋايەت شەكلى "- ار// - ور" لۇق سۈپەتداشقا "ایرکان// ایکان، ایرمیش// ایمیش" هۆكۈم يارده‌مچىلىرىنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سیاست نی اوزلاریغه لازم و روا کورماسه‌لار فقرالار رفاهیتی و اسایشی حاصل اولمای یورت لار تفرقه و هلاکت کا یوز قویار ایکان (سىياسەتنى

لۇزلەرىغە لازىم ۋە رەۋۋا كۆرمەسەلەر، قۇقەرالار رەفاھىيەتتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي، يۇرتلار تەفرىقە ۋە ھەلاكەتكە يۇز قويار ئىكەن). 259- ت ھە.

فرغانە ولايتى نينك ادم لارى فعل اطوارى ايغير اطنى يخشى كورار ايكان اخته اط غه كم دين كم سوارە بولور ايكان (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى نىڭ- ئەتۋارى ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرەر ئىكەن، ئاختا ئاتقا كەمدىن كەم سەۋارى بولۇر ئىكەن). 257- ت ھە.

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غه يوز كلتور كانيدا اوّل بارە پادشاه اولوغ لارنينك فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا رعيه بلكه سپاه و خدام لار وضع اوضاع لارى هم باشقجه بولور ايكان (ھاسىلۇل- كەلام، دەۋلەت ئىقبال زەۋالغا يۇز كەلتۇرگەندە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ نىڭ-خۇيلارى يۇتكەلىپ قالۇر ئىكەن؛ ئۇقەرا-رەئىييە بەلكى سپاھ ۋە خۇددامىلار ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئىكەن). 258- ت ھە.

ديوان بيكى آگاه بولوب ايتيب دوركيم اوزلارى همه لار برله برابر و يكسان كوروشور ايكانلار بر اولوغ نينك خدمتى دا بولماس ايكانلار بو ايشلارى اوبدان ايماس ديب اعتراضى نما ديكان (دىۋان بېگى ئاگاھ بولۇپ، ئەيتىپدۇركىم "ئۆزلەرى ھەمەلەر بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان كۆرۈشۈر ئىكەنلەر، بىر ئۇلۇغنىڭ خىزمەتىدە بولماس ئىكەنلەر، بۇ ئىشلارى ئوبدان ئېمەس" دېپ، ئىشرازنەما دېگەن). 271- ت ھە.

خاقان اهلى بو يته شهر نى نن لو باچنك ديدورلار جانوب طرفيداكى سكيز شهر ديكان بولور ايميش (خاقان ئەھلى بۇ يەتە شەھرنى "نەنلۇ باچىلار" دەيدۇرلار، "جانۇب تەرەفدەكى سەكىز شەھر" دېگەن بولۇر ئىمىش). 327- ت ھە.

هازىرقى زامان- كېلەر زامان

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، هازىرقى زامان- كېلەر (كېلەچەك) زامان ئۇقۇمى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ:

(1) هازىرقى زامان- كېلەر زامانىنىڭ بىر خىل شەكلى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە، I، II شەخس ئالماشلىرىنى بېۋاستە قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ هالدا، بەزىدە شەخس ئالمىشىدىن بۇرۇن "- دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. III شەخسته بولسا، "ئا" لىق رەۋىشداشقا بېۋاستە "- دور // - تور" خەۋەر قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. ئالايلۇق:

△ بىرلىك I شەخس: - امن (- ئامەن// - ئەمەن). - امين (-ئامىن //-ئەمىن)

خاقان لشكرى برله اوراشامن مرالباشيغه اوت بوغوز اوند كرنج لار مانكدورونك (خاقان لەشكەرى برله ئۇراشامەن، مارالباشغا ئوت- بوغۇز، ئۇند- گۇرۇنجلەر ماڭدۇرۇڭ). 304- ت هه.

اوز يورتيمغه كيتامن (ئۆز يۇرتىمغا كېتەمەن). 306- ت هه.

بو ايش نينك راستينى تحقيق لب كوركالى كشى تيلايمن (بۇ ئىشنىڭ راستىنى تەھقىقلەپ كۆرگەلى كىشى تىلەيمەن). 311- ت هه.

مسافران ختن دين دعا تيلەى دورمن،

عدم يوليدا نه توشه نه بر اولاغيم بار.

(مۇساپىرانى خوتەندىن دۇئا تىلەيدۇرمەن. ئەدەم (يوقلۇق) يولدا نە تۆشە، نە بىر ئۇلاغىم بار). زەلىلى: 358- ئۇ ك ن.

گر فلك اولتورسه يوز قتله منى هيچ باك ايماس،

بو اولوم دوركيم اولەدورمن نگاريم دين يراق.

(گەر فەلەك ئۆلتۈرسەيۇز قاتلا مەنى ھېچ باك ئېمەس. بۇ ئۆلۈمدۇركىم، ئۆلەدۇرمەن نىگارىمدىن يىراق). ئاتايى: 180- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك II شەخس: - ىاسن// - ىاسين

كوچولە ايشك يوقالغانغا مونجە فريشان بولاسن (كۇچۇك ئېشەك يوقالغانغا مۇنچە ئەرىشان بولا سەن). 341- ت ھە.

اگر بولارغە قراسنك قورقوب قاجيب كيتاسين (ئەگەر بۇلارغا قاراساڭ،قورقۇپ قاچىپ كېتەسىن). 369- ت ھە.

جمال و حسنونكە سوز يوق وفا كرك بولسە،

منى خود اولتورەدورسن روا كرك بولسە.

(جەمالۇ ھۆسنۇڭە سۆز يوق،ۋەفا كەرەك بولسا، مەنى خۇد ئۆلتۈرەدۇرسەن، رەۋا كەرەك بولسا). لۇنغمي: 230- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك |||شەخس: - ىادور// - ى دور

بولارنينك علم لارى بركاتيدين نور كسب ايتادور (بۇلارنىڭ ئىلملەرى بەرەكاتىدىن نۇر كەسب ئېتەدۇر). 384- ت ھە.

دريادين بالىغ صيد قيليب طعمە لقمە قيلادور و قوروتوب قاق قيليب بلكە تالقان قيليب بيدور و قموش دين كفە اوى قيليب اولتورادور (دەريادىن بالىغ سەيد قىلىپ، تۆئمە ۋە لوقما قىلادور ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىپ، بەلكى تالقان قىلىپ يەيدۇر ۋە قامۇشدىن كەففە ئۆي قىلىپ ئولتۇرادۇر). 388- ت ھە.

خاتون بالالارى برلە اسيغ قوم اراسيغە كريب ياتادور (خاتۇن- بالالارى بىرلە ئىسىغ قۇم ئاراسىغا كىرىپ ياتادۇر). 389- ت ھە.

جيقسام كوچەغە اول شاه سواريم كيلادور،

گل غنجە سيديك لالەعزاريم كيلادور.

(چىقسام كوچاغا ئول شاھ سەۋارىم كېلەدۇر، گۇل غۇنچەسدىك لالە ئىزارىم كېلەدۇر). گۇمنام: 518- ئۇ ك ن.

Δ كۆپلۈك | شەخس: - ىامىز// ى دوريز

اى ئعيان لار بولاق اوستيدين اوزونكلارنى بر طرفيكا الينكلار پيغمبر اخر

زمان نینك بارگاه لارینی تیکامیز (ئەي، سۆئبانلارا بۆلاق ئۆستىدىن ئۆزۆڭلارنی بىر تەرەفگە ئالىڭلار، پەيغەمبەرى ئاخىر زەماننىڭ بارگاھلارىنى تىكەمىز). 344- ت ھە.

اونكدين سولغه و سولدين اونكغه اوزيميز اويروب قويامیز (ئوڭدىن سولغاۋۇ سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۈپ قويامىز). 368- ت ھە. يخشى اقبال تيلەى دور بيز (ياخشى ئىقبال تىلەيدۇربىز).

△ كۆپلۈك || شەخس: - ماسيلار// - ماسيلەر، - ماسيزلار

اقسودين اۋل باره كورلاغه باراسيلار اندين طرفان غه باراسيلار (ئاقسۇدىن ئەۋۋەل بارە كورلاغا باراسىلەر، ئاندىن تۇرفانغا باراسىلەر):

بر نيجه اى سونكرا يول غه روان بولاسيزلار (بىر نىچە ئاي سوڭرا يولغا رەۋان بولاسىزلەر). ق ت خ.

∧ كۆپلۈك ||| شەخس: - مادورلار

تورت بيش ايليق مضافات لاردين نذر و هديەلار بيلان كليب زيارت لار قيليب ينادورلار زيارت غه باركان آدم لاركا شيخ لار دليل بولوب نيجه قسم هنر و حيله لار برله ايتادورلاركيم بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قيلادور (تۆرت- بىش ئايلىق مۇزافاتلاردىن نەزىر ۋە ھەدىيەلەر بىلەن كەلىپ، زىيارەت قىلىپ يانادۇرلار؛ زىيارەتغە بارگان ئادەملەرگە شەيخلەر دەلىل بولۇپ، نىچە قىسىم ھۈنەر ۋە ھىيلەلەر بىرلە ئەيتادۇرلاركىم، "بۇ يەردە ئاتدىن تۈشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر"). 348-، 349- ت ھە.

قوت شجاعت لاريميز برله شهر آلدوق ديب اوزلاريكا سند و اعتماد قيلادورلار ("قۇۋۋەت ۋە شۇجائەتلەرىمىز بىرلە شەھەر ئالدۇق" دىپ، ئۆزلەرىگە سەنەد ۋە ئىشتىماد قىلادۇرلار). 309- ت ھە.

△△ بۇ تۇرنىڭ بولۇشىنى شەكلى پىئىل ئۆزىگە

مەسىلەپ "-مای" قوشۇمچىسىنى قوشۇش، ئارقىدىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قوشۇمچە ۋە يارده‌مچىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چهار پای لاری تولا بر یردا استقامت قیلمایدور كونكلی خواهیش قیلغان یەرگە چهار پای لارینی حیداب كیتادور (چەهار پایلاری تولا، بىر يەردە ئىستقامەت قىلمايدۇر، كۆڭلى خاهىش قىلغان يەرغە چەهار پايلارىنى ھەيدەپ كېتەدۇر). 388- ت ھە.

ملك خارجیدا گر كورمایدورور بیز،

سنینك دیك خود بشر كورمایدورور بیز .

(مەلەك خارجىدا گەر كۆرمەيدۇرۇربىز، سەنسىدىك خۇدبەشەر كۆرمەيدۇرۇربىز). نەۋائى: چ د.

(2) ھازىرقى زامان- كېيىنەر زامانىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە مەسىلەپتە "- غای// - قای// - كای" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئارقىدىن يەنە ا، || شەخسىتە شەخس ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ||| شەخسىتە بولسا، ھېچبىر قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

اكر اوجماق برسه تنكری سنسیز،

دیكای من بیزكا یتی سكیز اوجماق.

(ئەگەر ئۇچماق (جەننەت) بەرسە تەڭرى سەنسىز ، دېگەيمەن بىزگە يەتتى سەكىز ئۇچماق). 178- ئۇ ك ن.

پادشاه ذوی الاقتدار و صاحب العنان و اعتبار لارنینك كارو بارلاریغه سینك نیمه مناسبت لارینك بارکیم اعتراضی قیلیب زبان درازلیق قیلغای سین و نه لایقت جیلیك لارینك بارکیم بو طریقه جرءت قیلغای سین (پادىشاھى زۇلئىقتدار ۋە ساھىبۇلئىنان ۋە ئىشتىبارلارنىڭ كارۇبارلارىغا سەنىڭ نىمە مۇناسىبەتلەرىڭ بارىكىم، ئىشتىراز قىلىپ، زەباندرازلىق قىلغايسىن ۋە نەلايىقەتچىلىكلەرىڭ بارىكىم، بۇ تەرىقە جۇرئەت قىلغايسىن).308-، 309- ت ھە

بولسه ایکیمیزنینك یوزی عکسی سودا پیدا،

اول سو نه طرف بارسا أجیلغای گل رعنا.

(بولسا ئىكىمىزنىڭ يۈزى ئەكسى سۈدا پەيدا، ئول سۇ نە تەرەف بارسا ئاچىلغاي گۈلى رەئنا). نەۋائىي: 268- ئۇ ك ن.

بو طریقه دا کته و زور قامت لیك ادم لارغه کنکرو اولوغ موضعه لازم دورکه اندا مکان توتقای و انینك ایجیکا سیغای (بۇ تەرىقەدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرغە كەڭرۇ- ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي). 365- ت ھە.

٨٨ بۇ تۇرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پىئىل ئۇزىكىگە دەسلەپ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان "- ما" (- ما// - مە) نى قوشۇش، ئاندىن، ئۇنىڭغا "-غاى// - قاى// - كاى" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

کیرماکای من جنت الماوی غه دلبر بولماسه،

شیشه پوشی توشماکای دریاغه کوهر بولماسه.

(كىرمەگەيمەن جەننەتۋل- مەئۋاغا دىلبەر بولماسا، شىشەپۇشى (غەۋۋاس) تۇشمەگەي دەرياغا گەۋھەر بولماسا). زەلىلي: 350- ئۇ ك ن.

برلاری نینك ایشك لاریدین باشقه ایشك کا اصلا بارماغایمن (بىرلەرنىڭ ئىشكىلەرىدىن باشقا ئىشككە ئەسلا بارماغايمەن). 271- ت ھە.

(3) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ھازىرقى زامان – كېلەر زامانىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى "غۇ" لۇق سۈپەتداشقا ا، II شەخسته شەخس ئالماشلىرى بىۋاسىتە قوشۇلۇپ، III شەخسته بولسا، "سى" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تولون آی دیك جمالیغه کونکول قید بولدی حالیغه.

قچان یتکوم وصالیغه کونکولنی آلدی اول مکار.

(تولۇن ئايدىك جەمالىغە، كۆڭۈل قەيد بولدى ھالىغا، قاچان يەتكۈم ‹ يىتىمەن › ۋىسالىغا، كۆڭۈلنى ئالدى ئول مەككار). نەۋبەتىي:414- ئۇ ك ن.

تانكلا نيتكوم دور سنينك آلدينكدا قل لوق قيلماديم،

مينك خجالت كا ساليب مندين گوريزان ايلادينك.

(تاڭلا نىتكۈم ‹ قىيامەت كۈنى قانداق قىلىمەن› دۇر سەنىڭ ئالدىڭدا تۇللۇق قىلمادىم، مىڭ خجالەتكە سالىپ، مەندىن گۈرىزان ئەيلەدىڭ). ئا. نىزارىي: 452- ئۇ ك ن

بو كون بارغوم دورور جون كه بولورمن و صل ياريم غه،

فلك باقمانك بو بقاسيز منزليده يوق و باريم غه.

(بۇ كۈن بارغۇم ‹ بارىمەن) دۇرۇر چۈن كى بولۇرمەن ۋەسل يارىمغا، فەلەك باقماڭ بۇ بەقاسىز مەنزىلدە يوقۇ بارىمغا). نىزارىي: 454- ئۇ ك ن.

يانيب موندين چين شهريغه ييتكونك،

همول كوزگونى كورماك ميل اينكونك.

(بۇ يەردىن يېنىپ، چىن شەھرىغە يېتىپ بارىسەن، ھېلىقى ئەينەكنى كۆرۈشنى خاھلايسەن)؛ نەۋائىي: ق ش. 65- چ ت.

ينا هر نيجه باقسانك كورماكونك هيچ،

ايشينك سر رشته‌سيغه توشكوسى بيچ.

(يەنە ھەر نېچە باقساڭ، كۆرمەگۈڭ ھېچ، ئىشىڭ سەررىشتەسىغە تۇشكۇسى يېچ: ھەرقانچە قارىساڭمۇ ئۇنى مۇتلەق كۆرەلمەيسەن؛ ‹بۇنىڭ بىلەن› ئىشىڭنىڭ باغ يىپىغا چىگىشلىك چاپلىشىدۇ). نەۋائىي: ق ش. 65- چ ت.

نيجه كون قيلغوميز دور عزم دريا (نېچە كۈن قىلغۇمىزدۇر ئەزمى دەريا: بزنەچچە كۈن دېڭىزدا يۈرىمىز). نەۋائىي: ق ش.

ΔΔ بۇ يەردە، شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىڭ زۆرۈرىيىتى بارىكى، چاغاتاي لۇيغۇر تىلىدىكى بەزەن قوليازمىلاردا، ھازىرقى زامان- كېيىنكى زامان ئۇقۇمى |

شەخسته، پېئىلنىڭ كەڭ زامان سۈپەتداش("ئار" لىق سۈپەتداش) شەكلىگە "-ئەم" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شب هجران ايرور ياد ايلارم رخسارەء ماهيم،

چو اژدهای آتش دود سالور هربيشەكا اهيم.

(شەبى ھىجران ئېرۇر ياد ئەيلەرەم رۇخسارەئى ماھىم، چۇ ئەژدەھايى ئاتەش دۇد سالۇر ھەر بىشەگە ئاھىم: ھىجران كېچىسى ئاي يۇزلۇك يارنىڭ ياد قىلىمەن بۇ چاغدا، چەككەن ئاھىم ئوت ئەجدىھاسى بولۇپ، جاڭگالغا دۇت سالىدۇ). زەلىلىي: 382- ئۇ ك ن.

باشينك كيتار ديماگيل قورقوتوب منى زاهد،

محبت اهلى نى ايستارم تا آياغيم بار.

(باشىڭ كېتەر دېمەگىل قورقۇتۇپ مەنى زاھىد، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىستەرەم تا ئاياغىم بار: ئەي سوپى، «كاللاڭ كېتىدۇ» دەپ مېنى قورقۇتما، پۇتۇملا بولىدىكەن مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزلەيمەن) زەلىلىي: 358- ئۇ ك ن.

ΔΔ ئۇندىن باشقا، بىرلىك | شەخسىتكى ھازىرقى زامان- كېلەر زامان پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى يەنە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدە شەكلىدە ئۇچرايدۇ:

بىرسى، پېئىل ئۇزىكىگە "- مان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز بىرلىك | شەخس ھازىرقى زامان – كېلەر زامان ئۇقۇمى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كونكلوم يوزين جبر ايله چون سندين اويورمان،

آخر بو نيجه جبر و ستم دور منكا ای دوست.

(كۆڭلۈم يۈزىن جەبر ئىلە چۇن سەندىن ئۆيۈرمان، ئاخىر بۇ نېچە جەبرۇ سىتەمدۇر ماڭا ئى دوست: "جاپا چەكتىم" دەپ، سەندىن ھەرگىز يۈز

ئۇزۇمەيمەن. بۇ جەۋر- زۇلمۇڭ ماڭا ھېچ گەپ ئەمەس، ئى دوست). ئاتايى:
164- ئۇ ك ن.

ئادم غە سنى ئوخشاتا بىلمان كى پرى سن،

نارتك يانكا قينك باغ ارم دور منكا اى دوست.

(ئادەمغە ئوخشاتا بىلمانكى، پەرىسەن، نارتەك ياڭاقىك باغى ئىرەمدۇر ماڭا، ئى دوست: مەن سېنى ئىنسانغا ئوخشتالمايمەنكى، سەن بىر پەرىسەن. ئانارەدەك مەڭزىڭ مەن ئۇچۇن ئىرەم باغى (جەننەت) دۇر، ئى دوست).

يۇقىرقى ئەسەر.

قويمان ايلكيم دين آياق (قويمان ئىلكىمدىن ئاياق: قولۇمدىن قاچىنى قويمايمەن)؛ ييركا باش چالمان (ييرگە باش چالمان: بېشىمنى يەرگە ئۇرمايمەن). ب ن. 67- چ ت.

ھركيز اونوتمان انى (ھەرگىز ئۇنۇتمان ئانى: ئۇنى ھەرگىز ئۇنۇتمايمەن). نەۋائى: چ د. 67- چ ت.

يەنە بىرسى، بەزدن قوليازملاردا، بولۇشسز بىرلىك| شەخسىتكى ھازىرقى زامان- كېيىنكى زامان ئۇقۇمى خۇددى ھازىرقى زامان تۇرىكىيە تۇرىكچىسىگە ئوخشاشلا، پېشل ئۇزىنكىگە "- مام" (- مام//- مەم) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كوزونك بالاسى بيلان جانغە تكدى سكاكى،

داغى نە قيلغۇسى بيلمام بو مكارە.

(كۆزۈڭ بەلاسى بىلەن جانغا تەگدى سەككاكى، داغى نە قىلغۇسى بىلمەم بۇ مەككارە. كۆزۈڭنىڭ بالاسى سەككاكىنىڭ جېنىغا تەگدى. بۇ مەككارە يار مۇشۇنداق قىلىۋېرىپ ئاخىرىدا نېمە قىلماقچىكىن بىلمەيمەن). 200- ئۇ ك ن.

نیجوك تاش دور سنینك باغرینك بیالمام،

انکا تأثیر ایماستور سوز گدازیم.

(نیچۆك تاشدۆر سەنىك باغرىك بىلەلمەم، ئاڭا تەئسىر ئىمەستۇر سۆزى گۆدازىم: سىنىك يۇرىكىك نىمە ئۇچۇن تاش، بۇنى بىلمەيمەن. ئۇنىڭغا كۆيدۇرگۈچى سۆزلىرىم ھىچ تەسىر قىلىدىغاندەك ئەمەس) خىرقەتىي: 340. ئۇ ك ن.

ئە. پىئىلنىك مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پىئىللارنىك مەيل- رايلىق خەۋەر شەكىللىرى ئۆز ئىچىدىن، "شەرت مەيلى"، "ئارزۇ- تىلەك مەيلى"، "بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى"، "«پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى" ۋە "زۆرۇرىيەت- كېرەكلىك مەيلى" دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

شەرت مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر رولىدىكى پىئىلنىك شەرت مەيلى شەكلى پىئىل ئۆزىگە «- سا// - سە» قوشۇمچىسىنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ا، || شەخسىتە بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پىئىللارنىك بۇ خىل شەرت مەيلىدە، جۈملىدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتنىك ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان شەرت ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل شەرت مەيلىدىكى جۈملىلەر ئادەتتە، "ئەگەر" ۋە "گەر" بىلەن باشلانغان ياكى "ئەگەر" يارىدەمچى سۆزنى تەلەپ قىلىدىغان جۈملىلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

بولسا ایکی میزنینك یوزی عکسی سودا پیدا،

اول سو نه طرف بارسا آچیلغای گل رعنا.

(ئەگەر ئىككىمىزنىك شولىسى سۇغا چۈشسە، ئۇ سۇ قايىسى تەرەپكە بارسا، (شۇ تەرەپتە) چىرايلىق گۈل ئېچىلىدۇ). 268- ئۇ ك ن (بىرلىك ||| شەخس)

بو ایشنی سهل کوروب تغافل قیلسام انا فانا زیاده واضافه بولوب... ظلم چیرغه عاید بولغوسیدور (بۇ ئىشنى سەھل كۆرۈپ، تەغافۇل قىلسام، ئانەن ئەقانەن زىيادە ۋە ئىزافە بولۇپ... زۇلۇم- جەبرغە ئايىد بولغۇسىدۇر: ئەگەر بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، غەپلەتتە قالسام، (ئۇ) كۈندىن – كۈنگە ئەدەپ كېتىپ... جەۋر- زۇلۇمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ). 315- ت هه. (برلىك ا شەخس)

مبادا حق غه بویون سونسام سین بو یردین حج کا بارسانك فضلی بولمایدور (مەبادا ھەقغە بويۇن سۇنسام، سېن بۇ يەردىن ھەجگە بارساڭ، فەزلى بولمايدۇر)؛ (برلىك ا، II شەخس)

اوز فلونك برله حج قیلسانك بولادور (ئۆز فۇلۇڭ بىرلە ھەج قىلساڭ، بولادۇر). 286- ت هه. (برلىك II شەخس)

انسان اکر اچسه تلبیس غه آغیز،

بیچاره بولور ابلیس لعین بی تمیز.

(ئىنسان ئەگەر ئاچسا، تەلبىسغە ئاغىز، بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز: ئىنسان ئەگەر ئۆزىنى بۇزۇپ، ئالدامچىلىق، كازىزاپلىق ئېغىزىنى ئېچىۋەتسە، لەنىتى شەيتان ئىبلىسمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ). 277- ت هه. (برلىك III شەخس)

خداونده کریم بیلدورسا بیلادور (خۇداۋەندى كەرىم بىلدۇرسە، بىلەدۇر: ئۇلۇغ ئاللاھ بىلدۇرسە، بىلىدۇ). (برلىك III شەخس) 374- ت هه.

اکر ایکی قناتی نی یایسه زمین یوزیکا اصلا کون توشماس ایدی (ئەگەر ئىكى قاناتىنى يايسا، زەمىن يۈزىگە ئەسلا كۈن تۈشمەس ئېدى). 369- ت هه. (برلىك III شەخس)

اوشبو نرق دا فل کموش برساك فقرالار غا وبال بولمام دور (ئۇشبۇ نەرقدە فۇل- كۈمۈش بەرسەك، فۇقەرالارغا ۋەبال بولمامدۇر؟) (كۆپلۈك I شەخس) .

305- ت هه.

بو فراکنده سوزوم دا کورسانکیز نقصان نی،

رحم ایتب اصلاح برینك جونکه من بو حالدا من.

(بۇ فەراكەندە سۆزۇمدە كۆرسەتمىز نۇقسانىنى، رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىلگ، چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن). م. سايرامي: 394- ت هه. (كۆپلۈك II شەخس)

بعضه لارنینك اعتقادی بو کیم حج که بارماقدین عاجز کیلسه‌لار اوشبو اصحاب الکهف نی بر مرتبه زیارت قیلسه‌لار یرم حج ادا تافادور دیب عقیده قیلادور (بەئزەلەرنىڭ ئىتتىقادى بۇ كىم، ھەجگە بارماقدىن ئاجىز كېلىسەلەر، ئۇشبۇ "ئەسھابۇل- كەھف" نى بىر مەرتەبە زىيارەت قىلسالار، "يارىم ھەج ئادا تافادور " دېپ ئەقىدە قىلادۇر). 349- ت هه. (كۆپلۈك III شەخس).

ΔΔ بۇ تۈرنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۇزىكىگە دەسلەپتە بولۇشسزلىق قوشۇمچىسى "- ما " نى قوشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە "- سا " (-سا// -سە) شەرت مەيىل قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

علامت و نشانه‌لاری بولماسا اوتوز قرق ییل بر طرف غه باریب کلیب مذکور قبری نی تعین و جزم قیلیب بیلالمایدور (ئەلامەت ۋە نىشانەلەرى بولماسا، ئوتۇز- قىرق يىل بىر تەرەفغە بارىپ كەلىپ، مەزكۇر قەبرىنى تەئىين ۋە جەزم قىلىپ بىلەلمەيدۇر). 357- ت هه.

ئارزۇ- تىلەك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ ئارزۇ- تىلەك مەيلى ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) پېئىل ئۇزىكىگە " - سا// - سە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش، I، II شەخسنى بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى "- م، نك، ق// ك " لارنى قوشۇش ئارقىلىق؛ ئارزۇ- تىلەك مەيللىك خەۋەر شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

Δ بىرلىك | شەخس: - سام// - سەم

ايمدى جيقيب كتسام ديب عريضه معلوم قيلدى (ئىمدى چىقىپ كەتسەم، دىپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى: ئەمدى چىقىپ كەتسەم، دەپ ئىلتماس قىلدى). 289- ت هه.

خاطر يمغه يتكوروب جواب نى برسام ديكانيمدا جوابى نى برگيل ديب جواب بردى (خاتىرىمغا يەتكۈرۈپ جەۋابنى بەرسەم دېگەنىمدە، "جەۋابنى بەرگىل" دىپ، جەۋاب بەردى). 312- ت هه.

تورسانكيز و ظيفه تعين لب برسام مبادا كتامن ديسانكيز آدم قوشوب يولخرجى بريب جيقارسام (تۇرساڭىز ۋەزىفە تەئىنلەپ بەرسەم، مەبادا كەتەمەن دىسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام).280- ت هه.

Δ بىرلىك || شەخس: - سانك (- ساڭ// - سەڭ)

جمال جهان بيچون و بيچگونه صفت كمالينك دولتى و شرافتى غه مشرق ايلاسانك و بو مؤلفى نى هم مذكور لار زمره و جركالاريكا داخل ايلاب... لايق دركاه و سزاور بادكاه معلا قيلسانك دركاه عظمتينك دا هيچ غريب و عجيب ايماس دورلار (جەمالى جەھانى بىچۇن ۋە بىچگۇنەسىفەت كەمالىڭ دەۋلەتى ۋە شەرافەتىغە مۇشەررەف ئەيلەسەڭ ۋە بۇ مۇئەللىفنى ھەم مەزكۇرلار زۇمرە ۋە جەرەكەلەرنگە داخىل ئەيلەپ... لايىقى دەرگاھ ۋە سەزاۋەرى بارگاھى مۇئەللا قىلساڭ، دەرگاھى ئەزەمەتىگدە، ھىچ غەريب ۋە ئەجىب ئىمەسدۇرلار). 299- ت هه.

بىرلىك ||| شەخس: -سا // - سه، - سالار// - سەلار

خداى حىّ لانيام بو درجه مقام لارغه هر كيمنى خواه لسەلار يتكورادور و بو دولت عظمى نى هر كيم نينك يوزيكا آچسەلار آچادور (خۇدايى ھەيىى لا نىيام (ھىچقاچان ئۇخلاپ قالمايدىغان مەڭگۇ ھايات ئاللاھ) بۇ دەرەجە مەقاملارغا ھەركىمنى خاھلاسالار يەتكۈرەدۇر ۋە بۇ دەۋلەتى ئۇزمانى (ئۇلۇغ

دۆلەتنى، ھەركىمنىڭ يۇزىگە ئاچسالار ئاچادۇر). 282- ت ھە.

∧ كۆپلۈك | شەخس: - ساق// - ساك// - سك (سەك)

ساوق يىمان بولوب كتى تاشكندغە ويا چيمكنت سيرامغە كريب قيشلاب بھارغە جيقساق ديب عريضە معلوم قيلدى (ساۋۇق يامان بولۇپ كەتتى. تاشكەندغە ۋەيا چىمكەنت سايرامغە كىرىپ قىشلاپ، بەھارغە چىقساق، دىپ ئەرىزە مەئلۇم قىلدى). 317- ت ھە.

خاقان چين برلە اوراشاميز ديماىك و مسلمانلار خونلاريغە ھم ضامن بولماساق كاشغردين ايم لارنى اليب كيلسە يارىكند بيلان جيقيب خليفە روم خدمت لاريغە بارساق ياكە حرمين شەريفين زيارتيكا كتساك ديب معلوم قيلدى (خاقانى چىن برلە ئۇراشامىز دىمەسەك ۋە مۇسۇلمانلار خۇنلارىغا ھەم زامىن بولماساق، كاشغەردىن ئايىملارنى ئالىپ كىلسە. يارىكەند بىلەن چىقىپ، خەلىفەئى رۇم خىزمەتلەرىغە بارساق ياكى ھەرەمەين شەرىفەين زىيارەتىگە كەتسەك،دىپ مەئلۇم قىلدى). 267- ت ھە.

△ كۆپلۈك || شەخس: - سانك لار

ايمدى ينە جدل و ماجرا قيلماسانكلار و شكر و قناعت قيلسانك لار ديب مصلحت كورساتى (ئىمدى يەنە جەدەل ۋە ماجەرا قىلماساڭلار ۋە شۈكر ۋە قەناەئەت قىلساڭلار، دىپ مەسلەھەت كۆرسەتتى). ق ت خ.

△كۆپلۈك ||| شەخس:- سالار// - سەلار

دانا و رسالاردين اميد و مأمول بو دوركيم بو قصە داستان نينك كم و نقصان لارينى يافيب اصلاح كوركوزسەلار عجيب ايماس لار (دانا ۋە رەسالاردىن ئۈمىد ۋە مەئمۇل بۇدۇركىم، بۇ قىسسە- داستاننىڭ كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافىپ، ئىسلاھ كۆرگۈزسەلەر، ئەجىب ئىمەسلەر). م. سايرامى: 394- ت ھە.

(2) پىئل ئۇزىكىگە "- غاى// - قاى// - كاى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ا

شەخسته بولسا، شەخس ئالماشلىرىنىڭ بۇاستە قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پىشىلارنىڭ ئارزۇ- تىلەك مەيللىك خەۋەر شەكىللىرى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

خواه مسلمان دیندار و خواه بی دین کفار اولسون اوز کمالی قدرتینك برله انصاف و توفیق هدایت و صاف نیت و خاطر جمع و انسیت عطا ایلاب روز بروز عدالتی نی تازه و فقرا پرورلیکینی بی اندازه ایتکای سین آمین (خاه مؤسۇلمان دىندار ۋە خاه بىدىن كۇففار ئولسۇن، ئۆز كەمالى قۇدرەتىڭ بىرلە ئىنساق ۋە تەۋفىق ھىدايەت ۋە ساق نىييەت ۋە خاتىرجەمئ ۋە ئۇنسىييەت بىرتا ئەيلەپ، روز بەروز ئەدالەتنى تازە ۋە فۇقەراپەرۋەرلىكنى بىئەندازە قىلغايسىن، ئامىن!). 332- ت ھە.

اوز کرمینك برله التفات بیغایه و مرحمت بلا نهایه لارینك دین نومید و محروم قویماغای سین آمین والحمد لله رب العالمین (ئۆز كەرەمىڭ بىرلە ئىلتىفاتى بىغايە ۋە مەرھەمەتى بىلانىھايەلەرىگىدىن نەۋمىد ۋە مەھرۇم قويمافايسىن، ئامىن ۋەلھەمدۇ لىللاھى رەببىلئالەمىين). 395- ت ھە.

من اوزوم التمیش مینك جریك برله اطلاندیم اندیشه قیلمای مقصد مدّعا طرفیکا قدم قویغای سیزلار (مەن ئۆزۈم ئالتىمىش مىڭ چەرىك بىرلە ئالاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەد- مۇددەئا تەرەفگە قەددەم قويغايسىزلار). 302- ت ھە.

فلان محرم سیزدین شکایت قیلیب عریضه برکان ایکان من اصلا ایشمادیم مذکور محرم نینك جزاسینی برکای سیز (فۇلان مەھرەم سىزدىن شىكايەت قىلىپ، ئەرىزە بەرگەن ئىكەن، مەن ئەسلا ئىشەنمەدىم. مەزكۇر مەھرەمنىڭ جەزاسىنى بەرگەيسىز). 275- ت ھە.

شول قسمه ظلم و جبرلارنی کوتاریب خدا و رسول خدا امر اطاعت و فرمان ی دین جیقمابدور و دین محمد دین یانمابدور و قایتمابدور دیب بیلکایلار (شۇل قسمە زۇلم ۋە جەبرلەرنى كۆتەرىپ. خۇدا ۋە رەسۇلى خۇدا

ئەمر-ئىتائەت ۋە فەرمانىدىن چىقماپدۇر ۋە دىنى مۇھەممەددىن يانماپتۇر ۋە قايتماپدۇر، دېپ بىلگەيلەر). 336- ت ھە.

بۇيرۇق- تەلەپ مەيلى

Δ بىرلىك I شەخس: a. - ای (- ئاي//- ئەي)

حيات ليقيمدا بو امانت نی تافشوروب بركاج حرمين زيارتيكا مشرف بولوب كيلاي (ھەياتلىقىمدا بۇ ئەمانەتنى تاقشۇرۇپ بەرگەچ، ھەرەمەين زىيارەتىگە مۇشەررەف بولۇپ كېلەي). 286- ت ھە.

كاشغر داكى اولوغيم غه معلوم قيليب اندين كين توز باجينى اليب براي (كاشغەردەكى ئۇلۇغىمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەين تۆز باجىنى ئالىپ بەرەي). 310- ت ھە.

b. - ایین (- ئايىن//- ئەيىن)

مسجد غه اهل ريادىك يتايين، يا رند كبى عزمت دير ايتايين.

مقصود تابيلسه يخشى يوقسه نيتايين، باشيمنى اليب قاى سارى ايمدى كيتايين.

(مەسجىدغە ئەھلى رىيادىك يەتەيىن، يا رىند كەبى ئەزمەتى دەير ئېتەيىن، مەقسۇد تاپىلسا ياخشى يوقسا نېتەيىن، باشىمنى ئالىپ قاي سارى ئېمدى كېتەيىن). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

يوليدا توپراق اولايين اط اوجون،

تا منكا قيلغاى گذر اول شاه سوار.

(يولدا تۆپراق ئولايىن ئات ئۈچۈن، تا ماڭا قىلغاي گۈزەر ئول شاھسەۋار: ئۇ چەۋەندەز يار كوچامدىن ئۆتسە، ئېتىنىڭ تۆۋىقى ئاستىدىكى توپا بولاي). لۇتفي: 238- ئۇ ك ن.

Δ بىرلىك II شەخس: a. – غين //- قين//- كين

اى بى معنى بوا لفضول بيهوده بولماغين و خناس صفت بيهوده

موزلارینکنی ادا ایلاب اتمام و اختتام لاریغه قدم قویغین (ئەي بىمەئنا بولغۇزۇل (ۋالاقتەككۇر) بىھۇدە بولماغىن ۋە خەننىاس سىفەت بىھۇدە سۆزلەرىگنى ئەدا ئەيلەپ، ئىتمام ۋە ئىختىتاملارىغا قەدەم قويغىن). 309- ت ھە.

اوتوز سر كموش شانكلاب بريب فقرا جيليك قيلغين دين جواب بردى (ئوتۇز سەر كۆمۈش شاڭلاپ بەرىپ، "فۇقەراچىلىك قىلغىن" دىپ، جەۋاب بەردى). 313- ت ھە.

لى قاعده اوركانكين ياكى بيزلارنينك رسم قاعدەلارىمىزغە كىركين ديب زورلوق و تعدى قيلمايدور ("لى- قائىدە ئۆرگەنگىن" ياكى "بىزلەرنىڭ رەسىم-قائىدەلەرىمىزغە كىرگىن" دىپ، زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇر). 320- ت ھە.

b. - غيل// - قيل // - كيل

اخر دم عمر ايتسه شتاب اى ساقى،

تونقيل منكا مى ناب اى ساقى.

كيم حشرده مست اولاى اى ساقى،

تا انكلاماى ايتسەلار عذاب اى ساقى.

(ئاخىر دەمى ئۆمر ئېتسە شىتاب، ئى ساقى، تۇنقىل ماڭا مەيى ناب، ئى ساقى؛ كىم ھەشەردە مەست ئولاي، ئى ساقى، تا ئاڭلاماي ئېتسەلەر ئەزاب، ئى ساقى). نەۋائىي: 310- ئۇ ك ن.

كونكولنى اوزكاكا بركيل ديمانك كى مشكل دور،

جهان دا سيز كبى بير دلربا كرك بولسه.

(كۆڭۈلنى ئۆزگەگە بەرگىل دىمەكنى مۇشكۈلدۇر، جەھاندا سىز كەبى بىر دىلربا كەرەك بولسا). لۇتفي: 230- ئۇ ك ن.

ايتينك اتابى غا تونلار اجيغلانيب ايتور،

سوچوك اويوقلاغالى قويغيل اى گدا بيزنى.

(ئىتىك ئاتايىغا تۇنلەر ئاچىغلانىپ ئەيتۇر: سۇچۇك ئۇيۇقلاغالى قويغىل، ئەي گەدا بىزنى). ئاتابى: 184- ئۇ ك ن.

جوابى نى بىركىل دىيب جواب بردى («جەۋابىنى بەرگىل» دىپ جەۋاب بەردى). 312- ت ھە.

Δ بىرلىك || شەخس ھۆرمەتـ سىپايە تۈرى: - سالار//- سەلار//- سەلە// سەلا

احمد وانك بيكم نى بيزلارغا جونك بولوب بىرسەلا دىسە من اولوغ خان نينك التفاتى غە يتكان اولوغ بولمايمن دىسە تولا ادم لار جوماقداپ اولتوروب قويوب دور (ئەھمەد ۋالۋ بېگمنى "بىزلەرغە چوڭ بولۇپ بەرسەلە" دىسە، "مەن ئۇلۇغ خاننىك ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن"دىسە، تولا ئادەملەر چوماقداپ ئۇلتۇرۇپ قويۇپدۇر).305-ت ھە.

c. - ينك// - ونك (- ئىك//- ئۇڭ//- ئۇڭ)

انداغ بولسه سيز ايلكرى لاب باريب خزينەلارغە حاضر لىق قيليب تۇرونك (ئاندىغ بولسا، سىز ئىلگەرىلەپ بارىپ، خەزىنەلەرغە ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ). 263- ت ھە.

كونكلونكيزغە الماى راضى بولوب عفو قيلينك (كۆڭلۈڭىزغا ئالماي، رازى بولۇپ، ئەفۋ قىلىڭ). 289- ت ھە.

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى رحم اتيب اصلاح برينك (بۇ قەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتكىز نۇقسانىنى رەھىم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ). 394- ت ھە.

Δ بولۇشسز شەكلى: - ما// - مە، ماغين//- ماغيل//- ماكيل

تكيه قيلمه اى عزيزلار دولت يلدام غه (تەكىيە قىلما ئى ئەزىزلەر دەۋلەتنى يەلدامغا: ئى ئەزىزلەر يالغان دۆلەتكە ئىشىنىپ كەتمەڭلەر). 259- ت ھە.

بيهوده بولماغين (بېھۇدە بولماغىن). 309- ت ھە.

بيهوده سوزلارنى قيلماغيل ديب فروا قيلماى ينه اويقوغه باردى ("بيهوده سوزلەرنى قىلماغىل" دېپ، يەنە ئۇيقۇغا باردى). 265- ت هه.

Δ بىرلىك ||| شەخس: a. – سون

مدّعا لارى اسلام شريق نينك رسم تعامل لارينى تعليم السون ديكان مدّعا ايكان (مۇددەئالارى "ئىسلامى شەرىقنىڭ رەسم – تەئامۇللارىنى تەئلىم ئالسۇن" دېگەن مۇددەئا ئېكەن). 271- ت هه.

انداغ بولسه من توشكان يرغه تنج ليق برله آليب بارسون (ئانداغ بولسا، مەن تۇشكەن يەرغە تىنچلىق بىرلە ئالىپ بارسۇن). 288- ت هه.

اوشبو قسمى نرسەلارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون (ئۇشبۇ قىسمى نەرسەلەرغە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن). 304- ت هه،

b. - غاى// - قاى// - كاى

سنكا خدانينك لعنتى بولغاي ديسه اول كيشى جوابيغه سنكا خدانينك لعنتى بولغاي ديسه ياكه ايتسه ("ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي" دېسە، ئول كىشى جەۋابىغا "ساڭا خۇدانىڭ لەئنەتى بولغاي" دېسە ياكى ئەيتسا). 379- ت هه.

Δ كۆپلۈك | شەخس: a. - ىالى (- ئالى// -ئەلى)

بيزنى رقيب لار اولتورادور يوق سنكا خبر،

اى واى نيجه تارتالى ايتلەر مجالى نى.

(بىزنى رەقىبلەر ئۆلتۈرەدۇر يوق ساڭا خەبەر، ئەي- ۋاي، نېچە تارتالى ئىتلەر مەجالىنى: بىزنى رەقىبلەر خەۋىرىڭ بولمىغان ھالدىلا ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. ۋاي- ۋاي، بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق ئىتنىڭ كۆنىنى كۆرەيلى، ئەمدى؟). سككاكي: 212- ئۇ ك ن.

بيرى ديب سودرالى خسروغه تيگرو،

بيرى ديب ايلەتالى باشينى آيرو.

(بىرسى: توپ- توغرا خۇسرەۋ شاھنىڭ ئالدىغا سۆرەپ بارايلى، دېسە، يەنە بىرسى: بېشىنى كېسىپ، ئېلىپ كېتەيلى، دەيتتى). نەۋائىي: ق ش. 73- چ ت.

نذر نذورات قوى كلا هديه و نذرلار كيلسون بو بهانه برله كون اوتكارالى ديب حيله مكر توغراسيدين دام تزويرلارنى قوروب پيدا قيلغان جاى مكان بولغاى ("نەزىر- نۇزۇرات، قوي- كالا ھەدىيە ۋە نەزىرلەر كېلىشۇن، بۇ بەھانە بىرلە گۈن ئۆتكەرەلى" دېپ، ھىيلە- مىكر توغراسىدىن دام- تەزۋىرلەرنى قۇرۇپ، پەيدا قىلغان جاي- مەكان بولغاي). 376- ت ھە.

b. - الينك (- ئالىنك// - ئەلىنك)

چون مونچه تعريق بولدى خانلارنينك احوالينى داغى اجمال بيله ذكر قيلالينك (چۈن مۇنچە تەئرىق بولدى، خانلارنىڭ ئەھۋالىنى داغى ئىجمال بىلە زىكر قىلالىنك: شۇنچە تەرىپلەپ كەتتۇق، ئەمدى، خانلارنىڭ ئەھۋاللىرىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى). 333- ت ھە.

△ كۆپلۈك || شەخس: - ينكلار// ونكلار (- ئىنگلار// - ئۇنگلار...)

اى بوتام بو اوت نى اليب جيقيب اوزونكلار ايسينينكلار و منى بو قسم راحتكا خوى الدورمانكلار (ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئالىپ چىقىپ، ئۆزۈڭلار ئىسىنىڭلار ۋە مەنى بۇ قىسم راھەتكە خۇي ئالدۇرماڭلار). 303- ت ھە.

∧ بولۇشسز شەكلى: - ما – نكلار (- ماڭلار // - مەڭلەر)

تنج بولوب فقرا جيليك قيلينكلار اوبدان بولوب كونكلونكلارنى يمان قيلمانكلار (تىنچ بولۇپ، فۇقەراچىلىك قىلىڭلار. ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى يامان قىلماڭلار). 304- ت ھە.

∧ كۆپلۈك ||| شەخس: - سون – لار (- سۇنلار// - سۇنلەر)

اوزكا قاضى لار عاليجاناب مشار اليەنى مقدم بلسونلار خطوط شرعيەنى اولارنينك توقيع و مهر كرام لاريغه يتكورسونلار يارليغ دين خلاف ايتماسونلار

(ئۆزگە قازىلار ئالىيجاناب مۇشارۇن ئىلەيھىنى (يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن كىشىنى) مۇقەددەم بىلىسۇنلار. خۇتۇتى شەرئىيەنى ئۇلارنىڭ تەۋقىئ ۋە مۇھرى كىراملارىغا يەتكۈرسۇنلەر. يارلىغدىن خىلاف ئېتىمەسۇنلەر). 298- ت ھە.

Δ بولۇشسىز شەكلى: - ما- سونلار (- ماسۇنلار // - مەسۇنلەر)

اول جناب نينك شك شكايتى نى تا بغايت مۇئىر بيلسونلار اوسال و تقصير بولماسونلار (ئول جەنابنىڭ شەك- شكايەتنى تابغايەت مۇئەسسىر بىلىسۇنلار، ئوسال ۋە تەقسىر بولماسۇنلار)؛ 298- ت ھە.

تخالف و تمرّد قيلماسونلار (تەخالۇف ۋە تەمەررۇد قىلماسۇنلار)؛ ينكى نشان آلماسونلار (يانگى نىشان ئالماسۇنلار)؛ و فروا نەچە تيلاماسونلار (ۋە ئەرۋانەچە تىلەمەسۇنلەر).298- ت ھە.

ΔΔ ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قوليازمىلاردا، بىرلىك|| شەخس بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى ئۇقۇمى پېئىل ئۇزىكىگە "-ئۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ای صبا اوره كونكلوم ايستايو هر يان بارو،

واده‌و تاغ و بيابان لارنى بر بر اختارو.

(ئى سەبا، ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۇ ھەريان بارۇ، ۋادەيۇ تاغۇ بەيابانلارنى بىر- بىر ئاختارۇ: ئى تاڭ شامىلى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ ھەر تەرەپكە بارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە سۈسىز چۆللەرنى قويماي، بىر- بىر ئاختۇرغىن!). نەۋائىي: چ د. 74- چ ت.

زۆرۈرىيەت- كېرەكلىك مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت ۋە كېرەكلىك مەيلى ئادەتتە، "ماق" لىق ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا "كرك" (كەرەك) ۋە "لازم" (لازىم) سۆزلىرىنى قوشۇش، شۇنداقلا پېئىل

ئۇزىكىگە "-غولوق//-قولوق//- كولوك" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىسىدە، خەۋەر ئاخىرىغا ئادەتتە، خەۋەر بەلگىسى " - دور// - تور" قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

a. – ماق//- ماك+ كرك دور// - لازم دور

ھر زماندا اوز وقت لاريداكى پادشاه و حاكم ولايت عملدار حق لاريدا انصاف توفيق و عدالت لاريكا دعا قيلماق كرك دور (ھەرزەماندا، ئۆز ۋەقتلارىدەكى پادىشاھ ۋە ھاكىمى ۋىلايەت ئەمەلدار ھەقلەرىدە، ئىنساف-تەۋفىق ۋە ئەدالەتلەرنىگە دۇئا قىلماق كەرەكدۇر)؛

پادشاه بى دين فجار اولسەلار ھم حق لاريكا دعا قيلماق و توفيق ھدايت انصاف عدالت لارينى تيلاماك لازم دور (پادىشاھى بىدىن فۇججار ئولسالار ھەم ھەقلەرىگە دۇئا قىلماق ۋە تەۋفىق، ھىدايەت، ئىنساف، ئەدالەتلەرنى تىلەمەك لازىمدۇر) . 309- ت ھە.

البته پناه تيلاماك كرك دور (ئەلبەتتە پەناھ تىلەمەك كەرەكدۇر). 370- ت ھە.

اھلى تاريخ نينك قاعدەسى بو كيم بو قسم اولوغلارنينك ذكر والقاب لارينى البته تاريخلاريغه درج اينماك لازم دور (ئەھلى تارىخنىڭ قائىدەسى بۇكىم، بۇ قىسىم ئۇلۇغلارنىڭ زىكىر ۋە ئەلقابلارىنى تارىخلارىغا دەرج ئېتمەك لازىمدۇر). 358- ت ھە.

b. – غولوق// - قولوق//- كولوك+ دور//- تور

ديدى اول جانبت سوركولوكدور،

بو ايش گر واقع اولسا كورگولوك دور.

(ئۇ ئېيتتى: ئۇ تەرەپكە بېرىش كېرەك. بۇ ئىش راست بولسا، كۆرۈش كېرەك). نەۋائى: ف ش. 74- چ ت.

پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىگە "-غاي//- قاي//- كاي" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، خەۋەر شەكلىدىكى پېئىلنىڭ پەرەز- ئېھتىماللىق مەيلى ئىپادىلەنگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

البتە انداغ ايماس دور ياكە انبيالاردين بولك لارى نينك قبرى بولغاي و يا پادشاه لار قبرى بولغاي... ياكە بت صنم لار موضعى بولغاي ياكە اول قبرى خالى بولوب هيچ كيشى بولمغاى ياكە خزينه دفينه قتارليق بر نرسه بولغاي نا معلوم و نا مفهوم دورلار (ئەلبەتتە ئانداغ ئېمەس. ياكى ئەنبيالاردىن بۆلەكلەرنىڭ قەبرى بولغاي ۋە يا پادىشاھلار قەبرى بولغاي... ياكى بۇت- سەنەملەر مەۋزىئى بولغاي ياكى ئول قەبرى خالي بولۇپ، ھېچ كىشى بولماغاي ياكى خەزىنەئى دەفىنە قاتارلىق بىر نەرسە بولغاي، نا مەئلۇم ۋە نا مەفھۇمدۇرلار: ئەلبەتتە ئۇنداق ئەمەس. ياكى ئەنبيالار (پەيغەمبەرلەر) دىن باشقىلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك ۋەيا پادىشاھلارنىڭ قەبرىسى بولسا كېرەك... ياكى بۇتلارنى قويىدىغان جاي بولسا كېرەك؛ ياكى ئۇ قەبرە مېيىتنىن خالي ھېچقانداق بىر ئادەم كۆمۈلمىگەن قۇرۇق قەبرە بولۇشى ئېھتىمال؛ ياكى بىر مال- دۇنيا كۆمۈپ قويۇلغان جاي بولۇشمۇ مۇمكىن، بىر نېمە دەپ بولمايدۇ). 356- ت ھە.

بو اعتبار بىرلە رومچە ديكانلارى كيجيك روم ديكان بولغاى لار تفسير لاردىكى اصحاب الكهف روم طرسوس ديكان شهردا ديكانلارى راست كلكاى لار (بۇ ئىشتىبار بىرلە "رۇمچە" دېگەنلەرى "كىچىك رۇم" دېگەن بولغايلار. تەفسىرلەردىكى "ئەسھابۇل- كەھف رۇم تارسۇس دېگەن شەھردە" دېگەنلەرى راست كەلگەيلەر: بۇنىڭدىن قارىغاندا، "رۇمچە" دېگىنى "كىچىك رۇم" دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك. تەپسىرلەردىكى "غار ساھابىلىرى رۇم دۆلىتىنىڭ تارسۇس دېگەن شەھرىدە" دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك). 347- ت ھە.

٨٨ ئۇنىدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، پېئىللارنىڭ كەلگۈ زامانىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ ئاخىرىغا "مكى// ميكى" (مىكى) ۋە "ايكين" (ئىكىن) سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ پەرەز ۋە ئېھتىماللىق ئىچىدىكى ئېنىقسىزلىق بىلدۈرىلىدۇ. مەسىلەن:

اتاباى هديجى بيك بچه طرفيكا اوتوب دعا قيليب و سر پالار كيب عرضى بولدكيم يايدى دا نورغون خزينه‌لار بار ايدى ضايع بولارمكى (ئاتاباي هۇدەيچى بېگ بەچچە تەرەفگە ئۆتۈپ، دۇئا قىلىپ ۋە سەرپالار كىيىپ ئەرز بولدىكىم، "يايدى" دا نۇرغۇن خەزىنىلەر بار ئېدى،زايا بولارمكى. ئاتاباي هۇدەيچى بېگ بەچچە تەرىپىگە ئۆتۈپ، بەيئەت قىلىپ، مۇكاپات تونلىرىنى كىيىپ بولغاندىن كېيىن: " يايدى دېگەن يەردە نۇرغۇن خەزىنە بار ئېدى، زايا بولۇپ كېتەرمكى" دېدى). 263- ت هه.

اوتكانلارنينك شرافتى و يارليغ خان ما تقدم لار نشان و اشارتى برله بو صفحه جريده بر نيمه شرافت كسب اتيب قتارغه كريب قالورمكى و ينه برى بو كيم اوقوغان و ايشتكانلار عزيز ما تقدم و عالى تبارخانلار حقى دا دعا و فاتحه قيلماقغه سبب و باعث بولورمكى (ئۆتكەنلەرنىڭ شەرەفىتى ۋە يارلىغى خانى ما تەقەددۇملار نىشان ۋە ئىشارەتى بىرلە بو سەفھە جەريدە بىر نىمە شەرەفت كەسب ئەتىپ، قاتارغا كىرىپ قالۇرمكى ۋە يەنە بىرى بۇ كىم، ئوقۇغان ۋە ئىشتىكەنلەر ئەزىزى ما تەقەددۇم ۋە ئالىي تەبەرخانلار ھەققىدە، دۇئا ۋە فاتىھە قىلماقغا سەببەب ۋە بائىس بولۇرمكى: ياشاپ ئۆتكەنلەرنىڭ شاراپىتى ۋە ئۆتكەن خان- پادىشاھلارنىڭ پەرمان، نىشان ۋە ئىشارەتلىرى خاسىيىتىدىن بۇ ئەسەر مۇئەييەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولۇپ، قاتارغا قوشۇلۇپ (ھېسابقا ئۆتۈپ) قالارمكى؛ يەنە بىرى بۇكى، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلارنىڭ مەزكۇر ياشاپ ئۆتكەن ئەزىزلەرنىڭ ۋە ئالىيجانىاب خانلارنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىپ قويۇشلىرىغا سەۋەبكار بولۇپ قالارمكى).298- ت هه.

مونچه تولا خاتونلارنینك عقده نكاح لارینی قیسی طریقه دا موافق شرع قیلور ایدی ایکین لار (مۇنچه كۆپ خاتۇنلارنىڭ ئەقدە- نىكاھلارىنى قايسى تەرىقەدە مۇۋاپىقى شەرئ قىلۇر ئېدى ئىكىنلەر:مۇنچە كۆپ خوتۇنلىرىنىڭ نىكاھ رەسمىيەتلىرىنى قانداق يول بىلەن شەرىئەتكە ئۇيغۇنلاشتۇراتتىكەن-تاڭ). 257- ت ھە.

§7. یارده‌مچی سۆزله‌ر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆز ئالدىغا جۈمله بۆلىكى بولالمايدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى پۈتكۈل جۈملىگە باغلىنىپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان يارده‌مچى سۆزله‌ر ئۆزلىرىنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە گراممىاتىكىلىق رولى ئاساسىدا، "باغلىغۇچىلار"،"تىركەلمىلەر" ۋە "يۈكلىمىلەر" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

7.1. باغلىغۇچىلار

سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى بىر- بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينايدىغان يارده‌مچى سۆزله‌ر "باغلىغۇچى" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچىلارنى كونكرىت ئۇقۇم ۋە رولىغا قاراپ، "تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى"، "سىلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى"، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى"، "نەتىجە- يەكۈن باغلىغۇچىلىرى"، "چوڭقۇرلاشتۇرۇش باغلىغۇچىلىرى"،"بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى"، "تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى"، "يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى" ۋە "ئىزاھلاش باغلىغۇچىسى" دېگەن تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز- جۈملىلەرنى تىزىلما مۇناسىۋەت بويىچە

باغلايدىغان باغلىغۇچىلاردىن "و (ۋە)، هم (هەم)، بيلان (بىلەن)، بيرله// برله (بىرلە)، ايله (ئىلە)، ينه// يانا// ينا (يەنە)، و ينه// وينا (ۋەيەنە)" قاتارلىقلار كۆپ قوللىنىلىدۇ.

٨ و (ۋە): هر حجره‌غه نيجه خاتونلارنى سولاب و خلقتى كا نيجه كيجيك ياش محرم اوغول بلالارنى قويوب خبر آلادورغانغه مقرر قيلور ايدى (هەر هۇجراغا نىچە خاتۇنلارنى سولاپ ۋە خىزمەتىگە نىچە كىچىك ياش مەھرەم ئوغۇل بالالارنى قويۇپ، خەبەر ئالادۇرغانغا مۇقەررەر قىلۇر ئىدى)؛ تولا خاتون و ياش اوغول بلالار (تولا خاتۇن ۋە ياش ئوغۇل بالالار). 257- ت هه.

٨٨ تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى "و"شىئىر- نەزمىلەردە، "-ئۇ" ياكى "يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يوزونكنى قيلور تازه كوزوم ياشى و آهيم،

گل تازه بولور تابسا بلى اب و هوانى.

(يۇزۇڭنى قىلۇر تازە كۆزۈم ياشىيۇ ئاھىم، گۈل تازە بولۇر تاپسا بەلى ئابۇ ھەۋانى: سۇ بىلەن ھاۋانى تاپقاندا، گۈل ياشىرىپ كەتكەندەك، كۆز يېشىم بىلەن ئاھىم يۇزۇڭنى ياشارتىۋېتىدۇ). سەككاكى: 216- ئۇ ك ن.

جفا و شيوه و فن علمى ايجره،

كوزونك شاگردى دور دوران افلاك.

(جەفايۇ شۇەيۇ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك: جاپا سىلىش، ناز قىلىش ۋە ھۇنەر- سەنئەت كۆرسىتىشتە، چۆگىلەپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ كۆزۈڭگە شاگىرت). لۇتفى: 238- ئۇ ك ن.

منينك جانيمغه قويدونك داغ فرقت،

كيشى كورماكان درد و بلانى.

تیله‌رمن کیجه و کوندوز زار بیرله،
تیلیمغه جاری ایلاب ربّنانی.

(مه‌نىڭ جانىمغا قويدۇڭ داغى فۇرقەت، كىشى كۆرمەگەن دەردۇ بەلانى؛ تىلەرمەن كىچەيۇ كۆندۇز زار بىرلە، تىلىمغا جارى ئەيلەپ «رەبىنا» نى). خىرقەتىي: 336- ئۇ ك ن.

Δ هم (هەم): يمان قيلماق يمان فيدا قيلور هم يخشى ايش يخشى (يامان قىلماق يامان فەيدا قىلۇر هەم ياخشى ئىش ياخشى). 279- ت هه.

ايجى كا قارى خانه اعتكاف خانه مهمانخانه آشخانه مسجد زيارتكاه لار بنا قلدورتوب ايكى قبرى هم بنا قيلدى (ئىچىگە قارىيخانە، ئىتىكافخانە، مىھمانخانە، ئاشخانە، مەسجىد، زىيارەتگاھلار قىلدۇرتۇپ، ئىكى قەبرى هەم بىنا قىلدى). 276- ت هه.

Δ ينه// يانا// ينا (يەنە):

يانا روح القدوس قصيده سين بلند اوازه قيليب مين كه قدسى لار روحين آندين تازه قيليب مين... يانا عين الحيات قصيده سى زلالين ييتكوروب مين كه غفلت اهلى نينك اولوك بدن لاريغه جان كيوروپمين... يانا منهاج النجات قصيده سيدا هدايت طريقين توزوب مين و ضلالت اهليغه نجات شهراهين كوركوزوب مين... يانا قوت القلوب قصيده سين كه كلكيم ثبت ايتيب دور حقيقت يوليدا ضعف ليغ كونكول لاركا اول قوت دين قوت ييتيب دور (يانا "رۇھۇل- قۇدۇس" قەسىدە سىن بۇلەندىن ئاۋازە قىلىپمىنكى، قۇدسىيلار روھىن ئاندىن تازە قىلىپمىن... يانا «ئەينۇل-ھەيات» قەسىدەسى زۇلالىن يېتكۇرۇپمىنكى، غەفلەت ئەھلىنىڭ ئۇلۇك بەدەنلەرىغە جان كىيۇرۇپمىن... يانا «مىنھاجۇن- نەجات» قەسىدەسىدە، ھىدايەت تەرىقىن تۇزۇپمىن ۋە زەلالەت ئەھلىغە نەجات

شاهراهىن كۆرگۈزۈپمىن... يانا «قۇۋۋەتۈل- قۇلۇب» قەسدەسىنكى، كىلكىم سەبت ئېتىپدۇر، ھەقىقەت يولىدا زەئىفلىغ كۆكۈللەرغە ئول "قۇۋۋەت" دىن قۇۋۋەت بېتىپدۇر: يەنە «مۇقەددەس روھ» قەسدەسنى ياكرىتىپ، مۇقەددەسلەر روھىغا ئۇنىك بىلەن روھ قوشتۇم.. يەنە «ھايات بۇلىقى» قەسدىسىنىك زىلال سۇيىنى ئۇزىتىپ، غەپلەت ئەھلىنىك ئۆلۈك تەنلىرىگە جان كىرگۈزدۇم... يەنە «نىجات يولى» قەسدەسدە ھىدايەت يولىنى ياساپ، ئازغۇنلارغا نىجاتلىق يولىنى كۆرسەتتىم... يەنە قەلىمىم «قەلبلەر قۇۋۋەتى» قەسدىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ھەقىقەت يولىدىكى زەئىپ كۆكۈللەرگە مەزكۇر «قۇۋۋەت» تىن قۇۋۋەت بېغىشلىدى). ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائىي:25-، 26- م ل.

Δ و ينه// و ينا (ۋەيەنە// ۋەيانا):

اوز اورنيدا بر قلماق نى جونك قيليب و ينه بر نيچه قلماق لارنى انكا يار و همراه ايلاب... (ئۆز ئورنىدا، بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ ، باشلىق قىلىپ ، ۋە يەنە بىر نىچە قالماقلارنى ئاڭا يار ۋە ھەمراھ ئەيلەپ...). 295- ت ھە.

و ينه ملا ثابت اخوند ديب بر علما كشى بار ايدى... و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فولاد شيخ دور كيم عزيز و معتبر مشمول كشى ايدى (ۋە يەنە مولا سابىت ئاخۇند دىپ بىر ئۆلەما كىشى بار ئېدى... ۋە يەنە ئەسھابۇل- كەھف شەيخلەرىدىن مولا فولاد شەيخدۇركىم، ئەزىز ۋە مۆئتەبەر، مۆتەمەۋۋىل كىشى ئېدى). 286- ت ھە.

Δ بيرله// برله (بىرلە):

جانلارينى قابضى الارواح غە و ملك املاك لارينى خطاى برله قلماقغە تافشوردى (جانلارنى قابىزۇلئەرۋاھغا ۋە مۇلك- ئەملاكلارنى خىتاي بىرلە قالماقغا تاقشۇردى: جىنىنى ئەزراىلغا، مۇلۇك ـ بايلىقلىرىنى بولسا،

مانجۇ بىلەن قالماققا تاپشۇردى). 260 – ت ھە.

△ بيلان (بىلەن):

ھندو ستاندين ينيب مصرغە بريب كاھن لاردىن علم كھانت بيلان اوچ قسم خط اورگاندى (ھندۇستاندىن يانىپ، مىسرغا باريپ، كاھىنلاردىن ئىلمى كىھانەت بىلەن ئۈچ قسم خەت ئۆرگەندى: ھىندىستاندىن يېنىپ، مىسرغا بېرىپ، پالچىلاردىن پالچىلىق ئىلمى بىلەن ئۈچ خىل تىل ئۆگەندى). مۇجىزىي: 10- ت مۇ.

△ ايلە (ئىلە):

يوز اويدە بولسا گوھر ياقوت لعل ھم،

بولسە تمن خزاين دا پر سيم ايلە زرى.

جملە شاھ گدا و ھمە پير ايلە جوان،

غفلت تە فرق قيلالماس اولورمن ديب گمان.

(يۈز ئۆيدە بولسا گەۋھەر، ياقۇت، لەئل ھەم، بولسا تۈمەن خەزاينىدا پۇر سىم ئىلە زەرى (كۈمۈش بىلەن ئالتۇن)؛ جۈملە شاھ- گەدا ۋە ھەمە پىر ئىلە جەۋان (قېرى ۋە ياش)، غەفلەتتە فەرق قىلالماس ئۇلۇرمەن دېپ گۇمان). سەبۇرىي: 558- ئۇ ك ن.

سىلىشتۇرۇش- تاللاش باغلىغۇچىلىرى

ئىككى تەرەپ سۆزلەم، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنى ئۆز ئارا سىلىشتۇرۇپ كۆرۈش، ئېھتىماللىق ئىچىدە تەڭلەشتۈرۈپ كۆرۈش ۋە تاللاش ئۇقۇمى ئاساسىدا باغلاپ كېلىدىغان باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "يا، ياكە (ياكى)، ويا (ۋەيا)، ويا كە (ۋە ياكى)، يا... و يا (ۋەيا)؛ ياكە... ياكە (ياكى... ياكى)؛ يا... ياكە (ياكى)، ھم... و ھم (ۋەھەم)؛ نە... ونە (ۋەنە)؛ كاھا... كاھا (گاھا)؛ خواه... و

خواه (خاه... ۋەخاه)" قاتارلىقلارنىڭ كۆپەرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

٨ يا:

لب لارينك دور شهدو شكر يا دورور كان نبات (لەبلەرنىڭدۇر شەھدۇشەككەر يا دۇرۇر كانى نەبات: لەۋلىرىنىڭ ھەسەل- شېكەردۇر، يا ناۋات كېنىدۇر). قەلەندەر: 474- ئۇ ك ن.

مدفن بولغان جاى مقام لارينى كوروستان بقيع دا يا شام شريف كوفه و مصر قتارليق شهرلاردا دفن بولدى ديب ذكر قيليب دور (مەدفەن بولغان جاي- مەقاملارىنى گۆرۈستانى بەقىئدە يا شامى شەرىف، كۇفە ۋە مىسر قاتارلىق شەھرلەردە دەفن بولدى، دېپ زىكر قىلىپدۇر). 338- ت ھ.

ايت حديث يا خبر متواتر برله ثابت بولسەلار اهل تحقيق لار روشن دليل ديب ايتادور (ئايەت، ھەدىس يا خەبەرى مۇتەۋاتىر بىرلە سابت بولسالار، ئەھلى تەھقىقلەر "رەۋشەن دەلىل" دېپ ئەيتادۇر: ئايەت، ھەدىس بىلەن، يا ئۆكسۈكسىز خەۋەر بىلەن ئىسپاتلانغان بولسا، ئەھلى تەھقىق (ھەقىقەتلىگۈچى) لەر ئۇنى "روشەن دەلىل" دەپ ئاتايدۇ). 355- ت ھ.

٨ ياكه (ياكى):

اكام برله مصلحت قيلاشيب اكام كيلور ياكه من كيلورمن (ئاكام بىرلە مەسلەھەت قىلاشىپ، ئاكام كېلۇر ياكى مەن كېلۇرمەن).261- ت ھ.

اقسوغا جيقيب اندين بارامىزمو ياكه كاشغرغه باريب اندين بارامىزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار ديب اوتراغه تاشلادى (ئاقسۇغا چىقىپ ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ ئاندىن بارامىزمۇ، نېمە مەسلەھەت ئەيتاسىزلەر؟ دېپ ئوتراغا تاشلادى). 266- ت ھ.

كيشى كيم دين نينك قاعدەلاريدين بر قاعدەغه تغير برسه ياكه خداوند كريم دين نازل بولغان آيت غه تعرضى قيلسه ياكه قرآن شريف

دا خبر برکان حکم لاردین بر حکم نی یالغان غه نسبت برسه یا کلام الله دا نازل بولغان بر حروف نی کم و زیاده قیلسه یاکه قران شریف نینك بعضه‌سی یالغان دیسه قرآن عظیم نینك جمیعی سی نی یالغان دیکان بولادور (کشکم دننك قائده‌له‌ردین بر قائده‌غه ته‌غیر به‌رسه، یاکی خوداؤه‌ندی که‌ریمدین نازل بولغان ئایه‌تغه ته‌ئه‌رروز قیلسا، یاکی قورئانی شه‌ریفده خه‌به‌ر به‌رگه‌ن هوکمله‌ردین بر هوکمنی یالغانغا نسبه‌ت به‌رسه، یا که‌لامؤللاهدا نازل بولغان بر هورؤفنی که‌م ؤه زیاده قیلسا، یاکی "قورئانی شه‌ریفنك به‌ئزه‌سی یالغان" دیسه، قورئانی ئه‌زیمنك جه‌مئسنی یالغان دیگه‌ن بولادور). 383- ت هه.

Δ ویا (ؤه‌یا):

زمین یوزیداکی بو غار بر شهرغه ویا بر کنت غه خاصی ایماس دور (زه‌مین یوزیده‌کی بو غار بر شه‌هرغه ؤه‌یا بر که‌نتغه خاس ئه‌مه‌سدور). 374- ت هه. موندین بلك جای مکان و زمان ویا باشقه دیاردا و بلك مزارلاردا ... (مؤندین بؤله‌ك جاي- مه‌کان ؤه زه‌مان ؤه‌یا باشقا دیاردا ؤه بؤله‌ك مه‌زارلاردا...). 375- ت هه.

بر نیجه ادم لار خزینه دفنه‌لار ایزلاب مزار مشایخ لارنینك قبرینی آچسه‌لار قلماق مغول لار اولوکی ویا بت دیك نرسه‌لار جیقیب دور دیب نقل و حکایه قیلادورلار (بر نیچه ئاده‌مله‌ر خه‌زینه‌ئی ده‌فنه ئیزله‌پ، مه‌زار –مه‌شایخلارنك قه‌برینی ئاچسالار، قالماق موغؤللار ئؤلؤکی ؤه‌یا بؤ تدیك نه‌رسه‌له‌ر چیقیدؤر، دیپ نه‌قل ؤه هکایه قیلادؤرلار). 377- ت هه.

Δ ویاکه(ؤه‌یاکی):

پیغمبر علیه السلام لاردین ویاکه علماء اخیارلاردین نقل و حجت قیلماسه‌لار دلیل و سند بولمای دور (په‌یغه‌مبه‌ر ئه‌له‌یهسسه‌لاملاردین

ۋەياكى ئۆلەمائى ئەخيارلاردىن نەقل ۋە ھۆججەت قىلماسالار، دەلىل ۋە سەنەد بولمايدۇر). 378- ت ھە.

Δ يا ... يا ... :

يا پرى يا حورى يا باغ ارم ياد ايلاماس

شهرينى اونتار بولۇر هەركيم دوچار كاشغر

(يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئىرەم ياد ئەيلەمەس. شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر: كىمدە كىم ئەگەر قەشقەرغە بىرىپ قالسا. ئۇزىنىڭ كەلگەن شەھرىنى ئۇنتۇپلا كېتىدۇ). گۇمنام: 522- ئۇ ك ن.

Δ يا ... ويا (يا ... ۋە يا):

اصحاب الكهف و اصحاب الرقيم برمو ياكه بولك مو يا بو كون دا تىرىك مو ويا اوزكا خلايق غه اوخشه اولوب كتكانمو ("ئەسھابۇل-كەھف" ۋە " ئەسھابۇر -رەقىم" بىرمۇ ياكى بولەكمۇ؟ يا بۇ كۈندە تىرىكمۇ ۋە يا ئۆزگە خەلايىقغە ئوخشا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟). 372- ت ھە.

Δ يا ... ياكه (يا ... ياكى):

... يا كلام اللەدا نازل بولغان بر حروف نى كم و زياده قيلسه ياكه قرآن شريف نينك بعغەسى يالغان ديسه ... (يا كەلامۇللاھدا نازىل بولغان بىر ھۇرۇفنى كەم ۋە زىيادە قىلسا، ياكى قۇرئانى شەرىفنىڭ بەئزەسى يالغان دىسە ...). 383- ت ھە.

Δ ياكه ..... ياكه (ياكى ..... ياكى):

بىر ادم خون بغير حق قيلدى ياكه زنا قيلدى ياكه بولانچى ليق و اوغورلوق و قماربازليق قيلدى ياكه جزانه غه قل بردى ياكه عراق شراب ايچتى ياكه خلايق لارغه ظلم جبر قيلدى (بىر ئادەم خۇنى بىغەيرى ھەق قىلدى ياكى زىنا قىلدى ياكى بۇلانچىلىق ۋە ئوغۇرلۇق ۋە قماربازلىق قىلدى ياكى جەزانەغە

ئۇل بەردى ياكى ئەراق–شەراب ئىچتى ياكى خەلايىقلارغە زۇلم–جەبر قىلدى).381-ت ھە.

Δ ھم ..... و ھم (ھەم .... ۋە ھەم).

مىرزالىق مقامى دا اون بر ييل مدتى ھم انيس و ھم جليس ھم كاسه ھم فياله بولوب تنج كونكول و فراغ خاطر ليق برله ... عمريميز اوبدان اوتى (مىرزالىق مەقامىدا، ئون بىر يىل مۇددەتتى ھەم ئەنىس ۋە ھەم جەلىس ، ھەم كاسە ۋە ھەم فىياله بولۇپ، تىنچ كۆڭۈل ۋە فەراغ خاتىرلىق بىرلە ... ئۆمرىمىز ئوبدان ئۆتتى). 295- ت ھە.

يولغه جيقانلاريجه روبرو ھم بولالماى و شھرغه ھم يانيب كيرالماى چار ناچار كاشغرغه قراب روانه بولدى (يولغا چىققانلارىچە، روبەرو ھەم بولالماي ۋە شەھرغە ھەم يانىپ كىرەلمەي، چار–ناچار كاشغەرغە قاراپ رەۋانە بولدى). 268- ت ھە.

Δ نه ... ونه (نه ... ۋە نه):

نه عبارت ونه اشارت برله اصحاب الكھف نى ذكر قيلمابدور (نه ئىبارەت ۋە نە ئىشارەت بىرلە، "ئەسھابۇل – كەھف" نى زىكر قىلماپدۇر. 357- ت ھە.

Δ كاھا ... كاھا (گاھا ... گاھا) // كھى ...كھى (گاھى ... گاھى):

كاھا غالب كليب كاھا مغلوب بولوب قاجيب ... (گاھا غالىب كەلىپ، گاھا مەغلۇب بولۇپ قاچىپ ...) 302- ت ھە .

... زمين دا كاھا ييقيليب كاھا اوره بولوب كوكلاب توروبدور (... زەمىندە، گاھا يىقىلىپ، گاھا ئۆرە بولۇپ، كۆكلەپ تۇرۇپدۇر). 343- ت ھە.

گھى تابتيم فلك دين ناتوانليغ،
گھى كوردوم زماندين كامرانليغ؛
بسى ايسيغ ساوغ كوردوم زماندا،

بىسى ئاچىغ چوچوك تارتديم جهاندا

(گاهى تاپتىم فەلەكتىن ناتەۋانلىغ، گاهى كۆردۇم زەماندىن كامرانلىغ؛ بەسى ئىسىغ – ساۋۇغ كۆردۇم زەماندا، بەسى ئاچىغ – چۇچۇك تارتىدىم جەهاندا). نەۋائىي: م قۇ. 255- چ ت.

كىبى خرمان ايجره برگ كاهى بولدوم، كىبى قلزم ايجره مثلى هايى بولدوم. كونكلوم دا چراغ عشق ياندورماق اوچون، كويياكى فانوس ائهى بولدوم.

(گاهى خەرمان ئىچرە بەرگى كاهى بولدۇم، گاهى قۇلزۇم ئىچرە مسلى هايى بولدۇم؛ كۆڭلۈمدە چىراغى ئىشق ياندۇرماق ئۈچۈن، گويياكى فانۇسى ئىلاهىي بولدۇم). زەلىلى: 378- ئۇ ك ن.

Δ خواه ... و خواه (خاه ...ۋەخاه):

خواه پادشاه عالى مقدارلار بولسون و خواه كدا ذليل بى اعتبار اولسون ... (خاه پادىشاهى ئالىيمقدارلار بولسۇن ۋە خاه گەدايى زەلىل بىئىتبار ئولسۇن). 259ت هه.

خواه عسكر و خواه فقرا بولسۇن... (خاه ئەسكەر ۋە خاه فۇقەرا بولسۇن...). 275- ت هه. خواه مغرب و خواه مشرق ايجيداكى... (خاه مەغرىب ۋە خاه مەشرىق ئىچىدەكى...). 368- ت هه.

خواه تاش يغاچ و خواه يول اريق قير بولسون... (خاه تاش- ياغاچ ۋە خاه يول- ئەرىق، قىر بولسۇن...). 381- ت هه.

خواه جونك و خواه كيجيك هر قيداغ آدەم لاريغه... (خاه چوڭ ۋە خاه كىچىك هەرقايداغ ئادەملەرىغە...). 391-

سەۋەب باغلىغۇچىلىرى

جۈملىدىكى هەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى مۇئەييەن سەۋەبكە باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "سەۋەب باغلىغۇچىلىرى" دەپىلىدۇ. بۇ خىلدىكى باغلىغۇچىلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "چۈ، چۈن، چۈنكى، زىرا كى،

چراكى، نېچۈك، نېچۈككى، نېچۈككىم، نى ئۈچۈنكىم" قاتارلىقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

Δ جو// چو (چۇ):

قىلاى ناله باقيب گل ديك يوزونك كا،

چو بلبل لارغه افغان وقتى بولدى.

(گۈلدەك يۈزۈڭگە تىكىلىپ تۇرۇپ ناله قىلاي. چۈنكى بۈلبۈللارغا پىغان چېكىش ۋاقتى كەلدى). ئاتايى: 186- ئۇ ك ن.

Δ جون// چون (چۈن):

چون نيجه قاتلا بو نوع واقع بولدى طبعى خوى قيلدى (چۈن نېچە قاتلا بۇ نەۋۇ ۋاقىئ بولدى، تەبئى خۇي قىلدى: ئىش مۇشۇ يۇسۇندا بىر قانچە قېتىم يۈز بەرگەچ، تەبىئتى خۇي قىلىۋالدى). نەۋائىي: م ل. 90- چ ت.

مظفر ميرزانينك اويى دا چون مهمان ايدوك منى مظفر ميرزا اوزيدين يۇقارى آلدى (مۇزەففەر مىرزانىڭ ئۆيىدە چۈن مېھمان ئېدۇك، مەنى مۇزەففەر مىرزا ئۆزىدىن يۇقارى ئالدى: مۇزەپپەر مىرزىنىڭ ئۆيىدە مەن مېھمان بولغىنىم ئۈچۈن، مۇزەپپەر مىرزا مېنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى). بابۇر: ب ن. 203- چ ت.

Δ جونكه// چونكى (چۈنكى):

بو فراكنده سوزوم دا كورسانكيز نقصان نى، رحم اتيب اصلاح برينك چونكه من بو حالدا من (بۇ فەراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتمىز نۇقسانىنى، رەھم ئەتىپ ئىسلاھ بەرىڭ، چۈنكى مەن بۇھالدا مەن: بۇ قاملاشمىغان ئەسىرىمدە، كەمچىلىك ئۇچراتسىڭىز، رەھىم قىلىپ تۈزىتىش بېرىڭ. چۈنكى مېنىڭ ئەھۋالىم مۇشۇنچىلىك). 394- ت ھ.

Δ زيراكه// زيراكى (زىراكى):

زيراكه اصحاب الكهف نينك ذكرلارينى خداوند كريم اوز كلام قديم

لاریدا اوبدان لیق برله یاد اتیب تعریق و توصیف قیلدی (زیراکی "ئەسهابۋل – کەهف" نىڭ زىكرلارىنى خۇداۋەندى كەرىم ئۆز كەلامى قەدىملەرىدە، ئوبدانلىق بىرلە ياد ئەتىپ، تەئرىف ۋە تەۋسىف قىلدى). 359- ت هه.

^ جراكه// جراكى (چىراكى):

خان ايتى منكليك مندين حامله ايدى يمان بولوبدور ديدى زياده تعرضى قيلمادى جراكه خان نينك فرزندى يوق ايدى (خان ئەيتتى، مەڭلىك مەندىن هامىلە ئىدى، يامان بولۇپدۇر، دىدى، زىيادە تەئەررۇز قىلمادى. چىراكى خاننىڭ فەرزەندى يوق ئىدى). ت ئه. 171- چ ت.

^ نجوك // نيجوك // - نيچوك (نىچۇك):

قيسى يوزوم و قيسى كوزوم برله باريب جمال الله‌نى نجوك كورالامن (قايسى يۇزۇم ۋە قايسى كۆزۇم بىرلە بارىپ، جەمالۇللاهنى ‹ئاللاهنىڭ جامالىنى› نىچۇك كۆرەلەمەن؟). 290- ت هه.

^ نيجوكدين// نيچوك دين (نىچۇكدىن):

نيجوكدين حج سا قط بولغاى (نىچۇكدىن هەج ساقىت بولغاي: نىمە سەۋەبتىن هەج ساقىت ‹ قىلمىسمۇ بولىدىغان › بولىدىكەن؟). 375- ت هه.

اصحاب الكهف بو ديارىدا بار ايكانى نى بو آدم لار قيدين بيلسون و واقعەسى نى نيجوكدين حكايه قيليب ايتاليسون ("ئەسهابۇل- كەهف" بۇ دىياردا بار ئىكەنىنى بۇ ئادەملەر قايدىن بىلسۇن ۋە ۋاقىئەسىنى نىچۇكدىن هىكايە قىلىپ ئەيتالىسۇن؟). 359- ت هه.

^ نيجوككى// نيجوككه // نيجوككيم (نىچۇككى// نىچۇككىم):

بو خاره تيشه برله بولماس افگار،

نيجوككيم تيشه متين ايلاماس كار.

(بۇ تاشلار كەكە بىلەن چىپلىمايدۇ. چۈنكى ‹نىمىشقا دېگەندە› ئۇنىڭغا كەكە، مىتىن كار قىلمايدۇ). ئەۋائى: ف ش. 94- چ ت

Δ انينك اوجونكيم (ئانىك ئۇچۇنكىم):

انينك اوجونكيم اولوقت دا دريای امونينك بو طرفی اسلام شريف دولتی غه مشرف بولماغان ايديلار (ئانىك ئۇچۇنكىم، ئول ۋەقتدا، دەريايى ئامۇنىك بۇ تەرەفى ئىسلامى شەرىف دەۋلەتىغە مۇشەررەف بولماغان ئىدىلەر: چۇنكى ئۇ چاغدا، ئامۇ دەريەسىنىك بۇ تەرىپى ئىسلاملىشىش شاراپىتىگە تېخى مۇشەررەپ بولمىغانىدى). 339- ت ھە.

Δنى اوجونكيم (نى ئۇچۇنكىم):

(اندجان) ايلى نينك لفظى قلم بيله راست تور نى اوجون كيم مير على شير نوائى نينك مصنفاتى باوجودكيم حرى دا نشوونما تاپيب تور بو تيل بيله‌دور (ئەندجان) ئىلىنىك لەفزى قەلەم بىلە راستتۇر نى ئۇچۇنكىم، مىر ئەلشىر نەۋائىنىك مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھەرىدا نەشۇۋنەما تاپىپتۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەنجانلىقنىك تىلى ئەدەبىي تىلغا جىپسا كېلىدۇ. نېمىشقا دىگەندە، مىر ئەلشىر نەۋائىنىك ئەسەرلىرى ھىراتتا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغاندۇر). بابۇر: ب ن. 311- چ ت.

نەتىجە- يەكۇن باغلىغۇچىلىرى

Δ مونينك اوجون (مۇنىك ئۇچۇن):

ماھيتى معلوم ايماس و سند صحيح ھم يوق دور مونينك اوجون نكرلاريغه قلم جرءت قيلالمادى (ماھىيەتى مەئلۇم ئېمەس ۋە سەنەدى ھەم يوقدۇر. مۇنىك ئۇچۇن زىكىرلارىغا قەلەم جۇرئەت قىلالمادى: ماھىيتى مەلۇم ئەمەس، توغرا- دۇرۇس پاكىتمۇ يوق. شۇڭا، ئۇنى بايان قىلىشقا قەلەم جۇرئەت قىلالمىدى). 344- ت ھە.

Δ نيجوككيم// نيجوككه (نېچۇككىم// نېچۇككى):

خوا جه كمال خجندتين دورلار ميوەسى بسيار يخشى بولور انارى يخشى ليق قه مشهوردور نيجوك كيم سيب سمر قند انار خجند ديرلار (خاجه كەمال

خوجەند تىندۇرلار، مېۋەسى بىسيار ياخشى بولۇر، ئانارى ياخشىلىقتا مەشھۇردۇر، نېچۈككىم، "سىبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند" دېرلەر. خوجا كامال خوجەندلىك. مېۋەسى تولىمۇ ئوخشايدۇ. ئانىرى ياخشىلىقتا داڭق چىقارغان. شۇنىڭا، "سەمەرقەنتنىڭ ئالمىسى، خوجەندنىڭ ئانىرى" دەپ تەرىپلىنىدۇ). ب ن. 315- چ ت.

سىيحون سويى نىنىڭ شىمالى طرفى داغى قىسىمى لار بر اخسى دور كتاب لاردا اخسكت بتىرلار. اثر الدين شاعرنى اثر الدين اخسكتى دىرلار (سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمالى تەرەفىداغى قەسەبەلەر بىر"ئاخسى"دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكەت" بىترلەر. نېچۈككىم، ئەسەرۇددىن شائىرنى "ئەسەرۇددىن ئاخسكەتىي" دېرلەر. جەيھۇن دەريا سىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى "ئاخسى"دۇر، كىتابلاردا، "ئاخسكەت" دەپ چىقىدۇ. شۇنىڭا، شائىر ئەسەرۇددىننى "ئەسەرۇددىن ئاخسكەتىي" دېيىشىدۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

٨ انىنىڭ اوجون (ئانىڭ ئۈچۈن):

دىگر واضح اولغايكىم موسىقى فنى نىنىڭ اوستادلارى هر عصرىدە هر شەهردە يوز بلكى مىنىڭ اوتوبدور اولارنىنىڭ هر برى نىنىڭ احوالاتىنى بىان قىلساق بو قىسقا رسالەگە سىغمايدور انىنىڭ اوچون مىنكدين برىنى ايلغاب هر بر پىرىكى... احوالىدىن شمّ اظهار قىلىندى (دىگەر ژانر ئولغايكىم، مۇسىقا فەننىنىڭ ئۇستادلارى هەر ئەسرىدە، هەر شەهردە يۈز بەلكى مىڭ ئۆتۈپدۇر. ئۇلارنىڭ هەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇر. ئانىڭ ئۈچۈن، (شۇنىڭا)، مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، هەربىر پىرىكى... ئەھۋالىدىن شەممە ئىزهار قىلىندى). مۇجىزى: 38- ت مۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حتى (ھەتتا)، بەلكە// بلكى (بەلكى)، تا، تاكە// تاكى" قاتارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە جۈملە بايان قىلغان ئۇقۇمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان باغلىغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ.

Δ حتى (ھەتتا)// حتىكە// حتىكى (ھەتتاكى):

مىيوەلىك و مىيوە سىز باغى و جنكلى ھر نوع كياه و درخت و گل رعنا و نسرين حتىكە جيغ تكين غجه مذكور باغغه كوجت قيليب اولتورغوزدى (مىۋىلىك ۋە مىۋىسىز، باغىي ۋە جانگالىي ھەر نەۋئ گىياھ ۋە دىرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ ۋە تىكەنغەچە مەزكۇر باغغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى). 273- ت ھە.

Δ بلكە // بلكى (بەلكى):

حاصل الكلام دولت اقبال زوال غه يوز كلتوركانيدا اۋل بارە پادشاه اولوغ لارنينك فعل خوى لارى يوتكاليب قالور ايكان فقرا و رعيه بلكە سپاه و خدام لار وضع اوضاع لارى ھم باشقچە بولور ايكان (ھاسلۇل- كەلام، دەۋلەت-ئىقبال زەۋالغا يۇز كەلتۇرگەنىدە، ئەۋۋەل بارە پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ فىل- خۇيلارى يۆتكەلىپ قالۇر ئېكەن؛ فۇقەرا ۋە رەئىييە بەلكى سپاھ ۋە خۇددىاملارنىڭ ۋەزئ- ئەۋزائلارى ھەم باشقاچە بولۇر ئېكەن: قىسقىسى، دۆلەتمەنلىك، ئىقبال دېگەنلەر زاۋاللىققا يۇز تۇتقان چاغدا، ئالدى بىلەن پادىشاھ- ئۇلۇغلارنىڭ خۇي- پەيلى ئۆزگىرىپ قالىدىغان گەپكەن؛ يۇقرا-ئاۋاملار ھەتتا ئەسكەر، خىزمەتكارلارنىڭ مىجەز- خۇلقلىرىمۇ غەلىتە بولۇپ قالىدىكەن). 258- ت ھە.

Δ تا // تاكە (تاكى):

بو اولوغ خان تاكە خانلىقنى بريب يرلينك اسنى غه كيرماكونجه خان نينك يورتيدين نحس ليك و شوم لوق اصلا كوتاريلماس ايكان (بۇ ئۇلۇغ

خان تاکی خانلقنی بەرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە، خانىنىڭ يۈرتىدىن نەھىسلىك ۋە شۇملۇق ئەسلا كۆتەرىلمەس ئىكەن). 300- ت ھە.

بادەنى ھر قانچە توتسانلىك ھم بلال لب تشنەدور،

شام دين تا صبحى كا ھم صبحى دين تا شامە توت.

(بادەنى ھەر قانچە تۇتساڭ، ھەم بىلال لەب تەشنەدۇر، شامدىن تا سۇبھىگە ھەم سۇبھىدىن تا شامە (شامغىچە) تۇت). نازىم: 165- چ ت.

بۇرۇلۇش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۇملىلەر بايان قىلىۋاتقان ئۇقۇملارنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا كېلىپ، باغلىغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان يارەمچى سۆزلەردىن "وحالەنكە (ۋەھالەنكى)، ليكن (لاكىن)، ولىكن (ۋەلاكىن)، امّا (ئەمما)" قاتارلىقلارنىڭ كۆپرەك قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ وحالەنكە (ۋەھالەنكى):

اى محمد اصحاب الكهف نى كوزلارى اجوق و اويغاق ديب كمان قيلاسين وحالەنكە انداغ ايماس (ئى مۇھەممەد، ئەسھابۇل- كەھفنى كۆزلەرى ئاچۇق ۋە ئويغاق دېپ گۇمان قىلاسىن. ۋەھالەنكى ئانداغ ئېمەس). 368- ت ھە.

بو ايكى وقت دا افتاب نينك حرارتى و نورى غارغە كرمايدور وحالەنكە غارنينك اوستى اچوق افتاب غە سايە برادورغان بر نرسە يوق (بۇ ئىكى ۋەقتتە، ئافتابنىڭ ھەرارەتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇر. ۋەھالەنكى غارنىڭ ئۈستى ئاچۇق، ئافتابغا سايە بەرەدۇرغان بىر نەرسە يوق). 377- ت ھە.

△ ليكن (لاكىن):

بر بر لارينى كوركاندا كويا عسل برلە سريغ ياغ مثلىك ناجيز و مضمحل بولوب ارالاشيب كيتار ايدى ليكن بر برلارى قصد و كمينى دا و يوق قيلماق تدبيريدا ايدى (بىر – بىرلەرىنى كۆرگەندە گويا ئەسەل بىرلە سارىغ ياغ

مەسەللىك ناچىز ۋە مۇز مەھىل (بىر – بىرىگە سىگىشىپلا كەتكەن) بولۇپ، تارالاشىپ كېتەر ئېدى. لاكىن بىر – بىرلەرى قەسد ۋە كەمىنىدە ۋە يوق تىلماق تەدبىرىدە ئېدى). 273- ت ھە.

Δ و ليكن (ۋە لاكىن):

بو ايكى و قت دا كون نينك شعاعى غارغە كريب غارنىڭ عفونت لارينى چىقاريب باد ھواسى نى اعتدا ليغە كلتورادور وليكن كون اصلا اول غارغە كرمايدور (بۇ ئىكى ۋەقتىدە، كۈننىڭ شۇ ئائى غارغا كىرىپ، غارنىڭ پۇرۇنەتلەرىنى چىقارىپ، باد ھەۋاسىنى ئىتىدالغا كەلتۈرەدۇر، ۋە لاكىن كۈن ئەسلا ئول غارغا كىرمەيدۇر). 367- ت ھە.

Δ امّا (ئەمما):

بر مونچەسى چولغە كريب كتيب چىقالماى يوق بولدى امّا جناب اتاليق غازى كتى اسلام رونقى و رواجى ھم بيلە كتى (بىر مۇنچەسى چۆلغە كىرىپ كەتىپ، چىقالماي يوق بولدى. ئەمما جەنابى ئاتالىق غازىي كەتتى، ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى ھەم بىللە كەتتى). 263- ت ھە.

Δ امّا بعد (ئەمما بەئد // ئەمما بەئدۇ):

مەزكۇر "امّا بعد" يارەدەمچى سۆزى چاغاتاي تۈيغۇر تىلىدا، چوڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدا، مەسىلەن، رەتتىكى مەدھىيە ۋە ھەمدۇ – سانالار ئېيتىلىپ بولۇپ، ئاپتورنىڭ دېمەكچى بولغان سۆزىگە كەلگەندە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "مەقسەتكە كەلسەك" دېگەن ئىبارە ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

تەكىتلەش باغلىغۇچىلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئالاھىدە تەكىتلەش ئۇقۇمىدىكى باغلىغۇچى سۆزلەردىن "خصوصا (خۇسۇسەن)، خاصّة (خاسسەتەن)، بالخصّه (بىلخاسسە) ۋە بتخصيصى (بىتەخسىس)..." قاتارلىقلار كۆپرەك

قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

△ خصوصاً (خۇسۇسەن):

خصوصاً زىلچە باب اوستالار يكيم ايفك زىلچەلارنى راسلاديلار هىچ زماندا بو خيل زىلچە طيار بولماغان بولغايلار (خۇسۇسەن زىلچا باپ ئۇستالاربكىم، ئىفەك زىلچالارنى راسلادىلار، هىچ زەماندا، بۇ خىل زىلچا تەيىار بولماغان بولغايلار).272- ت ھە.

∧ بتخصيصى (بىتەخسىس):

بتخصيصى كە مونچە برهان قاطع بيلە هم قطع تاپقاى واستشهادغە بو مسودەنينك هم لفظى يوق كە هر حرفى فرياد اورغايلار و غوغا كوتاركايلار (بىتەخسىسكى مۇنچە بۇرھانى قاتئ بىلە ھەم قەتئ تاپقاي ۋە ئىستىشھادغا بۇ مۇسەۋۋەدەنىك ھەم لەفزى يوقكى ھەر ھەرفى فەرياد ئۇرغايلار ۋە غەۋغا كۆتەرگەيلەر: بولۇپمۇ مۇنچۇالا كەسكىن پاكىتلار كەلتۇرۇلگەنىكەن، ئەمدى بولدى قىلىشقا بولمىدۇكى، دەلىل- ئىسپات ئۇچۇن، بۇ رىسالە ھەربىر ھەرپ ، پەش ۋە چېكىتلىرىغچە گەپ- سۆزسىز تەييار تۇرىدۇ ۋە تېتىيدۇ). ئەلشىر نەۋائي: 31- م ل.

يىغىنچاقلاش باغلىغۇچىلىرى

جۇملىلەر ئىپادىلەۋاتقان ئۇقۇمنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئاساسدا تۇرۇپ، باغلىغۇچىلىق رولىنى ئوينايدىغان سۆزلەردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، "حاصل الكلام (ھاسىلۇل- كەلام)، حاصل كلام (ھاسىلى كەلام)، خلاصى كلام (خۇللەس كەلام)، عاقبت الامر (ئاقىبەتۇل- ئەمر)، ئاقبة الامور (ئاقىبەتۇل- ئومۇر)، بالاخر (بىلئاخىر)، فى الاخر (فىلئاخىر)، القصه (ئەلقىسسە)" قاتارلىقلار كۆپرەك قوللىنىغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

حاصل الكلام (ھاسىلۇل- كەلام) // حاصل كلام (ھاسىلى كەلام)// خلاصى كلام (خۇللەس كەلام).

Δحاصل الكلام امير خدايدادنينك اولاد و احفادلارى نينك عزت و حرمتى خان لارنينك حضوريدا مذكور بولغان درجه و مرتبه‌دا ايديلار (هاسلؤل- كه‌لام، ئه‌مىر خؤدايدادنىك ئه‌ؤلاد ؤه ئه‌هفادلارىنىك ئىززه‌ت ؤه هؤرمه‌تى خانلارنىك هؤزؤرىدا، مه‌زكؤر بولغان ده‌ره‌جه ؤه مه‌رته‌به‌ده ئىدىله‌ر: تىسقىسى، ئه‌مىر خؤدايدادنىك بالىلرى ؤه نه‌ؤرىلىرىنىك خان- پادىشاهلار تالىدىكى ئىززه‌ت- هؤرمىتى يؤقىرىدا بايان قىلىنغان ده‌رىجىده ئىدى). م. مايرامى: ت ئه. 181- ت هه.

Δ القصه (ئه‌لقىسسه)

القصه اول زمانه‌كيم خان مغفور رحلت قيلدى خضر خواجه خاندين باشقه اوغلى يوق ايدى (ئه‌لقىسسه، ئؤل زه‌مانه‌كىم، خانى مه‌غفؤر رىهله‌ت قىلدى، خىزىر خاجه‌خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئىدى: هىكايه‌ت، شؤ چاغدا، گؤناهى مه‌غپىره‌ت قىلىنغان خان ئؤ ئاله‌مگه سه‌په‌ر قىلدى، خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى يوق ئىدى). ت ئه. 177- چ ت.

ئاقبة الامور (ئاقىبه‌تؤل- ئؤمؤر)

ئاقبة الامور ميرزا تاشتمور بر نيجه كونلار توروب توغليقتمورنى اليب قاچتى بر نيجه مدّت دين صونك موزات دبانيغه كيلدى (ئاقىبه‌تؤل- ئومؤر، ميرزا تاشتؤمؤر بىر نىچه گؤنله‌ر تؤرؤپ، تؤغلىقتؤمؤرنى ئالىپ قاچتى. بىر نىچه مؤدده‌تدىن سوك، مؤزات ده‌بانىغا كىلدى: ئىشىنىك ئاقىۋىتى شؤكى، مىرزا تاشتؤمؤر بىر قانچه كؤن تؤرؤپ، تؤغلىقتؤمؤرنى ئه‌پقاچتى. بىر مه‌زگىلدىن كىيىن، ئؤلار مؤزات داۋىنىغا يىتىپ كه‌لدى). ت هه. 173- چ ت.

ئىزاهلاش باغلىغۇچىسى

Δ يعنى (يه‌ئنى):

سز تولا اوبدان آدم ايكانسيز من انكلاب بيلديم اما عبيينكيز يى ربن ايكانسيز يعنى بلك ولايت نينك ادمى ايكانسيز (سز تولا ئوبدان ئادەم

ئېكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم. ئەمما ئەيىبسىز يىرىن (人并) يەنىي بۇلار ۋىلايەتنىڭ (چەت ئەللىنىڭ) ئادەمى ئېكەنسىز). 280- ت هه.

الآن بو تاريخ دا يعني تاريخ بر مينك اوچ يوز يكرمه بردا بو عالم خاكدانى دين رياضى جاودانى غه انتقال ايتى ديكان خبرلار مسموع اولدى (ئەلئان بۇ تارىخدا، يەنىي تارىخ بىرمىڭ ئۈچيۈز يىگىرمە بىردە، بۇ ئالەمى خاكدانىدىن رىياۋى جاۋىدانىغا ئىنتىقال ئېتتى دېگەن خەبەرلەر مەسمۇۋ ئولدى: بۇ يىل، يەنى بىرمىڭ ئۈچيۈز يىگىرمە بىر ھىجرىيىدە. بۇ پانىي ئالەم بىلەن خوشلىشىپ، باقي ئالەمگە سەپەر قىلدى، دېگەن خەۋەر قۇلىقىمىزغا يەتتى). 284- ت هه.

اوز وجودومنى كوروب اى ديك يوزونك كوزگوزسيده:

قرا ايتورمن سنى يعني تجلى سنده بار.

(ئايدەك يۈزۈڭ ئەينىكىدىن ئۆز ۋۇجۇدۇمنىڭ شولىسىنى كۆرۈپ، سېنى "قارا" دەيمەن، يەنى بۇ دېمەك، "مەن تەجەللىي سەن بىلەن بىر گەۋدىمەن" دېمەكتۇر). تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن.

باغلىغۇچىلارنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلىغۇچىلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ، شۇنداقلا قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە مول ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئۈستىدە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيىتى بار. بىز بۇ يەردە، ئاشۇ خىل كۆپ تەرەپلىمىلىك ئالاھىدە قوللىنىشچانلىقتا ئىگە باغلىغۇچىلاردىن بىر نەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

∧ - كە// - كى//- كىم (- كى //- كىم):

بۇ باغلىغۇچى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىدىكى ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىسى "كى" بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم ۋە رولدا قوللىنىلغاندىن باشقا،

يانە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ:

(1) بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملە ياكى خەۋەرنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە بېقىندىغانلىقىنى ياكى ئۇنى ئىزاھلايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بيات نام بر مقاميكى حالا مغنى لار اراسيدا مشهوردور اختراع قيليب شاگردلاريغه اورگاتى لار ("بەيات" نام بىر مۇقامىكى، ھالا مۇغەننىلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىراۋ قىلىپ، شاگىردلارىغا ئۆرگەتتىلەر. ھېلىمۇ ئاغىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "بايات" ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن). مۇجىزىي: 33- ت مۇ.

چول عراق مقاميكيم فى الحال مغنى لار ايجره مشهوردور حج سفريگه بارغاندا عراق چوليدين اوتوب كتيب باريب ايجاد قيليب چول عراق آط تويديلار ("چۆلى ئىراق" مۇقامىكىم ھازىرال مۇغەننىلەر ئىچىرە مەشھۇردۇر، ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كەتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" ئات قويدىلار. بۇگۈنمۇ مۇزىكانتلار ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان "چۆلى ئىراق" مۇقامىنى ھەج سەپىرىگە بارغاندا، ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجاد قىلىپ، "چۆلى ئىراق" دەپ ئاتىغان). 13- ت مۇ.

آدمى ايرسانك ديماكيل ادمى،

انيكيم خلق غميدين يوق هيچ غمى.

(ئادەمنى ئېرسەڭ، دېمەكچى ئادەمنى، ئانىكىم خەلق غەمىدىن يوق ھېچ غەمنى: ئەگەر ئادەم بولساڭ، خەلق غېمىنى مۇتلەق ئۆز غېمى ھېسابلىمايدىغانلارنى ئادەم دېمە!). نەۋائىي: ف ش. 181- چ ت.

(2) بىر جۈملىگە سۆزدىشىپ كېلىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن جۈملىنىڭ ئالدىغى جۈملىگە مەنتىقي بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خواجه قاضی و جمیع بیك لار تعین بولدیکیم باریب کاشغری لارنی دفع قیلغای لار (خاجه قازی ۋه جەمئ بیگلەر تەئین بولدیکیم، باریپ کاشغەرلیلەرنی دەفئ قىلغايلار: خوجا قازى ۋە بارلىق بەگلەر كاشغەرلىكلەرنى چىكىندۈرۈشكە ئەۋەتىلدىغان بولدى). ب ن. 81- چ ت.

سعبی قیلدیکیم چریکینی تورغوزا ألغای (سەئیی قىلدىكىم چەرىكنى تۇرغۇزا ئالغاي: قوشۇننىڭ چىكىنمەي، بەرداشلىق بىرىپ تۇرۇشى ئۈچۈن تىرىشتى). شەرەفۋددىن ئەلى يەزدى: ز ن («زەفەرنامە»).

مثل دورکیم ینا بو دم تابیلماس (مەسەلدۇركىم، يەنە بۇ دەم تاپىلماس: "دەم غەنىمەت" دېگەن مەسەل بار)؛

کیشی بیلماس انیکیم قالدی قنده (كىشى بىلمەس ئانىكىم، قالدى قەندە: قەيەردە قالغانلىقنى كىشى بىلمەيدۇ). ئاتايى:156-، 172- ئۇ ك ن.

‹3› مەلۇم كونتىبكىستتا، جۇملىنىڭ سوبىيكتى رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

اتایی غه یماك ایجماك کرکماس،

کی هجرینك ایلکیده جاندین تویوب دور.

(ئاتايىغا يەمەك، ئىچمەك كەرەكمەس، كى ھىجرىنىڭ ئىلكىدە جاندىن تويۇپدۇر: ئاتايىغا يىمەك- ئىچمەكنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇ جۇدالىقتا جىندىن تويۇپتۇ)؛

زمهی عشرت سنینك اوسروك کوزونکه،

کی گل زار ایجره خوش مجلس توزوب دور.

(زىمىي ئىشرەت، سەنىڭ ئوسرۇك كۆزۈڭگە،كى گۈلزار ئىچرە خۇش مەجلىس تۇزۇپدۇر: بارىكاللاھ سىنىڭ گۈزەل كۆزۈڭگە، ئۇ گۈلزار ئىچىدە گۈزەل ئولتۇرۇش ياساپتۇ). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

‹4› جۇملىنىڭ مۇئەييەن بۇلىكىگە قوشۇلۇپ، تەكتلەش. گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئۇقۇمنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. يەنە بەزەن چاغدا بولسا، ئىككى

تەڭداش جۈملە ئوتتۇرىسىدا كېلىپ، ئۇلارنى بىر- بىرىگە زىچ باغلاش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

هر ساری تماشاغه کیم اول شوخ قیلور عزم،

یوق انکا تماشاکی ایرور ایل کا تماشا.

(هەر ساری تاماشاغاكىم، ئول شوخ قىلۇر ئەزم، يوق ئانا تاماشاكىم، ئىرۇر ئىلگە تاماشا: ئۇ شوخ تاماشا ئۈچۈن هەر تەرەپكە باردۇ. بىراق، تاماشا ئۈنىڭغا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا بولىدۇ). نەۋائىي: 268- ئۇ ك ن.

اول شوخ کی میدان ارا کورکان کا سالور تیغ،

کورماسکا سالور یتسه نوائی ساری عمدا.

(ئول شوخكى، مەيدان ئارا كۆرگەنگە سالۇر تىغ، كۆرمەسكە سالۇر يەتسە نەۋائىي ساری ئەمدا: ئۇ شوخ مەيدان ئارا كۆرگەنلىكى ئادەمگە تىغ سالىدۇ. بىراق، نۆۋەت نەۋائىيغا كەلگەندە، كۆرمەسكە سېلىپ ئۇتتۇپ كېتىدۇ). 270- ئۇ ك ن.

غربی طرفی داکیم سمرقند و خجند بولغای تاغ یوقتور (غەربى تەرەفىدەكىم، سەمەرقەند ۋە خوجەند بولغاي، تاغ يوقتۇر: غەربى تەرىپىدە بولسا، سەمەرقەنت ۋە خوجەنت بار، تاغ يوق). ب ن. 309- چ ت.

Δ *کر// اگر// اکرکه* (*گەر// ئەگەر// ئەگەركى*):

بۇ سۆز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەرت باغلىغۇچىسى "ئەگەر" رولىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، مۇئەييەن تىل شارائىتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاهىدە قوللىنىلىدۇ:

(1) كەلگۈ زامانلىق خەۋەر پېئىلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مەزكۇر جۈملىنى شەرت بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىۋېتىدۇ. مەسىلەن:

اگر گشتی لب دریا قیلورسین،

کوزوم کا کیل که عمان حاجت ایرماس.

(ئەگەر گەشتى لەيى دەريا قىلۇرسىن، كۆزۈمگە كېلكى، ئۇممان هاجەت ئېرمەس: ئەگەر دەريا لېۋنى بويلاپ سەيلە قىلماقچى بولساڭ، كۆزۈمگىلا كەلكى. دەريا ئىزدەپ يۈرۈش هاجەتسىز)؛

غايتى بيلماسليكيندين مدّعى كافر بيلور،

كر سجود ايلار اتايى سيزكا حق نورين كوروب.

(غايەتى بىلمەسلىكىندىن مۇددەئى كافىر بىلۇر، گەر سۇجۇد ئەيلەر ئاتايى سىزگە ھەق نۇرىن كۆرۈپ: ئاتايى ھەق نۇرىنى كۆرۈپ سىزگە تازىم قىلسا، ردقبلەر كالۇالقىدىن "ئەمدى ئۇ كاپىر بولۇپ كەتتى" دېيىشىدۇ). ئاتايى: 164-، 174- ئۇ ك ن.

‹2› بەزەن مۇرەككەپ جۇملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئۇلانى "... بولسىمۇ... بولمايدۇ" شەكلىدىكى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۇملىلەرگە ئايلاندۇرىۋېتىدۇ. مەسىلەن:

كيشى كيم يوقتورور مهر و وفاسى،

اكر خورشيددور اندين نه حاصل.

(كىشىكىم يوقتۇرۇر مىھرۇ ۋەفاسى، ئەگەر خۇرشىددۇر ئاندىن نە ھاسىل؟: مىھر- ۋاپاسى يوق ئادەم قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭدىن خەلققە ھېچبىر نەپ تەگمەيدۇ). لۇتفىي: 244- ئۇ ك ن.

يوق آغيزدين نكته ايتور مه وشيم ديك بولماغاى،

كر قوياش هر زرّه سيدين بر مسيحا ايلاسه.

(يوق ئاغىزدىن نۇكتە ئەيتۇر مەھۋەشمدىك بولماغاي، گەر قۇياش ھەر زەررەسىدىن بىر مەسىھا ئەيلەسە: قۇياش ھەر زەررىسىدىن بىر ھايات بەخش ئەتسىمۇ، مىنىڭ ئۇ ئويماقتەك كىچىك ئېغزىدىن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تۆكۈپ تۇرىدىغان ئاي يۇزلۇكۇمگە يەتمەيدۇ). نەۋائىي: 274- ئۇ ك ن.

‹3› يەنە بەزەن مۇرەككەپ جۇملىلەردە، خەۋەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ

كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى سەۋەب بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ.

مەسىلەن:

گۇ تىرى برله سونكاكىن ضعمه قيلماس هم ايتينك

(گەر تىرى بىرلە سۆڭەكمەن تۆئمە قىلماس ھەم ئىتىك: بىر تىرە بىر سۆڭەكلا بولۇپ قالدىم، تاشلاپ بەرسەڭ ئىتىگمۇ يېمەيدۇ). 290- ئۇ ك ن.

منكا گۇ قويدى بلبل داغ هجران،

ينا د ين كورماسون اول هم وفانى.

(مەنگا گەر قويدى بۇلبۇل داغى ھجران، يانادىن كۆرمەسۇن ئول ھەم ۋەفانى: بۇلبۇل مېنى جۇدالىق ھەسرىتىگە سالدى، شۇنگا ئۇنمۇ باشقىلاردىن ۋاپا كۆرمىگەي!). خىرقەتىي: 338-ئۇ ك ن.

△ اگرچه // اكرجه (ئەگەرچە):

بۇ يارده مچى سۆز ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "گەرچە" بىلەن ئوخشاش بولۇپ، مۇرەككەپ جۈملىلەردە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ . مەسىلەن:

مونينك توا بعى دين كند بادام دور اكرچه قصبه ايماس يخشى غينه قصبجه دور (مۇ نىڭ تەۋا بىئىدىن "كەند بادام" دۇر، ئەگەرچە قەسەبە ئېمەس، ياخشىغىنە قەسەبەچەدۇر: بۇنىڭ تەۋەسىدە "كەنت بادام" دەيدىغان بىر يەر بار، گەرچە ئۇ شەھەر بولمىسىمۇ، ئوبدانلا بىر ناھىيە). ب ن. 316- چ ت.

اگرچه اوزكا خاتونلارى هم بار ايدى ولى اوغلان لار و قيز لار نينك انالارى بو ايكى ايدى (ئەگەرچە ئۆزگە خاتۇنلارى ھەم بار ئېدى، ۋەلى ئوغلانلار ۋە قىزلارنىڭ ئانالارى بۇ ئىكى ئېدى: گەرچە باشقا خوتۇنلىرى بولسىمۇ، ئوغۇل ــ قىزلىرىنىڭ ئانىلىرى مۇشۇ ئىككىسى ئىدى). ب ن. 86- چ ت.

اکرچه اول حجر: موندین مر تفع دور ولی بونده بسیار یخشیراق واقع بولوب تور تمام محلات ایاق استیدا. (ئەگەرچە ئول هۆجرا مۇندىن مۇرتەفىئدۇر، ۋەلى بۇندا بىسىار ياخشىراق ۋاقىئ بولۇپتۇر، تەمام مەھەللات ئاياق ئاستىدا: گەرچە ئۇ هۆجرا بۇنىڭدىن ئىگىزدە بولسىمۇ، بىراق بۇ تولىمۇ ياخشى يەرگە سېلىنغان، پۈتكۈل مەھەللە ئاستى تەرەپتە (كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ). ب ن.312-چ ت.

Δ مكر // مگر // مگركه // مگركيم (مەگەر // مەگەركى // مەگەركىم):

بۇ سۆز مۇرەككەپ جۈملىلەردە، كۆپىنچە جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شۇ جۈملىنىڭ ئوخشىتىش ياكى مۇلچەر تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى ياكى شۇ جۈملە ئىپادىلىگەن ئەھۋالنىڭ مۇستەسنا ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كشى جهاندا رضا برله ترك جان ايتماس،

مگركه ايبرغاى بيگيم قضا بيزنى.

(كىشى دۇنيادا ئۆز رىزالىقى بىلەن جېنىدىن كەچمەيدۇ. خانىم، مېنى سەندىن قازا ئايرىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ).ئاتايى: 184- ئۇ ك ن.

تيشلار رقيبينك بارسام ايشيكينك كا گدا ديب،

ايتليك نى مگر قيلدى اول اوزينه قباله.

(تىشلەر رەقىبنىڭ بارسام ئىشىكىڭگە گەدا دېپ، ئىتلىكنى مەگەر قىلدى ئول ئۆزىنە قەبالە: ئىشىك ئالدىڭغا بارسام، ئىشىك باقارىڭ (پاسبانىڭ) مېنى "هۇ گاداي!" دەپ تالايدۇ. قارىغاندا، ئۇ ئىتلىقنى ئۆزىگە قوبۇل كۆرگەن ئوخشايدۇ). سەككاكي: 202- ئۇ ك ن.

صبا زلفونك نى تا غيتى مگر حال خياليم دا،

يازيلدى اژدها بولدى اورالدى اهرمن بولدى.

(سەبا زۇلفۇڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدا، يازىلدى ئەژدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرىمەن بولدى: تاڭ شامىلى چېچىڭنى توزغىتىپ ئوينىغانىدى، ئۇ

مینك هال خیالمدا، یپیلغاندا گویا بىر ئەجدىهاغا ئایلاندى، تۇگۇلگەندە بولسا، گویا دىقماق ئەھرىمەن دېۋىگە ئایلاندى) سەككاكى: 194- ئۇ ك ن.

عید اقشامى نظارەدا كوردى قاشینك مگر،

گردون ایتاكى اسرو یاشوردى هلالینى.

(ئىيد ئاقشامى نەززارەدەكۆردى قاشك مەگەر، گەردۇن ئېتەكى ئەسرۇ ياشۇردى ھىلالنى: ھېيت ئاخشىمى ئاسمان ئوغاق ئاي (ھىلال) نى مەھكەم يوشۇرىۋالدى. قارىغاندا، ئۇ سىنىك قېشىغنى كۆرۈپ قالغان ئوخشايدۇ). سەككاكى: 212- ئۇ ك ن.

ختن دین باشقه شهرلارغه مال اجناسلارى جیقیب كتادور نقدینه لارى اصلا جیقمایدور مكر التون نى جیقادور (خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال-نەرسىلەر چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، نەق پۇل چىقىپ كەتمەيدۇ، ئالتۇننى ھىسابقا ئالمىغاندا). 331- ت ھە.

ΔΔ بۇ يارده‌مچى سۆز بەزىدە "گەرچە" رولىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فراقینك نینك مگركیم جانى یوقتور،

منى سنسیز تیریك موندا‌ق توتوب دور.

(فىراقىڭنىڭ مەگەركىم جانى يوقتۇر، مەنى سەنسىز تىرىك مۇنداق تۇتۇپدۇر: جۇدالىقىڭنىڭ گەرچە جېنى بولمىسىمۇ، سەن بولمىغاچ، ئۇ مېنى تىرىكلا مۇشۇ ھالەتكە قويدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

Δ باوجودكیم (باۋۇجۇدكىم):

بۇ يارده‌مچى سۆز پېئىللىق جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

مىر على شىر نوائى نینك مصنفاتى باوجودكیم حرى دا نشوونما تاپیب دور بو تیل بیلادور (مىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مۇسەننەفاتى باۋۇجۇدكىم ھىرىدا نەشۋۇنەما تاپىپدۇر، بۇ تىل بىلەدۇر: ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى

همراتنا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان). بابۇر. ب ن، 311- چ ت.

مىن و محمد كوكلتاش ايكاو كيلدوك بيكيم و بيكيم نينك ياووغى داغى لار تانمادىلار باوجودكيم ايتيم مدت تىن سونكرا تانى ديلار (مىن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككەۋ كېلدۇك. بېگىم ۋە بېگىمنىڭ ياۋۇغدىغىلار تانىمادىلار. باۋۇجۇدكىم ئەيتتىم، مۇددەتتىن سوڭرا تانىدىلار. مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلتاش ئىككىمىز كەلدۇق. خانىم ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر بىزنى تونۇمىدى. گەرچە تونۇشلۇق بەرگەن بولساممۇ، دەرھال ئاڭقىرالماي، يىر ھازادىن كېيىن، ئاندىن تونۇدى). بابۇر. ب ن. 331- چ ت.

△ نيجه // هرنيجه// هرنيجەكيم// (نىچە// ھەرنىچە// ھەرنىچەكىم).

يۇلار ياردەمچى سۆز رولىدا جۈملە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، "قانچە، ھەرقانچە، قانچىلىك" ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ھالدا، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى كۈچەيتىلگەن توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

هرنيجه كيم سيزكا زخمت دور زكواة حسن اوجون.

التفاتى لطفى ساری گاه گاه ايلاب اوتونك.

(ھەرنىچەكىم سىزگە زەخمەتدۇر، زەكاتى ھۆسن ئۈچۈن، ئىلتىفاتى لۇتفي ساری گاھ گاھ ئەيلەپ ئۆتۈڭ. سىزگە ھەرقانچە زەخمەت بولۇپ كەتسىمۇ، ھۆسنىڭىزنىڭ زاكىتى ئۈچۈن، لۇتفيغا بەزى- بەزى قاراپ قويۇڭ). لۇتفي 242- ئۇ ك ن.

كر قرا توقولسا كيشى نينك كلمين ازلدا،

اب زمزم برله اقارماس هرنيجه يوغان بيله.

(گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن، ئابىزەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرنىچە يوغان بىلە. ئىنسانىنىڭ تەقدىر گىلىمى ئەگەر بىلىشتا قارا توقۇلۇپ

كەتسە، (كېيىن) ھەرقانچە ئابىزەمزەم بىلەن يۇسىمۇ، ئاقارمايدۇ). م. سايرامىي: 278- ت ھە.

Δ ھەرچند (ھەرچەند: شۇنچە، شۇنچىۋالا، ھەرقانچە):

ھەرچند ايشيكينك دا سحرلار قيلامن داد.

داديم غا قنى يتكانينك اى ظالم بى داد.

(ھەرچەند ئىشىكىدە سەھەرلەردە قىلامەن داد، دادىمغا قەنى يەتكەنىڭ ئى زالىمى بىداد: ئىشىك ئالدىدا ھەرقانچە داتلىساممۇ، دادىمغا يەتكىنىڭ قېنى، ھەي ئىنساپسىز زالىم). زەلىلىي: 356- ئۇ ك ن.

Δ اگرچند // اكرچنديكە (ئەگەر چەند// ئەگەرچەندىكى:... بولسىمۇ):

اكثرلارى نينك اسم و نسب لارى و نام تذكيرەلارى ھم معلوم ايماس اكرچنديكە اسم تذكيرەلارى بولسە ھم اكثرلارى نينك تذكيرەلارى تاريخ ما تقدم كتاب لاريغە موافق ايماس دورلار (ئەكسەرلەرنىڭ ئىسىم ۋە نەسەبلەرى ۋە نام تەزكىرەلەرى ھەم مەئلۇم ئېمەس ئەگەرچەندىكى ئىسىم- تەزكىرەلەرى بولسا ھەم ئەكسەرلەرنىڭ تەزكىرەلەرى تارىخى ما تەقەددۇم كىتابلارىغا مۇۋافىق ئېمەسدۇرلار: كۆپىنچىلىرىنىڭ نەسەبنامە ۋە تەزكىرىلىرىمۇ يوق. نەسەبنامە تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، كۆپچىلىك تەزكىرىلەر ئۆتكەن تارىخچىلار يېزىپ قالدۇرغان تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ). م. سايرامىي: 327- ت ھە.

7.2. تىركەلمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرگە تىركىلىپ، ئۇزى تىركەلگەن سۆزنىڭ شۇ جۈملە ياكى شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆزلەر "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدۇ. تىركەلمىلەر گراماتىك رول جەھەتتە، ئىسىملارنىڭ كېلىش توشۇمچىلىرىغا ئومۇمەن ئوخشاپ كېتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان

ئەسەرلەردە كۆپەرەك ئۇچرايدىغان تىركەلمىلەر دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىمىز:

∧ بابيدا// بابيندا (بابىدا// بابىندا):

دين و ديانت بابى دا مستحكم پرهيز و متقى ليق دا همەلار كا مسلم... (دىن ۋە دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرھىز ۋە مۇتتەقىلىقدا ھەمەلەرگە مۇسەللەم... دىن- دىيانەت جەھەتتە مۇستەھكەم، پەرھىزكارلىق ۋە تەقۋالىقتا، ھەممەيلەننى قايىل قىلارلىق...). 284- ت ھە.

خصوصا علمالارغە رواجى سوداكرلار سودا تجارتى بابيدا كويا ئاتى بخارى ديب ايتسەلار اصلا مبالغە بولمايدور (خۇسۇسەن ئۆلەمالارغا رەۋاجى ۋە سەۋداگەرلەر سەۋدا تىجارەتى بابىدا، "سانى بۇخارا" دىپ ئەيتسالار، ئەسلا مۇبالەغە بولمايدۇر: خۇسۇسەن ئالىملىرىنىڭ كۆپلىكى، سودىگەرلەر سودا-تىجارىتىنىڭ روناق ھالىتى جەھەتتە، "ئىككىنچى بۇخارا" دەپ ئاتىسا، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ). م .سايرامى: 328- ت ھە.

شعر بابيندا (شئر بابندا: شىئىر توغرىسىدا)، ميوەلار بابيندا (مېۋەلەر بابندا: مېۋىلەر توغرۇلۇق)، ۋ ب.

∧ توغرادين // توغراسيدين (توغرادىن // توغراسىدىن):

اولوغ خان بو توغرادين كايب دور (ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىبدۇر: ئۇلۇغ خان بۇ ھەقتە كايىپتۇ). 311- ت ھە.

بو قسم عقيدە اخلا صى لارى توغراسيدىن يارىكند حاكم ليغينى بردى (بۇ قىسم ئەقىدە ـئىخلاسلارى توغراسىدىن، يارىكەند ھاكىملىغنى بەردى: مۇشۇنداق ئەقىدە - ئىخلاسى بولغاچقا، يارىكەند نىڭ ھاكىملىقنى بەردى). 278- ت ھە.

يورت دارليق غلە و حاصلى توغراسيدين ھرمويى شرع شريف دين تجاوز و تخالف قيلماس ايدى (يۇرتدارلىق غەللە ۋە ھاسىلى توغراسىدىن ھەرمويى

شەرئى شەرىغدىن تەجاۋۇز ۋە تەخالۇق قىلماس ئېدى: يۇرت باشقۇرۇش، ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە، شاراپەتلىك شەرىئەت بەلگىلىمىسىگە قىلچىلىك مۇخالىپ كېلىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايتتى). 279- ت ھە.

Δ كماكان (كەماكا: نە // كەمەكە: نە):

ھەم حال و احوال دا شريعت مصطفويە رعايە لارينى كماكان اختياط و مرعى توتار ايدى (ھەمە ھال ۋە ئەھۋالدا، شەرىئەتنى مۇستەفا ۋىيىە رىئايەلەرىنى كەما كانە ئىھتىيات ۋە مەرئى تۇتار ئېدى: ھەرقانداق ئەھۋالدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئەت كۆرسەتمىلىرىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىجرا قىلاتتى). 279- ت ھە.

امير خدا يداد مكە معظمە كا باريب حج نينك اركان لارينى كماكان بجا كلتوروب مدينە منورەغە باريب روضة الحضرت نى زيارت قيليب توبە استغفارغە شغل كوركوزوب تورغان حال دە كسل عارضى بولوب وفات تاپتى (ئەمىر خۇدايداد مەككەئى مۇئەززەمەگە باريپ، ھەجنىڭ ئەركانلارىنى كەما كانە ‹قانداق بەلگىلەنگەن بولسا، شۇنداق› بەجا كەلتۇرۇپ، مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەغە باريپ، رەۋزەتۇل — ھەزرەتنى ‹مۇھەممەد پەيغەمبەر قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلىپ، تەۋبە استغفارغا شۇغل كۆرگۈزۈپ تۇرغان ھالدا، كېسەل ئارىز بولۇپ، ۋەفات تاپتى). ت ئە . 185- چ ت.

Δ باشليغ (باشلىغ):

جونكتانك زوندولار باشليغ بەرەر ياش نى تارتيق قيليب دور يتە ياشدا بولوب دور (جۇڭتاڭ، زوندۇلار باشلىغ بەرەر ياشنى تارتىق قىلىپدۇر، يەتە ياشدا بولۇپدۇر: جۇڭتاڭ، زۇڭدۇ قاتارلىقلار بىر ياش ھەددىيە قىپتۇ، ‹شۇنىڭ بىلەن› يەتتە ياشلىق بولۇپتۇ). 300- ت ھە.

اقسونينك حاكمى باشليغ منصب دارلارنى حاضر قيليب اقسونينك

ادملارینی اویلوك حسابی نی خط کا الیب هر بر اویلوك ادم غه ایکی تنکه دین میس فل قویدی جوقه باشی دیب اتادی (ئاقسۆنك هاکمی باشلغ مه‌نسه‌بدارلارنی هازىر قىلىپ، ئاقسۆنك ئاده‌مله‌رنی ئۆیلۆك هسابنی خه‌تکه ئالىپ، هه‌ربىر ئۆیلۆك ئاده‌مغه ئىکی ته‌نگه‌دىن مىس فۇل قویدی، "چوقا باشی" دىپ ئاتادی). 310- ت هه.

Δ کذا (که‌زا)// و هکذا (ۋه‌هه‌که‌زا):

اشیا کذا لارینی تاشلاب کتیب دور (ئه‌شیا که‌زالارنی تاشلاپ که‌تىپدۇر: نه‌رسه- کىره‌کلىرنی تاشلاپ کىتىپتۇ). 261- ت هه.

اشیا کذا لاریغه سلیمان بن علی عباسی مالك و صاحب بولدی (ئه‌شیا که‌زالارغا سۇلایمان بىنی ئه‌لی ئاببباسي مالك ۋه ساهىب بولدی. مال-مۇلۇکلىرىگه سۇلایمان ئىبنی ئه‌لی ئاببباسي خوجایىن بولدی). 307- ت هه.

طریقه برله (ته‌ریقه بىرله):

بو کمینه راقم حروف بی اعتبار غه بالمشافحه بو طریقه برله قصه و اخبار قىلدی (بۇ که‌مىنه راقمی هۇرۇف بىشتىبارغا بىلمۇشافه‌هه بۇ ته‌ریقه بىرله قىسسه ۋه ئىخبار قىلدی: بۇ ئه‌سه‌رنی یازغۇچی مه‌ن که‌مىنه ئىتىبارسىزغا یۇزتۇرانه تۇرۇپ، مۇشۇنداق هىکایه قىلىپ به‌ردی).م.سایرامي.310-ت هه.

اوشبو طریقه برله سکیز ای سوراغ قىلدی (ئۇشبۇ ته‌ریقه بىرله سه‌کىز ئاي سوراغ قىلدی: مۇشۇنداق قىلىپ، سه‌ککىز ئاي سوراق قىلدی). 310- ت هه.

Δ اوخشه// اوخشاش (ئوخشا//ئوخشاش):

بو عالم ایجره یخشی ایت عمارت،

که قالغای نیکنام هم بقالیق.

ورق ایجره قالیب دور یخشی ات لار،

اکر کسری غه اوخشه قىلسه شه‌لىق.

(بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئىت ئىمارەتكى، قالغاي نىكنام (ياخشى نام) ھەم بەقالىق (مەڭگۈلۈك)؛ ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتالار، ئەگەر كىسرا (قەيسەر) غا ئوخشا قىلسا شاھلىق: بۇ ئالەمدە ھاياتلىق ئىمارىتىنى ياخشى ياسا، مەڭگۈگە ياخشى نامىك قالسۇن؛ ئەگەر كىمدە كىم قەيسەر شاھقا ئوخشاش پادىشاھلىق قىلسا، تارىختا ياخشى نامى ساقلىنىپ قالىدۇ). م. سايرامي: 259-، 260- ت ھە.

من اولوغ خان ايكيز بلند تاغدورمن اوشاق قفرالاريم كيجيك دريا غه اوخشه من كناهينى عفو قيلدىم (مەن ئۇلۇغ خان ئىگىز- بۇلەنىد تاغدۇرمەن. ئۇشاق قۇقەرالارىم دەرياغا ئوخشا. مەن (ئۇلارنىك) گۇناھىنى ئەفۋ قىلدىم). 313- ت ھە. منصبنى ألغان نى كويا جان الغان غه اوخشاش بيلادور (مەنسەبنى ئالغانىنى گويا جان ئالغانغا ئوخشاش بىلەدۇر). 319- ت ھە.

Δ مثلى(مسلى)// مثالى (مسالى)

دنيا همه انينك سارى قويسا قدم،

دم تارتار جهان نى مثلى اژدها.

(دۇنيا ئانىك سارى يۇز قويسا قەدەم، دەم تارتار جەھاننى مسلى ئەژدەھا (ئەجدىھادەك)). سەبۇربي: 562- ئۇ ك ن.

الهى اول پرى كا من غريب نى ايلاگيل شيدا،

فراقيدا منى قيلغيل مثالى بلبلى گويا.

(ئىلاھا، ئول پەرىگە مەن غەرىبنى ئەيلەگىل شەيدا، فراقىدا مەنى قىلغىل مسالى بۇلبۇلى گويا). بىلال نازىم. 580- ئۇ ك ن.

Δ كبى (كەبى)// مانند (مانەند)

صد برگى كبى غم بيله سارغايتغان ايدى،

نه غم امدى منكا غمگوزاريم كيلەدور.

(سەد بەرگى كەبى غەم بىلە سارغايتغان ئىدى، نە غەم ئەمدى ماڭا

غەمگۇزارىم كېلەدۇر: ئۇ مېنى غەم بىلەن سېرىق گۈلدەك سارغايتقانىدى، ئەمدى مەن غەمدىن ئازاد بولدۇم، ماڭا غەمگۇزارىم كېلىدۇ). گۇمنام: 520- ئۇ ك ن.

اول اى مانند شيرين دوركه آرى من انكا فرحاد،

تقى ايلا منى وامق اول اى نى هم قيليب عذرا.

(ئول ئاي مانەند شىرىندۇركى، ئارى مەن ئاڭا فەرھاد، تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئاينى ھەم قىلىپ ئۇزرا: ئۇ ئايدەك قىز شىرىندۇر، شۇنداق، مەن ئۇنىڭغا فەرھاد بولىمەن، تېخى مېنى ۋامىق، ئۇ ئاينى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

Δ يانكليغ (ياڭلىغ)// ينكليغ (يەڭلىغ).

گل سرخ ينكليغ يوزونك كا بو بلال پيچارەنى،

ايلا دينك مانند بلبل غنچەء ريحان موسن.

(گۈلى سۇرخ يەڭلىغ يۈزۈڭگە بۇ بىلال بىچارەنى، ئەيلەدىڭ مانەندى بۈلبۈل غۇنچەئى رەيھانمۇ سەن: بۇ بىچارە بىلالنى قىزىلگۈلدەك يۈزۈڭگە بۈلبۈلغا ئوخشاش مەپتۇن قىلدىڭ. (ئەجەبا) سەن خۇشپۇراق گۈلنىڭ غۇنچىسىمۇ –ھە؟). نازىم: 594- ئۇ ك ن.

تونكانى لار كويا مور ملخ ينكليغ كليب شهرغه هم كيرمای او شطرفان طرفيكا اوتوب اوتوز يول مقداری يركا توشتی (تۇنگانىلار گويا مۇر – مەلەخ يەڭلىغ كەلىپ، شەھرغە ھەم كىرمەي، ئۇشتۇرفان تەرەفگە ئۆتۈپ، ئوتۇز يول مقدارى يەرگە تۇشتى: تۇڭگانلار گويا چۈمۈلە – چېكەتكىگە ئوخشاش يۈرۈپ كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇشتۇرپان تەرەپكە ئوتتۇز يول مقدارى مېڭىپ، توختىدى). 268- ت ھە.

Δ باشلاب (باشلاپ) // تارتيب (تارتىپ) // اعتبارا (ئىتىبارەن).

امابيك لار و اعيان اشراف لار اشليق دين تارتيب تيكن و جيغ توزغاقجه

نوق توختاتیب مسوده قیلیب کورساتی (ئه‌مما بیگله‌ر ؤه ئه‌ئیان ـ ئه‌شرافلار باشلقدین تارتیپ، تکه‌ن ؤه چیغ، توزغاققه‌چه، نه‌رق توختاتیپ، مؤسه‌ؤؤه‌ده رئیزملیك ده‌پته‌ر ، قلیپ کؤرسه‌تتی). 304-، 305- ت هه.

اول کون دین باشلاب ... (ئول کؤندین باشلاپ ...)؛ شول کیجه‌دین اعتبارا ... (شؤل کیچه‌دین ئئتباره‌ن ...)، ؤ.ب.

Δ عاید (ئایید) // عائد (ئائید)، دایر (دایمر)// دائر (دائمر):

زمانه اوّل غا عاید قصه و حکایه و افسانه‌لار نهایت تولادور (زه‌مانه‌ئی ئه‌ؤؤه‌لغه ئایید قسسه ؤه هکایه ؤ ئه‌فسانه‌له‌ر نهایه‌ت تولادؤر)؛ الارغه دایر ملك و املاك لار زیاده ایماس ایردی (ئالارغا دایمر مؤلك ؤه ئه‌ملاکلار زیاده ئیمه‌س ئیردی: ئؤلارغا ئائت مال- بایلقلار کؤپ ئه‌مه‌س ئدی). ق ت خ.

Δ حقیده (هه‌ققده)// حقینده (هه‌ققنده):

تلخیصی اطلیق بر کتاب بلاغت حقیده خصوصا قرآن نینك فصاحت بلاغتی حقیده ایجاد قیلدی («ته‌لخمس» ئاتلق بمر کتاب به‌لاغه‌ت هه‌ققده، خؤسؤسه‌ن قؤرئاننك فه‌ساهه‌ت- به‌لاغه‌تی هه‌ققده ئجاد قلدی: پاساهه‌ت ؤه ستلستکا هه‌ققده، بولؤپمؤ قؤرئاننك پاساهتی ؤه ستلستکسی هه‌ققده، «ئومؤمي بایان» ناملق بمر کتاب یازدی).مؤجزني: 33- ت مؤ.

Δ قاراب// قراب (قاراپ)// ساری:

بیك بجه بدولت نینك جسد لارینی الیب تیز و دفعهٔ اقسوغه قراب یوروب دور (بیگ به‌چچه به‌ده‌ؤله‌تنك جه‌سه‌دله‌رنی ئالیپ، تیز ؤه ده‌فئه‌ته‌ن، ئاقسؤغا قاراپ یؤرؤپدؤر: به‌گبه‌چچه به‌ده‌ؤله‌تنك مییتنی ئیلیپ، تیز ؤه توپتوغرا ئاقسؤغا قاراپ میگیتؤ). 260- ت هه.

بر کیجه دا بوکوردین قوزغالیب کوجاغه قراب یولغه کیردی (بمر کیچه‌ده، بؤکؤردین قوزغالیپ، کؤچاغا قاراپ یولغا کمردی). 265- ت هه.

سیحون دریاسی کیم خجند سویی غه مشهوردور شرق و شمال طرفیدین کلیب بو ولایت نینك ایجی بیله اوتوب غرب ساری اقار خجند نینك شمالی و فاکت نینك جنوبی طرفیدین کیم حالا شاهروخیه غه مشهوردور اوتوب ینه شمال غه میل قبلیب ترکستان ساری بارور ترکستاندین خیلی قویراق بو دریا تمام قوم غه سینکار هیچ دریاغه قاتیلماس (سه یهون ده ریاسکم، «خوجه‌ند سویی» غه مه‌شهوردور. شه‌رق ؤه شمال ته‌ره‌فدین که‌لیپ. بو ؤیلایه‌تنك ئیچی بیله ئوتوپ، غه‌رب ساری ئاقار. خوجه‌ندنك شمالی ؤه فاکه‌تنك جه‌نوبی ته‌ره‌فدینکم. هالا "شاهروخیه" غه مه‌شهوردور ئوتوپ، یه‌نه شمالغا مه‌یل قیلیپ، تورکستان ساری بارور. تورکستاندین خه‌یلی قویراق،بو ده‌ریا ته‌مام قومغا سکه‌ر، هیچ ده‌ریاغا قاتیلماس: سه‌یهون ده‌ریاسی «خوجه‌ند ده‌ریاسی» ده‌پمو ئاتیلدو. ئو شه‌رقی شمال ته‌ره‌پتین کیلیپ. بو ؤیلایه‌تنك ئیچی بیله‌ن ئوتوپ،غه‌رب تامان (غه‌ربکه قاراپ) ئاقدو. خوجه‌ندنك شمالی ؤه فاکه‌تنك جه‌نوبی ته‌ره‌پیدین (بو جای هازیر «شاهروخیه» ده‌پ ئاتیلدو) ئوتوپ، یه‌نه شمالغا قایریلیپ، تورکستانغا قاراپ کیتدو. بو ده‌ریا تورکستاندین خیلی ئوتکه‌ندین کیپین، پوتونله‌ي قومغا سکیپ کیتدو، هیچقانداق بیر ده‌ریاغا قیتلمایدو) بابور. ب ن، 309- چ ت.

^ لایق (لایق)// موافق (موؤافق):

آخر قدرتیم غه لایق استعدادیمغه موافق بو رساله‌نی پوتتوم عالم اهلیغه سوغا توتوم بو رساله غه تواریخ موسقیون اط قویدوم (ئاخیر قودره‌تیمغه لایق، ئیستئدادیمغه موؤافق بو رساله‌نی پوتتوم. ئاله‌م ئه‌هلیغه سه‌وغا توتتوم. بو رساله‌غه « ته‌واریخی موسقییون » ئات قویدوم). موجیزی 5- ت ه.

^ بولا (- ده‌پ، کوزده توتوپ: نسبه‌ته‌ن)

اندجانغه بولا سمرقند نی ایلیك دین بردوك (ته‌ندجانغا بولا. سه‌مه‌رقه‌ندنی ئیلکدین به‌ردوك: ئه‌نجانني ده‌پ. سه‌مه‌رقه‌ندنی قولدین

بەردۇق). بابۇر: ب ن. 79- چ ت.

Δ اوترو (ئوترۇ):

بەرام غە اوترو (بەھرامغە ئوترۇ: بەھرامغا قارشى)؛ انكا اوترو (ئاڭا ئوترو: ئۇنىڭغا قارشى، ئۇنىڭغا ئۇدۇل). 79- چ ت.

Δ آيرو (ئايرۇ):

يىزدين آيرو (بىزدىن ئايرۇ: بىزدىن باشقا)؛ سندين آيرو (سەندىن ئايرۇ: سەندىن بۇلەك). 79- چ ت.

بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، اوجون (ئۈچۈن)، كين (كەيىن)، باشقە (باشقا)، اوزكا (ئۆزگە)، بولسە//بولسا، يوقسە// يوقسا (بولمىسا) قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ تىركەلمە رولىدا قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

7.3. يۇكلىمىلەر

ئومۇمەن سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر ئۇيغۇر گراماتىكىسىدا، كۆپىنچە "يۇكلىمىلەر" دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان يۇكلىمىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ، تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

Δ - مو (مۇ):

اون تورت ييل مو اسلام بولادورغانمو اوزونغە كتكانى دين من تولا هاريب كتيم ديكان (ئون تۆرت يىلمۇ ئىسلام بولادۇرغانمۇ؟ ئۇزۇنغا كەتكەنلىكىن، مەن تولا ھارىپ كەتتىم، دېگەن). 258- ت ھە.

فكر دريا سيغە چومۇب غوطەلار اوروب جولان قيلسە لارمو مراد ساحلى و مقصد كنارەسى ناظرلار نظر لارى غە جلوە و تابش قيلماس ايدى (فىكر دەريا سىغا چۆمۈپ، غوتەلار ئۇرۇپ، جەۋلان قىلسالارمۇ، مۇراد ساھىلى ۋە

مەقسەد كەنارەسى نازىرلار نەزەرلەرىغە جىلۋە ۋە تابىش قىلماس ئېدى. (مۇتەپەككۇرلار) پىكىر دەريياسىغا چۈمۈپ، غەۋۋاسلارچە جەۋلان قىلمىشىمۇ، كۆز ئالدىدا، مۇراد- مەقسەت ساھىلى ھېچ كۆرۈنمەيتتى). 274- چ ت.

Λ هم (هەم)

سىن هم كىسىبىن مو ديكانلاريدا فرمايش بولسە كىسامن ديكان (سىن هەم كەسەسىنمۇ؟ دېگەنلەرندە، فەرمايىش بولسا، كەسەمەن، دېگەن: سەنمۇ كېسەمسەن؟ دېگىنىدە، "پەرمان بولسا، كېسىمەن" دېگەن). 257- ت هـ.

تونكانى داخولار هم كورلاغە جيقان ايدى (تۇنگانىي داخۇلار هەم كورلاغا چىققان ئېدى: تۇڭگانىي داخۇلارمۇ كورلىغا چىققانىدى). 260- ت هـ.

Δ داغى//تقى (تەقى)// تخى (تەخى):

يانا داغى رسايل غە قلم سوروب مين و مكاتيب غە رقم اوروب مين كە فارسى سحرسازلار و پهلوى افسانە پردازلار هم اندا اوراق آراستە و اجزا پيراستە قيليب دورلار (يەنە داغى رەسايىلغا قەلەم سۈرۈپمەن ۋە مەكاتىبغا رەقەم ئۇرۇپمەنكى، فارسى سەھر سازلار ۋە پەھلەۋىي ئەفسانەپەردازلار ھەم ئاندا ئەۋراق ئارەستە ۋە ئەجزا پىراستە قىلىپدۇرلار: يەنە تىخى بىر مۇنچە رىسالە ۋە ماقالىلارنى يازدىم. بۇ خىل ئەسەرلەرنى كونا ۋە يېڭى پارس تىلى ماھىرلىرىمۇ يېزىپ باققان). نەۋائىي: 22- م ل.

تقى ايلا منى وامق اول آى نى هم عذرا (تەقى ئەيلە مەنى ۋامىق، ئول ئايىنى ھەم ئۇزرا: يەنە مېنى ۋامىق، ئۇ ئايىنى بولسا، ئۇزرا قىلغىن). بىلال نازىم: 582- ئۇ ك ن.

بو عزيز ... شاعرليقدا حضرت امير نظام الدين على شير نوائى ديك مغنى ليقدا تخى قدير خانديك ايرديلار (بۇ ئەزىز ... شائىرلىقتا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىيدىك، مۇغەننىلىقدا (مۇزىكانتلىقتا) تەخى قەدىرخاندىك ئېردىلەر). مۇجىزىي: 32-ت مۇ.

Δ هر أينه (هەر ئايەنە: مەيلى، مەيلى قانداق بولمسۇن).

هر أينه تيوق داكى كهف اول طايفەلار كمان قيلغانديك بولوب اعتقادلاريغه ضرر قيلماس ايدى (هەر ئايەنە تۇيۇقداكى كەهف ئول تايفەلەر گۇمان قىلغاندىك بولۇپ، ئىتىقادلارىغا زەرەر قىلماس ئىدى: مەيلى قانداق بولمسۇن، تۇيۇقتىكى غار ھېلىقى خەقلەر ئويلىغاندەك بولۇپ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرىغا زىيان يەتكۈزمىگەن بولاتتى). 337- ت هه.

Δ هرچه (هەرچە: هەر هالدا؛ هەر نېمە، هەر نەرسە):

هرچه خالق خواەلاغانى اول بولور، انجه مخلوق خواەلاغانى قيدا بولور (هەرچە خالىق خاھلاغانى ئول بولۇر، ئانچە مەخلۇق خاھلاغانى قايدا بولۇر؟ : هەر نېمە بولسۇن، ئاللاھ خاھلىغىنى بولدۇ. ئەمما مەخلۇق ـ يارىتىلمىشلارنىڭ خاھلىغىنى نەدىمۇ ئۇنداق بولسۇن؟). 270- ت هه.

Δ مبادا (مەبادا: ئالىمادىس).

مبادا كتامن ديسانكيز ادم قوشوب يولخرجى بريب جيقارسام (مەبادا "كەتەمەن" دېسەڭىز، ئادەم قوشۇپ، يولخەرجى بەرىپ چىقارسام). 280- ت هه.

مبادا من حق‌غه بويون سونسام ... (مەبادا مەن ھەقغە بويۇن سۇنسام ... : مۇبادا مەن ئۆلۈپ كەتسەم ...). 286- ت هه.

مبادا بر جونك حادثه يوز كلتورسالار كته دريالاردين بو طريقه برله اوتوب برأى قرق كونلوك يرلاركا چهار پاى لارينى اليب كتادور (مەبادا بىر چوڭ ھادىسە يۈز كەلتۈرسەلەر، كاتتا دەريالاردىن بۇ تەرىقە بىرلە ئۆتۈپ، بىر ئاي قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چەھار پايلارىنى ئالىپ كەتەدۇر). 389- ت هه.

Δ درواقعه (دەرۋاقىئە: دەرۋەقە)

اولوغ خان درواقعه بر اولوغ ايكيز تاغ مثلك ايكان (ئۇلۇغ خان دەرۋاقىئە بىر ئۇلۇغ ـ ئىگىز تاغ مەسەللىك ئىكەن: دەرۋەقە، ئۇلۇغ خان بىر

هەيۋەتلىك زور تاغقا ئوخشايدىكەن) 318- ت هه.

△ كويا (گويا) // كوياكه (گوياكى):

بو يردا اط دين توشادور و بو يردا نماز اوقويدور و بو يردا طواف قيلادور ديب كويا حرام شريف داكى دليل لارديك تعليم بركان بولوب مكر حيله‌لار بيلان بر نرسه‌لارنى الادور ("بۇ يەردە ئاتدىن تۇشەدۇر ۋە بۇ يەردە نەماز ئوقۇيدۇر ۋە بۇ يەردە تەۋاف قىلادۇر" دىپ، گويا ھەرامى شەرىغدەكى دەلىللەردىك (خۇددى بەيتۇللاھتكى رەھبەر – چۇشەندۇرگۇچىلەردەك) تەئلىم بەرگەن بولۇپ، مكر –ھىيلەلەر بىلەن، بىر نەرسەلەرنى ئالادۇر).349- ت هه.

تورم نينك بهادرلارى بيك بجه‌نينك يكيت لارينى ارقه‌غه ياندوروب. كوياكه اليب تورغان حين‌دا اتاباى هديجى صف نى بوزوب تورم دين يوز اويروب بيك بجه طرفيغه قاجيب كريب كتى (تۆرەمنىڭ بەھادۇرلارى بېگ بەچچەنىڭ يىگىتلەرىنى ئارقاغا يانداۋرۇپ، گوياكى ئالىپ تۇرغان ھېيندە (گويا غەلىبە قىلىپ دېگۈدەك تۇرغان چاغدا)، ئاتاباي ھۇدەيچى سەفنى بۇزۇپ، تۆرەمدىن يۈز ئۆيرۇپ، بېگ بەچچە تەرەفتە قاچىپ كىرىپ كەتتى). 262- ت هه.

△ نيجوككه // نيجوككى // نيجوككيم (نېچۇككى // نېچۇككىم خۇددى، گويا):

تابيلماى عود و سندل ايجره نجّار،

نيجوككيم كيرسه دكان ايجره تجّار.

(تاپىلماي ئودۇ سەندەل ئىچرە نەججار، نېچۇككىم كىرسە دۇككان ئىچرە تۇججار: ئۇد ۋە سەندەل دەرەخلىرى ئورمىندىكى ياغاچچىلارنى خۇددى تاللا بازىرىغا كىرىپ كەتكەن سودىگەرلەرنى تاپقىلى بولمىغانىدەك

تاپقلى بولمايتتى). نەۋائىي: ف ش. 93- چ ت.

بو جنت لارغه قيلغايلار خرامان،

نيجوككيم روضه ايچره حوروغلمان.

(بۇ جەننەتلەرغە قىلغايلار خرامان، نېچۈككىم رەۋزە ئىچرە ھۇرۇغلمان: ئۇ بۇ باغچىلاردا، خۇددى جەننەتتىكى ھۇر ۋە غلمانلاردەك بەخرامان سەيلە قىلىپ يۈرسۇن). يۇقىرىقى ئەسەر.

انينك اشوقته حالى دين بو رنجور،

نيجوككيم گنجى يغما تابسا گنجور.

(ئانىك ئاشۇقتە ھالىدىن بۇ رەنجۇر، نېچۈككىم گەنجى يەغما تاپسا گەنجۇر: ئۇنىڭ پەرىشان ھالىنى كۆرگەندە، (مۇلكارا) خۇددى خەزىنىسى تالانغان خەزىنچىدەك پەرىشان بولاتتى). يۇقىرىقى ئەسەر.

Δ انداقكه//انداقكيم(ئانداقكى// ئانداقكم)// انداغكه//انداغكيم (ئانداغكى//ئانداغكم، انينكديككيم (ئانىڭدىككىم): خۇددى، گويياكى، تالايلۇق):

كوروب شاهانه تخت و بارگاهى،

ياتيب تخت اوزره اول انداقكى شاهى.

(كۆرۈپ شاھانە تەختۇ بارگاھى، ياتىپ تەخت ئۈزرە ئول ئانداقكى شاھى: شاھانە تەخت ۋە ئوردىنى كۆردى، تەخت ئۈستىدە شاھلاردەك ياتقىنىنى كۆردى). نەۋائىي: ف ش. 94- چ ت.

بارى سرعت دا انداقكيم كواكب (بارى سۈرئەتدە ئانداقكىم كەۋاكىب: ھەممىسى سۈرئەتتە خۇددى يۈلتۇزلاردەك ئىدى)؛

قوپوپ بزم ايچره ايل قوزغالديلار پات،

انينكديككيم قوياش جيقاندا زرات.

(قوپۇپ بەزم ئىچرە ئېل قوزغالدىلار پات، ئانىڭدىكىكىم قۇياش چىققاندا زەررات: خۇددى قۇياش چىققاندا زەررىلەر كۆتىرىلگەندەك، بەزىلىكىلەر چاپسانلا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى). يۇقىرىقى ئەسەر. 95- چ ت.

كوروب خاقان چين فرحاد نى شاد،

بولوب اول داغى انداغكه فرحاد.

(كۆرۈپ خاقانى چىن فەرھادنى شاد، بولۇپ ئول داغى ئانداغكى فەرھاد: چىن پادىشاھى فەرھادنى خۇشال ھالدا كۆرۈپ، ئۆزىمۇ خۇددى فەرھادتەكلا خۇشال بولدى). يۇقىرىقى ئەسەر.

Δ اويلەكىم (ئۆيلەكىم)// اول صفت كيم (ئول سىفەتكىم) // اول نوعيكيم (ئول نەۋئىكىم): خۇددى، بەجايىمكى، گويياكى:

تيمور قفل اندا محكم اويلەكيم سد (تېمۇر قۇفل ئاندا مۇھكەم ئۆيلەكىم سەد: ئۇنىڭغا تۆمۇر قۇلۇپ سېلىپ، خۇددى قەلئەدەك مۇستەھكەم قىلىۋەتكەندى)؛

همول شاهانه بەزم عشرت انجام،

توزولدى اول صفت كيم بورناغى شام.

(ھەمول شاھانە بەزمى ئىشرەتەنجام، تۆزۈلدى ئول سىفەتكىم بۇرناغى شام: شاھانە ئىشرەت بەزمىسى خۇددى ئالدىنقى ئاخشامدىكىگە ئوخشاش قىلىپ تۆزۈلدى)؛

سويى اول نوعيكيم حيوان زلالى. (سۇيى ئول نەۋئىكىم ھەيۋان زۇلالى: سۇيى خۇددى ئابىھايات سۇيىدەك سۈزۈك ئېدى). نەۋائي: ق ش. 95-96- چ ت.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدكى يارەمچى سۆزلەر ھەققىدە، ئومۇمىيەت جەھەتتىن مۇشۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۆپايىلەندۇق.

§8. ئىملىق سۆزلەر

سۆيۈنۈش، ھەسرەتلىنىش ۋە ھاياجانلىنىش قاتارلىق ھېس- تۇيغۇلارنى، مۇنداقلا بۇيرۇق، تەلەپ ۋە جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئىما بىلەن ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر تىلشۇناسلىقتا، "ئىمالىق سۆزلەر"، يەنى "ئىملىق سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، ئىملىق سۆزلەر ئۆز ئىچىدىن، "ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى"، "ئۇندەش ئىملىقلىرى"، "كۆرسىتىش ئىملىقلىرى" ۋە "جاۋاب ئىملىقلىرى" دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئىملىق سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرىنى قىسمەن مىساللار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ھېس- تۇيغۇ ئىملىقلىرى

△ دريغ (دەرىغ)// دريغا (دەرىغا): ئېسىت، ئېسىتەي!

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، "ۋادەرىغا، ۋاي دەرىغا" دەپ ("ئا" ۋە "ئە" تاۋۇشلىرى ئۆزۈن سوزۇق ئوقۇلۇپ) ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ ئىملىق سۆزنىڭ ئەسلى پارسچە "دريغ" (دەرىغ) بولۇپ، مەنىسى "ئېسىت، ئەپسۇس" دېگەن بولىدۇ. بۇ ئىملىق سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، خۇسۇسەن شېئىرلاردا، "دريغ" (دەرىغ) شەكلىدىن باشقا، قاراتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "دريغا" (دەرىغا) شەكلى بىلەن كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شيوه اول سرو رواندين خوش تورور،
ناز اوشول جان و جهاندين خوش تورور.
من سيورمن اول منى سيوماس دريغ،
بو سيوشماك ايكى ياندين خوش تورور.

(شۇه ئول سەرۋى رەۋاندىن خۇش تۇرۇر، ناز ئۇشۇل جانۇ جەھاندىن خۇش تۇرۇر؛ مەن سېۋەرمەن، ئول مەنى سېۋمەس، دەرىغ، بۇ سېۋىشمەك ئىكى ياندىن خۇش تۇرۇر: ئۇ سەرۋى بويلۇق يارنىك ناز- كەرەشمىسى تولىمۇ يېقىملىق؛ ئۇنىك بۇ خىل نازى جاندىنمۇ، جاھاندىنمۇ تاتلىق. ئەپسۇسكى، مەن ئۇنى سۆيىمەن، ئۇ مېنى سۆيمەيدۇ؛ سۆيگۈ- سۆيۈش دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەك بولسا، گۈزەل بولاتتى). لۇتفي: 260- ئۇ ك ن.

دريغا ظلم استبدادسياست تين قيلورلار داد،

سيد احمد خوجام نينك دستيدين يوز حصه داد فرياد.

(دەرىغا! زۇلم ئىستىبداد سياسەتتىن قىلۇرلار داد، سەيىد ئەھمەد خوجامنىك دەستىدىن يۇز ھەسسە داد- فەرياد: ھەي ئېسىت! (خەلق) زۇلۇم ئىستىبداد سياسەتتىن داتلايدۇ، (زومىگەر) سىيىت ئەھمەد خوجامنىك دەستىدىن يۇز ھەسسە پەريات كۆتىرىدۇ). نىم شەھىد: «جىنايەتتىن شكايەت»، 1946- يىل، غۇلجا.

△ وادريغا // واى دريغا (ۋادەرىغا// ۋاي دەرىغا):

وادريغا قيسى كوندور شوم رقيب باستى أياق،

ـن كبى حور نازىنين لار اوستيكا سالدى تياق،

من قوجاقينكدا توروب تارتيم عجب درد فراق،

نعمتينك لذت لاريدين ايريليب قالديم يراق،

بير تيله مجى ديك قيسيلديم كوزده خامان الديدا.

(ۋادەرىغا! قايسى كۇندۇر شۇم رەقىب باستى ئاياق، سەن كەبى ھۇر-نازىنىنلەر ئۇستىگە سالدى تاياق؛ مەن قۇچاقىمدا تۇرۇپ تارتىم ئەجەب دەردى فىراق، نىئمەتنىك لەززەتلەرىدىن ئايرىلىپ قالدىم يىراق؛ بىر تىلەمچىدەك قىسىلدىم كۇزدە خامان ئالدىدا). نىم شەھىد: «ئالدىدا»، 1946- يىل، غۇلجا.

Δ اوه (ئۇه): هېرىش ۋە چارچاش تۈيغۇسنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.
كاشغردا بر مجمعى دا اولتورغان آدم ايجى كا ينه بر آدم كريب اولتوروب اوه اوه ديب دور نيمه بولدينكيز اوه ديب ديكانيدا... من تولا هاريب كتيم ديكان ايكان (كاشغەردە بىر مەجمەئىدە (يىغىلىشتا// سورۇندا) ئولتۇرغان ئادەم ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، "ئۇھ، ئۇھ" دېپدۇر. نېمە بولىدىغىز "ئۇھ" دېپ دېگەنىدە... "مەن تولا هاريپ كەتتىم" دېگەن ئېكەن). م سايرامي: 258- ت هه.

Δ آه (ئاه): هەسرەتلىنىش تۈيغۇسنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

آه نه ايلاى بو فلك قيلدى نگاريمدين جدا،
اندليب ينكليغ بولوب من گل عذاريمدين جدا.

(ئاه! نەيلەي بۇ فەلەك قىلدى نىگارىمدىن جۇدا، ئەندەلىب يەڭلىغ بولۇپمەن گۈل ئىزارىمدىن جۇدا: ئاه، قانداق قىلاي! بۇ پەلەك مېنى نىگارىمدىن ئايرىۋەتتى. ئۇ گۈل يۈزلۈكۈمدىن ئايرىلىپ، (گۈلدىن ئايرىلغان) بۇلبۇلدەك بولۇپ قالدىم). بىلال نازىم: 578- ئۇ ك ن.

هر قچان جان برسام اول قدّو آغيز يادى بيله،
اى محب لار تربتيم اوستينده آه ايلاب اوتونك.

(هەرقاچان جان بەرسەم ئول قەددۇ ئاغىز يادى بىلە، ئى مۇھىبلەر، تۇربەتىم ئۈستىدە "ئاه" ئەيلەپ ئۆتتۈك: قاچانكى ئۇ (گۈزەل) قەددى-قامەت ۋە ئېغىزنى ئەسلەۋىرىپ ئۇلۇپ كەتسەم، ئى دوستلار، قەبرەم ئالدىدىن "ئاه" ئەيلەپ ئۆتتۈڭلار). لۇتفي: 242-، 243- ئۇ ك ن

وصل يار بولدى ميسر قدرينى آه بيلماديم،
وصل بولماى جاودان فرقت كيلورنى بيلماديم.

(ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى "ئاه" بىلمەدىم، ۋەسل بولماي، جاۋدان فۇرقەت كېلۇرنى بىلمەدىم: ئاه! يارنىڭ ۋەسلىگە يەتكەنىدە، قەدرىنى

بىلمەپتىمەن. ۋىساللىق كەلمەي تۇرۇپ، مەڭگۈلۈك جۈدالىقىنى كېلىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن). 342- ت ھە.

△ وا (ۋا): ۋاي: كۆچەيتىلگەن ئەجەپلىنىش تۈيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

تبسم ايلابان تاكه نظر قيلسانك گوروستانغه،

قوپوب گوردين بارى مرده همه وا حسرتا ديرلار.

(تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرۈستانغا، قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە "ۋا ھەسرەتا" دېرلەر: ئەگەر قەبرىستانغا تەبەسسۇم بىلەن كۆز تاشلىساڭ، گۆرلەردىكى بارلىق ئۆلۈكلەر ئۆرە بولۇپ، "ۋاي، ئېستەي!" دېيىشىدۇ). زەللىي: 360- ئۇ ك ن.

△ واه (ۋاھ): ھەيرانلىق تۈيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

واه نه كون بولغاى كه يتكاى وصليغه كوز و كونكول، (ۋاھ، نە گۈن بولغايكى يەتكەي ۋەسلىغە كۆزۈ كۆڭۈل. كۆز بىلەن كۆڭۈل يار ۋىسالىغا يەتكەن كۈن قانداق گۈزەل كۈن- ھە!). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

من مست غرق باده‌من عكسيم ايماس مى ايجره واه (مەن مەستى غەرقى بادەمەن، ئەكسىم ئېيمەس مەي ئىچرە ۋاھ: "پاھ! ئۇنىڭ شولىسى قەدەھتىكى ھاراققا چۈشۈپ قاپتۇ دېمەڭلار، مەن ئاشۇ قەدەھكە چۈكۈپ كەتكەن مەستمەن). نەۋائىي: 294- ئۇ ك ن.

△ وا ويلا (ۋاۋەيلا): ۋايجان- ۋايەي.

تارتيبان فرياد و واويلا كونكول يغلاب كوز (تارتىبان فەريادۇ ۋاۋەيلا كۆڭۈل، يىغلاب كۆز: كۆز يىغلايدۇ، كۆڭۈل "ۋايجان- ۋايەي" دېپ پەريات كۆتىرىدۇ). نەۋائىي: 282- ئۇ ك ن.

△ واى (ۋاي): نارازىلىق تۈيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق.

ديب ايميش هجريمده من ديك كوزو كونكلين اسراسون،

وای کیم یوقتور منکا خاره کونکول قصّاب کوز.

(دیپ ئیمش همجرمده مەندیك كۆزۈ كۆڭلىن ئاسراسۇن، ۋايكىم يوقتور مانا خاره كۆڭۈل، قەسساب كۆز: مەن يوق چاغلاردا خۇددى مەندەكلا كۆز ۋە كۆڭلىنى ئاسرىسۇن، دەپتۇ. ۋايەي، مەندە ئۇنداق تاش يۈرەك، قاسساپنىڭكىگە ئوخشاش رەھىمسىز كۆز يوقكەن). نەۋائي: 282- ئۇ ك ن.

Δ زهی (زىھى): "ئاپىرىن، يارايدۇا" ئۇقۇمىدىكى ئىملىق.

زهی آزاد طبع ارمیش صبوری دوستلار بسی،

غریب و خاکسار عاشق پژمرده حال اسرو.

(زىھى! ئازاد تەبئ ئەرمىش سەبۇرىي دوستلار بەسى، غەرىيبۇ خاكسار ئاشق، پەژمۇرده ھال ئەسرۇ: دوستلار، سەبۇرىي غەرىب، خورلوقتا ھالىدىن كەتكەن بىچارە ئاشق بولسىمۇ، ئاپىرىنكى، ئۇ ھۇرىيەت تەبىئەت بىر ئىنساندۇر). سەبۇرىي: 552-، 553- ئۇ ك ن.

Δ های (ھەي): ھەيرانلىق ۋە ھەسرەت تۇيغۇسى ئىملىقى.

بوی چکتینك و آفاق ایجره قوبتی قیامت،

های های نه بلا سرو خرامان یتیلیب سن.

(بوي چەكتىگۇ ئافاق ئىچرە قوپتى قىيامەت، ھەي، ھەي، نە بەلا سەرۋى خرامان يەتىلىپسەن: بويۇڭغا يەتتىك- يۇ، ئالەمدە قىيامەت قوپتى، ھەي، ھەي...، تۇپ- تۇز ۋە ئىگىز ئۆسكەن سەرۋىدەك مۇتلەق گۈزەل يېتىلىپسەن). لۇتفي: 248-، 249- ئۇ ك ن.

زلفونك گریهی غه پای بست اولمیشمن،

لعلینك می دین باده پرست اولمیشمن.

اول می نی ایجیب یولونك دا لست اولمیشمن،

های های نه دیدیم مگرکه مست اولمیشمن.

(زۇلفۇڭ گىرىھىغە پايىبەست ئولمىشمەن، لەئلىك مەيىدىن بادەپەرەست

ئولمشمەن؛ ئول مەينى ئىچىپ، يولۇڭدا لەست ئولمشمەن، ھەي، ھەي، نە دېدىم مەگەركى مەست ئولمشمەن: بۇدرە چاچلىرىڭغا ئايىغىم باغلىنىپ قالدى. قىزىل لېۋىڭ شارابىدىن ‹تولا ئىچىپ› مەيخور ‹ئىچەرمەن› بولۇپ قالدىم. ‹شۇ تاپتا›، ئاشۇ مەينى ئىچىپ كوچاڭدا سەنتۇرۇلۇپ يۇرىمەن. ھەي- ھەي، مەستلىكتە نېمىلەرنى دەپ يۇرىمەن- ھە!). نەۋائىي: 310- 311- ئۇ ك ن.

∧ كاشكە// كاشكى: ھەسرەت، پۇشايمان ۋە ئارزۇ ئىملىقى.

كاشكە ای نازىنىم سىزنى من كورماس ايدىم،

دانە خالىنىك نى كوروب دامىنىك غە من توشماس ايدىم،

حسرتىنىك دا كىچە كوندوز قان ياشىم قويماس ايدىم

(كاشكى ئى نازىنىم سىزنى مەن كۆرمەس ئىدىم، دانە خالىڭنى كۆرۈپ، دامىڭغا مەن تۇشمەس ئىدىم؛ ھەسرەتىڭدە كېچە- كۈندۈز قان ياشىم قۇيماس ئىدىم: ئەي گۈزىلىم، مەن سېنى كۆرمىسەمچۇ كاشكى. ‹ئۇ ھالدا› دانە خالىڭنى كۆرۈپ، دام- تۇزىقىڭغا چۈشمەس ئىدىم، ھەسرىتىڭدە، كېچە-كۈندۈز ‹مۇنداق› قانلىق ياش تۆكمەس ئىدى). قەلەندەر: 494- 495،- ئۇ ك ن.

∧احسنت (ئەھسەنتە) // احسنت كە (ئەھسەنتەكى): قايىللىق ۋە خۇشاللىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرگۈچى ئىملىق.

لطفى سوزىنىنك لطفىنە طبعىنك يتار انجاق،

احسنت كە محبوب سخندان يتىليب سن،

(لۇتفي سۆزىنىڭ لۇتفىنە تەبئىڭ يەتەر ئانجاق، ئەھسەنتەكى، مەھبۇبى سۇ خەندان يەتىلىپسەن: لۇتفي سۆزىنىڭ لاتاپىتىگە سېنىڭ تەبئىتىڭ ۋە پىكرىڭ تولۇق يېتىدۇ. يارايسەنكى، مۇڭداشقىچىلىكى بار سۆيۈملۈك يار بولۇپ يېتىلىپسەن). لۇتفي: 248-، 249-، ئۇ ك ن.

∧ تحسين (تەھسىن) // آفرين (ئافەرىن): قايىللىق تۇيغۇسى ئىملىقى

خلايق لار ... حيرت انكشت لارينى تفكر دندان لاريغه اليب تيشلاب تحسين و آفرين لار قيليب دورلار (خه‌لايقلار ... هه‌يره‌ت ئه‌نگۇشته‌رنى ته‌ككۇر ده‌ندانلارغا ئالىپ تىشله‌پ، "ته‌هسىن" ۋه "ئافه‌رىن" له‌ر قىلىپدۇرلار: خالايقلار ... هه‌يرانلىق بارماقلىرىنى ته‌په‌ككۇر چىشلىرى ئارىسىغا ئېلىپ چىشله‌پ، "ته‌هسىن! ، ئاپىرىن!" دېيىشىتۇ).

Δ هيهات (هه‌يهات): هه‌سره‌ت ئىملىقى.

يتميش كايتيب دورمن اغزيم دا تيشيم يوق،

هفتاد دو ملت ايلى كا امدى ايشيم يوق.

ياران مصا حبان جهان دين كتى،

غمكين من مونكداشغالى هيهات كيشيم يوق.

(يه‌تمىشكه يه‌تىپدۇرمه‌ن ئاغزىمدا تىشىم يوق، هه‌فتاددۇ مىلله‌ت ئېلىگه ئه‌مدى ئىشىم يوق؛ ياران – مۇساهىبان جه‌هاندىن كه‌تتى، غه‌مكىنمه‌ن مۇڭداشغالى هه‌يهات كىشىم يوق: يېشىم يه‌تمىشكه يه‌تتى، ئاغزىمدا چىشلىرىمۇ قالمىدى، بۇ ئاله‌مدىكى خه‌لققه ئه‌مدى هېچ پايدام يوق؛ دوستلار – هه‌مسۆهبه‌تله‌ر ئاله‌مدىن ئۆتتى، هه‌ي – هه‌ي مه‌ن غه‌مكىنمه‌ن، هه‌تتا مۇڭداشقىده‌ك ئادىمىمۇ قالمىدى). زه‌لىلى: 380-، 381-، ئۇ ك ن.

هيهات كيم براو غميدين زارمن ينا،

فرحاد ديك يوز بلاغه گرفتارمن ينا.

(هه‌يهاتكىم، بىراۋ غه‌مىدىن زارمه‌ن يانا، فه‌رهاددېك يۈز به‌لاغا گىرىفتار مه‌ن يانا).261- م ت.

ئۇنده‌ش ئىملىقلىرى

چاقىرىش، ئۇنده‌ش ۋه ئىلتىجا قىلىش ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدىغان ئىملىقلاردىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋه‌ندىكىله‌ر كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ.

Δ ای (ئی، ئەي)

ای ترکی پری وش نه عجب جان یتیلیب سن،

دولت چمنینده گل خندان یتیلیب سن.

(ئی تۆرکي پەرىۋەش نە ئەجەب جان يەتىلىپسەن، دەۋلەت چەمەنىنده گۆلى خەندان يەتىلىپسەن: ئەي پەرى يۆزلۆك تۆرك قىزى، ئاجايىپ سۆيۆملۆك بىر جان بولۆپ يېتىلىپسەن، بەخت- دۆلەت چىمەنزارىدا گۆزەل ئېچىلغان گۆلدەك يېتىلىپسەن). لۇتفي: 248- ئۇ ك ن.

Δ های (هاي، هەي)

دیرلار کیم بیر نیجه درویش بو بادیه‌ده تند یل کا یولوقوب بیر بیرینی تاپا المای های درویش دی دی تمام هلاك بولورلار اندین بری بو بادیه‌نی های درویش دیرلار (دېرلەرکىم، بىر نېچە دەرۋىش بۇ بادىيەدە تونىد يەلگە يولۇقۇپ، بىر- بىرىنى تاپا ئالماي، (هەي، دەرۋىش!، هەي دەرۋىش!) دەي-دەي تەمام هەلاك بولۇرلار. ئاندىن بەرى بۇ بادىيەنى (هەي دەرۋىش) دېرلەر: رىۋايەت قىلىنىشچە، بىر نەچچە دەرۋىش بۇ چۆلدە قۇيۇندا قېلىپ، بىر- بىرىنى تاپالماي، (هەي، دەرۋىش!، هەي، دەرۋىش) دەپ توۋلىغانلىرىچە، هەممىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن، بۇ چۆل "هەي دەرۋىش چۆلى" دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ). بابۇر: ب ن. 317- چ ت.

Δ ایا (ئەيا، ئايا):

ایا بلبل کی زار ایلانك بو توی که بولدی شاهانه،

تعجب ایلانکیز عشق ایجره قیلغان کارو باریمغه.

(ئەيا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەك، بۇ تويكى بولدى شاهانە، تەئەججۇب ئەيلەگىز ئىشق ئىچرە قىلغان كارۇ بارىمغا: ئەي بۇلبۇللار، هەسرەت بىلەن سايراڭلارکى، بۇ بىر شاهانە توي بولدى. ئىشق- مۇهەببەت بابىدا قىلغان-ئەتكەنلەرىمگە هەيران قېلىڭلار). نىزارىي: 456- ئۇ ك ن.

ایا درد اهلی حسرت لیك سوزوم نی ایلانکیز اوراد،

پوتونك باشیم غه کلکان دردنی لوح مزاریم غه.

(ئەيا دەرد ئەھلى! ھەسرەتلىك سۆزۈمنى ئەيلەڭىز ئەۋراد، پۈتۈڭ باشىمغا كەلگەن دەردنى لەۋھى مەزارىمغا: ئەي دەرد ئەھلى، ھەسرەتلىك سۆزۈمنى دائىم يادلاڭلار؛ بېشىمغا كەلگەن دەردنى مازار تېشىمغا يېزىپ قويۇڭلار). يۇقىرىقى ئەسەردىن.

كۆرستىش ئىملىقلىرى

تۈركي تىل ھەققىدىكى خېلى بىر بۆلەك كىتابلاردا،"تا// تاكى، حالا (ھالا)، ھنوز (ھەنۈز)" قاتارلىق سۆزلەرنى ۋاقىت ئۇقۇمىغا ئىما قىلىدىغان ئىملىقلار دەپ بايان قىلىدۇ. بۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە ھەققەتەنمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

△ تا// تاكە (تاكى):

يوزونك تا پردەدين ظاھر بولوب دور،

صنم لار حسن دعواسى نى قويوب دور.

(يۈزۈڭ تا پەردەدىن زاھىر بولۇپدۇر، سەنەملەر ھۆسن دەئۋاسىنى قويۇپدۇر: يۈزۈڭ پەردىدىن چىقىپ قاچان كۆرۈندى،شۇندىن باشلاپ، گۈزەللەر ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايدىغان بولدى). ئاتايى: 166- ئۇ ك ن.

تا سىنىك بىرلان ايديم من بلبل خوشخوان ايديم (تا سەنىڭ بىرلەن ئىدىممەن بۇلبۇلى خۇشخان ئىدىم: سەن بىلەن بىللە چېغىمدا، خۇش ئاۋاز بۇلبۇل ئىدىم)؛

تا جدا سندين بولوب من محنت و غم دور ايشيم (تا جۇدا سەندىن بولۇپمەن مىھنەتۇ غەمدۇر ئىشىم: قاچان سەندىن ئايرىلدىم، شۇندىن بۇيان، ھەممە ئىشىم جاپا بىلەن غەم بولدى). قەلەندەر: 492- ئۇ ك ن.

نوح نبى الله زمانەلاريدين تا بو زمانەغچە التە مينك يتە مينك ييل

بولغان معلوم بولادور (نوه نەبیۋللاه زەمانەلەردین تا بۇ زەمانەغەچە ئالتەملك- یەتە ملك یىل بولغان مەئلۇم بولادۇر)؛

اولوغ خان تاكه خانلیق نی بریب یرنینك آستیغه كىرماكونجه... (ئۇلۇغ خان تاكى خانلىق تەختنى بەرىپ، یەرنىڭ ئاستىغا كىرمەگۈنچە...).

300-، 316- ت هه.

^ حالا (هالا):

كاشغر آدم لاریدین بر نیجه ادم لار خبر تافیب جیلغه ایجیدا دفن قیلیب نشانه قیلیب قویوب دور حالا حق قلی جیلغەسی برله مشهوردور (كاشغەر ئادەملەردىن بىر نىچە ئادەملەر خەبەر تاپىپ، جىلغا ئىچىدە دەپن قىلىپ، نىشانە قىلىپ قويۇپدۇر، هالا (هەققۇلى جيلغەسى) برله مەشهۇردۇر. كاشغەرلىكلەردىن بىر نەچچىسى خەۋەر تېپىپ، جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بەلگە قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇ جىلغا هازىرمۇ (هەققۇلى جىلغىسى) دەپ ئاتىلىدۇ).

261- ت هه.

حالا بو تاریخده خاقان منصب دارلاری انصاف نایاب متاع كمیاب لارینی نسیان طاقچه لاریغه الیب قویوب ظلم لارینی لحظ فلحظ زیاده و اضافه قیلغالی توردی (هالا بۇ تاریخدا، خاقان مەنسەبدارلارى ئىنسافى ناياب مەتائى كەمیابلارىنى نسیان تاقچەلەرىغە ئالىپ قويۇپ، زۇلملارىنى لەهزەن فەلەهزەن زىيادە ۋە ئىزافە قىلغالى تۇردى: بۇگۈنلەرگە كەلگەندە، خاقان مەنسەپدارلىرى قىممەتلىك ئىنساپ كىيىملىرىنى ئۇنتۇش تەكچىسگە ئېلىپ قويۇپ، جەۋر- زۇلۇملىرىنى كۈندىن كۈنگە كۈچەيتىشكە باشلىدى). ۴.

سايرامي: 325- ت هه.

^ هنوز (هەنۇز):

امّا كوب مغنى لارغه هنوز نا معلوم دوركیم بو فن نینك صاحب وقوف بلكى صاحب كشوف لارى كیملاردور مجتهد صاحب ارشادلارى كیملاردور

ئوستادلاری كیملاردور (ئەمما كۆپ مۇغەننىلەرغە ھەنۇز نامەئلۇمدۇركىم، بۇ پەننىك ساھىبى ۋۇقۇف بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملەردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملەردۇر، ئۇستادلارى كىملەردۇر: ئەمما نۇرغۇنلىغان مۇزىكانتلار بۇ پەننىك ئالىملىرى، كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىجتىھاتچان پىتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستازلىرى كىملەر تېخىچە بىلمەيدۇ). ئىسمەتۇللاھ مۇجىزىي: 3-، 4- ت مۇ.

جاۋاب ئىملىقلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، تۇرلۇك سوئال ۋە تەلەپلەرگە يېرىلگەن جاۋابنى ئىما قىلىدىغان ئىملىقلاردىن نىسبەتەن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

Δ البتە (ئەلبەتتە):

ھر آن و ھر زمان دا خلایق لار چین كونكلى برلە دعا و التجا قیلسەلار اول خدایى قاضى الحاجات نینك اجابت قیلماقلارى البتە برحق دور (ھەر ئان ۋە ھەر زەماندا، خەلايىقلار چىن كۆڭلى بىرلە دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسالار، ئۇل خۇدايى قازىيىلھاجاتىنىڭ (ھاجەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ) ئىجابەت قىلماقلارى ئەلبەتتە بەرھەقدۇر). 324 – ت ھە.

Δ آرى (ئارى): شۇنداق، ھەئە

آرى اوزوق وفا قیلمایدور لیكن منكا اوج یوز اوغلاقلیق اوجكو تافیب بریلسە سوتى نى و اوزى نى اوزوق قیلیب بارسام خان نى تافیب كیلسام دیدى ھەلاركا معقول بولدى (ئارى، ئوزۇق ۋەفا قىلمايدۇر، لاكىن ماڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكۈ تافىپ بەرىلسە، سۈتىنى ۋە ئۆزىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام، خاننى تافىپ كېلىسەم دېدى. ھەمەلەرگە مەئقۇل بولدى: شۇنداق، ئوزۇق يېتىشتۈرگىلى بولمايدۇ. لېكىن ماڭا ئۈچيۈز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، سۈتىنى ئىچىپ،گۆشنى يەپ ماڭسام، خاننى تېپىپ كەلسەم،دېدى. بۇ گەپ

هەممەيلەنگە ياقتى). ت ئە، 173- چ ت.

ای دلا گل وقتی دا گلزاردین اندیشه قیل،

اوزماگىل بيهوده گل نی كاريدين اندیشه قیل.

كيمكى كيردى بو چمن كا تا گل اوزمای يانمادی،

اری أری گل اوزارسن خاريدين اندیشه قیل.

(ئەي دىلا، گۈل ۋە قىتىدە گۈلزاردىن ئەندىشە قىل، ئۆزمەگىل بيهوده گۈلنى كاريدىن ئەندىشە قىل؛ كىمكى كىردى بۇ چەمەنگە تا گۈل ئۆزمەي يانمادى. ئارى — ئارى، گۈل ئۆزەرسەن خاريدىن ئەندىشە قىل: ئەي كۆڭۈل، گۈل—چىچەك پەسلىدە گۈلزارنى ئويلا؛ گۈلنى نىمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئويلىماي تۇرۇپ بيهوده ئۆزمە؛ بۇ گۈل — چىمەنزارغا كىرگەنلىكى ئادەم گۈل ئۆزمەي يانمايدۇ؛ شۇنداق — شۇنداق، گۈل ئۆزگەندە تىكىنگە دىققەت قىلغىن). ھۇۋەيدا: 16- م ت.

△ نعم (نەئەم): شۇنداق، ماقۇل، ھەئە

بوسه سوا لين ايتسام خاموش اولورکی کویا،

زعمیده دور نعم شوم آنداغکی لا مبارك.

(بۆسە سۇئالىن ئەتسەم خاموش ئولۇركى گويا، زەئمىدە دۇر "نەئەم" شۇم، ئاندا غكى "لا" مۇبارەك: سۆيۈپ قويۇشنى ئىلتماس قىلسام شۇك بولمۇالىدۇ، ئۇنىڭچە گويا "ماقۇل" دىيىش شۇملۇق، "ياق" دىيىش مۇبارەك ئىشتەك قىلىدۇ). تەجەللي: 616- ئۇ ك ن.

△ صدق (سەدەقە): شۇنداق، توغرا، توغرا ئېيتىدۇ

هيچ كيشيكا مسلم توتوب صدق ديماكدين اوز كا مقال و مجال بولماغای (ھىچ كىشىگە مۇسەللەم تۇتۇپ سەدەقە دىمەكدىن ئۆزگە مەقال ۋە مەجال بولماغاي: ھەممە ئادەم توغرا كۆرۈپ، "شۇنداق" دىگەندىن باشقا، غىك- پىك قىلالمايدۇ). نەۋائىي: 30- م ل.

صدق الله العظيم (سەدەقەللاھۇلئەزىم: ئۇلۇغ ئاللاھ توغرا ئېيتتىدۇ)؛ صدق رسول الله كريم (سەدەقە رەسۇللاھۇلكەرىم: كارامەتلىك پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام توغرا ئېيتتىدۇ).

Δ لا: ياق، بولمايدۇ؛ يوق: "نەئەم" نىك مىسالغا قاراڭ.

Δ بلى (بەلى): شۇنداق، ھەئە

كونكول حر فينى سن تيغ زبان دين ساقلا غيل زنهار،

بلى آسان ايماس اوق برله آتقان يانى ييغماغليق.

(كۆڭۈل ھەرقىنى سەن تىغى زەباندىن ساقلاغىل زىنھار، بەلى ئاسان ئىمەس ئوق بىرلە ئاتقان يانى يىغماغلىق: سەن كۆڭۈل دېگەننى تىل خەنجىرىدىن مەھكەم ساقلىغىن. شۇنداق، يادىن ئېتىلغان ئوقنى يىغۋېلىش ئاسان ئەمەس — دەپ). زەلىلىي: 364- ئۇ ك ن.

ΔΔ بۇلاردىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، الله (ئاللاھ)، يارب (يارەب)، ياربيم (يارەببىم)، ربيم الله (ردببىم ئاللاھ)، يا الله (يا ئاللاھ)، يا على (يا ئەلى)، ياپير (يا پىر)، يا پيريم (يا پىرىم)، يا على شاه مردان پيريم (يا ئەلى شاھى مەردان پىرىم)، صدق الله العظيم (سەدەقەللاھۇلئەزىم)، صدق رسول الله الكريم (سەدەقە رەسۇلۇللاھۇلكەرىم)، الله اكبر (ئاللاھۇ ئەكبەر)، ربنا (رەببەنا)، خدايا (خۇدايا)، خدايا توبه (خۇدايا تەۋبە)، ايها الناس (ئەييۇھەننىاس)، الحمد لله (ئەلھەمدۇ لىللاھ)، الحكم لله (ئەلھۇكمۇ لىللاھ)، بارك الله (بارىكاللاھ)، ان شاء الله (ئىنشا ئاللاھ)، ماشاء الله (ماشا ئاللاھ)، استغفرالله (ئەستەغفۇرۇللاھ)، نعوذ بالله (نەئۇزۇ بىللاھ)، الا بالله (ئىللا بىللاھ)، السلام عليكم (ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم)، خير (خەير)، صلوات (سەلاۋات)، سبحان الله (سۇبھاناللاھ) قاتارلىق مۇبارەك ئىسلام ئەقىدىسىنى مەنبە قىلغان سۆز جۇملىلەرمۇ ئۆز نۇۋىتىدە، نازۇك

هېس-تۈيغۇلارغا ۋە تۈرلۈك سوئال – جاۋابلارغا ئىما قىلىنغان ئىملىق سۆزلەر بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. هالبۇكى، مەزكۇر سۆز-جۈملىلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلغان هالدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقاچقا، بۇ يەردە مىساللارنى قىسقارتىۋەتتۇق.

ئۇچىنچى باب سىنتاكسىس

بۇ بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلار ھەققىدە. مەزكۇر كىتابنىڭ پىلانلانغان ھەجمى ئېتىبارى بىلەن پەقەت "سۆز بىرىكمىلىرى" ۋە "جۈملىلەر" دېگەن ئىككى پاراگراف بويىچىلا قىسقىچە بايان بېرىمىز ۋە ئەسلى قولىيازما تېكىستلىرىنى كۆرۈپ ئۆگىنىشكە قولايلىق بولۇشنى كۆزلەپ، مىسال ئۈچۈن، مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن، ئالىم مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمدى» ناملىق ژۇرنىلىنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بېتىدە كۆرۈلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەردىن كۆرسىتىمىز.

§1. سۆز بىرىكمىلىرى

سىنتاكسىس ئىلمىنىڭ ئومۇمىيەتلىك تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە، "ئىسىملىق بىرىكمىلەر" ۋە "پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەن ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "تەڭداش بىرىكمىلەر"، "تەڭسىز بىرىكمىلەر"، "يارىدەمچى سۆزلۈك بىرىكمىلەر" ۋە "قاتما سۆزلۈك بىرىكمىلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە، پېئىللىق بىرىكمىلەرىبولسا، "ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر"، "رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر" ۋە "يارىدەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" دېگەندەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدۇ.

1.1 ئىسىملىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، ئىسىملىق بىرىكمىلەر ئىچىدىكى "تەڭداش ئىسىم بىرىكمىلىرى"، "تەڭسىز ئىسىم بىرىكمىلىرى" ۋە "ئىزافەتلەر" دېگەن ئۈچ تۈر بويىچە نۇقتىلىق بايان بېرىمىز.

1.1.1. تەڭداش بىرىكمىلەر

بىر- بىرى ئوتتۇرىسىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى يوق، ئەمما جۈملىدىكى گرامماتىك ئورنى ئۆز ئارا تەڭلىك ئاساسىدا بىر گەۋدە بولغان ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بىرىكمە "تەڭداش بىرىكمە" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەڭداش بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە" ۋە "باغلىغۇچلىق تەڭداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر

ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەر ئۆز ئارا ھېچقانداق باغلىغۇچسىز ھالدا، تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ بىرىكىپ كەلگەن بولسا، ئۇلار "باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە "مەنداش سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە" ۋە "زىت سۆزلۈك تەڭداش بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ، " جۈپلەنمە سۆز" دەپ ئاتاپ ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ خىل تەڭداش بىرىكمىلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، سىزىقچىسىز ۋە ھېچقانداق ئالامەتسىز ھالدا، تولىمۇ كەڭرى ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسەرنىڭ بىز بۇ كىتابقا ئوقۇشلۇق قىلىپ بەرگەن كېيىنكى يۈز ئەللىك بەت قىسمىدا، ماۋزۇيىمىزدىكى تەڭداش بىرىكمىلەرنىڭ مۇنداق مىساللىرىنى ئۇچرىتىمىز:

ﺃ مەنداش سۆزلۈك باغلىغۇچسىز تەڭداش بىرىكمىلەر:

اوى حجره (ئۆي- ھۇجرا)257/6 (257- بەت، يۇقىرىدىن 6- قۇر)؛ دل ضمير (دىل- زەمىر)261/9؛ اندىشە خوف (ئەندىشە- خەۋف)261/9؛ شك شكايت (شەك- شكايەت)258/6؛ مثل مانند (مىسال-مانەند)259/1؛ بيان ذكر (بەيان- زىكر)259/2؛ ايكيز بلند

(ئىگىز- بۇلەند)313/4؛ عرضى داد (ئەرز- داد)260/8؛ فل طلا
(فۇل- تىللا)260/14؛ تون سرپا (تون- سەرپا)260/14؛ توغ بيراق
(توغ- بايراق)259/9؛ يراغ اسلحه (ياراغ- ئەسلىمە)260/14؛ تونكجى
تىلماج (تۇنچى- تىلماچ)260/20؛ توف زمبرك
(توف-زەمبەرەك)262/14؛ نای صوناى (نەي- سۇناي)259/9؛ اط
ايرغوماغ (ئات- ئەرغۇماغ)262/6؛ بهانه باعث (بەهانە-باۋىس)265/4؛
صنيل فوطى (سەفىل- فوتەي)269/12؛ فرمان بويروق
(فەرمان-بۇيرۇق)270/8؛ فعل خوى (فىئل – خۇي) 271/13؛ اسلحه
يراغ (ئەسلىمە – ياراغ) 268/11 ؛ مسجد جامع
(مەسجىد–جامىئ)272/15 ؛ سيرتما شاه (سەير – تەماشاه)273/10؛
نغمه نوا (نەغمە – نەۋا)273/11؛ توفه توفراق
(توفا–تۇفراق)273/12؛ ايفك مشتوت (ئىفەك – مەشتۇت)273/14؛
ظلم جبر (زۇلم – جەبر)274/5؛ جنك رزم (جەنگ – رەزم)266/11؛
ايمن امان (ئىمەن – ئەمان)292/3؛ قاعده قانون
(قائىدە–قانۇن)266/8؛ اسم نام (ئىسم – نام)266/1؛ امر فرمان
(ئەمر – فەرمان)295/12؛ غضب سياست (غەزەب –سياسەت)259/4؛
مور ملح (مۇر – مەلەھ)268/16؛ استخوان سونكاك
(ئۇستىخان–سۆڭەك)325/11؛ جاى مكان (جاي – مەكان)281/4؛
راست دورست (راست – دۇرۇست)325/11؛ اذن اجازت
(ئىزن–ئىجازەت)281/18؛ صحيح دورست (سەھىھ–دۇرۇست)325/11؛
بيوه بيچاره (بىۋە – بىچارە)283/6؛ زهن ادراك (زىھىن – ئىدراك)9
/284؛ بلا فرزند (بالا- فەرزەند)3 /321؛ دين ديانت
(دىن–دىيانەت)284/12؛ اهل عيال (ئەھل – ئەيال)13 /321؛ تيز
چابك (تىز- چابۇك)؛ غلام جاكار (غۇلام- چاكار)321/13؛ صرف خراجت

(سەرف ــ خەراجات)287/12؛ تیل زبان (تىل ــ زەبان)7 /288؛ اوروغ قیاش (ئۇرۇغ ــ قایاش)4 /289؛ بوروت سقال (بۇرۇت ــ ساقال)16 /289؛ قاش مقال (قاش ــ مەقال)10 /289؛ سنه سال (سەنەــسال)290/1؛ دل کونکول (دىل ــ كۆڭۈل)17 /290؛ غیرت شجاعت (غەيرەت ــ شۇجائەت)292/12؛ ایکین اياغ (ئىگىن-ئاياغ)10 /294؛ اط اولاغ (ئات ــ ئۇلاغ)294/10؛ رسم رسوم (رەسمــرۇسۇم)295/13؛ جغذ بوم (جۇغز ــ بوم)9 /308؛ دیو فری (دىۋ ــ فەرى)9 /308؛ عقل فراست (ئەقل ــ فەراسەت)10 /274؛ اتا بابا (ئاتا ــ بابا)301/12؛ فهم کیاست (فەھم ــ كىياسەت)10 /274؛ غدر خیانت (غەدرــ خىيانەت)14 /274؛ جونك كته (چوڭ-كاتتا)309/16؛ قتال جدال (قىتال ــ جىدال)8 /275؛ جنك قتال (جەنگــ قىتال)276/1؛ چوره اطراف (چەۋرەــ ئەتراف)276/17؛ یغاج بادرا (ياغاچ-بادرا)305/5؛ مراد مقصد (مۇرادــ مەقسەد)10 / 277؛ التون کموش (ئالتۇنــ كۆمۈش)14 /277؛ عقیده اخلا صی (ئەقىدەــ ئىخلاس)278/3؛ فخر مباهات (فەخرــ مۇھابات)296/17؛ حالا حاضر (ھالاــ ھازىر)297/18؛ کهنه فرسوده (كوھناــ فەرسۇدە)14 /298؛ قا آن پادشاه (قائانــ پادىشاھ)18 /298؛ اوت بوغوز (ئوت-بوغۇز)304/6؛ اوند کرنج (ئۇندــ گۇرۇنج)7 /304؛ فل مال (فۇلــ مال)17 /280؛ عدل عدالت (ئەدلــ ئەدالەت)280/18؛ فقرا رعایا (فۇقەراــ رەئايا)281/1؛ ایل اولوس (ئەلــ ئۇلۇس)280/13؛ خیش اقربا (خىيشــ ئەقرەبا) 280/13؛ قوم قرینداش (قەۋم-قارىنداش)280/16؛ عصر زمانه (ئەسرــ زەمانە)280/10؛ عراق شراب (ئەراقــ شەراب)279/12؛ خیر صدقه (خەيرــ سەدەقە)279/11؛ جای منزل (جاي ــ مەنزىل)279/11؛ سعی سبب

(سەئیی- سەبەب)279/6؛ قدر قیمت (قەدر- قیمەت)279/3؛ امر فرمایش
(ئەمر- فەرمایش)278/18؛ کولن وظیفه (گولەن ۆەزیفە)310/5؛ شکر
ئا (شۆکر- سەنا)309/14؛ فات یقین (فات- یاقین)307/13؛ لی قاعده
(لی- قائیدە)319/14؛ زیرك هوشیار (زیرەك- هۆشیار)310/2؛ داد فریاد
(داد- فەریاد)314/12؛ عیش عشرت (ئەیش- ئیشرەت)273/6،
بیگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ زیت مەنیلیك سۆزلەردین تۆزۆلگەن باغلیغۆچیسز تەگداش بیریکملەر:

یخشی یمان (یاخشی- یامان)325/10؛ راست یلغان
(راست-یالغان)258/11؛ کته کیجیك (کاتتا- کیچیك)264/12؛ جونك
کیجیك (چوڭ- کیچیك)314/6؛ باش ایاغ (باش- ئایاغ)268/11؛ آق
قرا (ئاق- قارا)305/4؛ اولوغ کیجیك (ئۆلۆغ- کیچیك)298/12؛ پست
بلند (پەست- بۆلەند: ئیگیز- پەس)276/16؛ کم زیاده
(کەم-زیادە)6308؛ یراق یقین (یەراق- یاقین)311/5؛ شهر صحرا
(شەهر- سەهرا)12 /302؛ دخل صرف (دەخل- سەرف:
کریم-چقیم)287/11؛ قیش یاز (قیش- یاز)289/12؛ وعده و عید
(ۆەئدە-ۆەئیید:ۆەدە- تەهدیت)278/8؛ راست غلطه
(راست-غەلەتە)320/4؛ أجیغ چوچوك (ئاچیغ- چۆچۆك)319/8؛ فل
جان (فۆل- جان)280/15 بوکون ایرته (بۆگۆن- ئەرتە)265/2، ۆ.ب.

ئە. باغلیغۆچیلیق تەگداش بیریکملەر

Δ و (ۆە) لیکلەر:

صاحب و مالك (ساهیب ۆە مالیك)265/1؛ زور و کته (زور ۆە
کاتتا)265/2؛ روشن وتمیز (روشەن ۆە تەمیز)264/2؛ مخالفت و مخا
صمت (مۆخالەفەت ۆە مۆخاسەمەت)266/3؛ طیار و آماده (تەییار ۆە
ئامادە)9/ 267 ؛ محرم و ملازم (مەهرەم ۆە مۆلازیم)271/3؛ برابر و

يكسان (بەرابەر ۋە يەكسان)271/8؛ يول و منزل (يول ۋە مەنزىل)272/16؛ آباد و معمور (ئاباد ۋە مەئمۇر)272/17؛ كم و زياده (كەم ۋە زىيادە)273/2؛ تحسين و آفرين (تەھسىن ۋە ئافەرىن)286/11؛ نمونه و نشانه (نەمۇنە ۋە نىشانە)269/8؛ ماهيانه و ساليانه (ماھيانە ۋە ساليانە)299/4؛ وظيفه و كولن (ۋەزىفە ۋە گولەن) 299/4؛ علماعظام دينداز و اعيان كرام عالى مقدار (ئۇلەمالى ئىزام دىندار ۋە ئەئيانى كىرام ئالىيمقدار)270/9؛ محنت و مشقت (مىھنەت ۋە مۇشەققەت)273/5؛ مقدور و مجال (مەقدۇر ۋە مەجال)274/3؛ وحشى و اهلى (ۋەھشي ۋە ئەھلي)273/15؛ باغى و جنكالى (باغي ۋە جەنگالي)273/16، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ΔΔ بۇ خىل "ۋە" لىك تەڭداش بىرىكمىلەر ئەگەر شېئىر- نەزمىلەردە كەلسە، "ۋە" باغلىغۇچىسى "- ئۇ" ياكى "- يۇ" ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ مەسىلەن: صاحب و مالك (ساھىبۇ مالىك)، نمونه و نشانه (نەمۇنەيۇ نىشانە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

Δ بيرله// برله (بىرلە) لىكلەر:

لوشى دارين برله زونكتونك دارين (لوشى دارىن بىرلە زونكتۇك دارىن)276/6؛ بر خان اوقى برله يكيرمه چريك (بىر خان ئوقى بىرلە يىگىرمە چەرىك)278/11؛ لشكر باشى برله اوغلى (لەشكەر باشى بىرلە ئوغلى)266/10؛ مانجو برله قلماق (مانجۇ بىرلە قالماق)، ۋ.ب.

Δ ويا (ۋەيا) لىقلار:

ويا عساكر ويا فقرا (ۋەيا ئەساكىر ۋەيا فۇقەرا)282/4؛ وياكم ويا زياده (ۋەيا كەم ۋەيا زىيادە)295/6؛ فقرا ويا رعيه لار ويا پادشاه (فۇقەرا ۋەيا رەئىيىلەر ۋەيا پادىشاھ)322/13؛ مكه معظمه ويا باشقه ولايت لار (مەككەئى مۇئەززەمە ۋەيا باشقا ۋىلايەتلەر)4 /333، ۋ.ب.

Δ یا// یاکه// (یا// یاکی)لىقلار:

ایت حدیث یا خبر متواتر (ئایەت- هەدىس یا خەبەرى مۇتەۋاتىر)355/12؛ مشایخ لار یاکه پادشاه لار (مەشایىخلار یاکى پادىشاهلا)378/7؛ اوغلى یاکه خان زادەلاردین برلارى (ئوغلى یاکى خانزادەلەردىن بىرلەرى)300/10، ۋ.ب.

Δ خواه... و خواه (خاه... ۋە خاه)لىقلار:

خواه امرا و سپاه وخواه یکیت دولتخواەلار (خاه ئۇمەرا ۋە سپاه ۋە خاه یىگىتى دەۋلەتخاهلار)258/3؛ خواه پادشاه عالى مقدار وخواه گدا ذلیل بى اعتبار (خاه پادىشاهى ئالىيمقدار ۋەخاه گەدايى زەلىل بىئىتىبار)259/17؛ خواه عسکر وخواه فقرا (خاه ئەسكەر ۋەخاه فۇقەرا)275/11؛ خواه یکیت وخواه سوداکر (خاه یىگىت ۋەخاه سەۋداگەر)275/16؛ خواه هندوستان و ترکستان وخواه فرغانه ولایتى و بدخشان (خاه هىندۇستان ۋە تۇركىستان ۋەخاه فەرغانە ۋىلايەتى ۋە بەدەخشان)277/4؛ خواه مسلمان ظالم وخواه مانجو عمل دارلارى (خاه مۇسۇلمانى زالىم ۋەخاه مانجۇ ئەمەلدارلارى)308/16؛ خواه مجاور وخواه مسافر (خاه مۇجاۋىر ۋەخاه مۇسافىر)303/18؛ خواه اسلام دیندار وخواه پادشاه بى دین کفار فجار (خاه ئىسلامى دىندار ۋەخاه پادىشاهى بىدىنى كۇففار فۇججار)309/4؛ خواه جونك وخواه کیجیك (خاه چوڭ ۋەخاه كىچىك)319/10؛ خواه مسلمان دیندار وخواه بى دین کفار (خاه مۇسۇلمان دىندار ۋەخاه بىدىن كۇففار)322/10؛ خواه مغرب وخواه مشرق (خاه مەغرىب ۋەخاه مەشرىق)368/7؛ خواه اصحاب الکهف وخواه اتا اناسى قبرى (خاه ئەسهابۇل- كەهف ۋەخاه ئاتا- ئاناسى قەبرى)373/11؛ خواه مکه مکرمه وخواه مدینه منوره (خاه مەككەئى مۇكەررەمە ۋەخاه

مەدىنەئى مۇنەۋۋەرە)375/5؛ خواه تاش يغاج وخواه يول اريق و قير (خاه تاش- ياغاچ ۋەخاه يول- ئەريق ۋە قىر)381/2؛ خواه اير وخواه خاتون (خاه ئەر ۋەخاه خاتۇن)389/13، ۋ.ب.

1.1.2. تەڭداش بىرىكمىلەردە "و" (ۋە) باغلىغۇچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە تولىمۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان باغلىغۇچى "و" ئاساسلىق ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، قوللىنىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىككى تەڭداش گراممىاتىك ئورۇندىكى سۆز، ئىبارە ياكى جۈملە ئوتتۇرىسىدا باغلىغۇچىلىق رولى بىلەن كېلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئۇ قاتار تىزىلما مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككىدىن ئارتۇق تەڭداش بۆلەك ياكى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ خاس رولى ئارقىلىق، مەزكۇر كۆپ بۆلەك ۋە جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، "و" باغلىغۇچىسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرىي ئەسەرلەردە، خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ۋە" باغلىغۇچىسىغا ئوخشاشلا "ۋە" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما، نەزمىي ئەسەرلەردە بولسا، ئەگەر باشتىكى سۆز ياكى ئىبارە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا، "-ئۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئەھۋالدا بولسا، "-يۇ" تەلەپپۇز قىلىنىدۇكى، تېكىستشۇناسلار ترانسكرىپسىيىدە بۇ قائىدىگە جەزمەن ئەمەل قىلىشلىرى لازىم بولىدۇ. مەسىلەن:

بولاردىن داغى باشقە بىكىيت لىكىم زمانى و شباب ايامى اوانيدا كوپراك شعر دا سحرساز و نظم دا فسون پرداز شعرا نينك شيرين اشعارى و رنگين

ایاقی دین ایلیك مینك دین ارتوق یاد توتوپ مین و آلار ذوق و خوشحال
ایلی دین اوزومنی آووتوب مین و صلاح و فسادلاریغه فکر ایتیب مین و
مخفی دقایقی غه تأمل و تفکر بیله یيتیب مین (بۇلاردىن داغى باشقا،
بىگىتلىكىم زەمانى ۋە شەباب ئەييامى ئەۋۋانىدا، كۆپىرەك شىئىردا سەھرساز ۋە
نەزمىدە قۇسۇنىپەرداز شۇئەرانىك شىرىن ئەشئارى ۋە رەنگىن ئەبياتىدىن
ئىللىك مىڭدىن ئارتۇق ياد تۇتۇپىمىن ۋە ئالار زەۋقى ۋە خۇشھاللىغىدىن
ئۆزۈمنى ئاۋۇتۇپىمىن ۋە سەلاھ ۋە فەسادلارىغا فىكر ئېتىپىمىن ۋە مەخفى
دەقايىقىغا تەئەممۇل ۋە تەفەككۇر بىلە يېتىپىمىن. بۇلاردىن باشقا يەنە،
بىگىتلىك دەۋرىم ۋە ياشلىق چاغلىرىمدا، ماھارەتلىك پارسىيگۇي شائىرلارنىك
ئىسل شېئىرلىرىدىن ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق بېيتنى يادلاپ، ئۇلاردىكى زوق
ۋە خۇشاللىقلار بىلەن ئۆزۈمنى ئاۋۇندۇرغان؛ ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق ۋە
كەمچىلىكلەر ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان؛ مۇلاھىزە ۋە تەپەككۇر قىلىش
ئارقىلىق، ئۇلاردىكى يوشۇرۇن مەنىلەرنىك تېگىگە يەتكەنىدىم.) نەۋائىي:
28- م ل.

ای صبا اوره کونکلوم ایستایو هر یان بارو،

واده و تاغ و بیابان لارنی بیر بیر اختارو

(ئى سەبا ئاۋارە كۆڭلۈم ئىستەيۋ ھەر يارۋ، ۋادەيۋ تاغۋ بىيابانلارنى بىر-
بىر ئاختارۋ: ئى تاڭ شامىلى، سەرگەردان كۆڭلۈمنى ئىزدەپ تەرەپ- تەرەپكە
يارغىن؛ ۋادا، تاغ ۋە بايىاۋانلارنى بىر- بىرلەپ ئاختۇرۇپ چىققىن). نەۋائىي:
ج د. 74- چ ت.

جفا و شیوه و فن علمی ایجره،

کوزونك شاگردیدور دوران افلاك.

(جەفايىۋ شۇۋەيۋ فەن ئىلمى ئىچرە، كۆزۈڭ شاگىردىدۇر دەۋرانى ئەفلاك:
جاپا سىلىش، ناز قىلىش بابىدىكى سەنئەتتە، چۆرگۈلۈپ تۇرىدىغان پەلەكمۇ
كۆزۈڭگە شاگىرتتۇر). لۇتفىي: 238- ئۇ ك ن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، "كېچەيۇ كۈندۈز" تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسىدا ئىشلىتىلۋاتقان تەڭداش بىرىكمە سۆزلىك ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، "كيجەو كوندوز" شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ھالمۇ ئەمەلىيەتتە، باش سۆزى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان "و" لىك تەڭداش بىرىكمىلەرنى شېئىرلاردا "ۋۇ" بىلەن ئەمەس، "- يۇ" بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشنىڭ قائىدە ۋە ئېتىمولوگىيە ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە،ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىدىغان پەش، چېكىت ۋە تىرناق قاتارلىق تىنىش، جۈملە ۋە نەقىل بەلگىلىرى ئومۇمەن قوللىنىلمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ماۋزۇيىمىزدىكى "و" باغلىغۇچىسى ئۆز نۆۋىتىدە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان پاسىل، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە ئايرىغۇچى بەلگە بولۇپمۇ خىزمەت قىلىدۇ. روشەنكى، بۇ ئەھۋالدىكى "و" ھەرپىنى باغلىغۇچى "و" ئەمەس، بەلكى جۈملە ئايرىغۇچى ياكى جۈملە بېشى "و" دەپ چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش لازىم. مەسىلەن:

و ينه ملا عبد الباقى حا جى مفتى كيم... 284/19؛ و ينه اصحاب الكهف شيخ لاريدين ملا فلاد شيخ دوركيم... 286/19؛ و كورلادا ملا ا حمد اخوند قاضى كلان ايدى علم لارى آزراق و انصاف ديانت لارى تولاراق كشى ايدى 286/2

روشەنكى، بۇ جۈملىلەردىكى ئاستى سىزىلغان "و" ھەرپىنىڭ "و" باغلىغۇچىسى ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر جۈملە باشلانغانلىقنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئايرىيدىغان بىر پاسىل ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر.

1.1.3. تەڭسىز بىرىكمىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بېقىنىش- بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش- ئېنىقلىنىش

مۇناسىۋەتتىدە ئۆز ئارا بىرىكىپ كەلگەن تەڭسىز بىرىكمىلەر ئۆز ئىچىدىن، "قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمە" ۋە "قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمە" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. قوشۇمچىلىق تەڭسىز بىرىكمىلەر

بۇ- بېقىندۇرۇش ياكى ئېنىقلاش قوشۇمچىسى "- نينك// - نونك" بىلەن كەلگەن تەڭسىز بىرىكمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

نياز حاكم بيك نينك اطلارى (نياز ھاكىم بېگنىڭ ئاتلارى)13/ 257؛ كوجانينك حاكمى (كۇچانىڭ ھاكىمى)12/ 296؛ فرغانەولايتى نينك آدم لارى (فەرغانە ۋىلايەتىنىڭ ئادەملەرى) 257/8؛ جريك لارنينك حقى (چەرىكلارنىڭ ھەققى)177/14؛ سيرام نينك واقعه و احوالى (سايرامنىڭ ۋاقىئە ۋە ئەھۋالى)295/4؛ عسكر لارنينك اطلارى(ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلارى)275/18؛ ملا عالم قل نينك اوغلى (موللا ئالىمقۇلنىڭ ئوغلى)262/2؛ مصلحت نينك اوبدانى (مەسلەھەتنىڭ ئوبدانى)267/2؛ ختن نينك كارو بارلارى (خوتەننىڭ كارۋ بارلارى (ئىش- كۆشلىرى))267/7؛ باغنينك كولى (باغنىڭ كۆلى)277/18؛ بورى لارنينك يولى (بۆرىلەرنىڭ يولى)270/14؛ زيلجەنينك وزنى (زىلچانىڭ ۋەزنى)277/13؛ تورم نينك مقرب لارى (تۆرەمنىڭ مۇقەررەبلەرى (يېقىنلىرى))262/18؛ سنينك كونكلونك (سەنىڭ كۆڭلۈڭ)276/13؛ دل كونكول لارنينك تشويشى (دىل – كۆڭۈللەرنىڭ تەشۋىشى)290/17؛ اوزلارى نينك نسبى (ئۆزلەرنىڭ نەسەبى)297/12؛ اولارنينك عبادت و رياضت لارى (ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلەرى)282/3؛اولوغ خان نينك منصب دارلارى(ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەبدارلارى)288/13؛ جناب اتاليق بدولت نينك عصر و زمانەلارى (جەنابى ئاتالىق بەدەۋلەتنىڭ ئەسر ۋە زامانىلەرى)281/6؛ فقرا و رعيه لارنينك رفاهيت و اسايشى (فۇقەرا ۋە

رەئىيىەلەرنىڭ رەفاھىيەت ۋە ئاسايىشى)17/ 280؛ خزينەلارنينىڭ بوى و ايسى (خەزىنەلەرنىڭ بۇي ۋە ئىسى)277/12؛ اتاليق غازى نينىڭ كتە و زورليغى (ئاتالىق غازىنىڭ كاتتا ۋە زورلىغى)274/11؛ جناب اتاليق عاليمقام نينىڭ التفات و اعتماد لارى (جەنابى ئاتالىق ئالىيمەقامنىڭ ئىلتىفات ۋە ئىتىمادلارى)274/13؛ صاحب دولت نينىڭ شك شكايت لارى (ساھىبى دەۋلەتنىڭ شەك- شكايەتلەرى)258/6؛ اهل خردنينىڭ دلى (ئەھلى خىرەدنىڭ (زىيالىيلارنىڭ) دىلى)270/12؛ زمانەنينىڭ فترات و انقلابى (زەمانەنىڭ فەتەرات (ئۇزۇكچىلىك ۋاقتى) ۋە ئىنقلابى)286/5؛ ۋ ب.

ئە. قوشۇمچىسىز تەڭسىز بىرىكمىلەر

توز حقى (تۆز ھەققى) 258/6؛ اوز اسباب لارى (ئۆز ئەسبابلارى)18/ 257؛ كوز ياشلاى (كۆز ياشلارى)59/18؛ اوز ايغى (ئۆز ئايغى)263/9؛ اسلام رونقى و رواجى (ئىسلام رەۋنەقى ۋە رەۋاجى)263/15؛ كيجه قرانكغوسى (كېچە قارانغۇسى)268/18؛ تونكانى كروھى (تۇنگانىي گۇرۇھى)268/17؛ اشطرفان حاكمى (ئۇشتۇرفان ھاكىمى) 268/3؛ يايدى جنكى (يايدى جەنگى) 267/1؛ سلطنت خطبەسى (سەلتەنەت خۇتبەسى)266/1؛ آدم لار حاجتى (ئادەملەر ھاجەتى)277/9؛ اتا ميرا ثى (ئاتا مىراسى)264/11؛ بيك بجه تصرفى (بېگ بەچچە تەسەررۇفى)264/12؛ كونكول قرالىغى (كۆڭۈل قارالىغى)274/6؛ عاقل لار عقلى و تعقلى (ئاقىللار ئەقلى ۋە تەئەققۇلى)274/6؛ حكمالار فكرى و تفكرى (ھۆكەمالار فىكرى ۋە تەفەككۇرى)274/7؛ ختن آدم لارى (خوتەن ئادەملەرى) 275/10؛ اسلام نورى جراغى (ئىسلام نۇرى چىراغى)؛ زمانە كار حال لارى (زەمانە كار-ھاللارى)264/18؛ كاشغر كارو بارلارى (كاشغەر كارۋ

بارلاری)266/4؛ امر اطاعت رشته‌سی (ئه‌مر- ئىتائه‌ت رىشته‌سى)9 /267؛ حیرت انکشت لاری (هه‌یره‌ت ئه‌نگۇشتله‌ری)9 / 290؛ تفکر دندان لاری (ته‌فه‌ککۇر ده‌ندانلاری) 9 / 290؛ دادالاری خذمتی (دادالار خزمه‌تى)292/18؛ زمانه ادم لاری فعل اطواری (زه‌مانه ئاده‌مله‌ری ئىش ـ ئه‌تۋارى) 293/1؛ رسول الله شمع هدایتی (ره‌سۇلۇللاه شه‌مئى هىدايه‌تى)326/2؛ نباتات لار کوکارماکی (نه‌باتاتلار کۆکه‌رمه‌کى) 281/12؛ قیامت حشرکاهی (قیامه‌ت هه‌شه‌ر گاهى)281/2؛ یمغور یاغماغلیقی (یامغۇر یاغماغلىقى)281/12؛ کوجالیق خواجه‌لار دولت لاری (کۇچالىق خاجه‌له‌ر ده‌ۋله‌تله‌ری) 278/17، ۋ . ب.

1.1.4. ئىزافه‌تله‌ر

ئۇيغۇر يېزىق تاريخىدا، ئىسلامىيه‌تتىن كېيىن، ئه‌ره‌ب- پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزله‌شتۈرۈپ ئىشلىتىلىپ كه‌لگه‌ن، ئېنىقلانغۇچى سۆزى ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزى بولسا، كه‌ينىده كېلىدىغان، ئېنىقلاش- ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى ته‌ڭسىز بىرىكمىله‌ر "ئىزافه‌ت"(اضافت) ده‌پ ئاتىلىدۇ.

شۇنداق، ئىزافه‌تله‌ر ئېتىمولوگىيه جه‌هه‌تتىن ئه‌ره‌ب- پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزله‌شكه‌ن بولغانلىقى، تۈزۈلۈش شه‌كلى جه‌هه‌تتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئه‌ننه‌نىۋى ته‌ڭسىز بىرىكمىله‌ردىن تۈپلۈك په‌رقلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا دائىر ئاساسىي قائىدىله‌رنى پىششىق بىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىزافه‌تله‌ر ئۆزلىرىگه خاس بولغان ئالاهىدىلىكلىرىگه قاراپ، "ئه‌ره‌بچه ئىزافه‌ت" ۋه "پارسچه ئىزافه‌ت" دېگه‌ن ئىككى تۈرگه بۆلۈنىدۇ.

ئا. ئه‌ره‌بچه ئىزافه‌ت

ئاده‌تته، ته‌ركىبىده ئه‌لفلام (ال ـ) بولغان، يه‌نى بىرىكمه ته‌ركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى كه‌لىمه ئه‌لفلام ئارقىلىق بىرىكىپ

كەلگەن ئىزافەت "ئەرەبچە ئىزافەت" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: "يول" مەنىسىدىكى "صراط" (سىرات) كەلىمىسى بىلەن، "تۈز، توغرا، داغدام" ئۇقۇمىدىكى "مستقيم" (مۇستەقىم) سۆزىدىن تەركىب تاپقان ئەرەبچە ئىزافەت "صراط المستقيم" شەكلىدە بولىدۇ ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىغان ئەھۋالدا، "سىراتۇلمۇستەقىم" دەپ ئۇقۇلىدۇ.

ئەرەبچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەتنىڭ ئالدىدا "بى، فى، ئان (عن) ، ئىلە (الى)، ئەلە" قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچى كەلگەن ياكى كەلمىگەنلىكىگە، شۇنداقلا ئەلفلام بىلەن قوشۇلۇپ يېزىلىدىغان ئېنىقلىغۇچى سۆز باش ھەرپىنىڭ قەمەرىيە ھەرپى ياكى شەمسىيە ھەرپى ئىكەنلىكىگە قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز بولسا، بۇ ھالدا ئالدى بىلەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "- ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆز قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، "امر" سۆزى بىلەن "الله" سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەرەبچە ئىزافەت ئادەتتە، امرلله شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە "ئەمرۇللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى" دېگەن بولىدۇ. ("ئاللاھ" سۆزىدىكى "ھ" تاۋۇشنى يېزىقتا چۈشۈرۈپ قويۇش مۇتلەق توغرا ئەمەس!) ئەمدى، ئەگەر بۇ ئىزافەت "بـ "(بى) دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بىلەن كەلسە، بۇ ھالدا، بامرلله شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە مەزكۇر ئالدى قوشۇلغۇچى "بى" نىڭ تەسىرى بىلەن، ئەسلىدىكى "- ئۇ" تاۋۇشى "ئى" گە ئۆزگىرىپ "بىئەمرىللاھ" دەپ ئوقۇلىدۇكى، بۇنىڭ مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن" دېگەن بولىدۇ. ئوخشاشلا، اسم بىلەن الله سۆزىدىن تۈزۈلگەن ئەرەبچە ئىزافەت ئالدى قوشۇلغۇچىسىز ئەھۋالدا، اسم الله يېزىلىپ، "ئىسمۇللاھ" دەپ

يۇقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى" دېگەن بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئالدى قوشۇلغۇچى " بـ" بىلەن كېلىپ، بسم لله يېزىلىدىغان بولسا، " بسمىللاه" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن" دېگەن بولىدۇ.

ئەگەر ئەلفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولسا ۋە ئىزافەت ئالدىدا ھېچقانداق بىر ئالدى قوشۇلغۇچى بولمىسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ـ ئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ بېشىدىكى شەمسىيە ھەرپى قانلاپ (تەكرار) ئوقۇلغان ھالدا قوشۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، "دېگىز" مەنىسىدىكى "بحر" سۆزى بىلەن "نىجاتلىق" ئۇقۇمىدىكى "نجات" كەلىمىسى ئەلفلام ئارقىلىق بىرىكىپ، بحرالنجات شەكلىدىكى ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، ئۇ "بەھرۇننەجات" دەپ ئوقۇلۇپ، ئەينەن ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

ئەگەر ئەلفلام بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ھەرقانداق بىر قەمەرىيە ھەرپى بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "ـئۇ" تاۋۇشى قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دەسلەپ " الـ" (ئەلفلام) دىكى "لـ" (لام) ھەرپى قوشۇلىدۇ، ئاندىن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئەينەن قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، "قىسسىلەر، ھېكايىلەر" مەنىسىدىكى "قصصى (قىسەس)" سۆزى بىلەن "ئەۋلىيالار" ئۇقۇمىدىكى "انبيا" سۆزى ئەلفلام بىلەن بىرىكىپ، ئەرەبچە ئىزافەت ھاسىل قىلسا، قصصى الانبيا شەكلىدىكى بۇ ئىزافەت "قىسەس-ۋۇل-ئەنبيا" دەپ ئوقۇلىدۇ. ئەگەر مەزكۇر ئەرەبچە ئىزافەتتىكى "انبيا" (ئەنبيا) سۆزىنىڭ ئورنىدا، باش ھەرپى شەمسىيە ھەرپى بولغان "ربغوزى" كەلىمىسى بولسا، بۇ ھالدا "قصصى الربغوزى" شەكلىدىكى بۇ ئەرەبچە ئىزافەت

ئەمدىلكتە "قىسەس-ئۇر-رابغۇزى" (رابغۇزى توپلىغان قىسسىلەر) دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مۇشۇنداق تىرانسكرىپسىيە قىلىندۇ.

ئەگەر بۇ خىل ئىزاھەت ئىككى كەلىمىلىك ئەمەس، بەلكى ئۈچ كەلىمىلىك بولسا، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىزاھەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىردىن ئارتۇق بولسا، بۇ ھالدا، ئەڭ ئالدىدا كەلگەن بىرىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بىر "- ئۇ"، ئىككىنچى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا بولسا، بىر "-ئى" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا ئەلفاظ بىلەن كەلگەن ئېنىقلىغۇچى سۆز يۇقىرىدابايان قىلىنغان قائىدە بويىچە، شەمسىيە ھەرپىلىك بولسا تەكرارلىنىپ، قەمەرىيە ھەرپىلىك بولسا، ئۆزىگە "ا-" ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇنداق تىرانسكرىپسىيە قىلىندۇ.

مەسىلەن، "تىللار" مەنىسىدىكى "لغات" سۆزى بىلەن، "تۈركي مىللەت" مەنىسىدىكى " ترک" كەلىمىسىدىن تۈزۈلگەن ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھەت "لغات الترک" يېزىلىپ، "لۇغاتـ ۋتـتۈرك" ئوقۇلىدۇ ۋە "تۈركي تىللار" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى، مەزكۇر ئىككى كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھەتنىڭ ئالدىغا "قامۇس، چوڭ لۇغەت" مەنىسىدىكى يەنە بىر ئېنىقلانغۇچى سۆز بولغان "ديوان" سۆزى قوشۇلسا، بۇ ھالدا، مەزكۇر ئۈچ كەلىمىلىك ئەرەبچە ئىزاھەت ئەمدىلىكتە "ديوان لغات الترک" شەكلىدە يېزىلىپ، "دىۋانـ ۋلۇغاتـ ىتـ ىتۈرك" دەپ ئوقۇلىدۇ ۋە مەنىسى "تۈركي تىللارنىڭ قامۇسى" دېگەن بولىدۇ. دېمەك، جاھانغا مەشھۇر قامۇسىمىز «تۈركي تىللار دىۋانى» نىڭ ئەرەبچە ئىزاھەتلىك ئەسلى شەكلىنى نېمە ئۈچۈن «دىۋانى لۇغاتىل تۈرك» ئەمەس، بەلكى «دىۋانۇ لۇغاتىتتۈرك»(Di:wa:nu Lugha:tit Türk) دەپ ئوقۇيدىغانلىقىمىزنىڭ قائىدە ئاساسى مانا شۇ!

روشەنكى، بۇ خىل ئەرەبچە ئىزاھەتلەرنى توغرا ئوقۇش ۋە دۇرۇس

ترانسكرىپسىيە قىلىش ئۈچۈن، ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپنىڭ ئىچىدە، "ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، ھ، و، ى" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ "قەمەرىيە ھەرپلىرى"، "ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن" دىن ئىبارەت 14 دانىسىنىڭ بولسا، "شەمسىيە ھەرپلىرى" ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشىمىز بەكمۇ مۇھىم.

ئە. پارسچە ئىزافەت

ئەمدى، پارسچە ئىزافەت دېگىنىمىز بولسا، پارس تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن، تەركىبىدە ئەلغلام (ال-) بولمىغان ئىزافەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. پارسچە ئىزافەتلەردىمۇ ئوخشاشلا ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز بولسا، كەينىدە كېلىدۇ. پارسچە ئىزافەتلەرنى ئوقۇش ۋە ترانسكرىپسىيە قىلىشتا، ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ قانداق تاۋۇش بىلەن ئايىغلاشقانلىقىغا قارايمىز.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "-ئا" سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئايىغلاشقان بولسا، مەزكۇر ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "يى" بوغۇمىنى قوشۇپ ئوقۇيمىز ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىمىز. مەسىلەن، دريا حيرت (دەريايى ھەيرەت): ھەيرانلىق دەرياسى؛ دنيا باقى (دۇنياىى باقى): مەڭگۈلۈك ئالەم؛ خدا تعالى (خۇدايىتەئالا): تەڭداشسىز ئاللاھ، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز "ئە، ئى، ئو، ئۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايىغلاشقان بولسا، ئېنىقلانغۇچ سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى سۆز ئارىسىغا بىر "ئى" بوغۇمى قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، پردە ظلمت (پەردەئى زۇلمەت): زۇلمەت پەردىسى؛ غنچە خندان (غۇنچەئى خەندان): پورەك ئېچىلغان غۇنچە؛ سوظن (سۇئى

زەن): گۇمان، يامان كۆز بىلەن قاراش ؛ سوقسد (سۇئىقەسد: سۇيىقەست)؛ طوطى دل (تۇتىئى دىل): يۇرەكنىڭ تۇتىسى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەگەر ئىزافەت تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆز ھەرقانداق بىر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچى بىلەن ئېنىقلىنىغۇچى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر "- ئى" تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇ بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، گل نار (گۈلى نار): ئانار گۈلى؛ دل نار (دىلى نار): ئوت يۇرەك؛ ماه نور (ماھى نۇر): نۇرلۇق ئاي؛ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قەدىمىي تېكىستلەردە، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تۈزۈلگەن پارسچە ئىزافەتلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: مست غرق باده (مەستى غەرقى باده): رۇمكىغا چۆكۈپ كەتكەن مەست؛ مزرع لطف الهى (مەزرەئى لۇتفى ئىلاھى): ئاللاھنىڭ مەرھەمىتى تېرىلغان جاي، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى ئاساسىي بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئويدان ئۆزلەشتۈرۈش بىزنى قولىيازمىلاردىكى بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى تونۇش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى بىلىپ ئىشلىتىش ئىمكانىغا ئىگە قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى قائىدە ئاساسىنى مىساللار ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرىۋېلىش مۇددىئاسىدا، كىتابىمىزنىڭ ئاخىرىغا ئوقۇشلۇق قىلىپ بېرىلگەن «تارىخى ھەمدى» نامىلىق قولىيازما ئەسەرنىڭ كېيىنكى يۈز ئەللىك بەتلىك قىسمىدا ئۇچرايدىغان ئىزافەتلەردىن تۆۋەندىكى ئۈرنەكلەرنى كۆرىستىمىز:

∆ئەرەبچە ئىزافەتلەر:

اصحاب الكهف (ئەسھابۇل – كەھف) 15/ 346 : غار ساھابىلىرى؛ قديم الايام (قەدىمۇل – ئەييام) 346/14 : بۇرۇنقى زامان ، قەدىمكى چاغ؛

دلائل الخيرات (دەلائىلۇل – خەيرات) 289/11 : ياخشىلىق رەھبىرى؛ طالب العلم (تالىبۇل ئىلم) 283/1 : ئىلىم تەلەپكارى؛ جمال الله (جەمالۇللاھ) 2/ 290 : ئاللاھنىڭ جامالى؛ ذولاقتدار (زۇل – ئىقتىدار) 322/8 : ئىقتىدار ئىگىسى، قۇدرەت ساھىبى ؛ حاصل الكلام (ھاسىلۇل–كەلام) 269/11 : قىسقىسى، گەپنىڭ نەتىجىسى؛ عاقبت الامور (ئاقىبەتۇل – ئومۇر) 268/11 : ئىشنىڭ ئاقىۋىتى، ئاقىۋەتتە؛ اخرالامر (ئاخىرۇل – ئەمر) 305/9 : ئىشنىڭ ئاخىرى، نەتىجىدە؛ ماھوالواقع (ماھۇۋال – ۋاقىئ) 294/15 : يۇزبەرگەن ئەھۋال؛ فايضى الانوار (فايزۇل – ئەنۋار) 272/14 : نۇر بۇلىقى، نۇرغا تويۇنغان؛ افضل الفضلا (ئەفزەلۇل – فۇزەلا) 284/8 : پازىللارنىڭ پازىلى؛ سنت رسول الله (سۇننەتۇ رەسۇلىللاھ) 2/ 326 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۇننىتى؛ اعلم العلماً (ئەئلەمۇل – ئۇلەمائ) 8/ 284 : ئالىملارنىڭ ئالىمى ؛احادالناس (ئەھادۇن – ناس) 271/1 : ئىنسانلارنىڭ بىرى؛ ذى الحجه (زىل–ھىججە) 12/ 269 : ھەج ئېيى، قەمەرىيە يىلى 12- ئاي ؛

Δپارسچە ئىزاھەتلەر :

تاريخ حميدى (تارىخى ھەمىدى) : ھەمىدى تارىخى؛ اهل خرد (ئەھلى خىرەد) 270/12 : ئەقىل ئىگىسى؛ خليفه روم (خەلىفەئى روم) 3/ 267 : رۇم خەلىپىلىكى، ئوسمانلىي ئىمپىراتورلىقى ؛خاقان چين (خاقانى چىن) 267/2 : جۇڭگو پادىشاھى، چىن خاقانى؛ پيغمبر اخرالزمان (پەيغەمبەرى ئاخىرىز – زەمان) 12/ 316 مۇھەممەد پەيغەمبەر؛ خداى قاضى الحاجات (خۇدايى فازىيل – ھاجات) 8/ 332: ئۇلۇغ ئاللاھ ؛ امير لشكر (ئەمىرى لەشكەر) 9/ 267: قوماندان، قوشۇن باشلىقى؛ قول حق (قەۋلى ھەق) 284/1 : ئاللاھنىڭ سۆزى؛ حاكم زمان (ھاكىمى زەمان) 9/ 322: زامان ھۆكۈمدارى؛ پادشاه دوران (پادىشاھى دەۋران) 322/9: دەۋرلەر

پادىشاھى ؛ خالق كل شى ء (خالىقى كۇللە شەيئىن) 326/1 : بارلىق شەيئىنىڭ ياراتقۇچىسى؛ طريقە قادريە (تەرىقەتى قادىرىيە) 283/17: قادىرىيە تەرىقىتى ؛ حاكم ولا يت (ھاكىمى ۋىلايەت) 280/8 : ۋىلايەت ھاكىمى؛ دۆلەت ھۆكۈمدارى؛ كناه كبيره و صغيره (گۇناھى كەبىرە ۋە سەغىرە) 299/12 : چوڭ كىچىك گۇناھ ؛ راه راست (راھى راست) 299/11: توغرا يول؛ دولت عظمى (دەۋلەتى ئۇزما)299/9 : ئۇلۇغ دۆلەت؛ ضمير بيضا (زەمىرى بەيزا)326/10: ئاق كۆڭۈل، ساپ ۋىجدان؛ حديث شريف (ھەدىسى شەرىف)378/13 : مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى؛ حد اعتدال (ھەددى ئىئتىدال)305/6: نورمال چەك؛ پادشاه حقيقى (پادىشاھى ھەقىقى)326/4: ئاللاھ، ھەقىقى پادىشاھ ؛ يارانى عزيزشريق (يارانى ئەزىز شەرىق) 3 /260: شاراپەتلىك ئەزىز دوستلار؛ برادران عزيزلطيف (بەرادەرانى ئەزىز لەتىف) 3 /260: مەرھەمەتلىك ئەزىز بۇرادەرلەر؛ عمل صالح (ئەمەلى سالىھ)290/11: پاك ئەمگەك، لىللاھ خىزمەت؛ ديھقان اشرف (دىھقانى ئەشرەف)328/13: شەرەپلىك دىھقان؛ ياران ذوالاحترام (يارانى زۇل- ئىھترام)323/3: ئىھترام ساھىبى دوستلار؛ برادران عقيدت انجام (بەرادەرانى ئەقىدەت ئەنجام) : ئەقىدىلىك بۇرادەرلەر؛ پادشاه ظاھر (پادىشاھى زاھىر) 299/2: زاھىر(كۆرگىلى بولىدىغان) پادىشاھ؛ حاكم مستقله (ھاكىمى مۇستەقىلله) 279/14 : مۇستەقىل ھۆكۈمدار؛ خالق بيجون (خالىقى بىچۇن) 324/10 : تەڭداشسىز ئاللاھ؛ خالق مختار (خالىقى مۇختار) 270/7 : ئۇلۇغ ئاللاھ؛ عالم بى بقا (ئالەمى بىبەقا) 271/13: يوقىلىدىغان ئالەم؛ عالم بى پايان (ئالەمى بىپايان) 338/8: پايانسىز ئالەم؛ عالم باقى (ئالەمى باقي) 5 /275: مەڭگۈلۈك ئالەم ؛ عالم خاكدان (ئالەمى خاكدان) 282/15: يوقىلىدىغان ئالەم؛ مزار فيضى بخشيش (مەزارى فەيز بەخشىش) 337/4: پەيزلىك

بخشش ئېتىدىغان مازار ؛ زىيارتگاه مراد بخشيش (زىيارەتگاهى مۇراد بەخشىش) 13 /337: مۇرادقا يەتكۈزىدىغان مازار ؛ زىيارتگاه كرام (زىيارەتگاهى كىرام) 337/6: ئۇلۇغ زىيارەتگاه؛ مزارات متعالى درجات (مەزاراتى مۇتەئالىيدەرە جات) 337/14: ئالىي دەرىجىلىك مازارلار ؛ اسم شريف (ئىسمى شەرىف) 337/15: شاراپەتلىك ئىسىم؛ مزار عاليدر جات (مەزارى ئالىيدەرە جات) 337/8: ئالىي دەرىجىلىك مازار؛ زيارتگاه علىجاه تبركات (زىيارەتگاهى ئالىيجاه تەبەررۇكات) 332/11: مۇبارەك ئالىي زىيارەتگاه؛ اهل فضل صالح (ئەھلى فەزلى سالىھ) 332/11: پاك-پەزىلەت ئىگىسى؛ خوارق عادات (خەۋارىقى ئادات) 332/13: ئادەتتىن تاشقىرى؛ مزارات عزيز عاليدره جات (مەزاراتى ئەزىز ئالىيدەرە جات) 332/10: ئالىي مازارلار ؛

1.2. پېئىللىق بىرىكمىلەر

بىز بۇ يەردە، پېئىللىق بىرىكمىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى "ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر"، "سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر"، "رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر" ۋە "يارىدەمچى پېئىللىق بىرىكمىلەر" ھەققىدە مىساللىق قىسقا چۈشەنچە بېرىمىز.

1.2.1. ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر

ئادەتتە، بىر ھەرىكەتنىڭ ئىسمى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە "ئىسىمداشلىق بىرىكمە" بولىدۇ. كىتابىمىزغا بېرىلگەن ئۆرنەك ئوقۇشلۇقتا، تۆۋەندىكىدەك ئىسىمداشلىق بىرىكمىلەر ئۇچرايدۇ :

آيم لارنى اليب چيقماق (ئايىملارنى ئالىپ چىقماق) 267/8؛ اياغ لارنى قويماق (ئاياغلارنى قويماق) 275/1؛ عنايت نامەنى كورماك (ئىنايەتنامەنى كۆرمەك) 272/2؛ قدوق قعرى كا توشماك (قۇدۇق قەئرىگە

تۇشمەك) 275/2؛ عنايت نامە بارماق (ئىنايەت نامە بارماق) 272/4؛ اسلام شريف اجماق(ئىسلامى شەرىف ئاچماق) 294/6؛ قلنج چافماق (قىلىنچ چافماق) 294/6؛ اوز يورت لاريغه كتماك (ئۆز يۇرتلارىغا كەتمەك) 295/19؛ ات قويوب اتاماق (ئات قويۇپ ئاتاماق) 362/15؛ وسيله تبرك ايزداماك (ۋەسىلەئى تەبەررۇك ئىزدەمەك) 378/13؛ يادكارو نمونه قويماق (يادىگار ۋە نەمۇنە قويماق) 373/7؛ اولوغ بيلماك (ئۇلۇغ بىلمەك) 373/10؛ سلطان امير بولماق (سۇلتان – ئەمىر بولماق) 298/18؛ اباد و معمور اولماق (ئاباد ۋە مەئمۇر ئولماق) 320/13؛ اوبدان اولماغ (ئوبدان ئولماغ) 320/14؛ جاى مقاميغه اليب كيلماك (جاي- مەقامىغا ئالىپ كېلمەك) 311/11؛ غنى و توانكير بولماق (غەنىي ۋە تەۋانگىر بولماق) 320/13؛ حج كه بارماق (ھەجگە بارماق) 349/3؛ ورق ايچره مندرج ايتماك (ۋەرەق ئىچرە مۇندەرىج ئېتمەك) 298/15؛ ير يوزى دا يورماك (يەر يۈزىدە يۈرمەك) 300/11؛ غضب يتكورماك (غەزەب يەتكۈرمەك) 325/15؛ جسدلارينى كويدورماك (جەسەدلەرنى كۆيدۈرمەك) 307/18؛ ايشخانه قيلماق (ئىشخانە قىلماق) 272/9؛ برنى اون قيلماق (بىرنى ئون قىلماق) 290/18؛ اوى كا كيرماك (ئۆيگە كىرمەك)289/14؛ مانكدور ماق اوجون (ماڭدۇرماق ئۈچۈن) 360/14؛ بيان غه كيلتورماك (بەيانغا كېلتۈرمەك) 297/7؛ اوروشماقغه طيار بول- (ئۇرۇشماقغا تەييار بول-) 265 /10؛

1.2.2. سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر

بىر سۈپەتداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلانغان بىر سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئادەتتە "سۈپەتداشلىق بىرىكمە" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل سۈپەتداشلىق بىرىكمىلەر بىرىكمە گەۋدىسى بويىچە، ئىسىم ياكى سۈپەت رولىدا كەلگەن ئەھۋال كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

4 سۆپەتداشلىق بىرىكمە ئىسىم رولىدا كەلگەن ئەھۋال :

نياز بيك نينك قاجقانى نى بيليب (نياز بېگنىڭ قاچقانىنى بىلىپ) 266/14؛ آرام الغان دين سونك (ئارام ئالغاندىن سوڭ) 276/8؛ اليب بارغاندين كين (ئالىپ بارغاندىن كەيىن) 288/11؛ كاشغرغه بارغانيدا (كاشغەرغە بارغانىدا) 288/18؛ كلتوروب بر كاندين سونك (كەلتۈرۈپ بەرگەندىن سوڭ) 288/12؛جريك لارى كلكانى نى انكلاب (چەرىكلەرى كەلگەننى ئاڭلاپ)288/13؛ غايب بولغان لارينى (غايىب بولغانلارىنى) 355/5؛ منصبنى الغانى (مەنسەبنى ئالغانى) 319/12؛ اوزلارى كا اولوغ قيلغانى (ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى) 305/15؛ اغير كلكانى (ئاغىر كەلگەنى) 347/12؛ ذكر بولغانى اوشبودور (زىكىر بولغانى ئۇشبۇدۇر) 347/2؛ اسلام شريق غه داخل اولغانلارى (ئىسلامى شەرىقغە داخىل ئولغانلارى)359/8؛ شمال بولغانيدا (شامال بولغانىدا) 387/10؛ شهادت ليك درجه‌لارينى تافغانلارى (شەھادەتلىك دەرىجەلەرىنى تاپقانلارى) 336/10؛ طواف قيلغانلارى (تەۋاف قىلغانلارى) 350/11، ۋ ب.

Δ سۆپەتداشلىق بىرىكمە سۆپەت ئورنىدا كەلگەن ئەھۋال :

اوزلارى الغان خاتون نى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى)257/4؛ جورەكان كهنه اوستخوانلار (چۈرەگەن كوھنا ئۇستىخانلار) 258/15؛ عملى كا نصب اتيلكان ملا (ئەمەلگە نەسىب ئەتىلگەن مولا) 285/10؛ بيلكان و كوركان رقعه (بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋاقىئە) 358/15؛ لاسه و چابه ديكان ولايت لار (لاسا ۋە چابا دېگەن ۋىلايەتلەر) 388/2؛ عمر كجوركان حضرت ادم (ئۆمەر كەچۈرگەن ھەزرەتى ئادەم) 390/4؛ خبر بركان حكم (خەبەر بەرگەن ھۆكۈم) 383/2؛ باج فلى بركان آدم (باج فۇلى بەرگەن ئادەم) 312/14؛ اولوغ خان غه انكلانغان بر داچن (ئۇلۇغ خانغا ئاڭلانغان بىر

داچەن) 314/10؛ يتميش دين اشقان چاغ (يەتمىشدىن ئاشقان چاغ) 394/6؛ كوزيكا ايلماغان اروسيە (كۆزىگە ئىلماغان ئورۇسىيە) 317/15؛ اليب بارغان التون كموش (ئالىپ بارغان ئالتۇن- كۈمۈش) 276/6؛ قوغلاب بارغان قوملوق (قوغلاپ بارغان قۇملۇق) 275/18؛ توز بركان اولوغونكغا (توز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا) 266/14؛ جمع قيلغان قل (جەمئ قىلغان قۇل) 319/12؛ روز نامه غه الغوديك نرسه (روزنامە غە ئالغۇدىك نەرسە) 359/2؛ عقيده قيلغوجى تورت مذهب (ئەقىدە قىلغۇچى تۆرت مەزھەب) 374/13؛ عدل كوركوزادورغان يردا (ئەدل كۆرگۈزەدۇرغان يەردە)321/15؛ اباد قيلادورغان مدّعا (ئاباد قىلادۇرغان مۇددەئا) 392/4؛ خان امبان بيلادورغان زمين (خان ئامبان بىلە دۇرغان زەمىن) 318/13، ؤ ب .

1.2.3. رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

بىر رەۋىشداش بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەرنى ئۆز نۆۋىتىدە "پ" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر، "غاچ" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر ۋە "غالى" رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر دېگەندەك تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

△ "پ " رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

يول باشلاب (يول باشلاپ) 274/15؛ سهل جاغلاب (سەھل چاغلاپ)281/1؛ كتەكيجيك اوقوب (كاتتا- كىچىك ئوقۇپ) 304/3؛ ايكين لارى چوروب (ئىگىنلەرى چۈرۈپ) 367/10؛ وقف اوقاق لاريدين يب ايجيب (ۋەقف- ئەۋقافلاردىن يەپ- ئىچىپ) 349/9؛ خطكا يازيب (خەتكە يازىپ) 288/14؛ اوت ياقيب(ئوت ياقىپ) 389/12؛ اسماندين قار و يمغور و موزلار ياغيب (ئاسماندىن قار ۋە يامغۇر ۋە مۇزلار ياغىپ) 391/13؛ انديشه يانكيلانيب (ئەندىشە يانغىلانىپ) 261/9؛

ن و منور قیلیب (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ) 394/15؛ كم و نقصان
ىنى يافيب (كەم ۋە نۇقسانلارنى يافىپ) 394/5؛ قول لارينى ياييب
قوللارنى يايىپ) 368/15؛ تونكانى لار قاجيب (تۇنگانىيلار قاچىپ)
391/1؛ قوملوقدا هاريب (قۇملۇقدا هارىپ) 267/13؛ يتميش دين
شيب (يەتمىشدىن ئاشىپ) 393/5؛ قوم باسيب (قۇم باسىپ) 387/13؛
وجوب باريب (كۆچۈپ بارىپ) 391/6؛ شهياردين قوزغاليب (شاهياردىن
وزغالىپ) 293/7؛ محنت لارنى چكيب (مىھنەتلەرنى چەكىپ)
391/1؛ عذرلار ايتيب (ئۆزۈرلەر ئەيتىپ)289/3؛هفته اون كون دا بر
كليب (ھەفتە ئون گۈندە بىر كەلىپ) 391/6؛ تاريخ چەنى جمع اتيب
(تارىخچەنى جەمئ ئەتىپ) 6 /394؛ تعليم بريب (تەئلىم
بەرىپ)392/14؛ زمره سيكا داخل اولوب (زۇمرەسىگە داخىل ئولۇپ)
392/14؛ تارتيق پيشەكش لاريدين اشوروب (تارتىق ــ پىشەكەشلەرىدىن
ئاشۇرۇپ) 272/11؛ عراق شراب لاردا يوب كوروب (ئەراق- شارابلاردا
يۇبكۇرۇپ)279/12؛ فعل خوى لاريغه واقق بولوب (فىئل ــ خۇيلارىغا
ۋاقىق بولۇپ) 358/14؛ دريادين اوتوب(دەريادىن ئۆتۈپ) 392/11؛
احترام قيلغانلارينى كوروب (ئىھترام قىلغانلارنى كۆرۈپ) 349/14؛ سكيز
يك لارنى اولتوروب (سەكىز بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ) 305/14؛ اق اويلوك
قيليب كوجوروب(ئاقئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ) 295/16؛ كماليغه يتكوروب
(كەمالىغا يەتكۈرۈپ) 331/5، ۋ ب.

Δ بولۇشسز "پ " رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر :

حق سوزنى يافماى (ھەق سۆزنى يافماي) 334/6؛ مضمونى غه نظر
سالماي (مەزمۇنىغا نەزەر سالماي) 352/14؛ اختيارلار يميزغه
قويماى(ئىختىيارلارىمىزغا قويماي)305/15؛ رفاهيتى و اسايشى حاصل
اولماى (رەفاھىيىتى ۋە ئاسايىشى ھاسىل ئولماي) 259/6؛ الته اى غه

قالماى (ئالته ئايغا قالماي) 258/9؛ امر فرمان لاريدين جيقماي (ئەمر-فەرمانلاردىن چىقماي) 308/14؛ اوز حمايت لاريغه الماى (ئۆز همما يەتلەرىغا ئالماي) 280/15؛ امان برماى (ئەمان بەرمەي) 280/17؛ غضب سياست كوركوزماى (غەزەب – سياسەت كۆرگۆزمەي) 259/4؛ كشى لارغه بيلدورماى (كىشىلەرغە بىلدۈرمەي) 260/10؛ جريك لار بيلماى (چەرىكلەر بىلمەي) 289/2؛ ايلەغه كيرماى (ئىلەغە كىرمەي) 295/13؛ عمر نى غنيمت كورماى(ئۆمرنى غەنىمەت كۆرمەي) 393/4؛ عمر كرانمايه قدرقيمتى نى بيلماى (ئۆمرى گىرانمايە قەدر- قىيمەتنى بىلمەي) 393/4؛ جاى منزلى يوتكاتماى (جاي مەنزىلى يۆتكەتمەي) 279/11؛ ۋ ب.

٨ "غاچ " لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

غضب قوم لارى نازل بولغاچ (غەزەب قۇملارى نازىل بولغاچ) 392/5؛ تعبيت قيلغاچ (تەئبىيەت قىلغاچ) 332/4؛ تورت كونلوك يول نى بر كون دا باسيب بارغاچ (تۆرت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە باسىپ بارغاچ) 267/13؛ خبرلارى مسموع اولغاچ (خەبەرلەرى مەسمۇئ ئولغاچ) 268/15؛ تافشوروب بركاچ (تافشۇرۇپ بەرگەچ) 286/8؛ عاجز كلكاچ (ئاجىز كەلگەچ) 308/10؛ خان ليق نشان عا ليشان صافى كوركاچ (خانلىق نىشانى ئالىيشانى سافى كۆرگەچ) 351/14؛ عمر اوتكاركاچ (ئۆمر ئۆتكەرگەچ) 363/8؛ كماليغه يتكوركاچ (كەمالىغا يەتكۈرگەچ) 332/7، ۋ ب.

٨ "غالى" لىق رەۋىشداشلىق بىرىكمىلەر

ساچ الغالى توردى(ساچ ئالغالى تۇردى)317/9؛ تسليم قيلغالى (تەسلىم قىلغالى) 362/14؛ جان نى الغالى توردى (جاننى ئالغالى تۇردى)317/10؛ جاى مكان بولغالى توردى (جاي – مەكان بولغالى تۇردى) 308/10؛ ظهورغه كلكالى توردى (زۇھۇرغا كەلگەلى

ئۇندى)324/1؛ ايزدا كالى آدم بويوروب (ئىزدەگەلى ئادەم بۇيۇرۇپ) 314/4؛ بارمايمن ديكالى بولمادى (بارمايمەن دېگەلى بولمادى)288/16؛ غىير بر كالى بولمايدور (تەغىير بەرگەلى بولمايدۇر) 375/1؛ تولا صرف اينكالى بولمايدور (تولا سەرف ئېتكەلى بولمايدۇر)315/6، ۋ. ب.

1.2.4. يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمىلەر

بىر پۈتۈن ھەرىكەتنى ئىپادىلەش مۇددىئاسىدا، بىر يارده‌مچى پېئىل بىلەن بىر ئىسىم ياكى يەنە بىر پېئىل ئاملىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە ئاده‌تته "يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمە" بولىدۇ. بۇ خىل يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمىلەرنى كونكرىت تۈزۈلۈشىگە قاراپ "بىر ئىسىم بىلەن بىر يارده‌مچى پېئللىدىن تۈزۈلگەن يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمىلەر"، "بىرقانچە ئىسىم بىلەن بىر يارده‌مچى پېئللىدىن تۈزۈلگەن يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمىلەر" ۋە "ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق پېئىل ئاملىدىن تۈزۈلگەن يارده‌مچى پېئللىق بىرىكمىلەر" دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

Δ بىر ئىسىم بىلەن بىر يارده‌مچى پېئللىدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر

مكر بيلان الـ (ممكر بىلەن ئالـ) ز/349؛ اويقوغه بارـ (ئۇيقۇغا بارـ)340/12؛ تعليم برـ (تەئلىم بەرـ) 392/14؛ نسبت برـ (نىسبەت بەرـ : باغلىماق، مۇناسىۋەتلەشتۈرمەك) 328/4؛ رو برـ (رو بەرـ : يۈز بەرمەك)336/5؛ ارايش برـ (ئارايىش بەرـ : ياساپ جابدۇماق، زىننەتلىمەك) 328/7؛ ادا بولـ (ئادا بولـ : ئورۇنلىماق) 331/8؛ بيكار بولـ (بىكار بولـ : بوشىنىپ كەتمەك) 341/3؛ بيدار بولـ (بىدار بولـ : ئويغانماق) 340/14؛ حاضر بولـ (ھازىر بولـ: تەييار بولماق) 341/4؛ ميسر بولـ (مۇيەسسەر بولـ) 342/3؛ جمع بولـ (جەمئ بولـ) 345/4؛ اوبدان بولـ (ئوبدان بولـ) 346/10؛ فريشان بولـ (فەرىشان بولـ) 341/5؛ معلوم بولـ (مەئلۇم بولـ) 339/11؛ مذكور بولـ (مەزكۇر بولـ :

بايان قىلىنماق) 12/ 345؛ مشرق بولـ (مۇشەررەف بولـ)12 /338؛ پايە بيلان جيقـ (پايە بىلەن چىقـ: پەلەمپەي بىلەن چىقماق)6 /349؛ اوستيكا ايبارـ (ئۈستىگە ئېيەرـ) 3 /338؛ خطاب ايتـ (خىتاب ئېتـ) 340/15؛ صحبت ايتـ (سۆھبەت ئېتـ) 341/11؛ درج ايتـ (دەرج ئېتـ : كىرگۈزمەك، ئىچىگە ئالماق)328/7؛ منظم ايتـ (مۇنەززەم ئېتـ : قوشماق، بىرلەشتۈرمەك) 342/12؛ ملحق ايتـ (مۇلھەق ئېتـ : قوشماق، ئارتتۇرماق)347/6؛ بيان ايلاـ (بەيان ئەيلەـ)358/15؛ همراه ايلاـ (ھەمراھ ئەيلەـ)343/12؛ عمر كجورـ (ئۆمر كەچۈرـ : ياشماق، ھايات كۆچۈرمەك)390/4؛ ظهور غه كلـ (زۇھۇرغا كەلـ: بارلىققا كەلمەك)340/7؛ قاتارى كلـ (قاتارى كەلـ: نۆۋىتى كەلمەك)341/6؛ ھديەلار بيلان كلـ (ھەدىيەلەر بىلەن كەلـ)348/11؛ بيكارغەكتـ (بىكارغا كەتـ)335/5؛ جرءت قيلـ (جۈرئەت قىلـ)328/9؛ بنا قيلـ (بىنا قىلـ)392/15؛ مكان قيلـ (مەكان قىلـ)340/4؛ معلوم قيلـ (مەئلۇم قىلـ)358/15؛ تعداد قيلـ (تەئداد قىلـ: سانماق)387/7؛ بى ادب ليك قيلـ (بىئەدەبلىك قىلـ)342/8؛ مانند قيلـ (مانەند قىلـ: ئوخشاتماق)341/15؛ توصيف قيلـ (تەۋسىف قىلـ: تەرىپلىمەك)342/1؛ آباد قيلـ (ئاباد قىلـ:)342/13؛ قتل عام قيلـ (قەتلىئام قىلـ)342/9؛ حبس قيلـ (ھەبس قىلـ: تۇرمىغا ئالماق، تۇتقۇن قىلماق)334/14؛ منع قيلـ (مەنئ قىلـ: چەكلىمەك)349/15؛ مرحمت قيلـ (مەرھەمەت قىلـ: ئىلتىپات قىلماق، ياخشىلىق قىلماق)341/9؛ زيارت قيلـ (زىيارەت قىلـ)346/9؛ ذكر قيلـ (زىكر قىلـ)337/7؛ دفن قيلـ (دەفن قىلـ)343/6؛ تريلغو قيلـ (تارىلغۇ قىلـ: تېرىقچىلىق قىلماق)388/9؛ دفن قيلينـ (دەفن قىلىنـ)341/14؛ ؛ جرءت قيلينـ (جۈرئەت قىلىنـ)339/13؛ زيادت قيلـ (زىيادەت قىلـ: ئاشۇرماق،موللاشتۇرماق)347/6؛ جمع قيلـ (جەمئ

قىلـ)327/13؛ تصرف قيلـ (تەسەررۇف قىلـ)342/15؛ صيد قيلـ (سەيد قىلـ: ئوۋلىماق)388/10؛ ملا حظه قيلـ ((مۇلاھەزە قىلـ)339/11؛ مشرف قيلـ (مۇشەررەف قىلـ)338/11؛ عنايت قيلـ (ئىنايەت قىلـ)382/3؛ تصديق قيلـ (تەسدىق قىلـ: قوشۇلماق)361/9؛ سكونت قيلـ (سۈكۈنەت قىلـ: ئولتۇراقلاشماق)349/8؛ تصغير قيلـ (تەسغىر قىلـ: كىچىكلەتمەك)347/7؛ كيجيك قيلـ (كىچىك قىلـ)347/8؛ اخلاصى قيلـ (ئىخلاس قىلـ)348/7؛ حكومت قيلـ (ھۆكۈمەت قىلـ: ھاكىمىيەت يۈرگۈزمەك، ھاكىملىق قىلماق)335/15؛ كفايه قيلـ (كىفايە قىلـ)346/9؛ اوبدان كورـ (ئوبدان كورـ: ياخشى كۆرمەك)382/1؛ شفا تافـ (شىفا تافـ: كېسەللدىن ياخشىلانماق)390/3؛ ذكر تافـ (زىكىر تافـ: بايان قىلىماق)337/3؛ أدم بويورـ ئادەم بۇيۇرـ (ئادەم بۇيىرىماق)341/4؛ خبر تافـ (خەبەر تافـ: خەۋەردار بولماق)339/9؛ دفن تافـ (دەفن تافـ: دەپنە قىلىماق)338/5؛ ھلاكت كا يتـ (ھەلاكەتكە يەتـ: ھالاك بولماق)335/14؛ شهادت غه يتكورـ (شەھادەتغە يەتكۈرـ:شەھىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشتۈرمەك)335/6؛ ۋ.ب.

Δ بىردىن ئارتۇق ئىسىم بىلەن بىر يارىدەمچى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بىرىكمىلەر:

جاى مكان برـ (جاي- مەكان بەرـ)382/1؛ تاتليغ و شيرين بولـ (تاتلىغ ۋە شىرىن بولـ)344/7؛ حجت و سند و دليل بولـ (ھۆججەت ۋە سەنەد ۋە دەلىل بولـ)361/9؛ معلوم و مفهوم بولـ (مەئلۇم ۋە مەفھۇم بولـ)382/7؛ دعا و فاتحه غه سبب و باعث بولـ (دۇئا ۋە فاتىھەغە سەبەب ۋەباىىس بولـ)391/1؛ عزت و حرمت قيلـ (ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلـ)350/8؛ عزت و احترام قيلـ (ئىززەت ۋە ئىھتىرام قىلـ)349/14؛ سند و حجت قيلـ (سەنەد ۋە ھۆججەت قىلـ)350/5؛ تحسين آفرين لار قيلـ

(تەھسىن- ئافەرىنلەر قىلـ)286/11؛ عنايت شاھانە و التفات خسروانە قىلـ (ئىنايەتى شاھانە ۋە ئىلتىفاتى خۇسرەۋانە قىلـ)350/10؛ تعظيم و تكريم قىلـ (تەئزىم ۋە تەكرىم قىلـ: ئۇلۇغلىماق، ھۆرمەتلىمەك)377/1؛ اوغورلوق و قمار بازلىق قىلـ (ئوغۇرلۇق ۋە قماربازلىق قىلـ)381/13؛ روشن و منور قىلـ (رەۋشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلـ: يورۇتماق، نۇرلۇق قىلماق)394/15؛ طعمه و لقمه قىلـ (تۆئمە ۋە لوقما قىلـ: يىمەك، ئوزۇق قىلماق)388/10؛ ضلالت و كمراەلىق غە توشـ (زەلالەت ۋە گۇمراھلىقغا تۇشـ: ئازغۇنلۇققا گىرىپتار بولماق، گۇناھلىق يولغا ماڭماق)382/13؛ كم و نقصان لارىنى يافـ (كەم ۋە نۇقسانلارىنى يافـ : كەمچىلىكلىرىنى يوشۇرماق)394/5، ۋ ب.

٨ ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پىئىل ئاملىددىن تەركىب تاپقان بىرىكمىلەر:

اشىب قالـ (ئاشىپ قالـ)331/8؛ اليب بارـ (ئالىپ بار)392/7؛ اليب كلـ (ئالىپ كەلـ)391/1؛ اليب كتـ (ئالىپ كەتـ)389/4؛ اليب جيقـ (ئالىپ چىقـ)339/15؛ ايزداب تافـ (ئىزدەپ تافـ)389/8؛ توختاب تورـ (توختاپ تۇرـ)389/4؛ كوكلاب تورـ (كۆكلەپ تۇرـ)343/15؛ حكومت قيليب اوتـ (ھۆكۈمەت قىلىپ ئۆتـ)348/2؛ مهر باسيب بىرـ (مۆھر باسىپ بەرـ)361/9؛ اجيليب قالـ (ئاچىلىپ قالـ: ئېچىلىپ قالماق، ئاشكارا بولۇپ قالماق)387/11؛ سوراب بيليب كتـ (سوراپ بىلىپ كەتـ)390/7؛ تريلغو قيليب اولتورـ (تارىلغۇ قىلىپ ئولتۇرـ)392/1؛ باريب اولتورـ (باريپ ئولتۇرـ)340/5؛ أدم كوجوروب اليب كليب اولتورغوزـ (ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزـ)347/10؛ تبركا اليب كتـ (تەبەررۇكەن ئالىپ كەتـ)344/9؛ خطاب قيليب ايتـ (خىتاب قىلىپ ئەيتـ)341/1؛ بيلينيب تورـ (بىلىنىپ تۇرـ)339/6؛ قاجيب جيقيب كتـ (قاچىپ چىقىپ كەتـ)341/4؛ ايكين اياغ قيليب كيـ (ئىگىن-

باغ قىلىپ كەيـ)389/14؛ سچك يوقوب قالـ (سەچەك يۇقۇپ قالـ)390/13؛ اليب كيركان بولـ (ئالىپ كىرگەن بولـ)260/8؛ تعليم بولكان بولـ (تەئلىم بەرگەن بولـ)349/2؛ ديب نقل قيلـ (دېپ نەقل قىلـ)388/3؛ ديب خيال قيلـ (دېپ خەيال قىلـ)340/12؛ ديب فرمايش قيلـ (دېپ فەرمايىش قىلـ)358/14؛ فراموش بولوب كتـ (فەراموش بولۇپ كەتـ)341/12؛ زيارت قيليب ياتـ (زىيارەت قىلىپ ياتـ)348/12؛ تارقاتيب ايتـ - (تارقاتىپ ئېتـ)342/10؛ يب ايجيب كون آلـ (يەپ-ئىچىپ كۈن ئالـ)349/9؛ ديب نقل و حكايت قيلـ (دېپ نەقل ۋە حكايەت قىلـ)377/4؛ ديب نقل و ذكر قيلـ (دېپ نەقل ۋە زىكر قىلـ)387/11؛ كورانيب تورـ (كۆرەنىپ تۇرـ)339/6؛ قيليب كورـ (قىلىپ كۆرـ)399/11؛ اوتوب كلـ (ئۆتۈپ كەلـ)338/14؛ فوتوب قويـ (فوتۈپ قويـ)339/10، ۋ.ب.

§2. جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ تۈرىگە، جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا، شۇنداقلا جۈملە بىلدۈرگەن ئۇقۇمغا قاراپ، ئوخشاشمىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

2.1. تۈزۈلۈشىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

ئا. ئاددىي جۈملىلەر

تەركىبىدە، پەقەت بىرلا خەۋەر بولغان، شۇنداقلا بارلىق ئېلېمېنتلىرى بىلەن پەقەت بىرلا هۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان جۈملە ئادەتتە "ئاددىي جۈملە" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن :

اوزلارى الغان خاتون نى بولك كشى الالماس ايدى (ئۆزلەرى ئالغان خاتۇننى بۆلەك كىشى ئالالماس ئېدى : ياقۇپ بېگ ئېلىپ قويۇۋەتكەن

خوتۇننى باشقا ئادەم ئالالمايتى). 257/4؛

سوراغوچى تبسّم لار قيلب خوش بولوب كتيب دور (سوراغۇچى تەبەسسۇملار قىلىپ، خۇش بولۇپ كەتىپدۇر : سورىغۇچى خۇشال بولۇپ، كۈلۈپ كېتىپتۇ). 258/9؛

اَج ليق دردیدین اولکان ایدی (ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئېدى) 258/19؛

اوج عابدنى كوردى (ئۈچ ئابىدنى كۆردى : ئۈچ ئىنسانىنى كۆردى) 258/19؛

اوجونجى كونى بيك بجەيتيب كلدى (ئۈچۈنچى كۈنى بېگ بەچچە يەتىپ كەلدى) 8/ 260؛

تونكانى داخولار هم كورلاغه جيقان ايدى (تۇنگانىي داخۇلار ھەم كورلاغا چىققان ئېدى : تۇنگانىي داخۇلارمۇ كورلاغا كەلگەن ئىدى) 19/ 260؛

بو اندا كورلانى داخوغه تافشوردى (بۇ ئاندا، كورلانى داخۇغا تافشۇردى) 260/19؛

اقسولوق كوجى وانك ليق نينك اوغلى اخوند نياز بيك نى تونكجى تيلماج و يساولباشى قيليب بردى (ئاقسۇلۇق گوجى ۋاڭلىقنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بېگنى تۇنگچى ــ تىلماچ ۋە ياساۋۇلباشى قىلىپ بەردى : ئاقسۇنىڭ ئالىي ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بېگنى تەرجىمان ھەم قوغدىغۇچىلار باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى) 260/20؛

يته شهر ديكانلارى كاشغر ياركند ختن اقسو كوجا اوشطرفان و كهنه طرفاندور (يەتە شەھەر دېگەنلەرى كاشغەر، ياركەند، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇشتۇرفان ۋە كوھنا تۇرفاندۇر). 327/3؛

خاقان اهلى بو يته شهرنى نن لو باچنك ديدورلار (خاقان ئەھلى بۇ يەتە شەھرنى"نەنلۇ باچەك" (جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر) دەيدۇرلار). 327/4؛ۋ. ب.

ئه. قوشما جۈملىلەر

ئادەتتە بىر باش جۈملە ۋە بۇ باش جۈملىنىڭ ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنىسىنى تولۇقلايدىغان بىر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندا جۈملىدىن تەركىب تاپقان جۈملە "قوشما جۈملە" بولىدۇ (بەزەن گراماتىكا كىتابلىرىدا، بۇ نۇقتا "مۇرەككەپ جۈملە" دەپمۇ ئاتالماقتا).

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، قوشما جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن "شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملە" ۋە "ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە" دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1- شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

شەرت بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە، باش جۈملە ئۆزى ئۇقتۇرماقچى بولغان مەنانى مۇئەييەن بىر شەرت جۈملىنىڭ تولۇقلىشى بىلەن تاماملىغان بولىدۇ. جۈملە تەھلىلىدە، شەرت بېقىندى جۈملە ئادەتتە، باش جۈملىنىڭ ھالىتى بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

اكر پادشاه اسلام بولسەلار حق لاريغه دعا قيلماق اظهر من الشمس دورلار (ئەگەر پادىشاھى ئىسلام بولسالار، ھەقلەرىغە دۇئا قىلماق ئەزھەرۇ مىنەش-شەمسدۇرلار : ئەگەر ئۇلار مۇسۇلمان پادىشاھ بولسا، ھەققىگە دۇئا قىلىش ئاسماندا پارلاپ تۇرغان قۇياش كەبى تەبىئىي ئىشتۇر) 309/7؛

اكر يورت سورايدورغان مدعالارى بولسالەر ايدى فقرا رعيەلارغه بو قسم ظلم نى روا و جايز كورماس ايدى (ئەگەر يۇرت سورايدۇرغان مۇددەئالارى بولسالار ئىدى، فۇقەرا- رەئىييەلەرغە بۇ قىسىم زۇلمنى رەۋا ۋە جايىز كۆرمەس ئىدى : ئەگەر يۇرت سورايدىغان مۇددىئالىرى بولسا ئىدى، پۇقرا –ئاۋاملارغا مۇنچىۋالا زۇلۇم قىلمىغان بولاتتى) 15/ 308؛

خواەلاسە امرا پانصد يكيت لارغه انعام قيلور ايدى (خاھلاسا، ئۇمەرائ پانسەد، يىگىتلەرغە ئىنئام قىلۇر ئىدى : خاھلىسا، كوماندىر- ئوفتسىرلەرگە

ئىنئام قىلاتتى) 257/5؛

اكر باغجى لارنينك قويروق اوستيكا قويغان تيكانلارى بولماسه ايردى باغ نينك ميوه لارينى اوغرى لاردين ساقلاماقلارى متعسر بولور ايردى (ئەگەر باغچىلەرنىڭ قويروق ئۈستىگە قويغان تىكەنلەرى بولماسا ئېردى، باغنىڭ مېۋىلەرنى ئوغرىلەردىن ساقلاماقلارى مۇتەئەسسىر بولۇر ئېردى ؛ ئەگەر باغۋەنلەرنىڭ چۆرە تاملار ئۈستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى تەس بولاتتى). 309/11؛

اكر قويجى لارنينك ايتلارى بولماسه ايردى قوى لارينى بورى لاردين محافظت قيلماقى متعذر بولور ايردى (ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلەرى بولماسا ئېردى، قويلارنى بۆرىلەردىن مۇھافىزەت قىلماقى مۇتەئەززىر بولۇر ئېردى ؛ ئەگەر قوي باققۇچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇھاپىزەت قىلىشى مۇشكۈل بولاتتى) 309/10؛

2- ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر

بىر بېقىندا جۈملىنىڭ تۈرلۈك ۋەزىپە ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باش جۈملىنىڭ ئىچىدە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى بىلەن شەكىللەنگەن قوشما جۈملە "ئىزاھ بېقىندىلىق قوشما جۈملە" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ ناھايىتىمۇ كۆپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

معتبر كتاب لاردا دريای آمونينك بو طرفيكا صحابه عظام لاردين اوتكان ايماس ديب ذكر قيليب دور (مۇئتەبەر كىتابلاردا، دەريايى ئامۇنىڭ بۇ تەرەپكە سەھابەئى ئىزاملاردىن ئۆتكەن ئېمەس دېپ زىكر قىلىپدۇر ؛ ئىناۋەتلىك تاريخ كىتابلىرىدا، ئۇلۇغ ساھابىلار (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرى) دىن ھېچكىم ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتكەن ئەمەس، دەپ بايان قىلىنغان) 338/15؛

بو منصب دارلار هم شهر شهرغه كيريب يمان ادم لار بولسه بيزغه جيقاريب بريتكلار عبرت اوجون تيغ سياستدين اوتكارا ميز ديب سياسة يارليغ قيلدى (بو مەنسەبدارلار هەم شەهر- شەهرغه كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزغه چىقارىپ بەرىڭلار، ئىبرەت ئۈچۈن، تىغى سياسەتتىن ئۆتكەردىمىز" دىپ، سياسەتەن يارلىغ قىلدى : بۇ مەنسەپدارلارمۇ شەهەر-شەهەرگه كىرىپ، "يامان ئادەملەر بولسا، بىزگه تاپشۇرۇپ بىرىڭلار، ئىبرەت ئۈچۈن، ئاللىسنى ئالىمىز" دەپ، هەيۋىلىك (قورقاق سالىدىغان) پەرمان قىلدى) 303/15؛

احمد وانك بيكيم نى بيزلارغه جونك بولوب برسەلا ديسه من اولوغ خان بنك التفاتى غه يتكان اولوغ بولمايمن ديسه تولا ادم لار جوماقداب ولتوروب قويوب دور (ئەهمەد ۋاڭ بېگمنى "بىزلەرغه چوڭ بولۇپ برسەلە" دىسه، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىفاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ ولمايمەن" دىسه، تولا ئادەملەر چوماقداپ، ئۇلتۇرۇپ قويۇپدۇر : ئەهمەد الأ بېگمنى : "بىزگه باشلىق بولۇپ بەرسلە" دىسه، "مەن ئۇلۇغ خاننىڭ ىلتىپاتىغا ئېرىشكەن، شۇڭا سىلەر ئىسيانچىلارغا، باشلىق ولمايمەن" دىگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر چوماق بىلەن ئۇرۇپ، ئۇنى ولتورۇۋېتىپتۇ) 305/12؛

اقسونينك امبانى مونى انكلاب من اقرار بولماغين ديسام نيمه اوجون نرار بولدونك ديب كايب ايكى جينك ليق فلاق داسكسن تياق اوردى ئاقسۇنىڭ ئامبانى مۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولماغىن دىسەم نىمە ئۈچۈن ىقرار بولدۇڭ" دىپ كايىب، ئىكى جىڭلىق فەلاقدا سەكسەن تاياق ئۇردى : اقسۇنىڭ ئامبىلى بۇنى ئاڭلاپ، "مەن ئىقرار بولمىغىن دىسەم، نىمە ئۈچۈن ىقرار بولدۇڭ" دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاق بىلەن سەكسەن دەررە ئۇردى) 311/16؛

مذ كور اقساقال كاشغرداكى اولوغيم غەمعلوم قيليب اندين كين توز باجينى اليب برايديب حكوم خط نى كاشغرداكى جونك اقساقالى غه ايياريب دور (مەزكۇر ئاقساقال : "كاشغەردەكى ئۇلۇغسمغا مەئلۇم قىلىپ، ئاندىن كەيىن تۇز باجىنى ئالىپ بەرەي" دىپ، ھۆكۈم خەتنى كاشغەردەكى چوڭ ئاقساقالغا ئىبەرىپدۇر)310/18؛

بر مينك التە تنكە التەفل الغانيدا اولوغ خان بو توغرادين كايب دور ديب انكلانيب موندين زياده فل الينمادى ديكانيمدا قولونك دا بو فل حاضر بارمۇ ديب سورادى (بىرمىڭ ئالتە تەنگە ئالتە فۇل ئالغانىدا، "ئۇلۇغ خان بۇ توغرادىن كايىبدۇر" دىپ ئاڭلانىپ، مۇنىدىن زىيادە فۇل ئالىنمادى، دىگەنىمدە، "قولۇڭدا بۇ فۇل ھازىر بارمۇ؟" دىپ سورادى : بىر مىڭ ئالتە تەڭگە، ئالتە پۇل بولغاندا : "ئۇلۇغ خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تىپىپ، كايىپتۇ" دەپ ئاڭلىنىپ، باشقا پۇل ئېلىنمىدى، دىگىنىمدە، "قولۇڭدا شۇ تاپتا ئاشۇ پۇل بارمۇ؟" دەپ سورىدى) 311/13؛

جواييغه بعضه سى حاضر بار بعضه سينى اوستومداكى ديوان بيكى اوتنى طريقه دا اليب لازم قيلدى ينه ايزلاب اورنيغه فل ساليب قويامز ديب الغان ايدى دفتريمدا دركى برله بار ديب معلوم قيلدم (جەۋابىغا : "بەئزەسى ھازىر بار، بەئزەسنى ئۇستۇمدەكى دىۋان بېگى ئۆتنى تەرىقەدە ئالىپ، لازىم قىلدى، "يەنە ئىزلاپ ئورنىغا فۇل سالىپ قويامز" دىپ ئالغان ئېدى، دەفتەرىمدە دەركى بىرلە بار، دىپ مەئلۇم قىلدىم : جاۋاب بېرىپ : " بىر قىسمى نەق بار، يەنە بىر قىسمنى ئۇستۇمدىكى ئىشخانا باشلىقى ئۆتنە ھىسابىدا ئېلىپ ئىشلەتتى، "كېيىن ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمز" دەپ ئالغانىدى، دەپتىرىمدە ئىزاھى بىلەن بار" دىدىم). 311/14، ۋ ب.

ب. باغلىغۇچىلىق جۇملىلەر

بىر ئومۇمىي ئۇقۇمنى يورۇتۇش ئۈچۈن، باغلىغۇچىلارنىڭ ۋاستىسى

ئارقىلىق بىر – بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن جۈملىلەر "باغلىغۇچىلىق جۈملە" بولىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازما ئەسەرلەردە، باغلىغۇچىلىق جۈملىلەر قوللىنىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى جۈملىلەر قاتارىغا كىرىدۇ. ئالايلۇق :

Δ كە // كىيم (- كى // - كىم) لىق جۈملىلەر :

خلصى كلام بو كيم يو دنيا بر كمبير زالى دور (خۇللەس كەلام بۇ كىم، بۇ دۇنيا بىر كەمپىرى زالىيدۇر: گەپنىڭ نان تېگىدىغان يېرى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر ئىرى كەمپىردۇر) 265/17؛

بر بر آرقه و متواترا خبر بولديكم تونكانى لار قاجيپ كليب يتادور ار ئەدين خطايلار ذم ذم قوغلاب باسيب كليب تورا دور (بىر- بىر ئارقا ۋە مۇتەۋاتىرەن خەبەر بولدىكىم، تۇنگانىيلار قاچىپ كەلىپ ياتادۇر ئارقادىن خىتايلار "دۇم – دۇم" قوغلاپ باسىپ كەلىپ تۇرا دور : "تۇڭگانىيلار قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، ئارقىسىدىن مانجۇلار گۇلدۇرلەپ قوغلاپ، بېسىپ كېلىۋاتىدۇ" دەپ ئارقا- ئارقىدىن خەۋەر كەلدى) 268/14؛

مصلحتى مونكا قرار تافتى كيم كاشغرداكى نو مسلمان خو دالويه نى بر طرف قيليب اندين خطايلار برله غزات قيلسام ديب كورنمك خو دالويه اوستيكا اطلاندى (مەسلەھەتتى مۇڭا قەرار تاپتىكىم، كاشغەردىكى نەۋ مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بەرتەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىرلە غەزات قىلسام دەپ، كورنەمەك خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى : قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويەنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ، ئاندىن مانجۇلار بىلەن غازات قىلاي دېگەننى كۆڭلىگە پۈكۈپ، تۇزكور خۇ دالويە ئۈستىگە ئاتلاندى) 269/8؛

بو طريقه دا نقل و روايت لار قيلادورلاركيم نياز ايشكاه غەبيك ياركند ادم لاريدين بر احادالناس قيشلاقى اولاديدين ايكانلار (بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە رىۋايەتلەر قىلادۇرلاركىم، نىياز ئىشگاھ غەبىگ ياركەند ئادەملەرىدىن بىر

ئەھادۇن- ناس قىشلاقي ئەۋلاددىن ئېكەنلەر : "نىياز ئىشىك ئاغا بېگ ئەسلىدە، يەكەننىك يېزىسىدا ياشايدىغان بىر ئادەمنىك ئوغلى ئىدى" دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ) 1 /271،ۋ ب.

Δ"و" (ۋە) لىك جۈملىلەر :

بىيك بجه طرفى كا قوت حاصل اولدى و تورم طرفى ضعيف لاشتى (بېگ بەچچە تەرەفنگە قۇۋۇۋەت ھاسىل ئولدى ۋە تۆرەم تەرەفى زەئىفلەشتى : بېگ بەچچە تەرىپىگە جان كىردى ۋە تۆردم تەرىپى ئاجىزلاشتى) 262/18؛

اول امام محق علاء الدين محمد ختنى نى شهادت غه يتكوردى و تولا اهل علم و عمامه لارنى يوق قيلدى و بو ولايت لاردا ازان اقامت و تكبير صلوات و نماز جمعه و جماعت بالكليه كوتاريلدى (ئول ئىمامى مۇھىق ئەلە ئۇددىن مۇھەممەد خوتەنىنى شەھادەتغە يەتكۈردى ۋە تولا ئەھلى ئىلم ۋە ئىمامەلەرنى يوق قىلدى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە، ئەزانى ئىقامەت ۋە تەكبىرى سەلەۋات ۋە نەمازى جۈمئە ۋە جەمائەت بىلكۈللىيە كۆتەرىلدى: ھىلىقى ھەقىقي ئىمام ئەلا ئۇددىن خوتەنىنى شەھىد قىلدى ۋە نۇرغۇن دىني ۋە ئىلمي ئالىملارنى يوقىتىۋەتتى ۋە بۇ ۋىلايەتلەردە ئىقامەت ئەزانلىرى، نامازتەكبىرلىرى ۋە جۈمە – جامائەت ئىبادەتلىرى دېگەنلەر پۈتۈنلەي يوقالدى) 335/8-6؛

Δ امّا (ئەمما) لىق جۈملىلەر :

بو زمين دا اصحاب الكهف نينك مقام و مسكن و خوابكاه زيارتكاه لارى باردور امّا تفسيرلاردا اصحاب الكهف نى روم دا طرسوس ديكان شهردا ديب ذكر قيليب دور (بۇ زەمىندە "ئەسھابۇل- كەھف" نىك مەقام ۋە مەسكەن ۋە خابگاھ – زىيارەتگاھلارى باردۇر، ئەمما تەفسىرلەردە "ئەسھابۇل – كەھف" نى رۇمدا "تارسۇس" دېگەن شەھىردە ، دېپ زىكر قىلىپدۇر : بۇ زېمىندە، "غار ساھابىلىرى" تۇرغان ۋە ئۇخلاۋاتقان يەر بار، دېۋىلىندۇ، ئەمما تەپسىرلەردە

غازساهابىلىرىنى رۇم ‹بۇگۇنكى تۈركىيە› نىڭ تارسۇس دېگەن شەھىردە" دەپ بايان قىلىدۇ) 346/13؛

Δ جراكە // چراكە (چىراكى) لىق جۈملىلەر :

اهل تفسير و اهل تاريخ لار نينك روم دا ديكانلارى دين مراد اوشبو رومجه دور جراكه بو رومجه قديم الايام دين اولوغ پادشاه و توره‌لارنينك مقام و منزلى دور (ئەھلى تەفسىر ۋە ئەھلى تارىخلەرنىڭ "رۇمدا " دېگەنلەرىدىن مۇراد ئۇشبۇ "رۇمچە" دۇر، چىراكى بۇ رۇمچە قەدىمۋل – ئەييامىدىن ئۇلۇغ پادىشاه ۋە تۆرەلەرنىڭ مەقام ۋە مەنزىلىدۇر : مۇپەسسىرلەر ۋە مۇ ئەرىخلەرنىڭ "رۇمدا" دېگىنى مۇشۇ "رۇمچە" نى كۆرسەتسە كېرەك، چۈنكى بۇ رۇمچە قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئۇلۇغ پادىشاه ۋە تۆرىلەرنىڭ تۇرار جايى ۋە سەلتەنەت ئورنى بولۇپ كەلگەن) 346/14؛

Δبلكه // بلكى (بەلكى) لىق جۈملىلەر:

غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور بلكه زياده (غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادور، بەلكى زىيادە : ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىشىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالىدۇ) 330/3؛

‹ اولارنينك › شهادت ليك درجه لارينى تافغانلارى ختن اهليغه بلكه يته شهر مسلمان لاريغه فخز مباهات و علوّ درجات دورلار (‹ئۇلارنىڭ› شەھادەتلىك دەرەجەلەرىنى تافغانلارى خوتەن ئەھلىغە بەلكى يەتە شەھەر مۇسۇلمانلارىغا فەخر مۇباھات ۋە ئۇلۇۋۋۇى دەرەجاتدۇرلار: ‹ئۇلارنىڭ› شەھىدلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىكى خوتەن ئەھلى ھەتتا پۈتكۈل يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن، غۇرۇر، ئىپتىخار ۋە ئالىي شانلىق ئىش سانىلىدۇ) 336/9؛

زراعت و تريلغو قيلماق نى بيلماى دور عمارت باغراق حويلى حرم ميوه بيش لارى هم يوق بلكه بو قسم نرسه لارنى كورمكان و بيلماكان دور

(زىرائەت ۋە تارىلغۇ قىلماقنى بىلمەيدۇر، ئىمارەت، باغراق، ھويلايى ھەرەم، مېۋە- يەمشىلەرى ھەم يوق، بەلكى بۇقسىم نەرسىلەرنى كۆرمەگەن ۋە بىلمەگەندۇر : زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ، ئۆي- ئىمارەت، باغچە، ھويلا-ئارام ۋە مېۋە- چېۋىلىرىمۇ يوق، بەلكى مۇنداق نەرسىلەرنى كۆرۈپمۇ باقمىغاندۇ) 388/9؛

اوچ لفظى غه طرفان لفظينى منظم ايتيب اوچطرفان ديب دور بلكه اغلاط عامه بيلان اوشطرفان ديب اتابدور ("ئۈچ" لەفزىغە "تۈرفان" لەفزىنى مۇنەززەم ئېتىپ، "ئۈچتۈرفان" دېپدور، بەلكى ئەغلاتى ئامە بىلەن "ئۈشتۈرفان" دېپ ئاتاپدۇر: "ئۈچ" كەلىمىسىگە "تۈرفان" سۆزىنى قوشۇپ، "ئۈچتۈرفان" دېگەن، ھەرھالدا، كېيىنچە ئاۋاملارچە غەلىتە تەلەپپۇز قىلىش نەتىجىسىدە، "ئۈشتۈرفان" بولۇپ قالغاندۇر) 13 /342؛

Δ ليكن (لاكن) لىق جۈملىلەر :

لوق نينك زمينى اولوغ خان نينك قلمروى ايجيده دور ليكن اولوغلوق و كنك ليك قيليب بو طايفه لارنى بو زمانەغچه اوزىكا تابع قيلماغان و ايشلارى هم بولماغان ايكان (لوفنىڭ زەمىنى ئۇلۇغ خاننىڭ قەلەمروي ئىچىدە دۇر، لاكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ تايىفەلەرنى بۇ زەمانەغەچە ئۆزىگە تابىئ قىلماغان ۋە ئىشلەرى ھەم بولماغان ئېكەن : لوفنىڭ زېمىنى ئۇلۇغ خاننىڭ ئىمپىراتورلىقى دائىرىسىدە، لېكىن ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ چاغقىچە ئۇنىڭ خەلقىنى ئۆزىگە تەۋە قىلمىغان ۋە كارىمۇ بولمىغان ئىكەن) 390/2؛

بو شيخ لار نينك و بعضه ادم لار نينك تيوق دا ديب قيلغان تعريف و توصيف لارى بيزنينك نفعيميز غه اثبات و دليل و حجت بولادور ليكن اوزلارى نينك كلتوركان روايت و اثبات لارى اوزى نينك ضررينى لازم توتادور مونى بيلمايدور (بۇ شەيخلەرنىڭ ۋە بەئزە ئادەملەرنىڭ "تۈيۈقدا" دېپ قىلغان تەئرىق ۋە تەۋسىلەرى بىزنىڭ نەفئىمىزغە

ئىسپات ۋە دەلىل ۋە ھۆججەت بولادۇر، لاكىن ئۆزلەرىنىڭ كەلتۈرگەن رىۋايەت ۋە ئىسپاتلارى ئۆزىنىڭ زەرەرىنى لازىم تۇتادۇر، مۇنى بىلمەيدۇر : بۇ ئەيخەلەرنىڭ ۋە بەزى ئادەملەرنىڭ "ئەسھابۇل- كەھف تۈيۈقتا" دەپ قىلغان ئەسۋىر ـ بايانلىرىنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزگە ئىسپات، دەلىل ۋە ھۆججەت بولىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بايان قىلغان رىۋايەت ۋە دەلىل ئاساسلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەقسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ، (ئەپسۇسكى) ئۇلار بۇنى بىلمەيدۇ) 371/15، ۋ ب.

پ. تەڭداش قاتار جۈملىلەر

تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىپ، بىر مەنتىق ئىگە ياكى بىر ئۇقۇم پاتۇنلىكى ئىچىدە، ئۆز- ئارا بىرىكىپ كەلگەن جۈملىلەر ئادەتتە "تەڭداش جۈملىلەر" ياكى "تەڭداش قاتار جۈملىلەر" دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، بۇ خىلدىكى تەڭداش جۈملىلەر شۇ قەدەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇكى، بۇنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ستىلىستىكا ۋە سىنتاكسىس جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى دېسىمۇ بولىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالايلۇق :

برلارى دعا قىلدى شمال قوزغالدى اوستخوانلارنى بر بريكا بيوند و متصل ايتى (بىرلەرى دۇئا قىلدى، شامال قوزغالدى، ئۇستىخانلارنى بىر- بىرىگە پەيۋەند ۋە مۇتتەسىل ئېتتى : ئۇلاردىن بىرسى دۇئا قىلدى، شامال چىقتى، ئۇستىخانلارنى بىر- بىرىگە كىرىشتۇرۇپ، ئىسكىلىت قىلدى) 258/17؛

ينه برلارى دعا قىلدى اوستخوانلار غه گوشت پى تيمورلار فيدا بولدى (يەنە بىرلەرى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆشت، پەي، تېمۇرلار فەيدا بولدى : يەنە بىرسى دۇئا قىلدى، ئۇستىخانلارغا گۆش، پەي ۋە تومۇرلار پەيدا بولدى) 258/ 18؛

كاشغر قديم كهنه معروف و مشهور شهردور آدم لارى اوضاعى علماء و صلحاء لارغه انيسن و جيين صفر و غربت غه راغب و حريصى الفت و محبت

لیکدا دانا و ظریف لیکن بی عاقبت ونا اشنا حریف امّا علمالاری وطالب العلم لارغه رواجی و فضلا صاحب دعا لارغه رونقی و تجار و دیهقان اشرف لار عشر زکوات و خیر صدقاتی و اهل کسب و هنر مندلاری نینك سعی و کوششی باشقه شهر ادم لاریغه نظر قیلغاندا تفوّق و زیاده دورلار خصوصا علمالارغه رواجی و سودا کرلار سودا تجارتی بابیدا کویا ثانی بخاری دیب ایتسه‌لار اصلا مبالغه بولمایدور ادم لاریغه نظر قیلغاندا زمین لاری آز و غله معیشت لاری اوز شهریغه کفایه قیلمایدور هرهفته دا ایکی مینك ایشك اشلیق یارکنددین کم بولمای کاشغرغه داخل بولادور یایلاق اوتلاقی آز چهار پای لاری کمجین دور (کاشغه‌ر قه‌دیم کوهنا مه‌ئرۇق ۇه مه‌شهۇر شه‌هردۇر، ئاده‌مله‌ری ئه‌ۇزائی ئۆله‌ماۋ ۇه سۇله‌هائلارغا ئه‌نس ۇه جه‌بس؛ سه‌فه‌ر ۇه غۇربه‌تغه راغب ۇه هه‌ربس؛ ئۇلفه‌ت ۇه مۇهه‌ببه‌تلکده دانا ۇه زه‌ربق؛ لاکن بئاقبه‌ت ۇه نائاشنا هه‌ربق؛ ئه‌مما ئۆله‌مالاری ۇه تالبۇل- ئىلمله‌رغه ردۇاجی ۇه فۇزه‌لایی ساهب دۇئالارغا ره‌ۇنه‌قی ۇه تۇججار ۇه دیهقانی ئه‌شره‌فله‌ر ئۆشر-زه‌کات ۇه خه‌یر- سه‌ده‌قاتی ۇه ئه‌هلی که‌سب ۇه هۇنه‌رمه‌ند له‌رینك سه‌ئیی ۇه کوششی باشقا شه‌هر ئاده‌مله‌ریغه نه‌زه‌ر قیلغاندا، ته‌فه‌ۇۇق ۇه زیاده‌دۇرلار؛ خۇسۇسه‌ن ئۆله‌مالارغا ره‌ۇاجی ۇه سه‌ۇداگه‌رله‌ر سه‌ۇدا ۇه تجاره‌تی بابدا، گویا " ثانی بۇخارا" دیپ ئه‌یتسالار، ئه‌سلا مۇباله‌غه بولمایدۇر؛ ئاده‌مله‌ریغه نه‌زه‌ر قیلغاندا، زه‌مینله‌ری ئاز، غه‌للئی مه‌ئشه‌تله‌ری ئۆز شه‌هریغه کفایه قیلمایدۇر؛ هه‌رهه‌فته‌ده ئیکی مك ئیشه‌ك ئاشلیق یارکه‌نددین که‌م بولماي کاشغه‌رغه داخل بولادۇر؛ یایلاق – ئوتلاقی ئاز، چه‌هار پایلاری که‌مچیندۇر: قه‌شقه‌ر قه‌دیمي، ئۇزاق تاریخقا ئیگه مه‌شهۇر ۇه داثقلیق شه‌هه‌ر؛ ئاده‌ملریننك مجه‌ز- خاراکتیری ئالیملارغا ۇه سالیهلارغا تولیمۇ ئامراق؛ سه‌په‌ر قیلپ، مۇساپیرچیلیق، غۇربه‌تچیلیکته یاشاشقا هیریسمه‌ن؛ ئۇلپه‌تچیلیك قیلمشقا چیۇه‌ر، مۇهه‌ببه‌تلیشش، دیلکه‌شلیك قیلمشقا

ھەمىر ۋە ئۇستا؛ لېكىن دوستانىلىق، بۇرادەرچىلىكنى ۋايىغا يەتكۈزەلمەيدۇ. ھەمما بۇ شەھەر ئالىملار ۋە ئىلىم تەلەپكارلىرى بويىچە راۋاجلانغان، ساھىب مۇنا پازىللار بويىچە روناق تاپقان بولۇش جەھەتتە، شۇنداقلا تىجارەتچىلەر ۋە ھەرەپشان دېھقانلارنىڭ ئۆزىرە- زاكاتلىق، خەيىر- سەدىقىلىق بولۇشى، كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئىشچان ۋە تىرىشچان بولۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە باشقا شەھەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ؛ خۇسۇسەن، ئىلىم- ئىرپاندىكى راۋاجلىنىش ۋە سودا- تىجارەتتىكى گۈللىنىش بابىدا، گويا "ئىككىنچى بۇخارا" دېيىلۇ، ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ؛ نوپۇسىغا قارىغاندا، زېمىنى ئاز، يېمەكلىك ئاشلىقى ئۆز شەھرىگە يېتىشمەيدۇ؛ (شۇڭا) ھەر ھەپتىدە، ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرغە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرىدۇ؛ يايلاق-ئوتلاقلىرى ئاز، ئۇلاغ- چارۋىلىرى كەمچىلدۇر) 3 /329- 328/10؛

امّا یارکند قدیم کهنه شهر دور آدم لاری فعل اطواری بیجاره صفت اوز ایشلاریغه پخته و فشیق ایشان حضرت افندی صاحب لارغه رواج رونقی و عقیده اخلاص لاری زیاده هندوکشمیر اوغان بدخشی قتارلیق طایفه مسافرلار تولا و اوزلاری مسافرچیلیك کا کم جیقادور همه آدم لاری دیهقان اشرف زمین لاری کنکرو و تازه غله حاصلی اوز شهر یغه کفایه قیلادور بلکه زیاده ییلاق و قیشلاقلاری بی اندازه و هر نوع چهارپای قوطاس لاری تولا و بیغایه یل بیش لاری فراوان و غله‌سی کنکرو و ارزان و مضافات لاری بی پایان دورلار (ئەمما یارکەند قەدىمىي كوھنا شەھرىدۇر، ئادەملەرى فىئل ــ ئەتۋارى بىچارە سىفەت، ئۆز ئىشلارىغا پۇختا ۋە فىشىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى، ساھىبلارغا رەۋاج رەۋنەقى ۋە ئەقىدە ئىخلاسلارى زىيادە؛ ھىندۇ، كەشمىر، ئاۋغان، بەدەخشىي قاتارلىق تايىفە مۇسافىرلار تولا؛ زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە ۋە غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادور، بەلكى زىيادە؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى بىئەندازە ۋە ھەر نەۋئ چەھار پاي، قوتاسلارى تولا ۋە بىغايە؛ يەل

– یەمشلەری فەراۋان ۋە غەللەسی کەڭرۇ ۋە ئەرزان ۋە مۇزافاتلاری بىپايانلىقىدىن يەكەن- قەدىمي،ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي- مىجەزى بىچارە سۈپەت، ئۆز ئىشىغا پۇختا ۋە پىششىق؛ ئىشان، ھەزرەت، ئەفەندى ۋە ساھىب ئاتالغانلارغا قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئەقىدە-ئىخلاسلىرى كۈچلۈك؛ (يەكەندە) ھىندىستانلىق، كەشمىرلىك، ئافغانىستانلىق ۋە بەدەخشانلىق مۇساپىرلار تولا؛ يەكەنلىكنىڭ ئۆزلىرى سەپەرگە ئاز چىقىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى شەرەپشان دېھقانلار؛ يەر-زېمىنلىرى كەڭرى ۋە ئېسىل؛ ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئاشىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان، تۈرلۈك چارۋا ۋە قوتازلىرى بىھىساب؛ يەل – يېمىشلىرى مول، يېمەك- ئىچمەكلىرى كەڭرى ھەم ئەرزانچىلىق، يۈرت دائىرىسى پايانسىزدۇر) 330/1-5؛

امّا ختن نهایتی کهنه و قدیم معروف شهردور و ادم لاری فعل او ضاعی بر سوز و بر قول و بعدیل اتفاق و فشیق لیق دا بی نظیر و امساك لیك ده بی تمثیل دور متقی پرهیز کارلاری تولا و بی باك یامانلاری هم اندین تولا همه ادم لاری کاسب هنر مند و طبع ادراکی تازه و زهن چالاکی بی اندازه هر هنرنی اوز کمالیغه یتکوروب و خریدارغه اوبدان کورساتیب و قولیدین اوتکاریب نقدینه لارینی الماغلیق دا کامل و قابل دور مشتوت یفك لار تولا جیقادور التون کانی بار و سو تاشی هم طیار سوداکر اشرفی لار اطراف جانب لاردین هرقانجه نقدینه‌لار الیب کلیب خرید قیلسه‌لار نقد ینه‌لاری ادا بولادور خرید لاری اشیب قالادور ختن دین باشقه شهرلارغه مال اجناسلاری جیقیب کتادور نقدینه‌لاری اصلا جیقمایدور مکر التون نی جیقادور امّا ادم لاریغه نظر قیلغاندا زمین لاری عاجز و تولاسی قوم لوقدور غله حاصلی هم کمجین میوه- یمیش لاری سیراب و تولادور ییلاق بیابان لاری بی پایان چهار پای لاری هم تولا و زیاده دورلار (ئەممە خوتەن نىھايەتتى كوھنا ۋە قەدىم مەئرۇف

ئەھىردۇر ۋە ئادەملەرنى قىئىل – ئەۋزائى بىر سۆز ۋە بىر قەۋل ۋە بىئەدىل ئىتتىفاق ۋە قىشقىلىقدا بىنەزىر ۋە ئىمساكلىكدا بىتەمسىلدۇر؛ مۇئتەقىي پەرھىز كارلارى تولا ۋە بىباك يامانلارى ھەم ئاندىن تولا؛ ھەممە ئادەملەرنى كاسىب-ھۇنەرمەند ۋە تەبئى ئىدراكى تازە ۋە زىھنى چالاكى بىئەندازە؛ ھۇنەرنى ئۆز كەمالىغا يەتكۈزۈپ ۋە خەرىدارغا ئوبدان كۆرسەتىپ ۋە قولىدىن ئۆتكەرىپ، نەقدىنەلەرنى ئالماغلىقدا كامىل ۋە قابىلدۇر؛ مەشئۇت –يىغەكلەر تولا چىقادۇر؛ ئالتۇن كانى بار ۋە سۇتاشى ھەم تەييار؛ سەۋداگەرى ئەشرەفلەر ئەتراف- جانىبلاردىن ھەر قانچە نەقدىنەلەر ئالىپ كەلىپ خەرىد قىلسالار، نەقدىنەلەرى ئەدا بولادۇر، خەرىدلەرى ئاشىپ قالادۇر؛ خوتەندىن باشقا شەھرلەرغە مال ئەجناسلارى چىقىپ كەتەدۇر، نەقدىنەلەرى ئەسلا چىقمايدۇر، مەگەر ئالتۇننى چىقادۇر؛ ئەممما ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاجىز ۋە تولاسى قۇملۇقدۇر؛ غەللە ھاسىلى ھەم كەمچىن؛ مېۋە- يەمىشلەرى سىراب ۋە تولادۇر؛ يايلاق – بىيابانلارى بىپايان، چەھار پايلارى ھەم تولا ۋە زىيادەدۇرلار : خوتەن ناھايىتى ئۆزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ۋە مەشھۇر شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي- مىجەزى بىرتىل بىردىل، مىسلىسىز ئۆم–ئىنتىپاق؛ پىششىقلىقتا مىسلىسىز، مومىسقلىقتا تەمىسلىسز؛ تەقۋا پەرھىز كارلىرى تولا، بەخباش، يامانلىرى ئاندىن تولا؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى كاسىپ-ھۇنەرۋەن؛ ئەقىل – ئىدراكلىق ۋە ئۆتكۈر زىھىنلىك جەھەتتە تەڭداشسىز؛ ھەرقانداق ھۇنەرنى ئۆز كامالىتىگە يەتكۈزۈپ قىلىپ، خېرىدارغا يارىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈپ، پۇلنى ئېلىشقا ماھىر ۋە قابىل؛ (خوتەندە) مول مەشئۇت- يىپەك ئىشلەپچىقىرىلدۇ، ئالتۇن كانى بار، قاشتېشىمۇ ھەم تەييار؛ شەرەپشان سودىگەرلەر تۆت ئەتراپتىن ھەرقانچە كۆپ پۇل بىلەن كېلىپ سودا قىلسا، پۇللىرى تۆگەپ كېتىدۇكى، قىلىدىغان سودىسى تۈگىمەيدۇ؛ باشقا يۇرتلارغا خوتەندىن مال – تاۋار چىقىپ كەتسە كېتىدۇكى، ئالتۇننى ھېسابقا ئالمىغاندا

نەق پۇل ھەرگىز چىقىپ كەتمەيدۇ؛ ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر- زېمىنى ئاجىز، تولىسى قۇملۇق، ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ تۆۋەن؛ ئەمما مېۋە- چېۋىلىرى ئېشىپ- تېشىپ تۇرىدۇ، يايلاق- بايىاۋانلىرى كۆز يەتكۈسىز، ئۇلاغ چارۋىلىرىمۇ تولا ۋە جىقتۇر)11-331/2؛

امّا آقسو اهلى توغرى يواش ساده ملايم تواضع پيشه‌ليك و غم انديشه‌ليك الفت واتفاقى يوق پراكنده محبت و مصلحتى يوق تفرقه و غله ساقلامايدور توكلى زياده شهر آدم لارى اكثرى كونلوك نانلارينى يوما فيوما بازاريدن الادور بو وجه‌دين اشپز نانواى لارى رواج و رونقى زياده هنرمندلارى آز و ديهقانلارى تولا ميوه يميش لارى غله حاصلى اوز شهريغه كفايه قيلادور كرنج لارى تازه شهر شهرغه اليب كتادور يايلاق و قيشلاقلارى كنكرو چهارپاي لارى تولا اوزيكا كفايه قيلادور بلكه ارتادور (ئەمما ئاقسۇ ئەھلى توغرى، ياۋاش، ساده، مۇلايىم، تەۋازۇئىپشەلىك ۋە غەم ــ ئەندىشەلىك؛ ئۇلفەت ۋە ئىتتىفاقى يوق پەراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەفرىقە ۋە غەللە ساقلامايدۇر تەۋەككۈلى زىيادە؛ شەھەر ئادەملەرى ئەكسەرى كۈنلۈك نانلارىنى يەۋەمەن فەيەۋەمەن بازاردىن ئالادۇرلار، بۇ ۋەجەدىن ئاشپەز- نانۋايلارى رەۋاج ۋە رەۋنەقى زىيادە؛ ھۇنەرمەندلەرى ئاز ۋە دېھقانلارى تولا؛ مېۋە- يەمشلەرى غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلادۇر؛ گۈرۈنجلەرى تازە، شەھەر- شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ يايلاق ۋە قىشلاقلارى كەڭرۇ، چەھار پايلارى تولا، ئۆزىگە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر : ئاقسۇ خەلقى توغرا ــ دۇرۇس، ياۋاش، ساددا، مۇلايىم، كەمتەر خۇسۇسىيەتلىك، غەم ــ ئەندىشىلىك؛ ئۇلپەت-ئىتتىپاقى يوق پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلەھەتى يوق تەپرىقە؛ ئۆيىدە ئاشلىق ساقلىمايدۇ، تەۋەككۈلچىلىقى زىيادە؛ شەھەر ئادەملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كۈنلۈك نانلىرىنى كۈنلۈك شەھەر بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ؛ بۇ سەۋەبتىن، ئاشپەز ــ نانۋايلىرى كۆپ، ئاشپەزلىك ۋە نانۋايلىق راۋاجلانغان؛

رئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھۇنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى كۆپ؛ يەل-يېمىشلىرى ۋە ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىدۇ؛ گۈرۈجى ئېسىل، شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، ئۇلاغ چارۋىلىرى مول، ئۆزىگە يېتىدۇ، بەلكى ئارتىدۇ.) 337/3- 336/12؛

امّا اوشطرفان قديم كهنه شهر دور ايلكركى ئاتى اوج ايكان بلكه شهر بر بر ايكان منصورخان زمانه‌لاريدا ادم لارى بى ادب ليك قيليب اطاعت دين جيقان توغرادين كايب اميرالامرا امير جبّار بردى بيك دوختوى نى لشكر لارى برله ايياريب اوج اهلينى قتل عام قيليب باقيمه‌نديسينى يورت يورت غه تارقاتيب ايتيب طرفاندين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان بو وجه‌دين كنت ايماق لارى نينك اسم نام لارى طرفان نينك كنت ايماق لارى اسمى برله مسمّى دور اوج لفظى غه طرفان لفظينى منظم ايتيب اوجطرفان ديب دور بلكه اغلاط عامه بيلان اوشطرفان ديب اتابدور و ينه خاقان چين نعين بولغاندين سونك اون يتنجى ييلى اوجطرفان اهلى خاقان چين نينك امر اطاعتى دين جيقان ايكان حدسيز و نهايتسيز جريك لار كليب ايكنجى مرتبه تصرف قيليب و ادم لارينى قتل عام قيليب التە شهردين آدم كوچوروب اليب كليب اولتورغوزوب آباد قيلغان ايكان الان آت لارى كوچمن دور واقعه‌سى داستان اولده ذكر تاقتى بو وجه‌دين آدم لارى نجه فرقه و تفرقه تراكنده‌دور كاسب هنرمندلارى كم دور آدم لارى ديهقان ير زمينى اوبدان غله حاصلى كنكرو و ارزان دور (ئەمما ئۇشتۇرفان قەدىم ،كوھنا شەھرىدۇر؛ ئىلگەركى ئاتى "ئۇچ " ئېكەن، بەلكى شەھرى بەر- بەر ئېكەن؛ مەنسۇرخان زەمانىلىرىدا، ئادەملەرنى بىئەدەبلىك قىلىپ،ئىتائەتسىز چىققان توغرادىن كايىپ، ئەمىرۋال- ئۇمەرا ئەمىرى جەببار بەردى بېگ دوختۇينى لەشكەرلەرنى بىلەن ئېبەرىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت- يۇرتقا تارقاتىپ ئېتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ،ئاباد

قىلغان ئېكەن؛ بۇ ۋەجىدىن كەنت-ئايماقلارى ئىسىم- ناملارى تۈرفاننىڭ كەنت- ئايماقلارىنىڭ ئىسمى بىرلە

مۇسەممادۇر : "ئۇچ" لەفزىنى "تۈرفان" لەفزىنى مۇنەززەم ئېتىپ، "ئۇچتۇرفان" دېيىدۇر، بەلكى ئەغلاتى ئاممە بىلەن "ئۇشتۇرفان" دېپ ئاتايدۇر؛ ۋە يەنە خاقانى چىن تەئىين بولغاندىن سوڭ ئون يەتتىنچى يىلى ئۇچتۇرفان ئەھلى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائەتىدىن چىققان ئېكەن، ھەددىسىز ۋە نىھايەتسىز چەرىكلەر كەلىپ، ئىكىنچى مەرتەبە تەسەررۇف قىلىپ ۋە ئادەملەرنى قەتلىئام قىلىپ، ئالتە شەھردىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئېكەن؛ ئەلئان ئاتالارى "كۆچمەن" دۇر، ۋاقىئەسى داستانى ئەۋۋەلدە زىكر تاپتى؛ بۇ ۋەجىدىن ئادەملەرى نەچە فىرقە ۋە تەفرىقە فەراكەندەدۇر؛ كاسىب- ھۇنەرمەندلەرى كەمدۇر، ئادەملەرى دېھقان، يەر-زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەثىرۇ ۋە ئەرزاندۇر: ئۇشتۇرپان- قەدىمىي، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ بۇرۇنقى ئېتى "ئۇچ" ئىكەن، بەلكى، "شەھرى بەر-بەر" دەپمۇ ئاتالغانىكەن؛ مەنسۇرخاننىڭ دەۋرىدە، ئادەملەرى بىئەدەپلىك قىلىپ، ئەمر- ئىتائەتتىن چىققانلىقتىن خان كايىپ، باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بېگ دوختۇينى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقىنى قەتلىئام قىلىپ، (قىلىچتىن ساقلىنىپ) ھايات قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتقا تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، تۈرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، قايتىدىن ئاۋات قىلغانىكەن؛ بۇ ۋەجىدىن، شەھەر ئىسمى تۈرپاننىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتىلىدىغان بولغان، يەنى "ئۇچ" سۆزىگە "تۈرفان" كەلىمىسى قوشۇپ، "ئۇچتۇرفان" دەپ ئاتايدىغان بولغان؛ ھەرھالدا، (كېيىنچە) ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، "ئۇشتۇرفان" بولۇپ قالغان؛ كېيىن، يەنى بۇ زېمىن يەنە خاقانى چىنغا قارايدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئون يەتتىنچى يىلى، ئۇچتۇرفان خەلقى خاقانى چىننىڭ ئەمر- ئىتائىتىدىن چىقىپ

كۆتۈرگەن ئىكەن، سانسىز- ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ، شەھەرنى قېتىم ئىشغال قىلىپ، ئادەملىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، قەتلىئام قىلغاندىن كېيىن، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ يەرلەشتۈرۈپ، قەلغانىكەن؛ (ئۇچتۇرفانلىقلارنىڭ) ھازىرقى ئېتى "كۆچمەن" دۇركى، بۇ بىرىنچى داستاندا بايان بېرىلدى؛ شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى ئۇچتۇرفانلىقلار گۈرۈھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، چۈۋالچاق، ئۆم- ئىناق ئەمەس؛ ھۇنەرۋەنلەرى ئاز، ئادەملىرى دېھقانچىلىق قىلىدۇ، يەر زېمىنى مۇنبەت، ئاشلىق ۋە يېمەك- ئىچمەكلىرى كەڭرى ۋە ئەرزانچىلىق).343/4-342//

امّا کوجا نینك قدیم اسمی کوسن ایکان کوجا اهلی فعلی اطوارانی اتفاق و الفت لیکدا زیاده همه آدم لاری سپاه‌پیشه خوشلوق ظریف اندیشه و ضعفالاری نینك همت و جرءت لاری ایرنلاردین زیاده علم عمل و کسب هنردا هم کم لیکی یوق اما مسافر برله خوشی یوق بو کونلاردا کوجاغه هر طرفدین مسافرلار جمع بولوب کوندین کونکه اباد و جمعیت فیدا قیلیب سودا خانه بولوب رواج و ادم لاری غه قراغاندا زمین لاری کنکرو و تازه هر هفته دا بلی سیرام دین اقلی بش یوز ایشك اولاغدا اشلیق و یاغ کلیب تورادور هر نوع بیشلاری و معیشت لاری باشقه شهرغه نظر قیلغاندا تولا و سیراب هول قوروغ بیش لارینی سودا کرلار شهر شهرغه الیب کتادور و چهار پای تولا اوزلاریغه کفایه قیلادور بلکه ارتادور(ئەمما كۆچانىڭ قەدىم ئىسمى كۆسەن ئېكەن؛ كۆچا ئەھلى ئەتىۋارانى ئىتتىفاق ۋە ئۇلفەتلىكدە زىيادە؛ ھەمە ئادەملەرى سىپاھپىشە، خۇشلۇق، زەرىف ئەندىشە ۋە زۇئەفالارنىڭ ھىممەت ۋە جۈرئەتلەرى ئەرەنلەردىن زىيادە، ئىلم — ئەمەل ۋە كەسب- ھۇنەردە ھەم كەملىكى يوق، ئەمما مۇسافىر بىرلە خۇشى يوق؛ بۇ گۈنلەردە، كۆچاغا ھەر تەرەفدىن مۇسافىرلار جەمئ بولۇپ، گۈندىن- گۈنگە ئاباد ۋە جەمئىييەت فەيدا

قىلىپ، سەۋداخانە بولۇپ رەۋاج ۋە ئادەملەرنگە قاراغاندا، زەمىنلەرى كەڭرۇ ۋە تازە؛ ھەر ھەفتەدە باي- سايرامدىن ئەقەللىي بەشيۇز ئېشەك ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كەلىپ تۇرادۇر؛ ھەر نەۋۇ يەمشلەرى ۋە مەئىيشەتلەرى باشقا شەھرغە نەزەر قىلغاندا تولا ۋە سىراب؛ ھۆل- قۇرۇغ يەمشلەرنى سەۋداگەرلەر شەھر-شەھرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ چەھار پاي تولا، ئۆزلەرىغە كىفايە قىلادۇر، بەلكى ئارتادۇر: كۇچانىڭ قەدىمي ئىسمى "كۆسەن" ئىكەن؛ كۇچالىقلار صىجەز خاراكتىر جەھەتتە، ئۆم- ئىتىپاق، دوست- ئۇلپەتچىلىكتە يۇكسەك كېلىدۇ؛ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەپ- قائىدىلىك، يېقىشلىق، گۇزەل سۆزلۈك؛ ئايالىرىنىڭ ھەممەت- جۇرئىتى ئەرلىرىدىن ئۇستۇن، ئىلىم- ئەمەل، كەسپ-ھۇنەردىمۇ قېلىشمايدۇ، ئەمما مۇساپىر بىلەن خۇشى يوق؛ بۇ كۇنلەردە، كۇچاغا ھەر تەرەپتىن مۇساپىرلار كېلىپ جەم بولۇپ، جەمئىيەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى كۇنسايىن راۋاجلىنىۋاتقان بىر تىجارەتگاھقا ئايلاندۇرماقتا؛ كۇچانىڭ نوپۇسىغا سېلىشتۇرغاندا، زېمىنى كۆپ ۋە مۇنبەت؛ ھەر ھەپتىدە باي-سايرامدىن ئەقەللىسى بەشيۇز ئېشەك- ئۇلاغدا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ؛ تۇرلۇك يەل يېمىش ۋە يېمەك – ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرگە سېلىشتۇرغاندا مول ھەم مەمۇرچىلىق؛ ھۆل- قۇرۇق مېۋىلىرىنى سودىگەرلەر شەھەر- شەھەرگە ئېلىپ كېتىدۇ؛ ئۇلاغ- چارۋىلىرى تولا، گۆش تەمىناتى ئۇچۇن ئۇزلىرىگە يېتىدۇ، بەلكى ئېشىپ قالىدۇ.) 9-1/345؛

امّا كهنه طرفان قديم وكهنه‌شهردور آدم لارى اوضاعى راست قول و راست سوزلوك پخته و فشيق مكر حيله و غدر خيانت يوق دور عقيده اخلاصى لارى تازه هواسى ايسيغ آب جارى لارى كمچين اكثرى كارز برله زراعت قيلادور زمينى اوبدان غله حاصلى اوزلاريغه كفايه قيلادور غوزه كبذلار اوبدان بولادور ترنجبين هم طرفانغه خاصى دور و كيشميش اوزوم لارى تولا و سيراب شهر شهرغه اليب كتادور كنكرو مضافات لارى تولادور (ئەمما كوهنا تۇرفان قەدىم ۋە

بىمنا شەھىردۇر؛ ئادەملەرنى ئەۋزائى راست قەۋل ۋە راست سۆزلۈك، پۈختا ۋە پىشىق، مىكىر- ھىيلە ۋە غەدىر- خىيانەت يوقدۇر؛ ئەقىدە- ئىخلاسلارى تازە، پۈۋاسى ئىسىغ، ئابى جارىيلارى كەمچىن، ئەكسەرى كارىز بىرلە زىرائەت قىلادۇر؛ زەمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى ئۆزلەرىغە كىفايە قىلادۇر؛ غۇزەئى كەبەزلەرى ئوبدان بولادۇر، تەرەنجەبىن ھەم تۇرفانغا خاسدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملەرى تولا ۋە سىيراب، شەھىر- شەھىرغە ئالىپ كەتەدۇر؛ كەگرۇ مۇزاقاتلارى بولادۇر. كونا تۇرپان قەدىمىي ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە شەھەر؛ ئادەملىرىنىڭ سىجەز- خاراكتىرى سەممىي، راست سۆزلۈك، ئۆز ئىشىغا پۈختا ۋە پىششىق، مىلە- مىكىر ۋە خائىنلىق- يۈزسىزلىكتىن خالىي، ئەقىدە- ئىخلاسلىرى تازا؛ تۇرپاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، ئېقىن سۈيى ئاز، مۇتلەق كۆپ ھالدا كارىز سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ؛ زېمىنى ئوبدان، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىنى تەمىنلەيدۇ؛ غوزا- كېۋەزلىرى ئوخشايدۇ، تەرەنجىۋىلمۇ تۇرپاننىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر؛ كىشمىش ئۈزۈملىرى ئاجايىپ تولا، سودىگەرلەر، شەھەر-شەھەرلەرگە ئېلىپ كېتىشىدۇ؛ تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى ناھايىتىمۇ كەڭرى.) 346/7-11؛

بشنچى دليل بودوركيم اهل تاريخلار اصحاب الكهف نينك قد قامت لارينى اوزون و باشلارى كته يوغان ايدى هر برلارى نينك قد قامت لارى قرق كزدين التميش كزغچه بار ايدى ديب ذكر قيليب دور بو طريقه دا كته زور قامت ليك ادم لارغه كنكرو اولوغ موضعه لازم دوركه اندا مكان توتقاى و انينك ايچيكا سيغاى الان بو تيوق داكى غار كيجيك دور ايشيكى غه قوى هم سيغمايدور اصحاب الكهف نى اوچ دين سكيزغچه ديب آيت دا ذكر قيليب (دور) مونجه اولوغ زور قامت ليك ادم نيجوكدين بو كيجيك غارغه سيغادور بس تامل و فكر قيلماق لازم دور و بو فهم قياس دين يراق دور (بەشىنچى دەلىل بۇدۇركىم، ئەھلى تارىخلار ئەسھابۇل- كەھفنىڭ قەددى- قامەتلەرىنى ئۇزۇن ۋە باشلارى

كاتتا ۋە يوغان ئېدى، ھەر بىرلەرىنىڭ قەددى- قامەتلەرى قىرىق گەزدىن ئالتمىش گەزغەچە بار ئېدى دېپ زىكىر قىلىپدۇر؛ بۇ تەرىقىدە كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرغە كەڭرۇ ئۇلۇغ مەۋزىئە لازىمدۇركى، ئاندا مەكان تۇتقاي ۋە ئانىڭ ئىچىگە سىغغاي؛ ئەلئان بۇ تۇيۇقداكى غار كىچىكدۇر، ئىشىكىغە قوي ھەم سىغمايدۇر؛ ئەسھابۇل ــ كەھفنى ئۇچىدىن سەكىزغەچە دېپ، ئايەتتە زىكىر قىلىپ (دۇر)، مۇنچە ئۇلۇغ ــ زور قامەتلىك ئادەم نىچۇكىدىن بۇ كىچىك غارغە سىغادۇر، بەس، تەئەممۇل ۋە فىكىر قىلماق لازىمدۇر ۋە بۇ فەھم- قىياسىدىن يەراقدۇر: بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار: "غار ساھابىلىرى قەددى- قامەتلىرى ئۇزۇن بويلۇق، باشلىرى يوغان كىشىلەر ئىدى، ھەر بىرەيلەننىڭ قەددى-قامىتى قىرىق گەزدىن ئاتمىش گەزگىچە كېلەتتى" دەپ بايان قىلغان. (ھالبۇكى) بۇ قەدەر كاتتا ۋە زور قامەتلىك ئادەملەرنىڭ سىغىشى ۋە ماكانلىشىپ تۇرۇشى ئۇچۇن كەڭرى، يوغان جاي لازىم بولىدۇ. ھازىر قارىساق، بۇ تۇيۇقتىكى غار شۇ قەدەر كىچىككى، ئىشىكىدىن ھەتتا قويمۇ سىغمايدۇ؛ (قۇرئان كەرىمدىكى) ئايەتتە، غار ساھابىلىرىنىڭ سانىنى "ئۇچتىن سەككىزگىچە ئىدى" دەپ بايان قىلغان. (ھالبۇكى) مۇنچە زور قامەتلىك ئادەملەر بۇ كىچىككىنە غارغا قانداق سىغسۇن؟ بەس! تەپەككۇر ۋە مۇلاھىزە قىلىش لازىمكى، بۇنداق بولۇشنى ئىنسان ئەقلىگە سىغدۇرماق تەس) 365/8-14 ۋ ب .

2.2. جۈملە خەۋىرىنىڭ سۆز تۈركۈم تەۋەلىكىگە قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشى ياكى ئىسىم سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىغا قاراپ، جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" ۋە " ئىسىم جۈملىسى" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئا. پېئىل جۈملىسى

خەۋىرى پېئىلدىن بولغان جۈملىلەر "پېئىل جۈملىسى" بولىدۇ. ئەمدى، بۇ

پىئل جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنە "خەۋىرى تۈپ پىئىلدىن تەشكىل تاپقان پىئىل جۈملىسى"، "خەۋىرى قوشما پىئىلدىن تەشكىل تاپقان پىئىل جۈملىسى" ۋە "خەۋىرى ياسالما پىئىلدىن تەشكىل تاپقان پىئىل جۈملىسى" دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1- خەۋىرى تۈپ پىئىللىق جۈملە

بۇ خىل پىئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى يالغۇز بىرلا تۈپ پىئىلدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

يولدوز باغ دين فياده و يالغوز كوجا شهريغه باردیم(يۇلدۇز باغدىن فىياده ۋە يالغۇز كۆچا شەھىرىغە باردىم)294/11؛ بو حالدا يته كون اوتى (بۇ ھالدا يەتە كۈن ئۆتتى)260/4؛ اتاباى قاجتى (ئاتاباي قاچتى)263/5؛ كوجا لشكرى برابرليك قيلالماى قاجتى(كۆچا لەشكەرى بەرا بەرلىك قىلالماي قاچتى)265/14 ؛ بو زمين نينك ايچدين ختن ياركند اقسۇ كورلا نينك دريالارى اوتادور(بۇ زەمىننىڭ ئىچىدىن خوتەن، ياركەند، ئاقسۇ، كورلانىڭ دەريالارى ئۆتەدۇر)388/4؛يته ياشدين يتميش ياشغچه ليك اير خاتون شاورليك علمينى يعنى سوده اوزا دورغان نى بيلادور (يەتە ياشدىن يەتمىش ياشقەچەلىك ئەر- خاتۇن شىناۋەرلىك ئىلمىنى، يەئنى سۇدا ئۇزەدۇرغاننى بىلەدۇر)389/1، ۋ ب .

2- خەۋىرى قوشما پىئىللىق جۈملە

بۇ خىل پىئىل جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بىر ياكى بىرنەچچە ئىسىم بىلەن بىر يارەمچى پىئىلدىن تەركىب تاپقان بولۇشىمۇ، بىر ياكى بىرنەچچە پىئىل ئاملى بىلەن بىر تۈپ پىئىلنىڭ بىرىكمىسىدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن؛

باى سايرام غه محمد توخته بيك نى حاكم قيلدى (باي- سايرامغا مۇھەممەد توختا بېگنى ھاكىم قىلدى)304/4؛

هر قانچه كته و زور دريا بولسه هم زورقچه و سال ساليب بى فروا و بى تشويش اوتوب كتادور(هەرقانچه كاتتا ۆه زور دەريا بولسا هەم، زەۆرەقچه ۆه سال سالىپ بىفەرۋا ۆه بىتەشۆنش ئۆتۈپ كەتەدۇر: هەرقانچه كاتتا ۆه زور دەريا بولسىمۇ، قىيىق ۆه سال بىلەن پەرۋايى پەلەك ئۆتۈپ كېتىدۇ) 388/14؛

لوق ادم لارينى اوزلاريكا تابع قيليب بيش التە آدم لارينى اقسوغه اليب كيلدى (لوق ئادەملەرنى ئۆزلەرىگە تابىئ قىلىپ، بىش- ئالته ئادەملەرنى ئاقسۇغا ئالىپ كېلدى)391/1؛

‹الار› اتاليق غازى كورلارينى اجتوروب نورغون اوتونلارنى توده قيلدورتوب اوت ياقب كويدوروب اتى علاج بولمادى (‹ئالار› ئاتالىق غازىسى گورلارنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتۇنلارنى تۆده قىلدۇرتۇپ، ئوت ياقىپ، كۆيدۈرۈپ ئەتتى، ئىلاج بولمادى: ‹ئۇلار› ئاتالىق غازىسى ياقۇپ بېگنىك قەبرىسنى ئاچتۇرۇپ، ‹مېيىتى ئۇستىگە› نۇرغۇن ئوتۇن ياغاچلارنى دۆۋىلىتىپ، ئوت يېقىپ، مېيىتنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ئىلاج بولمدى)306/9؛

اوج اهلينى قتل علم قيليب باقيمەنديسينى يورت يورت غه تارقا تيب ايتيب طرفاندن آدم كوجوروب اليب كليب اولتورغوزوب اياد قيلغان ايكان (ئۈچ ئەھلىنى قەتلىئام قىلىپ، باقىمەندىسنى يۇرت- يۇرتقا تارقاتىپ ئېتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاباد قىلغان ئېكەن)342/9-10؛ ۆ ب.

3- خەۆىرى ياسالما پىشىللىق جۈملە

بۇ خىل پىشىل جۈملىسى ئادەتتە، سۆز ئۆزىكىگە پىشىل ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىك قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما پىشىللىق جۈملىلەرنى؛ شۇنىك بىلەن بىر چاغدا يەنە، تۈپ پىشىل ئۆزىكىگە پىشىل دەرىجىلەرنى ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىك ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما پىشىللىق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

كۆز ياشلارى توكولكالى باشلادى(كۆز ياشلارى تۆكۈلگەلى باشلادى)325/7؛

(قبر) ايجيكا بر مينك بش يوزدين يامبو و نجه جارك زيقجه ريك التون كانى پاكيزەنى جايلادى (‹قەبر › ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك زىقچە ئالتۇنى كانىي پاكىزەنى جايلادى: قەبر ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك ساپ زىخچە ئالتۇن ۋە كېپەك ئالتۇننى تورۇلاشتۇردى). 277/1؛

كيجه جه دادخواەنينك خزينه لارينى خط لادى (كېچەچە دادخاھنىڭ خەزىنىلەرنى خەتلەدى: كېچىچە، دادخاھنىڭ خەزىنىسىدىكى مال- بايلىقنى تىزىملىدى). 268/13؛

∧ خەۋىرى مەجھۇل پېئىللىق جۈملىلەر:

...تذكرەلارى كورولمادى (تەزكىرەلەرى كۆرۈلمەدى) 329/13؛

اندين كين اوغلانلارى محمودين خواجم حام الدين خواجم لار هم جازە خط اليب كوجاغه باريب اروغ قياش لاريغه قوشولدى (ئاندىن كەين ئوغلانلارى مەھمۇدىن خاجەم، ھامۇددىن خاجەملەر ھەم جازە خەت ئالىپ، كۆچاغا بارىپ، ئۇرۇغ- قاياشلارىغا قوشۇلدى) 306/4

∆خەۋىرى مەجبۇرىي پېئىللىق جۈملىلەر:

كيجيك بيكنى يوق بولوشيغه سعيى سبب لارنى كمالى غا يتكوردى (كىچىك بېگنى يوق بولۇشىغا سەئىي- سەبەبلەرنى كەمالىغا يەتكۈردى: ئىچىك بەگنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان تىرىشچانلىقلارنى بولۇشىغا ئىلدى) 297/7؛

بو طريقه برله اوج كون نى اوتكاردى (بۇ تەرىقە بىرلە ئۈچ كۈننى ئۆتكەردى: مۇشۇنداق قىلىپ، ئۈچ كۈننى ئۆتكۈزدى) 260/10؛

... تيزليك برله خط مانكدوردى (... تېزلىك بىرلە خەت ماڭدۇردى)

؛260/7

حضرت آفاق دا درس کویلوق غا شغل کورکوزدی (هەزرەتی ئافاقرا دەرسگۆیلۆقغا شۇغل كۆرگۆزدی: هەزرەتی ئاپپاق خوجا قەبرىگاھىدامۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللاندی) 283/1؛

اطراف لاریغەخشت پختە برلە بلند احاطە تام لارنی قیلدوردی (ئەترافلارىغا خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىھاتە تاملارنى قىلدۇردى) 273/13؛

هر نوع کیاه و درخت و کل رعنا و نسرین حتی که جیغ تیکن غجه مذکور باغیغه کوجت قیلیب اولتورغوزدی (هەر نەۋۇ گىياھ ۋە دىرەخت ۋە گۈلى رەئنا ۋە نەسرىن ھەتتاكى چىغ، تىكەنغەچە مەزكۇر باغىغا كۆچەت قىلىپ ئولتۇرغۇزدى) 273/17 ، ۋ. ب.

٨ خەۋىرى ئۆزلۈك دەرىجىلىك پىئىل جۈملىلىرى:

یالغان سوزنی ایتیب راست سوزنینك جای مقامی غه الیب کیلماك نهایتی مشکل کوروندی (یالغان سۆزنى ئەيتىپ، راست سۆزنىڭ جاي- مەقامىغا ئالىپ كېلىمەك نىھايەتى مۇشكۇل كۆرۈندى) 311/11،

موندین باشقه هم مزار شریف لار و قدم جاه زیارتکاه عالی لار تولادور مونجەلیك کا اکتفی قیلیندی (مۇندىن باشقا ھەم مەزارى شەرىفلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىيلار تولادۇر، مۇنچەلىككە ئىكتىفا قىلىندى: بۇلاردىن باشقىمۇ شاراپەتلىك مازارلار ۋە ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھ ۋە قەدەمجايلار كۆپتۇر، (بۇ يەردە) مۇشۇنچىلىك بايان قىلىش بىلەن بولدى قىلىندى) 329/14 ، ۋ. ب.

٨خەۋىرى ئۆملۈك دەرىجىلىك پىئىل جۈملىلىرى:

تورم طرفی ضعیف لاشتی (تۆردم تەرەفى زەئىفلەشتى)262/18؛

انکاغجه توش حدی یقین لاشتی (ئاڭاغاچە تۇش ھەددى (چۈش

مەزگىلى ، ياقىنلاشتى) 268/16؛
ايكى طرفدين اوق جيقاريب اوروشتى (ئىكى تەرەفدىن ئوق چىقاريپ ئۇرۇشتى)265/10 ؛
پيغامبر اخر الزمان محمد مصطفى صلى الله عليه و سلم اسمان و زمين فرشتەلارى برله قورقماى سوزلاشتى (پەيغەمبەرى ئاخىرىز- زەمان مۇھەممەد مۇستافا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمە ئاسمان ۋە زەمىن فەرىشتەلەرى بىرلە قورقماي سۆزلەشتى) 369/3-4 ، ۋ. ب.

ئە. ئىسم جۇملىسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆز بولغان جۇملىلەر "ئىسىم جۇملىسى" دىيىلىدۇ. ئىسىم جۇملىسى ئادەتتە، مۇئەييەن ھەرىكەتنى ئەمەس، بەلكى ئادەم ۋە شەيئىلەرگە تالىق مۇئەييەن ئىشنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:
ختن زمينى دا معرف و مشهور امام جعفر صادق رضى الله عنه نينك مرقدلارى بار زيارتكاه عالى دور (خوتەن زەمىنىدە، مەئرۇف ۋە مەشھۇر ئىمام جەئفەر سادىق رەزىياللاھۇ ئانھۇنىڭ مەرقەدلەرى بار، زىيارەتگاھى ئالىيدۇر. خوتەن زېمىنىدە، مەشھۇر ۋە داڭقلىق ئىمام جەئفەر سادىق (ئاللاھ ئۇنىڭدن رازى بولغاي) قەبرىگاھى بار، (ئۇ) ئالىي زىيارەتگاھىدۇر.) 331/11-12 ؛
بو مغولستان قلمروى ايچيدا و التە شهرنينك مشرق و جانوب برجى اراسيدا لوق ديكان بر كتە زمين باردور (بۇ موغۇلستان قەلەمروي ئىچىدە ۋە ئالتە شەھرنىڭ مەشرىق ۋە جەنۇب بۇرجى ئاراسىدا، "لوق" دېگەن بىر كاتتا زەمىن باردۇر. بۇ موغۇلستان تەۋەسىدە، ئالتە شەھەرنىڭ شەرقي جەنۇبي بۇرجىكىدە، " لوق" ئاتلىدىغان بىر كاتتا زېمىن بار.) 387/4-5؛
همه زمينى قموش لوق جنكال دشت جزيره و قوم بيابان بى پايان (همه

زەمىنى قامۇشلۇق جانگال، دەشت – جەزىرە ۋە قۇم – بىيابانى بىپايان.
ھەممە يېرى قومۇشلۇق جانگال، چۆل- جەزىرە ۋە چەكسىز كەتكەن بايا ۋان قۇملۇق)5 /389 ؛

ھەمەلارى موى سفيد قرى اتميش يتميش ياشلارداكى ادم لار ايدى (ھەمەلەرى مويى سەفىد قەرى، ئاتمىش – يەتمىش ياشلاردا كى ئادەملەر ئېدى: ھەممىسى مويىسپىت، قېرى، ئاتمىش – يەتمىش ياشلاردىكى ئادەملەر ئىدى) 391/2 ؛

اوچ كوندين كين بر مونچه تونكانى قماربازلار مزار باغيغه جيقيب بيزلارنى اختيارلاريميز غه قويماى اوزلاريكا اولوغ قيلغانى راست (ئۈچ كۈندىن كەين، بىر مۇنچە تۇنگانىي قماربازلار مەزار باغىغا چىقىپ، بىزلەرنى ئىختىيارلارىمىزغا قويماي، ئۆزلەرىگە ئۇلۇغ قىلغانى راست: ئۈچ كۈندىن كېيىن، بىر مۇنچە تۇنگان قمارۋازلار مازار باغقا چىقىپ، بىزنى ئۇنىمىغىنىمىزغا ئۇنىماي، ئۆزلىرىگە باشلىق قىلغىنى راست.) 305/14-15, ۋ.ب.

2.3.جۈملە خەۋىرىنىڭ ئورنىغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملە خەۋىرىنىڭ جۈملە بېشىدا ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، جۈملە ئىگىسىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە كەلگەنلىكىگە قاراپ، جۈملىلەر يەنە "نورمال جۈملە" ، "تەتۇر جۈملە" ۋە "خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە" دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. نورمال جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى تىل قائىدىسىگە مۇتلەق ئۇيغۇن پېچىمدە تۈزۈلگەن، يەنى جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، "ئىگە ←تولدۇرغۇچى ياكى ئېنىقلىغۇچى، ياكى ھالەت ← خەۋەر" تەرتىپىدە تۈزۈلگەن جۈملە "نورمال جۈملە" دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: (اول) بجين اهلى غه منظور بولادورغان تاشلارنى اليب الديدا قويدى ((ئول) بەجىن ئەھلىغە مەنزۇر بولادۇرغان تاشلارنى ئالىپ، ئالدىدا قويدى: (ئۇ) بېيجىڭلىقلار ياخشى كۆرىدىغان قىممەتباھا تاشلارنى چىقىرىپ، ئالدىغا قويدى) 1 / 278 ؛

(اول) درخت لارنى يولوب تاشلاب يامبولارنى اجيب اليب تافشوردى ((ئول) دىرەختىلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئاچىپ ئالىپ، تافشۇردى: (ئۇ) دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ ئېلىپ، تاپشۇردى)277/18 ؛

سيد اردلانى ملا علما فقيه مشجر كشى ايدى (سەييىد ئەردەلانىي مولا، ئۆلەما، فەقىھ، مۇتەبەھھىر كىشى ئېدى: سەييىد ئەردەلانىي مولا، ئۆلەما، قانۇنشۇناس، ھەممە ئىلىمدا پېتىشكەن كىشى ئىدى) 282/19 ؛

قىش ساوق هم اوز مكانيغه باردى و بهار كونلارى كيلدى (قىش ساۋۇق ھەم ئۆز مەكانىغا باردى ۋە بەھار كۈنلەرى كېلدى: قىش — زېمىستانمۇ بارىدىغان يېرىگە باردى، باھار كۈنلەرى كەلدى) 289/1 ؛

تلاوت قيلادورغان اوى لاريكا اصلا اوت قالاماس ايدى (تىلاۋەت قىلادۇرغان ئۆيلەرىگە ئەسلا ئوت قالاماس ئېدى: قۇرئان ئوقۇيدىغان ئۆيگە ھەرگىز ئوت قالمايتتى) 19 /289

ئە. تەتۇر جۈملە

تەتۇر جۈملە دېگەندە، جۈملە تۈزۈلۈش تەرتىپى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال قائىدىسىگە مۇخالىپ بولغان جۈملىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، بۇ خىل تەتۇر جۈملىلەر كۆپىنچە، "خەۋىرى ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن جۈملىلەر" ۋە "ھالەت بۇلىكى خەۋەردىن كېيىن كەلگەن جۈملىلەر" بولۇپ كۆرۈلىدۇ.

△خەۋەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەتۇر جۈملىلەر:

قیلدی عالم عرصه سی دین قرا تون فوجی فرار

خه‌ؤه‌ر ئىگه

(قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۇن فەۋجى فرار: ئالەم مەيدانىدىن قارا تۇن گۇرۇھى تىكىۋەتتى). تەجەللىي: 624-ئۇ ك ن .

توشتي والليل اوّلو كيلدى موخر والنهار

خه‌ؤه‌ر ئىگه خه‌ؤه‌ر ئىگه

(تۇشتى"ۋەللەيل" ئەۋۋەلۋە كېلدى مۇئەخخەر "ۋەننەھار": "كېچە" سۇرىسى باشتا، "كۇندۇز" سۇرىسى بولسا، ئاخىردا نازىل بولدى) تەجەللىي: 632- ئۇ ك ن

مغفرت قيل يا صبور

خه‌ؤه‌ر ئىگه

(مەغفىرەت قىل يا سەبۇر: ئى ئاللاھ (گۇناھىمنى) مەغپىرەت قىلغىن، كەچۇرگىن) 393/10-، ت ھ.

سيغمادى اهل خردنينك باشى هر يركا توزوك

خه‌ؤه‌ر ئىگه

(سىغمادى ئەھلى خىرەدىنىك باشى ھەرىيەرگە تۇزۇك: زىيالىيلارنىك بېشى ھېچىيەرگە تۇزۇك سىغمىدى) 270/13؛

جمع ايتب تاريخ چه‌نى يتميش دين اشقان چاغدا من

خه‌ؤه‌ر ئىگه

(جەمئ ئەتىپ تارىخچەنى يەتمىشدىن ئاشقان چاغدا مەن: مەن يەتمىشتىن ئاشقان چېغىمدا (بۇ) «تارىخى ھەمدى» نى يازدىم). م. سايرامي: 394/6؛

٨/ھالەت خەۋەردىن كېيىن كەلگەن تەتۇر جۇملىلەر

خلایق لار ایتیب دورکم منا افراسیاب و کیکاوس دیب

ئىگە خەۋەر هالەت

(خەلایقلار ئېيتىپدۇر كىم، مانا ئافراسياپ ۋە كەيكاۋۇس دېپ)30/13؛

اونکدین سولغه سولدین اونکغه اوزیمیز اویروب قویامز اوخلاغان کشی لار

ئىگە خەۋەر

ویرولکاندیك

هالەت

(ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆيرۈپ قويامىز ئۇخلاغان كىشىلەر ئۆيرۈلگەندەك: خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇياق- بۇياققا ئۆرۈلگەندەك قىلىپ، ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا ئۆزىمىز ئۆرۈپ قويىمىز) 368/14؛

اصحاب الکهف تنکری تعالی امری بیله اویغانمیش لار و تملیخا

ئىگە

دیکان رفیق لارین شهرکا ییرمیش لار طعام کلتورورکا.

خەۋەر هالەت

(ئەسهابۇل- كەهف تەڭرىتەئالا ئەمرى بىلە ئويغانمىشلار ۋە تەملىخا دېگەن رەفىقلەرىن شەھەرگە يىبەرمىشلەر تەئام كەلتۈرۈرگە: غار ساھابىلىرى تەڭداشسىز ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ پەرمانى بىلەن ئويغىنىپتۇ ۋە تەملىخا دېگەن بۇرادىرىنى شەھەرگە يېگۈلۈپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ) 225- چ ت؛

امیر خدایداد میرزا اولوغ بیك کا مخفی کشی ایبارد یکیم میرزا

ئىگە خەۋەر

تاشکنددین تورت بش منزل مغولستان طرفیکا قدم رنج قیلسه لار مغولستان یورتی نی میرزا اولوغ بیك کا تابع قیلیب بر سام دیب

هالەت

(ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبېگكە مەخفى كىشى ئېبەردىكىم، مىرزا

تاشكەنددىن تۆرت- بەش مەنزىل موغۇلىستان تەرەفتىگە قەدەمى رەنج قىلسالار، موغۇلىستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغبېگكە تابىئ قىلىپ بەرسەم دېپ ئەمىر خۇدايداد: " مىرزا ئۇلۇغ بەگ تاشكەنتتىن ئاتلىنىپ چىقىپ،موغۇلىستان تەرەپكە قاراپ تۆت-بەش يول ئىلگىرىلەپ كەلسە، مەن موغۇلىستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بەگكە تەۋە قىلىپ بەرسەم" دەپ مىرزا ئۇلۇغ بەگكە مەخپى ئادەم ئەۋەتتى). ت ئە:181-، چ ت.

ب. خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، خەۋىرى بىر جۈملىنىڭ ئىچىدە ئىككى يەردە تەكرارلانغان جۈملىلەرنى ناھايىتى كۆپ ئۇچرىتىمىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بۇ خىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملە ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، جۈملە خەۋىرىنى ئىككى جايدا تەكرارلاش ئادىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، خۇسۇسەن يېزا- كەنت خەلق تىلىدا ھېلىمۇ ساقلانماقتا. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا مەۋجۇت بولغان بۇخىل خەۋىرى تەكرارلانغان جۈملىلەرنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە شۇ قەدەر كەڭرى قوللىنىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ، ھەرگىزمۇ بەزەن تىلچىلار دېگەندەك "جانلىق تىلدىن ئايرىلىپ قالغان يېزىق تىلى" ئەمەسلىكىنى كۆچلۈك دەللىلەيدۇ. مەسىلەن، ئەمەلي مىسالىلارغا قاراپ باقايلى:

معلوم قىلىپ دوركىم يارىكىندا تورتونجى جىركا ايشكاه غه ايديم ديب معلوم قىلىپ دور(مەئلۇم قىلىپدۇركىم، يارىكەندە، تۆرتۈنچى جەرەكە ئىشگاھغە ئېدىم، دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر: يەكەندە تۆتىنچى جەرەكە(دەرىجە) ئىشىك ئاغا مەنسىپىدە بولغانىدىم. دەپ مەلۇم قىلىپتۇ)12-11/276:

نفحات الانس دا ذكر قىلىپ دوركىم اسماندىن يمغور ياغماغلىقى و زمين

دین كیاه نباتات لار كوكارماكی اولیا عظام لار قدم شریف لاری بركاتیدین دورلار...دیب ذكر قیلیب دور(«نه‌فه‌هاتۇل – ئۇنس» ده زىكر قىلىپدۇركىم، ئاسماندىن يامغۇر ياغماغلىقى ۋە زەمىندىن گىياھ- نەباتاتلار كۆكەرمەكى ئەۋلىيائى ئىزاملار قەدەمى شەرىپلەرى بەرەكاتىدىندۇرلار...دىپ زىكر قىلىپدۇر: «دوستلۇق سەلكىنلىرى» ناملىق كىتابتا: "ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى ۋە يەر زېمىندىن گۈل- گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇنۇپ چىقىشى شۇ زېمىنغا، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ شاراپەتلىك قەدەملىرى يەتكەنلىكىنىڭ بەركىتىدىن بولىدۇ..." دەپ بايان قىلىنغان)281/12-18؛

بعضه لاری ایتیب دور اولار اوچدور تورتونچی لاری ایت دور و بعضه سی انداغ ایماس بلکه بش دور التنجی سی ایت دور و بعضه لاری انداغ ایماس یتەدور سکزنچی ایت دور دیب ایتیب دور (بەئزەلەری ئەیتىپدۇر: "ئۇلار ئۈچدۇر، تۆرتۈنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئزەلەری : "ئاندىغ ئېمەس، بەلكى بەشدۇر، ئالتىنچىسى ئىتدۇر" ۋە بەئزەلەری: "ئاندىغ ئېمەس يەتەدۇر، سەكزىنچى ئىتدۇر" دىپ ئەيتىپدۇر: بەزىلەر: "ئۇلار (غار ساھابىلىرى) جەمئىي ئۈچ كىشى، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى" دىيسە، يەنە بەزىلەر: " ياق ، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار بەش، ئالتىنچىسى ئىت" دىگەن، يەنە بەزىلەر بولسا : "ياق، ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار يەتتىدۇر، سەككىزىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتىدۇر" دىگەن)371/7-9؛

حالا بوكونلاردا كوركانلار بوطر يقەده نقل و حكايه قيلادور كيم لوق نينك مشرق حدی لنجو سنك تابعی سی سۇجو و ساجو ديكان ...شەرىغە بارادور شمال حدی قمول و طرفان كورلادور...ديب نقل قيلادور(ھالا بۇ گۇنلەردە كۆرگەنلەر بۇ تەرىقەدە نەقل ۋە ھىكايە قىلادۇركىم. لوفنىڭ مەشرىق ھەددى لەنجۇ سىڭ تابىئىسى سوجو ۋە ساجو دىگەن...شەھرىغە بارادۇر، شىمال ھەددى قامۇل ۋە تۇرفان، كورلادۇر...دىپ نەقل قىلادۇر: ھالا بۇكۇنلەردە

ئەھۋالنى بىلگەنلەر :لوپنىڭ شەرقىي ئۇچى لەنجۇ ئۆلكىسىگە تەۋە سۇجو ۋە ساجو دېگەن شەھەرلەرگە ئۇلىنىدۇ، شىمال تەرىپى بولسا،قۇمۇل، تۇرپان ۋە كورلىغا تۇتىشىدۇ...دەپ تەسۋىرلەيدۇ) 388/4، ۋ ب.

2.4. جۈملە ئاكالاتقان ئۇقۇمغا قاراپ جۈملە تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىلەر ئۆزلىرى ئاكالاتقان مەنە- ئۇقۇملىرىغا قاراپ، "بولۇشلۇق جۈملە"،" بولۇشسىز جۈملە"،"سوئال جۈملە" ۋە "ئۇندەش- بۇيرۇق جۈملە" دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئا. بولۇشلۇق جۈملە

بولۇشلۇق جۈملە دېگىنىمىز، ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىش- ھەرىكەتنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە رويىپقا چىقىدىغانلىقىنى ۋە ئەمەلىيلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بىزلار توختاتقان بىھاغە قراب اوشاق فقرالار نينك فىل كموش لارينى اولوغ خان نينك خزينەسىدين برامىز(بىزلەر توختاتقان بەھاغا قاراپ، ئۇشاق فۇقەرالارنىڭ فۇل- كۈمۈشلەرنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنەسىدىن بەرەمىز: بىز (سىلەر توختاتقان ئاشۇ) باھاغا قاراپ، ئاۋام- پۇقرالارنىڭ پۇللىرىنى ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىپ بېرىمىز)304/7؛

من ملا أخونددين مەزكور بىر منيك تنكە ينە التە تنكە التە فل نينك حسابى نى سورادى (مەن مولا ئاخۇنددىن مەزكۇر بىرمىڭ تەنگە يەنە ئالتە تەنگە ئالتە فۇلنىڭ ھىسابىنى سورادى: مەن مولا ئاخۇنددىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر مىڭ ئالتە تەڭگە ئالتەپۇلنىڭ ھېسابىنى سوردى) 312/11؛

حاضر يغە حاضر چە يوق بولغانى غە دركى برلە ادەملار اتى نى توتوب جواب برايم (ھازىرىغا ھازىرچە ، يوق بولغانىغا دەركى بىرلە، ئادەملەر ئاتىنى تۇتۇپ، جەۋاب بەردىم: بېرىغا بارچە، يوقىغا ئىز- دېرىكى بىلەن، ئالغان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، جاۋاب بەردىم)321/12؛

هفته‌دین کین ینه کوجالیق خواجم لار ادەم راسلاب اقسو طرفیکا مانکغان خبرلار بولوب کشایش لیق لار بولدی(هەفته‌دین که‌ین، یه‌نه کۆچالیق خاجه‌مله‌ر ئادەم راسلاپ، ئاقسۇ ته‌ره‌فگه ماڭغان خه‌به‌رله‌ر بولۇپ، ئۇشایىشلىقلار بولدی: هەپتىدىن كېيىن "كۆچالىق خوجاملار يەنە ئادەم ھازىرلاپ، ئاقسۇغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ" دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، يەڭگىللەپ قالدۇق)11-294/10؛

بناگاه اقسو فتحی خوشخبرینی محمودین خواجم الیب کوجاغه باردی کوروشوب تورت بش کون توروب اقسوغه ینادورغان بولدی من هم بیله یاندم و سیرام غه کلدیم (بىناگاه ئاقسۇ فەتھى خۇشخەبەرنى مەھمۇدىن خاجەم ئالىپ كۆچاغا باردى، كۆرۈشۈپ تۆرت- بەش كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇغا يانادۇرغان بولدى، مەن ھەم بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم: ئويلىمىغان بىر چاغدا، ئاقسۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىق خۇش خەۋىرىنى ئېلىپ، مەھمۇدىن خوجام كۆچاغا كەلدى، كۆرۈشتۇق؛ تۆت- بەش كۈن تۇردى؛ ئاقسۇغا يانىدىغان چېغىدا، مەنمۇ بىللە ياندىم ۋە سايرامغا كەلدىم)17-294/15،ۋ .ب .

ئە. بولۇشسىز جۈملە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئۆزى ئېپادىلىگەن ئىش ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقنى بىلدۈرىدىغان جۈملە"بولۇشسىز جۈملە" دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

فل برماي بیکارغه هیچ نرسه آلمایمیز(فۇل بەرمەي بىكارغا ھېچنەرسە ئالمايمىز)304/17؛

هر قیداغ منصب دارلارغه کناه یتیب منصبی دین ایریلیب کتسه‌لار جرمانه عیبانه و برغو دیب فلینی المایدور(ھەر قايداغ مەنسەبدارلارغا گۇناھ يەتىپ، مەنسەبىدىن ئايرىلىپ كەتسەلەر، جۇرمانە، ئەيبانە ۋە بەرغۇ دېپ ئۇلنى ئالمايدۇر: ھەرقانداق مەنسەپدارغا گۇناھ يېتىپ، مەنسىپىدىن

ئايرىلىپ قالسا، "جەرىمانە، ئەيبكارلىق ھەققى ۋە باج" دەپ، پۇل- مىلىنى ئىلىۋالمايدۇ.)11-319/12؛

من لى قاعده بيلمايمن(مەن لى - قائىدە بىلمەيمەن) 319/15؛ لى قاعده اوركانكين ياكى بزلارنينك رسم قاعده لار يميز غه كركين ديب زورلوق وتعدى قيلمايدور("لى – قائىدە ئۆرگەنگىن ياكى بىزلەرنىڭ رەسىم- قائىدەلەرىمىزگە كىرگىن" دېپ زورلۇق ۋە تەئەددى قىلمايدۇ)320/1؛

هيچ احدى خواه قوروق و خواه هول شاخينى كسمايدور و دخل تعرضى قيلمايدور(ھېچ ئەھەدى خاھ قۇرۇق ۋە خاھ ھۆل شاخنى كەسمەيدۇر ۋە دەخل تەئەررۇز قىلمايدۇر: ھېچكىم مەيلى قۇرۇق مەيلى ھۆل شېخنى بولسۇن، كەسمەيدۇ ۋە زەرەر يەتكۈزمەيدۇ).344/1؛

اوبدان كوركان مخلوق لارينى هرگز مسخ قيلمايدور(ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلارنى ھەرگىز مەسخ قىلمايدۇر:(ئاللاھ) ئۆزى ياخشى كۆرگەن مەخلۇقلارنى ھەرگىز باشقا بىر نەرسىگە ئايلاندۇرىۋەتمەيدۇ)370/4؛

بو شهر ادەم لارى بارسەلەر قورقوب يقين كيلمايدور و ارا لش اختلاط هم قيلمايدور (بۇ شەھەر ئادەملەرى بارسالار، قورقۇپ ياقىن كېلمەيدۇر ۋە ئارالاش – ئىختلات ھم قىلمايدۇر: بۇشەھەر ئادەملىرى بارسا قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ ۋە بېرىش- كېلىش قىلمايدۇ.)390/11؛

هر نرسه نصى قاطع برله ثابت بولسەلار انكا تبديل و تغيير بر كالى بولمايدور (ھەر نەرسە ناسسى قاتئ بىرلە سابىت بولسالار، ئاڭا تەبدىل ۋە تەغيىر بەرگەلى بولمايدۇر: ھەر قانداق نەرسە قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلانغان بولسا، ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگىلى بولمايدۇ)375/1؛

بر ادەم نينك كمان و احتمالدين ديكان سوزى حجت و اثبات بولمايدور(بىر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئىھتىمالدىن دېگەن سۆزى، ھۆججەت ۋە

ئىسبات بولمايدۇر) 362/11؛

ماهىيتى معلوم ايماس و سند صحيح هم يوق دور(ماهىييەتى مەئلۇم ئەمەس ۋە سەنەدى سەھىھ ھەم يوقدۇر: ئۇجۇر- بۇجۇرى مەلۇم ئەمەس ۋە نوغرا- دۇرۇس پاكىتمۇ يوق) 344/14؛

يزيد بن معاويە كورينى اجتى كولدين بولك نرسە يوق ايكان (يەزىد بىنى مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، كۆلدىن بۆلەك ھېچنەرسە يوق ئېكەن: يەزىد ئىبنى مۇئاۋىيىنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ قارىسا، كۆلدىن باشقا نەرسە يوق ئېكەن)306/17؛

ظلم جبرينى حدّ دين زيادە اوتكاردىكىم موندين زيادە سيغە ممكن يوق ايدى(زۇلۇم- جەبرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆتكەردىكىم، مۇنىدىن زىيادەسىغە مۇمكىن يوق ئېدى: زۇلۇم – جەۋرىنى شۇ قەدەر ھەددىدىن زىيادە قىلدىكى، بۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇشقا ئىمكان يوق ئىدى) 274/5. ۋ. ب.

ب. سوئال جۈملە

سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان جۈملە"سوئال جۈملىسى" دېيىلىدۇ.چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سوئال جۈملىلەردە، "نېمە، نە، نجە، نىجە، نىمە اجون، قىداغ، قىدا" (نېمە، نە، نەچە، نېچە، نېمە ئۈچۈن، قايداغ، قايدا) قاتارلىق سوئال ئالماشلىرى، شۇنداقلا "مو" (مۇ) سوئال قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ، ئەمما ئادەتتە، سوئال بەلگىسى"؟" ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

سىزنى اط كسادور دىپ انكلادىم اوبدان اوستەموسىز(سىزنى ئات كەسەدۇر دېپ ئاڭلادىم، ئوبدان ئۇستامۇسىز؟) 257/14؛

اط كسادورغان نىنىك طريقەسىنى كوردونكمو سىن ھم كساسىن مو(ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېن ھەم كەسەسىنمۇ؟ : ئات ئاختا قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۇسۇلۇبىنى كۆردۈڭمۇ؟ سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟)17

؛257/

قريه يوليجه اقسوغه جيقيب اندين بارامیزمو ياكه كاشغرغه باريب اندين بارامیزمو نيمه مصلحت ايتاسيزلار(قەريه يولچه ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامىزمۇ ياكى كاشغەرغە بارىپ، ئاندىن بارامىزمۇ، نېمە مەسلەھەت ئەيتاسزلەر؟ : يېزا يولى بىلەن مېڭىپ ئاقسۇغا چىقىپ، ئاندىن بارامدۇق ياكى دەسلەپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارامدۇق، سىلەر نېمە دەيسىلەر؟) ؛266/18

بو شهرلارنى نيمه اوجون بوزوپ ئامبان دالويه جريك لارنى ضايع قيلدينكلار (بۇ شەھەرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان، دالويە،چەرىكلەرنى زايىئ قىلدىڭلار؟ : نېمە ئۈچۈن بۇ شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئامبال، دالويە ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتىڭلار؟) 305/10؛

قادر پانصد نينك حدى بارمو(قادىر پانسەدنىڭ ھەددى بارمۇ؟)265/7؛

افراسياب وكيكاو س نى كوردونكمو (ئافراسياب ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟)341/1؛

اى كوجوك ايشك يوقالغانغه مونچه فريشان بولاسنمو(ئەي كۈچۈك ئېشەك يوقالغانغا مۇنچە قەرىشان بولاسەنمۇ؟ : ھەي، كىچىككىنە بىر ئېشەك يۈتۈپ كەتكەنگە مۇشۇنچىۋالا پەرىشان بولامسەن؟)341/7؛

اولوقت دا نجه ياشدا ايد ينكيز (ئول ۋەقتىدە، نەچە ياشدا ئېدىڭىز؟: شۇ چاغدا قانچە ياشتا ئىدىڭىز؟) 305/17؛

بو باج فلى توتقان ملاغه خنيەدين كاغذ بركانمو(بۇ باج قۇلى تۇتقان مولاغا خانىيەدىن كاغەز بەرگەنمۇ؟ : بۇ باج پۇلى تۇتقان كاسسىر ئەپەندىگە خانلىق ئامبىرىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟) 312/15؛

مغفور اول دیب مژده برکایمو منکا شایدغفور (مەغفۇر ئول دېپ مۇژده بەرگەیمۇ ماڭا شایەد غەفۇر؟ : رەھمەدل ئاللاه ماڭا : "گۇناھلىرىڭ مەغپىرەت قىلىندى" دەپ خۇش خەۋەر يەتكۇزەرمۇ؟) 393/12، ۋ. ب.

پ. ئۇندەش- بۇيرۇق جۇملە

بۇ – ئۇندەش، تەرغىب قىلىش ياكى بۇيرۇق- پەرمان ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدىغان جۇملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل جۇملىلەردە، ئادەتتە ئۇندەش بەلگىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

اوشبو قسمى نرسه لارغه نرخ بازار نرخ توختاتيب برسون(ئۇشبۇ قىسمى نەرسىلەرگە نەرخى بازار نەرخ توختاتىپ بەرسۇن!: مۇشۇ نەرسىلەرگە بازار نەرخىدە باھا توختىتىپ بەرسۇن!)304/16؛

بيزلارغه يوز قراب نرخينى ارزان و كم بها قيليب اوشاق فقرالارغه وبال بولادورغان ايشلارنى اصلا قيلمانكلار (بىزلەرگە يۇز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمبەھا قىلىپ، ئۇشاق فۇقەرالارغا ۋە بال بولادۇرغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار!- بىزگە يۇز قاراپ، نەرخىنى ئەرزان ۋە كەمباھا قىلىپ قويۇپ، ئاۋام - پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار!) 304/18؛

منصب لارينى الديم من بعد منصب ايشلاريغه ارالاشماسون(مەنسەبلەرنى ئالدىم، مىن بەئدۇ مەنسەب ئىشلارىغا ئارالاشماسۇن!- ئەمەل- مەنسەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىدىم، مۇندىن كېيىن مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن!) 313/2؛

من كناهينى عفو قيلديم هربرى اوز يريكا باريب فقرا جيليكينى قلسون(مەن گۇناھىنى ئەفۇ قىلدىم، ھەر بىرى ئۆز يەرىگە بارىپ، فۇقەراچىلىكنى قىلسۇن!- مەن گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدىم، ھەر بىرەيلەن ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، پۇقراچىلىقنى قىلسۇن!) 313/5؛

انداغ بولسه جريك باريب مذكور شهرلارنى تافيب السون اورش غه جيقسه

لار اوروشوب اولتوروب السون اروشماي ايل بولغانلارنى يورت قيلسون اتا بابالاريمدين قالغان بر فونك زمينيم نى بر مينك جر يك يوق بولغونجه اوروشوب اليب آيلاتقاسون(ئاندىغ بولسا، چەرىك بارىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى تاقىپ ئالسۇن! ئۇرۇشغا چىقسالار، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئېل بولغانلارنى يۇرت قىلسۇن! ئاتا- بابالاردىدىن قالغان بىر قۇلۇق زەمىنمنى بىرمىك چەرىك يوق بولغۇنچە ئۇرۇشۇپ ئالىپ، ئايلاتقاسۇن!- ئۇنداق بولسا، قوشۇن بېرىپ، مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇپ ئالسۇن! (ئۇ شەھەردىكىلەر) ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ، ئۆلتۈرۈپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلارنى بىزنىڭ يۇرت پۇقرالىرىمىز قىلسۇن! ئاتا- بوۋىلىرىمىدىن قالغان بىرپۇلۇق زېمىنمنى بىرمىك چىرىك ئۆلگۈچە ئۇرۇشۇپ ئىشغال قىلىپ، ماڭا دوكلات قىلسۇن!) 301/11-13، ۋ.ب.

2.5 . كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەر

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىز، چاغاتاي خانلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن ۋە ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان سىپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر تىلىدۇر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ نەقەدەر زىچ ۋە نەقەدەر ئىچقويۇن-تاشقويۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر پاكىت ئۇنىڭدا، يەقەت ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ ئىزچىل ئىشلىتىلگەنلىكى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بىز بۇيەردە « تارىخى ھەمدى» ناملىق ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ژىرىك ئەسەردە كۆرۈلىدىغان، "ديكاندا" (دېگەندە) بۇرۇلۇش باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن كۆپ ئىگە ۋە كۆپ خەۋەرلىك مۇرەككەپ جۈملىدىن بىر ئىككىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمىز:

وقتى برله بدولەت عالى اط خانه غه كريب نجه اطلارنى الديغه الدورتوب

قلیب کورادورلارکیم تمام اخته قیلیب قویوب دور مزاج لاری تغییر تاقیب مراخور باشیدین سوراب دورکیم بواط لارنی قیداغ ادەم آخته قیلادور دیکانلاریدا معلوم قیلیب دورکیم کوجالق یوسق بیك دیب براط کسادورغان ادەم بار ختن غه باریب نیاز حاکم بیك نینك اطلارینی اخته قیلغان ایرمیش حالا موندا کلیب دور دیکانیدا یکیت بویروب الدورتوب کلیب سوراب دورکیم سیزنی اطکسادور دیب انکلادیم اوبدان اوسته موسیز دیکانلاریدا التە شهردا اط کسادورغانغه ینه منینکدیك اوسته یوق دیب معلوم قیلیب دورنجه اط اخته قیلغاندورسیز دیکانلاریدا اقلی یکرمه مینك اط آخته قیلغاندور مین دیب معلوم قیلیب دورقیسی طریقەده اخته قیلاسیزدیب ماهیتی سوراب طریقەسینی اوبدان کوروب جیقیب تورونك دیب جیقاریب اتیب مراخور باشیغه دیب دورکیم اط کسادورغان نینك طریقەسینی کوردونکمو سین هم کساسین مو دیکانلاریدا فرمایش بولسه کسامن دیکان ایکان انداغ بولسه یوسق نی کورساتیب برکان طریقەده اوز اسباب لاری برله آخته قیلیب قویغین دیب فرمایش قیلیب اط خانەدین جیقیب کتیب دور یوسق نی توتوب اط اخته قیلغان نینك جزاسی دیب اوز اسبابلاری بر جفت تاشینی قیسیب توروب یاریب ایکی تاشینی تولغاب تارتیب الیب تاشلاب دور ایکی کون یاتیب اولوب قالیب دور(ۋەقتی بىرلە بەدەۋلەت ئالي ئاتخانەغە كىرىپ، نەچە ئاتلارنى ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كەلىپ كۆرەدۇرلاركىم، تەمام ئاختا قىلىپ قويۇپدۇر؛ مزاجلارى تەغيىر تاقىپ، مراخور باشىدىن سوراپتۇركىم: "بۇ ئاتلارنى قايداغ ئادەم ئاختا قىلادۇر؟" دېگەنلەرىدە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم : "كۇچالىق يۇسۇق بىگ دېپ بىر ئات كەسەدۇرغان ئادەم بار، خوتەنغە بارىپ، نىياز ھاكىم بىگنىڭ ئاتلارىنى ئاختا قىلغان ئېرمىش، ھالا مۇندا كەلىپدۇر" دېگەنىدە، بىگنىڭ بۇيرۇپ ئالدۇرتۇپ كەلىپ، سوراپدۇركىم: "سىزنى ئات كەسەدۇر دەپ ئاتىلادىم، ئۇبدان ئۇستامۇسىز؟" دېگەنلەرىدە؛ "ئالتە شەھردە، ئات

كەسەدۇرغانغا يەنە مەنىڭدەك ئۇستا يوق" دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ "نەچە ئات ئاختا قىلغاندۇرسىز؟" دېگەنلەردە، "ئەقەللى يىگىرمەمىك ئات ئاختا قىلغاندۇرمېن" دېپ مەئلۇم قىلىپدۇر؛ "قايسى تەرىقەدە ئاختا قىلاسىز؟" دېپ، ماھىيەتنى سوراپ، تەرىقەسىنى ئوبدان كۆرۈپ، "چىقىپ تۇرۇڭ" دېپ، چىقارىپ ئەتىپ، مىراخور باشىغا دېپىدۇركىم: "ئات كەسەدۇرغانىنىڭ تەرىقەسىنى كۆردۇڭمۇ؟ سېن ھەم كەسەسىنمۇ؟" دېگەنلەردە، "ئەرمايىش بولسا، كەسەمەن" دېگەن ئېكەن، "ئانداغ بولسا، يۇسۇفنى كۆرسەتىپ بەرگەن تەرىقەدە ئۆز ئەسبابلارى بىرلە ئاختا قىلىپ قويغىن" دېپ ئەرمايىش قىلىپ، ئاتخانەدىن چىقىپ كەتىپدۇر؛ يۇسۇفنى تۇتۇپ: "ئات ئاختا قىلغانىنىڭ جەزاسى" دېپ، ئۆز ئەسبابلارى بىر جۇفت تاشنى قىسىپ تۇرۇپ يارىپ، ئىككى تاشنى تولغاپ تارتىپ، ئالىپ تاشلاپدۇر؛ ئىكى گۈن ياتىپ، ئۆلۈپ قالىپدۇر:- بىر چاغدا، بەدەۋلەت ياقۇپبەگ ئاتخانىغا كىرىپ، بىرنەچچە ئاتنى تاللىتىپ قاراپ باقسا، ھەممىسى ئاختا قىلىپ قويۇلغان ئاتلار ئىكەن، ئەرۋاھى ئۇركۈپ، ئاتخانا باشلىقى (مىراخور باشى)دىن: "بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلىدۇ؟" دەپ سوراپتۇ. ئاتخانا باشلىقى جاۋاب بېرىپ: "كۈچالىق يۇسۇپ بەگ دەيدىغان بىر ئادەم بار، شۇ قىلىدۇ؛ ئۇ خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغانىكەن، ھازىر ئۇ مۇشۇ يەردە" دەپتۇ. ياقۇپبەگ ئادەم بۇيرۇپ، مەزكۇر يۇسۇپ بەگنى تاپتۇرۇپ كېلىپ: "ئاڭلىسام، سىز ئات ئاختا قىلىمىشسىز، (تېخىنكا جەھەتتە) يېتىشكەن ئۇستىمۇ سىز؟» دەپ سوراپتۇ؛ يۇسۇپ بەگ: "بۇ ئالتە شەھەر تەۋەسىدە ئات ئاختا قىلىشتا ماڭا يېتىشىدىغان ئۇستا يوق" دەپ جاۋاب بېرىپتۇ؛ ياقۇپبەگ: "قېنى كۆرۈپ باقايلى، قانداق ئاختا قىلىسىز؟" دەپ سوراپ، ئاختا قىلىش يوللىرىنى ئوبدان كۆرۈۋالغاندىن كېيىن: "ئەمدى سىز چىقىپ تۇرۇڭ" دەپ يۇسۇپ بەگنى چىقىرىۋېتىپ، ئاتخانا باشلىقىغا: "ئات ئاختا

قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى كۆرۈۋالدىڭمۇ، سەنمۇ ئاختا قىلالامسەن؟" دەپ سوراپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى: "پەرمان بولسا، قىلىمەن" دەپتۇ. ياقۇپ بەگ: "ئۇنداق بولسا، يۈسۈفنى ئۆزى كۆرسىتىپ قويغان ئۇسۇلۇب بويىچە، ئۆز ئەسۋابلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن" دەپ پەرمان قىلىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ؛ ئاتخانا باشلىقى ھېلىقى يۈسۈفنى تۇتۇپ: "ئات ئاختا قىلغانلىقىڭ جازاسى" دەپ، ئۆزىنىڭ ئەسۋابى بىلەن بولغان بىر جۈپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، پودىقىنى يېرىپ، ئىككى تاشقىنى تولغاپ تارتىپ ئېلىپ تاشلاپتۇ.(نەتىجىدە) يۈسۈف بەگ ئىككى كۆن يېتىپ، ئۆلۈپ قاپتۇ.)2-257-258/1؛

: سيرام اهلى امير اروغيدين برلارى حكومت غه ادا و منصب غه جان فدا ايكان خاقان منصب دارلارى اول آدم دين سوراب دوركيم بو ادملارنى قيداغ قيلسه اولوغ خانغه تابع بولوب خدمت قيلادور ديكانيدا معلوم قيليب دوركيم بو ادملار منينك سوز بويروغيمدين جيقمايدور اولوغ خانغه تابع و فقرا قيليب برامن امّا منكا جونك منصب برسانكيز ديكانيدا معقول توتوب اولوغ خانغه ايلاتقاب اوچونچى جركاليك اقسو كوجا نينك حاكم لارى برله برابر منصب اليب بريب دور بو و جەدين سيرام نينك حاكمى قديم الايام اقسو كوجانينك حاكمى برله جركا و مرتبەدا برابر ايدى(سايرام ئەھلى ئەمىر ئۇرۇغىدىن برلەرى ھۆكۈمەتغە ئەدا ۋە مەنسەبغە جان فىدا ئېكەن؛ خاقان مەنسەبدارلارى ئول ئادەمدىن سوراپدۇركىم: "بۇ ئادەملەرنى قايداغ قىلسا، ئۇلۇغ خانغا تابىئ بولۇپ، خىزمەت قىلادۇر؟" دېگەنىدە، مەئلۇم قىلىپدۇركىم: "بۇ ئادەملەر مەنىڭ سۆز بۇيرۇغىمدىن چىقمايدۇر، ئۇلۇغ خانغا تابىئ ۋە فۇقەرا قىلىپ بەردىمەن، ئەمما ماڭا چوڭ مەنسەب بەرسەڭىز» دېگەنىدە، مەئقۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا ئايلاتقاپ، ئۇچۇنچى جەرەكەلىك ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملارى بىرلە بەرابەر مەنسەب ئالىپ بەرىپدۇر؛ بۇ

ۋەجەدىن سايرامنىڭ ھاكىمى قەدىمۇل- ئەييام ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىرلە، جەرەكە ۋە مەرتەبەدە بەرابەر ئىدى:- سايراملىق ئەمىر ئۇرۇغدىن بىر ئادەم ھاكىملىققا، ئەمەل- مەنسەپكە جاندىنمۇ ئامراق ئىكەن، خاقان مەنسەپدارلىرى ئۇنىڭدىن: "بۇ (سايراملىق) ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلۇغ خانغا بەيئەت قىلىپ، خىزمىتىنى قىلمدۇ؟" دەپ سورىغاندا، "بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز- بۇيرۇقىمدىن چىقمايدۇ. بويتۇ، مەن بۇلارنى خانغا تەۋە پۇقرا قىلىپ بېرەي، ئەممە ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار" دەپتۇ؛ ئۇلار ماقۇل بولۇپ، خانغا دوكلات قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن تەڭ بولغان ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنسەپ ئېلىپ بېرىپتۇ؛ قەدىمكى زاماندا، سايرامنىڭ ھاكىمى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە- مەرتىۋىدە تەڭ بولۇپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ) 13-296/8، ۋ.ب.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس ئالاھىدىلىكىنى دوكتور ئۇنۇۋانى تېزىم(دېسسىرتاتسىيە ئەسىرىم) " مۇسا سايرامىنىڭ (تارىخى ھەمىدى) ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە تەتقىقات" تا نىسبەتەن تەپسىلي بايان قىلدىم(ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش ئارمانىم بار ، ئىنشائاللاھ). بۇ يەردە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ھەجىم چەكلىمىسى بىلەن، مۇشۇنچىلىككە كۇپايە قىلىندى.

ئۈچىنچى بۆلۈم

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئۆرنەك ۋە باشقىلار

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئاي نامىلىرى

محرم (مۇھەررەم)	1-ئاي
صفر (سەفەر)	2-ئاي
ربيع الال (رەبىئولئەۋۋەل)	3-ئاي
ربيع الاخر (رەبىئولئاخىر)، ربيع الثانى (رەبىئوسسانى)	4-ئاي
جمادى اولاولى (جۇمادىيەلئۇۋلىيا)	5-ئاي
جمادى الاخره (جۇمادىيەلئاخىرە) جمادى الثانى (جۇمادىيەسسانى)	
جمادى الاخرى (جۇمادىيەلئۇخرا)	6-ئاي
رجب (رەجەب)	7- ئاي
شعبان (شەئبان)	8-ئاي
رمضان (رەمەزان)	9-ئاي
شوال (شەۋۋال)	10-ئاي
ذوالقعده (زۇلقەئدە//زۇلقىئدە)	11-ئاي
ذوالحجه (زۇلھىججە)	12-ئاي

ئەبجەد

ابجد	هوز	حطى
4321	765	1098

كلمن	سعفصى	قرشت
50403020	90807060	400300200100
ثخذ	ضظغ	
700600500	1000900800	

يەنى:

1=ا ب=2 ج=3 د=4 ه=5 و=6 ز=7 ح= 8 ط=9

ى=10 ك= 20 ل=30 م=40 ن=50 س=60 ع=70

ف=80 ص=90 ق=100 ر=200 ش=300 ت= 400

ث=500 خ=600 ذ=700 ض=800 ظ=900 غ=1000

مەسىلەن: «تەۋارىخى مۇسقىيىۋن» نىڭ خاتىمە قىسمىدا، ئاپتور ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئىزاھلاپ:

"پۈتۈلگەن تارىخىن تارىخىن دېدىم، بىلەلمەسىكىن دېپ ئەجەب غەم يېدىم"دەپ يازغان. ئەمدى، بىز ئاشۇ "تارىخىن" دېگەن سۆزنى مەزكۇر ئەبجەد بويىچە ھېسابلىساق مۇنداق بولىدۇ:

ت + (400)+ ا (1)+ ر (200)+ د (10)+ خ (600)+ ن (50)+ (10) =1271

دېمەك، خوتەنلىك ئالىم ئىسمەتۇللاھ مۇجىزىنىڭ « مۇزىكانتلار تارىخى » ناملىق ئەسىرى ھىجرىي 1271- يىلى يېزىلغانىكەن.

ھىجرىيەنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرۇش

ھىجرىيە يىلنى مىلادىيە يىلىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

x- x /33 +622

مەسىلەن، ھىجرىي 1271، ۋە 1326- يىللارنى مىلادىيەگە ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

1271- 1271/33+622=1855

1326- 1326/33+622=1908

دېمەك، ئىسمەتۇللاھ مۆجىزىنىڭ « تەۋارىخى مۇسقىييۇن » ناملىق ئەسىرى مىلادى 1855- يىلى، مۇسا سايرامىنىڭ « تارىخى ھەمىدى » ناتلىق ئەسىرى بولسا، مىلادى 1908- يىلى يېزىلغانىكەن.

مىلادىيەنى ھىجرىيەگە ئايلاندۇرۇش

مىلادىيە يىلىنى ھىجرىيە يىلىغاۋايلاندۇرۇشنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

X-622+ x-622/32

مەسىلەن، بۇ يىل مىلادىيە ھىسابىدا، 2003- يىل، بۇنى ھىجرىيە يىلىغا ئايلاندۇرماقچى بولساق، مۇنداق قىلىمىز:

2003-622+ 2003-622/32=1424

دېمەك، بۇ يىل ھىجرىيە ھىسابىدا، 1424- يىل ئىكەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن ئوقۇشلۇق ئۆرنەك

(بۇ يەرگە « تارىخى ھەمىدى » ناملىق قولىيازما ئەسەرنىڭ 257- بېتىدىن باشلاپ ئاخىرىغىچە،يەنى 395- بېتىگىچە بولغان قىسمىنىڭ فوتوكوپىيەسى بېرىلدى).

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

حضرت آفاق الدین کی بلوغ تک مشغول کر کر دی تو طالب العلم لاہور رہ کر استفادہ لاہوری و شیخ جواد و دیگر
شیرہ لاہور میں ایشان حاجی خواجہ صمد در آمد کم ہلیان جاتے ہیں ملک فرنگ الحی بلوغ بار بیعت شیخ سید سالار
قلیفان عزیز و معتبر کشتی ایدی بور تعلیم حقیقت کیتے و بیعت ہند و ستان تلقین ہوا اتمام بر خلفہ سکندر بادشاہ صحبت
کہنہ سالہ خاکسار قادریہ طریقہ دار ما جات شاغفہ و خوارق عادہ بر مقصد آفاق تک ہی ملک بر لاہوری و
معتقد پیشوا لاہوری جلد کیسا ایدی آلاں بوتار تجدید بور اوں سکر بیعت بار بیعت تو آنا قوت ایک مقرر شیخ
داش لاہوری قاضیا نیت عزت مستحق لاہور خانہ اش ربیع ہے جاہ والا کا پشت پناہ بور اوں شطرنا مرد و طلق دور
دینہ قاری فضلا مرتبہ کا رکیم اول عمر اجمع و لقمان ایدی حج عمر و زیارت ابو بیا لاہور طریقہ جمعیت جیسا
تعلقات ابو الحاج لاہور جمالا دین قاری ملا صالح ایدیکم امام فاضل حافظ قرآن و خوش الحان مسند دین محمدی
و مسلمانا مسمی باسم صالح ایدی و دینہ باشغر تحقیق استاد العلما و فضلا اعنی ملا محمد شریف حضرت ایدی ابو الملک سلک
ملک التحقیق اس مقداری اس کی اوقات معاش الا و تعلم و طالب العلم لاہور رہ کر استفادہ لاہور کیتے ہیں و مشغول
لاہور کر کر دو سب عمر بھر دو بار و تو طالب العلم ہوں استفادہ لاہور ایدی علما نافع بر مقصد ایدی ایدی و
یعنی طالب العلم لاہور حتم کر دہ ایک دو تین مشغول و اوب اس مشغول علما تعمیر مقصد و اوب حضار شاہ الحی اور
عمر لاہوری مکمل تشریح ہی تاریخ ہر ملک لاہور اوں دامادہ سر امیر خان لاہوری بیشہ عالم اوں کیتے و بیشہ لاہور محمد
احمد و قاضی کلاں ایدی ابتدا بیعت و مشتق مشرق الضیاء تلقین کشتی ایدی و دینہ ملا عبد الرشید احمد و قوم اعظم ایدی
علوم و بیان شعار و شریعت آثار شیخ کشتی ایدی و دینہ ملا محمد خاں احمد و قوم عالم و شیخ و خوش گوی اس کی مشغول
بر تعلیم و علم مشکلات ابو العلوم ایدی و دینہ عبد الخالق ایشان کیم قاضی کلاں ہند کو رنگ زیب عنی ایدی ایدی
طریقہ قادریہ و چشتیہ سلسلہ کو طریقہ لاہور اعتقاد و پیشوا خاکسار عالم استفادہ کشتی ایدی جناب آقا کی والت
ملک ایدی و مقصد و پیشوا لاہور ایدی و دیار کندہ اولیات ایک قاضی صلاح الدین اعلام استاد العلما
و اکبر قاضی کلاں ایدی علما اسلام مفتی لاہور موافق و ہر شریعت آثار ایدی و محمد دین الحسن الحق ملک

مذکور بولغان علما و صلحا اردو بیگی باشقه هم علما اعتبار و اهل و رکا ارلار تولا ایر تلار تنگه بیک کبی بیش و اکثر قیلدی
اما اولیا بادشاه ایچیه شهر الوریت سوراجلی کم ولایت بولغان ارکا شغرالا ایش بلا و خواه یا کشنده محمد یوسف خان
شغاول و اوغواه حق بیار حاکم بیک بولا ارتنگ کرکاری اور و بیر ایلار بیرلاری اولوب آتسوغا ابتدا حکم بلا
تورم بر حاکم قیلدی ایکه سیلوی کیمین علوا جیان میرزا بکنی حاکم قیلدی ایکنجی سوراجی اغلی کوجالیق علوا احمد
و اوغواه حاکم قیلدی اوچنجی اوغلی محمد یا بوقسانه بر حاکم قیلدی باشی سیرام و محمد ایلی بوقسانه بر حاکم قیلدی کوچه
اسحاق خواجه حاکم قیلدی ایکه سیلوی کیمین بر محمد قوراجی بر حاکم قیلدی امرای عالی خانتورم کا عنایت قیلدی طرخان
حکم خانتورم کا حکم قیلدی اردو بیگی قوراغا بوجه اخوند بارلیغ قیلدی القصه جناب امیر تیمور
تورم مرحوم و مبرور بیرت دارق کاروبار لاری اولاری بیلور ایدی تیلیمین و اشکار اغاصل اما آدم اولاری ایر لیق
نصیب ایتکای بیلیمین و بر ایلار ترک ایلار و مقام اولار و ملک دارلیق اهل عقل و عیال نصیب ایتکای بیر ایلار متوقی بولوشیار
و تجربه سوز کار ایلار اصلح و بر بیر اختیار کیم سر تا پا و تخت الیق و صورت و اخلاق فخر ایر و لشکر اکلا خیر خواه ایر ایلار
بولار ترک ایلار انور ایلار بادشاه و جهان افتیور ایر ایکلا صورت لشکر و اهل صورت ایلار ایدی و امرا لشکر لار عدی و اطراف ایلار
حساب و تجربه ایشتماغه و اشتماغه لار صرف خرجاتا مرزا بکنی لار امرا لار نغه مفوض ایدی بلکه هر حکومت ایلیکا و بار ایلار
میرزا بکنی لار جانب قلب میمنه و میسره ایدی عرضه جنگ ایلار حمل مقدمه میرزا بکنی لار ایر ایدی جناب خان
لار ایدی کیمین میرزا بکنی لار کشکاری جوک کشتا ایدی و میرزا بکنی ترک عزت و حرمت نه زیاده قیلور ایدی اما عصبیت
لار ایدی هر حال ایکاس ایدی ایشتا بر ترک خانتورم و جناب خان لار کلا بیدا علا یعقوب میرزا بکنی ایدی قلقان ایدی
فرصت ایلا نظر مشق ایچیه جنگ بعد عیال ایدی اوچ جان مقدار میرزا بکنی لیق قلیدی عمر کیچردی اما عمر لار سوز ایدی
وفات ایتقان ایدی میرزا بکنی قیلدی اوچ ایل سرخته قیلدی اوچ ایل اوتی ملا یعقوب میرزا بکنی قیلدی الیغ قاغا
عاقبت اولار کا شغرلیق جای علم و ترک اولغان محمد اولغ محمد و میرزا بکنی قیلدی مشهور هم لاری میرزا بکنی
جرا کا متوقی هر خانغه بولار اولار فتح قیلیب مشق قیلیب ایدی ایلا ایدی ایلا ایدی ایلا ایدی ایلا ایدی ایلا ایدی

اور دی ازین سو تک حسن لاری او سنوں آتی اوت قوبوکیو بو دوروت کولینی سا اور دوب ایتلار سلیمان بن علی بن
عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہم بصرہ دا حاکم ایدی ابو مسلم بر یکیم بنی امیہ اولوغ لاری کرلی لار بغداد تخت دا وکلار ارب
ہر لار نی تورب مردہ لاری کوبکندر لاری تا شلاری اول شہر نک ایچ دا مردہ لاری بنی امیہ اولوغ لاری کوشت
قوبوت لار ایدی بنی عباس دا بنی امیہ خلفا لاری اولادی دین محمد بن عبد الملک عمر بن یزید عبد الواحد
بن سلیمان لار نہایت غنی و متمول و اسباب لاری حد دین زیادہ ایدی ہمانی ملاکت نی بلکہ دی ایتار کہ لار بغداد
سلیمان بن علی بن عباس مالک صاحب بولی بنی امیہ طایفہ لاری دین اجل موجود ایتا کا لاری فقر و فاقہ ایلیق کیدہ لار بغداد
کریت علم نک کنارہ لار بغداد لاری ایب تخفیف و انزوا ابو الوفا بدیت دکی تقلیب دوب ای بار ال عزالار بیلیکلر ارگاہ دا ابو جعفر
اول وقت دا ال بیز بولوزا دوتوزا کیلا ایدی و بغیر علا اسلام زمانہ لار بغداد تربیت و تعلیم تابعین بلکہ تابعین لار زمانہ لار
مسلمانلار خلیفہ و پادشاہ لار فضل اطوار ایدی بیہ بر مسلمان خلیفہ لار حقی دا ابو حنیفہ و ابو حنیفہ ایلیک لار تعظیم لار دا بولوب جاری
کوکلان بولمکلار بولوزدی زمانہ دا کہ قوبدین لار مسلمان و پادشاہ اسلام دا بیلار لار مذہب و مقالہ لری حقی دا
نیچہ اشلار نی قلیب کوکلار لار اولوتا کہ خطا لار دا تلق غازی تنک حسن لاری کہ ہر ورزی بولمالیقہ لار اعتقادی بو طرفہ
بیلا حکم بر ادم الہ تحقیق لینی تولا و بیان لینی کہ بولسہ لار اغا ادم لار تنک بابا لاری بیہ بر ادم تورسا مغفور قلیب
فات لینی دا تولا لیب ادم بولوب بیلا بیلا بیلا

مذکور حسب حال دارین آمور حاکمی جای سیر ام حاکمی خطای بر کیک بولوب تعیین ایکی یکنک منصب
دار الارز منصب لاری ایدیم من بعد منصب الشعه ارلاد سمسون لی فایاتر کیا سالیب بولوب ایچ نمه اقتاریب
کورسام بو منصب دار الارز نش مشیت بیک بر یکلغار لاب بو خوب اوستوراد و غان بولوب بیار بکا
من اولغ خان ایکی ایلنده تا غدر من اوشاق فقرا ایدیم کیجیک دریا غه اوخشه بس کیکاسی
عفو قیلدیم بر سی اوزیکا بار یب فقرا جیلیکنی قدر بینه بری من سنی تخت غه جیقیم بولار
کناهی عفو قیلدیم دیب یالغوز تشنه شوندوک قدر بیک اوغلی نوخی سلاد ابو سیم باج جیک
واقعه سی اولغ خانغه الکلاب سوراغ بولغان ایدی سوراغ توکا کوجه شوندوک قدر عمله
کتاب ربیعه کوکجر خان خان بولوب اوتراد ایچ سل کا میل الکان ایدی مذکور خان اول
منکا حم صفت قیلیب سیز ملاغه تولا دمال بولدی لیکن بسمت ایش قیلغان ایکان
دیب بسند لاریب اوتدر سر کموش تکلاب بر یب فقرا جیلیک قیلغن دیب جواب
بردی دیب بو مذکور نقل حکایه دا نه لار ذیلدی لار بو کمینه راقم نسخه اوتوق
دا کلد جد بولغان ایدیم من ام ابل فتاری ایچ ای دا ایچ دار چسل بر کمال ایدیم
ای زمانه آم لاری بیک سالاری دای دوران عاقبل دنالاری اول تخت بیک عدل
عدلنی دفقرا بر دربکی بو کیم بو بنه مشهور حصاری دا بر مجلس تحکم الله قل بر حطای جاهلا

مرتکب

وظلم گرداری لاریدن خبر الامامید دربوسوز معصد اقبغه هر قصه خاطر سوغه خوطور جلدی تاریخ کتاب
لاریدا دکر قیلیب دورکیم زمانه اول اتو شروان عادل عوغه چیقیب کیتب لاراچیدین برکشی
نوندی بورچیلاری اشخانه غه لاریم قیلاد وغان توزنه قراموش قیلیب ایب چیقمغان
ایکان بو اشنی سهل ایغلاب مذکور کنت دین توزالیب کیب لاریم قیلیب دورلر بو
واقعه نوشروانغه انکلانیب بکاول باشی باشلیغ بورچی لارغه سیاست قیلیب بیت
دارغه اسیب دورلر وایتب دورکیم اشخانه نیک توزی آز سهل نرسه دورر تولا حرف
ایتکالی بولماید دریالیغ بولماسی اوزیچه الیب دورلر لیکین بو اشنی سهل کوروب سیاست
قیلماکنی تغافل قیلیم آنافانی زیاده و اضافه بولوب فقیر لارادستکا بورسم و قاعده سم جاری
بولوب تلکنی بیرکیمی ظلم چیقه ماید بولغوسیدر ظلم نیک بیلدیرکی کیچیک نرسه دورلیکین
غایت چوک بولوب کتیه بولغوسیدر کیچیک لیک قالتی دیو بولوب تاشلاق آسان تیاد چوک
بولوب سم قاعده کا کیرب قالماید کیمی فقیر لارغه ظلم چیقه بولوب بورت داریق چیک قیلیب
دانیظام لاریغه قوزغالیب کیتیه لارکیمی اوزجاهی مرکزیغه الیب کیتکنده بیرداینه جاچیرو
وقاچرکلکو سعیدر حق تعالی کیچیک وقتی دا بیرنرسه احطی قیلماق لاریم دیب

بلیغ لارنی کورسانه بو وجه بن نوشروان نی عادل دیب تاریخلارنی عادل دیمک ریکا نیچه سبب
بارور بولی بو دور [illegible] بو نوع تفصیلی و تطویلی بن معلوم و مفهوم بولا دور کیم
بو جهت یقه یورتسالارغه منصب بولوب کلکان عظمدارلارنیک ظلم و جبرلاری اولوغ
خانغه راستی برله معلوم بولا یدور خان معلوم بولا دور مبادا راستی نی انکار ایتسه لار تاریخ
تحقیق تفتیش لارنی قیلیب قرار ایدر لیکنی نیما تقدیر تیکور دب عالم الله تعالی لارنی آفتاب
مثلیک همه کا یکسان دیرا بر تیکور دب پرورش قیلور ایکن خدا ایت تعجب و غایت لارنی
آنر دیر کا تیدین نوع بنی آدم نه لارید بن تا بو زمانه غیر الله مثلیک سل بیه میکسل بولغان
معلوم بولا دور چین ماچین نیک اولاد اجداد لاری بعد بعد بنیت و نیت خان بولوب
بو خانلیق دولتی و بختی غه فتور و قصور یتب پادشاه لار تخت سلطنت اولکا
تاریخ کتاب لاری دیدا معلوم و روشن ایماس دور اما تاریخ کتاب لاری دیدا مذکور مسطور دور کیم
پیش ادیان پادشاه لارید بن اسکندر رومی عالم نی مسخر قیلدی لیکن فغفور چین برله
مساوی مدارا قیلب صلح صلاح نی قبول تو توب باندی و بنه کیمکی بیغمبر آخر الزمان
زمانه لارید اکی پادشاه لارید بن چنگز قاآن بر نچه یورت لارغه دخل تعرض قیلب مسخر
قیلدی بو حالدا اولوغ خان صلح صلاح غه مایل بولوب قیز بیتی چنگز قاآنغه بریب کیو اولوب
اوغول قیلدی اولوغ خان نیک قیز بیتی چنگز قاآن اوندوق لارنی سلکیکا الیب

از زیورت لاریغه باندی بالاصاله پادشاه ایق حکمنه جاری قیلمادی و بنه کین امیر تیمور کورکان
انار الله مرقده خاقان چین برله غزات قیلمق دیب قلمردی دیب اوچ بیل لشکر جمع قلاب رسلا بسلاح یوز
اتمیش الف بیک کرک ایک و یراغ عسکر طیار لاب بچین نه قصد اینیب اطلانیب تاشکند اوستاوار
دیکان کبه شهرغه کلکاندا از مستان بولوب هوا نهایتی ساوق بولوب کتیب قیشلاب بهارغه
اطلانامن دیب خاقان دفتی ده ساوق شدت دین عسکر لارغه طاوالغ لاری تولا موزلاب
هلاکت غریق امرا دولتخواه لاری مصلحت قیلا نیب ساوق یمان بولوب کتتی تاشکندغه دیب انکه
سیر امیر کرب قیشلاب بهارغه چیقب قادیب شهر بضه معلوم قیلدی غضب آتش لاری
اورلاب بونچه ساوق قدین تور قوب اوقه بانغانیم قیداق دیب بارکالاری آلدیغه یل کلکاک
مرله چیقب سر تراش نه حاضر قیلب سلام الغالی تورسی هو ساوق دلو فصلی ایدی سر تراش سلام
الغالی تودی عزرائیل علیه السلام کلیب جانه الغالی ساوق شدت دین موزلاب قالیب قالدی
دیب ذکر قیلب بو راد شبو جهانه برله بچین نه باریب مراد مقصد لاریغه تعالی عالم عقبه کتیب دور
بو محض خدا ولد کریم بنک فضل عنایتی بولغایکیم خاقان چین نه دیورت فقر لاریغه قیاغا مدد
عدالت لاری سبب و فضیل دین اسرا غالی بولغایلار اوشبو طریقه برله زمان اطراف
اکناف لاری دا کی پادشاه لیق عالم لاریغه کورتارکان دا دزبدین اوزکاه غالار نه کورکاه غالار
اوشبو ذکر قیلیغه طالیب خواه فرنگی و خواه پادشاه لاری بولسون خاقان چین قصد اینب

و نسبت لاوینی بوزوب قراسنانک کوراد و رامّا اولوغ خان دوه اغنه برادوغ اکیز تغ مشلیک
ایکان قمیر لاب برکت قیلغاندیک معلوم بولغان برله اوزیای تخت لاریدا برقرار و استوار
بولورایکان دادر که پادشاه و اولوغ لارا اولوغ خان منک الدیدبر دعا مشلک ایکنی
و ریادیکان اوزینی هرقانچه تاغقه اورغان برله تاغ غه برابر لیک قیلمای تا اوزجا لاریدا
اقاد و غان ایکان لیکین خاقان چین منک الیتی زور و قاتیغ لیغ منک جمیع سی عدل عدالت
و لطف سیاست لاری نتیجه خاصیت لاریدین دیورت فقرا لاری کنکرو لیکیدین دیت
لاری تا خالص کونکلی کنک و خوی فعلی هم کنک اغیر لیغی نتیجه سی و اثراتدین بولغان لاری
دیورت زمین لاری تورد کنکرو دا سیع لیغ منک بوددر کیم بوزیک اوزی سوک اقلیم
الیک اتمیش منک اوی لوک ادم لاری جمع بولغان شهر غه چنک جی مصنف قویاد و دیکز
چنک جی اوستیده برخان اسباب تورادر تورت خان اسبان اوستیده برجانکو تنک تورادر
ایکی جانکو تنک توغ سیده برزدند و تورادر اوشبو تورت برله یکیرمی برزدند و توغ زمین
و فقرا لاری اولوغ خان قلمرو سی و حکم لاریدا بار دیب نقل قیلادر و هر برزدند و بیلادر زمان
زمین غبر منک دیب اتاید و الآن بوزمانه دا برخان اسبان بیلادر و غان زمین دا
ایکی دانی خبر لاردر و بو جناب برله اولوغ خان منک قلمرو سی دا ایکی بوزاد و نورالدین
خان اسبان لیق فقرا و زمین لاری بار معلوم بولغان دور بو تاریخ خیر دا بو پادشاه محمد یعقوب

یعقوب بیک ایلی نینک سلطنت و حشمتی لاری تعریف و توصیف لاری قیلدوق بو قاس بیله مذکور
حال اهل ایلی نقل اوزیدن لاری رغبت ایتمادی و حکمران بولغان ایکان لاری اولوغ خان نینک ایتی کتیه وقت
مصاحبات لاری تورلا بیغ مونیکدین فکر قیلسه امتحان لاری قیلیب ایلی دینیک لاری مشاورت قیلسه
بیغ بولوب قدیم الایام آباء و اجداد لاری دیدی قالغان رعیت و فقرا لاری نی شفقت ایتمادی لاری قیلیب
برایدر دولت پادشاه لاری نینک رعیت و فقرا لاری بیغ دیا اوز قلیدی دیدا کی فقرا لاری نینک حال نی
بیلا لاری بیغ کوزینی اچیب نه بولماید دیدی چونکه منصب دار لاری اوسوداگر می حی لاری دیدا
بالغان سوز و غدر خیانت کی بیله اصلا بولوق برسوز بر قول و احکام دور لاری کوتکی نینک
کتکیسی و اغریق بولوب اطراف جوانب لاری دا کی پادشاه لاری قانغ بیک اجنغ چوچک سوز لاری
قیلیب ایلی کیرکور سه لاری رسم اولوغ لوقا و اغریق قیلیب کوریکا ایلیدور کتکیب برله لاری بو منصب
شیرین سوز لاری برله جواب بیب موسا و مدار اهل بیقنی اوزلاری ریکا لاریم توتادور خواه
چونکه خواه کیچیک هیچ اغر منصب دار لاری نینک بیب منصبی دین ایریلکیسه لاری جرمانه جانه
و برخود بیب غلبه ایلیدور بر طریقه برله جمع قیلغان نمی بولوب اوزیکا قالادور منصبی آلغان کوپا
جان الغان غرا و خسارت بیلا دور اوستی فقرا لاری لی قاعده دین چقمای بر طریقه لیق
کسب و بر قلیب تیکیب قیلسه لاری اصلا ایلی لاری یوق ظاهر اندیب قال ایلیدور لی قاعده
بیلا یدور قال آدم لاری غرا نی بیلسه لاری لی قاعده بیلا یمین دیب عفو قیلادور لی قاعده

اورکانکین یاکی بیرلانیک رسم قاعده لارنی غرض کرکین مهنت لارنی رونق و تعدی قیلمایدور هر حال
اوزرین مذهب لارنی یدالبولوب ملت لارنی محکم توتسه لر اوبدان کورا دور منصب دار لارغه
عرض قیلمایلار هر قانچه چونکه ایش بولغان بیرلان استلاری یوقتا مبادا عرض قیلسه لار
همایونی نازوک دیمکله لیک اسوب راست علطنی و تفتیش لار قیلب جدا جدا آیریب استی
دعا بیتی نی تاقیب سوراب اول قیلدا دور بولوذکر بولینغان سوزلار نیک جمع سی اولوغ خان نیک
عدل عدالتی جمله سیدا دور لاکیم عدل عدالت و قهر سیاست لارنی حد وسط درجه مرتبه سیدا
رعایت قیلغان نیک علی الخصوص تیمچه و خاصیت لاری سبب و طفیلی بولوب اوزون مدت نیک
بولوب زیاده حکومت و سلطنت لارنی بیچ پادشاه دوشوک قصد و سمان نیت لارنی قیلب اوستلاری
لشکر تارتیب تخت دولت لارنی تغیر و تقصان یرلاماق کلیب دور همان دیمه پادشاه لارکیم
بیر وقت عدل عدالت لطف سیاست لارنی اوز مرتبه درجات لاریدا لازیم ورا کورب قیلغا
بیر ورلیکنی اوبدان قیلب پادشاه حقیقی جل شانه اوز کمال قدرتی برله الداغ پادشاه
خان لارنی اوز حفظ حمایتی ایچره اسراب همه وقت دشمن لارنی مغلوب و مقهور قیلب بر ورلیکان
و بله بولکیم فقیر لارنی غنی و توانگر بولوب فلیقی و بورت نیک آباد و معمور اولالیق باغ عمارت لار بلند
و اوبدان بولالیق غله معیشت نیک حاصل بولوب و سیراب اولالیق پادشاه نیک عدل
و سیاست لاری زیاده لیکی سبب نتیجه و اثرات دور عسکر لار نیک بای توانا قوت لیک لاری

فقرالار نینگ بای توانا اولماقی غم موقوف و مربوط دورلار حکما نقدم لار قول لاریکم لا ملک
الا بالمال و لا مال الا بالرعیة و لا رعیة الا بالعدل اسیاسته معنی سی بود دریم بورت بولماید
مگر رعیة نی فقرالار برلا بورت بولادور و رعیة بولماید و رمگر مال دنیا برله بولادور و مال دنیا جمع بولماید
مگر فقرا رعیت برله جمع بولادور و فقرا رعیت جمع بولماید و مگر عدل سیاست برله جمع بولادور
و حدیث نبوی عدل ساعة خیر من عبادة الثقلین یعنی بر ساعت عدل قیلمق انس
جن عبادتی دیمک افضل دورنی کلار و زجر اجب محشر نگاه دا خان و پادشاهلار لاریدین اول
بار عدل دین سورار ایکان اگر قیلغان بولسالار قالغان سوال نینگ جوابی آسان بولور ایکان
زمانه زاهد و دوران عابد لاری تمیشین سل بخ محنت لارنی تارتیب عبادت لارنی قیلیب
اولماغان خصلت لارنی پادشاه عادل غم برب عدت ده عطا قیلیب دور ایکان بو قسم
اولوغ دولت خان و پادشاه مملکت امیر و حاکم ولایت و قاضی قضاة صاحب شریعت لاریکا
نصیب و ضیفه لاری دور لاریکیل ایچا قلار نینگ صیغ باشی بورنی ایچا موتوز بلکه
هر ادی کا اولوغ بولغان آدم لار غم بقدر وسع و طاقت عدل سیاست دین الله کرکدور
بر هر لاری اوزلاریغه لایق اهل اعیال دیلا فرزند و غلام چاکر قاریلیق لاریغه عدل
قیلالار ایلتوب فتنه مترتب بولغوسیدور بو صورت عدل برلا آنادو ظلم برله ضرات ایراه
بولغوسیدور عدل اگر کوزلا دورغان برا عدل ایلیا سنت نوف و نفاق قیلیب لار ظلم بولا

واگر سیاست قیلا دورغان جای موضع دار عامه قیلیب سیاست قیلمای عفو قیلالار هم ظلم بولادر
عدل قیلغاندا قیسی طریقه ثواب و نتیجه حاصل اولور سیاست هم اوزدقت موربدیدر اوزنغ
قیلمای جای غم شکور و بیلار شکور رجه ثواب و نتیجه میسر اولغوسیدور پادشاه لار عدل
قیلمای علاج یوق ابدی سیاست قیلمای یینه اصلا چاره یوق ائمه مجتهدین رضوان الله علیهم
اجمعین لار نفع عام ضرر خاص اشلار ضرر خصوصت بر جا بر لیکن نفع قوا بر بر دور بو وجه دین پادشاه لار
شرعا و عقلا واجب بولماید دورغان یرلار دا هم عام نیک نفعینی کوزلاب خاص نیک ضررینی
لازیم تو توب عبرت عام اوچون سیاست قیلمق لایق و سزاوار کوردوب و فقرا و رعایا لار نیک
نیچه نیکی و بورت نیک آباد بولماقی پادشاه ذوی الاقتدار لار نیک قدم همت اطف سیاست
لاری اثر و خاصیت لاریدین دور لار الهی کرچا همه خانان جهان و پادشاه دوران و حاکم زمان
والا مقام لاریکم خواه مسلمان و خواه بدین کفار اولسون اوزلری قدر نیک لار انصاف
و توفیق هدایت و صاف نیت و خاطر جمع دانیت عطا ایلاب و از بروز عدالتی تازه و فقرا
پرور لیکی بر اندازه ایلکای سبب آمین بحاد پادشاه و حاکم لایت لاریکم عدل و سیاست قرا نوشی
قیلا لار فقرا و رعیت لار دین و پادشاه و حاکم لایت لار دین بر نشکر جلیک و کفرانه نعمت
و خوف و خلیک لار دا العیاذ بالله سبوه بیچی لار سبب لار اولا کرا بیلا عبد اهلاک کتیب یوق بولماقی
بدل لار خیلی عذاب دور لار پادشاه و حاکم لار عذاب الله لاریکم ذکر کردوکیم از عدل

داد عدل و رحم نشستند اولار بیلمیه و بلکه فرض سبیلی بیله و فقرا رعیه لارغه هم پادشاه دعا قیلسه
حق لارغه انصاف عدالت توفیق هدایت عطا قیلغای سبب دعا قبول قیلسه مرلارغه و جانب
بلکه فرض سبیلی بیلا تمه موعظه یاران ذوی الاحترام و برادران عاقبت انجام بیلک
دین عالیمقام لارغه خلوص کلام بوکم کافیه نظام و ظالمیه انجام لارغه ظلم ستم و جبر تعدی لارغه
فقرا رعیه عاجز لارکلام لارکه بلاهی اولمی قیوم لارنیام درگاه تقدیس الهی دستگاه
تمام لارمرلارغه ذره دل بغلاد بیلارا جابت قیلسه مشرف اولوب بعد ظالیم لارنی دستگاه
کاجالیق خواجم لارمسلط قیلدی همه رعیه فقرا لارکو با عذاب الیم و دوزخ جحیم دین قوتولوب
بهشت جنات النعیم خلد برین غه داخل اولغاندیک شاه خلدان اولوب مبارک بالیق صوت
صلد سنی بولمک سیلکون طارم دین اولمارده بو خواجم هم عقریب ظلم الشیکن اخیتی ایلکر
کی طلاقه فراموش ایتی فقرا و رعیه لارنی درگاه بیچون لغه یوز کلتورب تالیه و زار یغه تورده
اول قادر بیچون مختار جل شانه اوز فضل کرمی برله تیز دعالارنی اجابت ایلیب کلتوردی
دیلولار نیک اوستکا محمد یعقوب بیک آتالیق غازی مسلط اولادی ملایق لارکه چالیق
خواجم لارنیک دست تصرفیدین قوتولوب بخیر لار موفق لارنیدین قوتولغان لارنی نمایشکر
دایر دیلار لارکا کلتوروب بر جر لارنی مبارک نسبت لارقیلدی بر نجه زمان عدل بسط
لارنی بابغان بولدی بعاقبت آتالیق بدولت بنیک فعل اطواری یوتقاب تالیق

اشلار

اشلار ضبو غیر کمالی تورد دی دینه رعیه فقرا لار نینک طاقت لاری طاق بولوب و ارتیق موت لار
لاریدین مالار طاق اولدی بو حالدا اول خالق خلاق درگاه همتا و بارگاه معلا ارغه یوزین
سوردی تو بکه زیاده شکلار نینی کوکوب خاقان چین ناملاب آرزو قیلب قیلب ناله و زاری نظم
و ایتهال لارینی لارنه صدین زیاده اوتکاردی عاقبت الامر اول قادر جل جلاله غفور رحیم و وهاب
منعم لطیف عمیم لاری بر ایلیه شهزاده غفور چین نینک منصب دار لاری قدمی تخت و تصرف لارنه
کیرکوزوب ملک و رو شیعه بلکه آباد و اجداد لاری پای تخت مرا شیعه ثانیا مالیک بو صاحب
بولوب التوردی لار بو فقرا و رعیه بلکه قدیم نینک و اصلار لار کویا خان نینک بلکه آتا لار لاری ایکنجی
مرتبه تربیت کلماندیک فخر مسند دفر حمند بولا شیب کمالی سوکالیدین غنچه نیکلع آچیلیب وجود لار
برابر بس لارغه سیغمی دیو لار نینک قصه حکایه دستانلاری اوزموریدلاریدا چزی
ذکر قیلیاندیک بو مقدمه دین مدعا و غرض بو در کیم اول خالق بیچون و قادر کون نیکون
درگاه تقدیسه فقرا و رعیه لار بلکه کل مخلوقات لار نینک یغمی و زاری طلب و دعالارینی اصلا
بکار و ضایع قیلماس ایکانلار اما کریمه دعوا استجب لکم مضمونیچه بر آن و بر زمان و اقلا
لار چین کونکلی بر دعا و التجا قیلب لار اول خدای قاضی الحاجات نینک اجابت قبلماقلاری
الله برحق اولور حدیث نبوی الدعوة المظلوم تحمل فانه مقرون بالاجابة دان کاملا
کافر کوی بر نفحه علم رسید لار دعالاریدین بر بهر قدیم قوت قوت ایلاریم ایکانلار کوچ

کافر بولسه هم اجابت کا یقین در خداوندکریم سنک مخلوق لاریدین قیسی مخلوق در قیسی طایغه و یوک انسان
ایجان سنک طلب و دعالاری درگاه الهیه مشرف اولوب اجابت لیک در چه و شرافتی غرمشرف
بولوشی بنده لارنیک عقللی و لاکن دکوزیکنا معلوم و نامفهوم دور لاریس موندا غ بولغاندین کوکنک
نظر و رحمه لاریله کل انسان مخلوق تلاریسنک ناله و آه لاریدین الله بصدد البته برنوع احتیاط
قیلیلار حالا بو تاریخده خاقان منصب الالهی انصاف نایاب طالع کمیاب لاریسی نسبان قاچه
ریغه ایدیکی بوب ظلم لاریسی نحو منحط زیاده دا منافه تجلیلای تورادی بیچاره ظلم
رسیده لارنیک کوزیاشلاری تو کولکالی بیشلادی الهی اوزکالاری قدر تیکنک ایاهنلاریغه
عدالت مقرار علیه لاریغه توفیق هدایت عطا قیلغای سین بعده زمانه نیک عاقل و اهالیلاریغه
بلکه کل مسلمان مؤمن لاریغه لازم و کرک دورکیم تقدیر خیره و شره من الله تعالی مقضیاتیه
تحت و یا تحت خداوندکریم نیک تقدیر و ارادوسیدین تاشقاری اهالیس دوردیب سلب و غشاد
قیلیب طاعت و عبادت عقیده سنی برله ایمان لاریسی صحیح دورست قیلیب مخلوقاتنیک لطف و عنایت
و رحم شفقت لاریغه فرو و التفات قیلیغای بلارسه و اهرا احدی برا التفات خالق حقیقی جل
و علا نیک التفات و مرحمت لاریسی فرا موش ایتیب مخلوق لاریدین وفا و مرحمت التفات و شفقت
نا امید قیلیب لار اغراغ آدم لارغه مذکور مخلوق دسمن بولوب وفا نیک اورنیغه جفا و التفات
اورنیغه غضب و شکوه کی همه ان تیلیغا غور دسمن و اشلاری دور خوش مبارک اولوق آدم

مسعود حکیم مرد بهر امور دارا اول خالق کل شیء جل جلاله طرفیکه رجوع ایلاب رحم شفقت لازم
امید دار بولوب بر قول اربعه کتاب الله اقتا نور انیتی بر قول اربعه سنت رسول الله شمع
هدایت نا محکم و مستحکم تو توب ایکی نور نه نور دلا قصور دا و تراسیله سیر سلوک کورکوب
اندغ ادم لار پادشاه حقیقی جل سلطانه اوز خط حمایتی فانوس ایچره اسراب پادشاهانه
لار علم و غضب سیاست دین بلکه کل بلیات دنیوی و اخروی لار دین بی فطنت قیلب اخص الخاص لار
جمله سیدین قیلب اعلا ایچون باکالاری جمله بر خورد ارا تیب اعلا سی علیین دا مقام و منزل
لار عطا قیلور ایکا سلا بمنه و فضله و کرمه الحمد لله الذی اجعل التوفیق رفیقا و الصراط المستقیم
طریقا آمین تمت مغول نه قلدی هیدردی و اجوالی تا بو یوم شهر تعالی دی و ادم
لاری فضل اطوار و اوضاعی و مزار مشایخ لاری ذکر اولان بر چیزی و اندکی نمونه بیانی
زمانه غافیل و دانالاری و دوران فاضل رسالار ضمیر بیضا لار بو سفر و اخفا قالو غایتم
تاریخ کتاب لاری خصوصا میرزا حیدر کورکان انار الله مرقده کیم بو یوم شهر تنگ دانی حکو
مت دار لاری ابردی تاریخ رشیدی آتا لیق کتابلاری بدا مغولیه یورتی حدودی نه پادشاه
ما تقدم لاری بار لیغ و فرامین لاری اوستیدین کو تاریخ لاری زکتابلاری مندرج ایمیت دور
بیانه بو کم مغول لاری تنگ مشرق حدی بالا کوال و قول شمال حدی کمه تنگز مغرب حدی تا اسمد
مضافاتی چاقسمالی و اندجان مضافاتی ساغو و لعل کاغذ بدخشان جانوب تیبت و ادلغور و تنگی

ولایتی در طول و عرض اوچ آی ایق دین بول در بو حدود ایچی نی فرامین دا مغولستان
دیب آتا بدر دیب ذکر قیلب قیلب حدود ایچدا ایچه چونک لار داخل دور لار آتا مغولستان
مملکتی ایچدا بو شهرلار نی یتمه شهر دیب آتا بدر یتمه شهر دیب کانلاری کاشقر یارکند خوتن آقسو
اوشنظر خان کوچاه و کهنه طرد دور لیکن خاقان ایلی بویتمه شهرنی نوباجنک دیب دور لار
جانوب طرفیدا کی سکز شهر لیکان بولور ایمیش بو صورتده اسکرلکی سی کورلا بولغان بلاد
بویتمه شهر نیک قدیم پای تختی مسلمان خانلار زمانه لاریدا یارکند بولور ایدی خان ایلکلار دا
دیمه شهر زمین لاریدا مشایخ کرام عالیمقام و مزار زیارتگاه والیای عظام لار تولا دور لار لیکن
اکثر لاری نیک اسم و نسب لاری و نام تذکره لاری بم معلوم ایماس اگرچند یکه اسم تذکره لاری بولسم
اکثر لاری نیک تذکره لاری تاریخ ماتقدم کتب لاریغه موافق ایماس دور لار بر زمانه آدم لار
دین بر لاری تاریخ کتب لاریغه قرابای اوزه عالار یدیک تذکره قیلب قوتوب قولیغان بولغان
اندغ کیم بعضه مزار لار اسم لاری نی قمشقار آتا خوراز آتا قوغراق مزار کبوش کوز لوکتا سقیق
بغرا آتا دیب آتا دور لار اسم لاری بلا کاح بو اسم برله مشهور بولوب تذکره لاری یوق لکا موافق
جمع قیلغان بولغان بلاد اسم لاری بولاک و بالغقه بولغان بلاد برقالیشی لاری اوزه مورد لاریدا
ذکر تافوب سیدور انشاء الله العفو حاکم حکما مهندس کرام ماتقدم و ماتاخر لاردین مست
دیمه شهر بیابان و صحرالات لاریدا بلاد اوچه و قیقه و زیجاک لار و اسمی بلیغ لار

کورکوزوب دولارده کوا کب هفت ستاره سیاره سی برله اربع مسکون نه مشرق حدی بنک اسد
سیدن مغرب حدی بنک انتها سیچه زمین یوزینی یه تقسیم قیلدب بر تقسیمنی بر اقلیم دیب اطلاق دور هر اقلیم غه
بیه بولدوزنک بر ینی منسوب قیلدب دوراندا اقلیم اقلیم اول غه زحل نی و اقلیم دوم غه مشتری نی
و اقلیم سیوم غه مریخ نی بو قیاس برله بیه بولدوزنی بیه اقلیم غه نسبت قیلدب هر بر اقلیم غه تعلق ادم لار
نیک فعل خوی و رنگ روی و مزاج لارینی و تعلق شهر و دریا جزیره بیابان و آبادان لارینی
بر بر بیان و تقریر لار قیلدب تاریخ جغ قیلغان مؤلف دانا ما تقدم لار کتاب مفید لاری انجام
و اختتام لاریغه تفصیل و جمع ایتب زیب و آرایش بریب دولار بو کینه نادان بیچاره بر سر تا بعض
اول امر عظیم تحریر و تقریری نه ناقص قاصر او چون بیه مسامحه سیده بو بیه شهرنی و آدم لارنی بنک
بعضه اوضاع و احوال لاریغه جرئت قیلب بو ورقچه صفحه سیغه مندرج ایتم والله الموفق
والمعین مذکور بیه شهر نیک اعلی و اولی کشهر دولار کاشغر قدیم کهنه معروف و مشهور شهر
اهل لاری اوضاعی علما و صلحا لارغه مناسب و جلیس صفو و غربت غه راغب و حریص الفت و محبت
کیکدا و اناد و ظریف لیکین عاقبت و نام اشتهار ظریف اما علما لاری و طالب العلم لارغه رواجی
و فضلا صاحب دعا لارغه رونقی و تجار و دهقان اشراف لارغه رکوه و خیر مند قاتی و اهل
کسب و پیشه لاری نیک سعی و کوشش بانتقه نهر ادم لاریغه نظر قیلغانده انفوق و زیاده
دور لار خصوصا علما لارغه رواجی سیچه دیگر لارکه داد و تجارت بابیدا کویا نانی بخاری دیب

دیب اتیله اصلا مبالغه بولمایدور ادم لاریغه نظر قیلغاندا زمین لاری آز دغلر معنت
لاری اوز شهریغه کفایه قیلمایدور هر مهمت دا ایکی مینگ البشک اشلیق یارکندیلر کم بولماسی
کاشغر داخل اولادور یا یلاق اوتلاق آز چهارپای لاری کیچیدور اما کاشغر زمین دا مزار
منتخب کرام لاردین حضرت اسحاق اسم لاری خواجه هدایت الله خواجه بن یوسف خواجه بن
محمد امین خواجه بن مخدوم اعظم قدس سره العزیز دور لار تعریف قو صبغت الدین مستغنی دور
دینه سلطان ستوق بغرا خان غازی کیم افراسیاب نینگ اولادی دیب دبت کرتیب دور
لار تاریخ اچ بوزاو توزا ایکانده ابو نصر سامانی نینگ سعی دور لاری برله اسلام دولتی
مشرف اولوب دور بو یته شهر ایلیم بوزات شریف بارکاهت نینگ قدم شریف لاری برکاتیدین
اسلام شریف قبول قو توب مسلمان لار زمره سیکا داخل اولوب دور اما تاریخ اچ بوز دیکمکا
خلق ایله اسلام شریف دولتی غنیمت اولوب دور اول مسلمان الترک ستوق دیکان
مقول بوزات شریف بوزات نینگ شانی کا دور یا رکاه آرا توش موضعیدا مشهور دور
لار دینه سید جلال الدین بغدادی و قطب الله خواجه و حسن الله خواجه و اورداباد شاه
یعنی قیل ارسلان خان دیب آتلیدور زندگره لاری کوردا ایدی دور حوجه باشقه یم مزار
شریف لار دور قدم جاه زیارتگاه لاری تولا دور حوجه لمکا اکتفی قیلندی یارکندا
ایا یارکند قدیم کیمنه شهر دور آدم لاری فعل اطواری بیچاره صفت اوزالیلار دیغه بجه

نشیوه اسلام حضرت افندی صاحب لا سیما رواج رونق و عقیده و اخلاص لاری زیاده نمیدو
کشمیر ارغان بدخشی قتاری طایفه مسلمان لاری تولا داوزلاری مسغرب جیلیک کاکم جیقادو
همه آدم لاری دهقان اشرف زمین لاری کنکره و تازه و غله جاجیلاد زشهر بغه کفایت
قیلادو بلکه زیاده سیلاق و قشیلاق لاری بر اندازه و هر نوع چهارپای قولاکلاری تولا
و بیغاریبل همیشه لاری فراوان و غله سی کنکره و ارزان و مضافاتلاری بیابان دور لار
اما موجودات مشهور لاری خواجه محمد شریف پیر بزرگوار فایض الانوار در لاری و بنه همشیره
مزار شریف در لار هفت خان و بکلاری بنه محمد اتلیغ مشایخ دریا تعالی بولغانیلار
بولاده جمله تمن لاری بو اکلاری دیب تاده در لار دالتون مزار دیکلاری قدیم مسلمان
خانلاری کیم سلطان سعید خان بهادر زمانه لاریدین تا اسماعیل خان بن عبدالرحیم خان
و محمد امین خان زمانه لاریغچه ایکی یوز سیل مدت بلکی زیاده اولاد در مذکور خانلار لاریته شهر
سوراب یارکند و یاسی تخت قیلغان ایکان خانلار نیک جسدلاری بنه بلکه خانلار نیک جسدلاری
مغول لاراولوغلاری و عزت لاب التوب دیب ایکانلار اندا اعلم خانلار نیک نظری نوشکان
دولوبه بکیب بیستان بلدیب لعنت نه خط لاری سی اولوغلاب التون نشان و التون دستک
بریب ایتادور بو سبب تا التون مزار دیب مشهور اولوغلاریلار دیبه قدم اعظم نیک لاد اخفاد
لاری بن خواجه شعیب خواجه احمد و خواجه شادی خواجه ارسلان مشایخ بر نجه خواجه اسحاق بن محمد قدم اعظم

نیک فرزند لاری و نبیره لاری سید زاده لار نیک مرا از برکات لاری بار دور و به
هزار اثر لاریم بار تولا و در خلق اما خلق نهایتی کنه و قدیم معروف شهر دور و ام لاری
فعل او ضایع بر سوز و بر فول و بعد الی النفاق و فسق بیق را به نظر و امساک لیک و به تمسک
متقی بر نیز کار لاری تولا و به پاک یا ملا لاری هم اندین تولا همه ام لاری کاسب بسر مند و طبع
او را کاز نازه و زمین جالا که به اندازه هر نیز فاد کما لبوه نیکو و رب و خرید از او بدان کو سب
و تولید بن او تکاریب تقدیمه لاری الما خلق و اکاسل و قابل دور مشتوب نیک لاری تولا جهاد در
آنبوان کاز بار و سوی هم طیار سود اکر اشرف لار اطراف جانب لاری هر فاخر تقدیمه لاب
کاسب مرید قبلب تقدیمه لاری اد ابو لا و در خرید لاری کاسب تالا و در خلق دین باشد شهر لار
مال اجنا سلاری جیقب کتا و در تقدیمه لاری اصلا جیقا بد در مکر التوان نه چقا و در اما ام لاری
نظر قیلغا نداز مین لاری عد جیز و تولای قوم لو قدر غله جا صیلا هم کمچه بیوه یمیش لاری سر آب
و تولا و در سلاق پا بان لاری به پایان چهار پای لاری هم تولا و زیاده و در لار خلق زمینی
معروف شهر امام جعفر صادق رضی الله عنه نیک صرقید لاری بار زیارتکاه عالی در همه
خلایق لار نیک عقیده اخلاص لاری امام جعفر صادق رضی الله عنه نیک جسد مبارک لاری
خلق مصافاتی و ادب عقیده قیلا و در لار اما تاریخ کتابلار بدا خصوصا روضة الصفا
و امام جعفر صادق بن امام محمد باقر بن علی القلب لاری بن زین العابدین بن امام حسین رضی الله

عنهم خلیفه بحی کریمه جعفر دوالقی زمانه لاریدا تاریخ بریو قرق سکز داوفات تافتی
داوالاری محمد باقر و باباداری زین العابدین اباخ لاریدا دفن تافتی مبارک جسدلری
کورستان بقیع داوبت کرتیلیب دورموندین معلوم بولادورکیم جعفر نام بزرگ
عالیمقام سنت سنیه نک ماحی اتباعیت قیلغاج امام و پیشوا لیق مرتبه و درجه سی نی تاپقان
بولغانلاردا دلر زمانه دا کی مرید مخلص لاری بولوام جعفر نافع ایکان دیکان بولغایلار
تا لفظ اغلاط عامه بیلان صادق غلط دراتیب قالغان بولغایلار اگر تا لفظ صادق لفظ
برله مسموع بولغوجی هم یقین دور ریاضت و تابع سنت نک یغه نیکو بولغاج امام جعفر نافع امام
جعفر صادق رضی الله عنه نک فضل و فضایل ربنی خدای قاضی حاجات حاصل لاریچ مضاعف
بولغوسی آیه کریمه ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم اوشبو طریقه دا
خلق دا امام جعفر نظیران امام ذبیح الله امام قاسم و امام هاشم دیب قالغان لار عالیدرجات
و زیارتگاه عالیجاه برکات لاردورلو دورلو یغه کوشلکی شان طالیم برمونجه اهل فضل صالح
لار نقل قیلدیکی قوم شهید الله برله مشهور بولوب بوده دین شهید الله نی دیب آیتدور لیکن
مذکور امام لار نیک کرامات و خوارق عادات لاری ظاهر و آشکارا معلوم تورو بدور لار
هر احدی افراد ایشلاری برله برابر شدیک خدمت لاری قیلیب دوی سنت نی کاملی
بجا کلتورسه لار خداوند رحیم فضل عنایتی برله درجه عالیه و مرتبه عظیمه دولتی دیلر اقتضی غه

مشرف اولمامقلیق لازیدا بیخ تک شبهه یوقدر هر احدی افراد انسانیک وجود یدا اولیابا لقوه
یک بار دوراما کسب دنیعل برلاه اولیا بفعل ایکی درجه سیکه مشرف بولغوسیدر بنه بری اولکیم الیا عظام
و مشایخ کرام لازمه اول حق ایدیلام درجه دوم تربیه رابحه بر درجه علیا عطا قیلدوایکانجیم بروقت
و برزمانده تمام شریف بنه شمول آوانده مکه معظمه اولیا بانفقه ولایت لازم کورد وکیب ایتکه
اما اول ذات ایدرجای مکانلاریدن بولکت بارغانی دیابرکون یکم کون غایب بولمالاری
لازمی کیمشی سلماک ایکان لازم قسمه عجیب ایشلار درکاه بیچون خالیق مخلوقنی نیرا اکمل
و ایشلاری دوبرلر بوامام لازم اولی خلیفه علی لازم بولغایلار والله اعلم بحقیقة الامور کلها
اما تاریخ کتاب معتبر روضة الصفا ذکر قیلیب دور لازم رکیم زمانه اولی تاریخ الله بوزاوده تورت اونا
تاریخ قوم لازمی تنکلوغی تایانک خان ایکان چنکز خان برله اورنغوسیدا بر لیک قیلاماک
بلکه بو اراده تایانک خان بوق بولغان ایکان اوغلی کوشلوک خان بورت وایل اولوسی
ایچیده تورالماق برمونچه آدم لازمی برلرکا متفرقه کریب طاعت وامر خانیغه کیرکوزوب جلد سیلاو
لازم قیلغان ایکانم لازم کیم چهار یلار لازمی ایاغیدا زلاقت لازم بوغا قیلیب بلکه اوت قیوب کوید
کوید دوب بولدلار قیلیب دوربو طانم تک جریک لازمی برآشی فرار لازم اولدیکا
بیاد اولماق کریب خاتون بولدلار آلدیلار فی الحال اوتوردوب دوعا جانب خانغه
ماصلا کوزیغا الیدیلر اما بو خاتون کوشلوک دوزی اقتدر خاتون نصاری ایکانم بیمه خلق

ودر بین کیش ملت لاریغه تکلیف قیلیب زور لوق و عدوی قیلیب هر آنکه کوشلوک شان نیک دین
ملت لاریغه اختیار قیلالمای امان بولوب در مبادا اباوا امتناع قیلسه عذاب الیم و شکنجه سقیم
لار مبتلا ایلاب بو قیلیب دین خلق اهلینی اوردیکیش لاریغه ترغیب و تکلیف
قیلیب تسبب در کیم هر کیم که اهل صلاح اهل علم و صاحب عمامه در لار حاضر بولغایلار دیب
جار سالدی و کنکره جایغه چقنی ایچی بیک زیاده اهل علم و عمامه حاضر قیلدی کوشلوک لار
دیدیکم کیمدر سیز لار دین حق سولانا غای و قورقای راست کیتی برله دین ملت مبادله و مبا
نظر و قیلاد و غال دیب حکوم قیلدی خلق لیک مولانا علاء الدین محمد نام بر علما و مجتهد خود الله
مضجعه راست لیق کمر بنی بل لاریکه باغلاب کوشلوک نیک الدیغه تکلیف دین محمدی ترک قیلیب
جهت و برهان لار ایله کلتوردی اول کافر بی باک نیک وجود لیغی محض عدم جاغلادی حق باطل
و عالم جاهل نی غالب کیلدی کوشلوک نیک سوزی ادا بولوب ملزم و مجبور بولوب کلتور
دی حیرت و خجالت و انفعال لاری برله محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم شانه لاریدا دوه
سوزلاری نی نیچه کلتوردی و بلا دیب لیک کافر حرت قیلدی بو اندا اول کوشلوک نیک دو باک اعتقادی
حرت و حیرت لیکی زیاده لیکیدین کوتار الماغای کوشلوک نیک حد دین خارج انفعال لیکین قرا تو قرا
آغزیکه قول سوز دیب دشنام بردی و سوزنی تشنیع اول امام دین دار لاری تو تور دب حکم قیلدی
تا کوردیکه اسلام دین بلا دیب دین آتش فرصت تیکیب اختیار قیلغای دیب بالا سوزلیکم

دین محمدی دین اسلام کا نام باقی رہتا اور اول امام حق کو ہی اور اخر بنا ملعون امام مدرسہ کیا چہارم منج
قیامت یعنی قورت منج امام مدرسہ اریکا منجلاب قیامت بوب بخچہ کیچہ کوندہ زعذاب لارنی قیلدی اول امام
پسند بیرہ کرار کلیہ شہادت تیل لاریغہ جاری قیلدیب خلق لارغہ بند نصیحت قیلب ایتار کیم
بودنیا نیک عذاب عقوبت لاریدین قورقوب دین محمدی قبول ایدیب برمالکلار بولغاندہ دنیا دیب
آخرت دا کی درجات عالی لاریکا رغبت کتاسون آیہ کریمہ وما ہذہ الحیوۃ الدنیا الا لہو ولعب والدار
الآخرۃ خیر للذین یتقون افلا یعقلون اول امام محقق علاء الدین محمد حسنی نی شہادت غم نیکوری
دلولا اہل علم دعا ملارنی قیلدی وبو ولایت لاردا اذان اقامت وتکبیر صلوات ونماز
جمعہ وجماعت بالکلیہ کوتاریدی ظلم بیداد وفتنہ فساد لار ایشیکلاری اچلدی عاجز دیر سرکار
دعا وطلب کا قبول لارینی کوتاردی دعالاری اجابت لیکا نشان سیکا تیکدی اما تیکر خان
عطای شہر ینی منج قیلب اول تخت لاریغہ یانیب خارج البال بولمالم وقت لاری ایدی کسمع لاریغہ
معلوم قیلدیکیم کوشلوک کا شنو وخلق بخاریب ظلم جبر لارنی قیلب تولا ادم لارینی ویران
وبیکود قیلدی عقوبت جنگیز خان امرا نویان لاریدین جمعہ نویان نی بخچہ تمغہ ادم برلکو شلوک تنکیک
ادسکا ایساردی جمعہ نویان بارا خلقیغہ برلکو شلوک بار ایلیک قیلا تاجدشان طرفیکا جمعی
واول جزیرہ لاردہ ملاک کیت کا ایتی بایستہ کیسب کلیب جنگیز خان غہ ساردی وجمعہ نویان تورت
پیلیدین زیادہ ملاک کیلکو سلطان ایدی اما جمعہ نویان جواب سالدی کیم سرا ادم اماد

لاری ایدم

لارسی سیم ایمی اوبن ملت نوحه مشق قوجه بولوشو دیب بر بیری کویا بولوب انلکری کلمه
قوی اغاندا اسلام زمانه شریفه اشکار بولدی دیب تخیت مبارک باد قبلشتیلار و حالا انکه نویان
بحر اهل دین بیکار قیلاق ایدی دیب نکری قبلیب در حاصل الکلام بو یتیم شهر اهل غه بلکه کمزمانه لار
بو قسمی حوادثات لار بولوب کلمکو کان ایکلار بو جهانه ذو نعمه غه ثبت ایتا کیمه عمر طول وعده بولوب کیم قیلیم
الایام والاجداد لار بیغمبر لار بو طریقه اجواد ثات لار روبه کان ایکلار شول قسم علم جهلار
نه کوتاریب خدادسوی خدا امر عاعت و فرمان ای کیمه حنفی بدور و دین محمدی دین
یا نما بدور و قایتما بدور دیب سلکی بلار دیو زمانه لار کار و بار لار یغه قول اشکر شنا لار یکا
کلمو رب دعا قیلیلار دینه جمله عالمکم اول علما المحقق علاء الدین محمد حنفی نور مرقده بلیغ
مسلمانلار کافر دین و ظالم بیکلار بر له مناظره و مباحثه لار قیلیب اخلاص حنفی قول
لار بوین بر عابد در جال نشیون کیمه کیجیب دوا اهل ارسلک و جهلار نی تاغلانلار کی خلق
خلق ایلیه غه بلکه یتیم شهر مسلمان لار یغه محرمیات و مقدور جات دو دلار بو حکایه یتیم
شهر نعم یغه کفایه آخر سوا اهل نوکری اهل نوکری بو اش سعاده ملایم تواضع
بلیک غم اندیشه لیک الفت انتما خوش بر اکنده عشرت مصلحت اوق تفرقه
مصلحت ساقلا بیه در تو کلی زیاده اکر اندیک اکثری کو ملوکلار نی بولوب تا قیلیب در بیر
لار دور دیب بو دین اسکیر تا لوای کلار دی روانج در دلق زیاده سر مندلار دی آز

دهقان لاری نوله موه همیش لاری علاء جاصلی او در شهر بغه کیفا قبلاد در کرنج لاری تازه
شهر شهر نوله ایکنی و دریا بلاتا و تمشلاقلاری کنکره جهاپای لاری نوله او زیکا کیفا قبلاد
بلکه تا دور افسوزی نه دا مولانا علاء الدین کتکلی دیب بر مزار زیارتگاه تاریخ بار آی مو
ضعی مراد و زخواجه ابو حفص کبیر بخاری قدس سره العزیز نیک نسبی زاده لاریدن دور
ذکر لاری داستان اولدغذکر مفتی و بنا امام ابطال غازی نام بر بوزرگوار عالیمقام و دریا
و زیارتگاه کرام دور اسم شریفلاری نه امام عبد الرحمن علویه یعنی علی کرم الله وجهه نیک
اوغلانلاری امام محمد حنفیه نیک تخم نسبی لاری دیب ذکر قیلیب ماجیتی نه خدای
عالمیان عالم اولار دیه مسلطان محمود غزنوی دیب بر مزار عالیشان بار دور معروف مشهور
سلطان محمود غزنوی نیک قبر لاری غزنه شهرده دور اول زات شریفلاری اسمنام ابو الغازی
یا کرم الله سلطان محمود بولغان غلامی بلا غازی لفظی غزنوی دیب تعبیر قیلادیلر دیه شیخ جنید
بغدادی و سری سقطی قدس سره لاری نعم الانس بغداد شریفده مسجد شونیه دا دفن تاقتی دیب ذکر
قیلیب دور دیه بو کیم سری سقطی ایکنلاری غالباً ساقی آتا بولغان اولار غلامی بلا ساقی
آتا سری سقطی دریا کنارلاری علی الطریقه بر مزار فیض بخش و زیارتگاه مراد بخش دور اولار دیه
آتسوب نیک متعالی قدس الله سعدی تاغ دیه بر مزار شریفلاری در جات بلند
کم اسم شریفلاری سلطان قدس سره العزیز سید الصالحین دیب آتالیب دور ذکر لاری اسم بار

اولاد ذکور

بلند کره لاریدا فوتو بدور کیم تاریخ هجری نیک اوتوز اوچونچی یلی پیغمبر آخر زمان سلطان
قریش سید المسلمین اوتوز اوچ نیک صحابه کبار لار برله شهر مدینه قهرمان جاد ذره اش قریش
لاری اوستکا ایسار دیلار کافر لار غالب کلیب اوتوز اوچ نیک صحابه کبار لار شهید بولدیلار
و اوستکا قیلیب بعضه لاریدا شهادت کاتیکوردی مبارک جسدلاری اوستوزلین اوتوغان
تاغنی بیک کرقیلیب دفن قیلدیلار اما معتبر کتابلار دا مذکور صحابه کبار لار بیک دفن بولغان جای مقام
لاری کوردستان بقیع دیا نام شریف کوزه مصر قتار یتی شهر لاری دا دفن بولدی دیب کرکی
قیلیب در تاریخ اوتوز اوچونچی یلی دا یا سیوم عثمان ابن عفان رضی الله عنه تخت خلافت
لاریدا اولوقت دا پیغمبر آخر زمان بو عالم دنیا دان باقی جهان جاودان غه انتقال دار الجلال
قیلغان وقت لاری ابدی دنیا بری بو کیم بنی امیه خلفا لاریدین ولید بن عبد الملک زمانه
لاریدا امیر الجیش قتیبه بن مسلم نیک سعی دولتی کوشیش کتیش لاری برله بخارا سمرقند فرغانه
ترکستان کابل لار فتح قیلیب اسلام شریف دولتی غه مفتوح قیلغان ایکان
لاری اولوقت در تاریخ هجری غه توقسان بر بولغان ایکان قریش سید المسلمین کلکان زمانه
لاریدا بو مذکور شهر لار اسلام دولتی غه مفتوح بولمغان بولسالار بو جمعی نوشون صحابه
عظام لار قتیبه بن برله اوتوب کلکاندور الله تعالی دوا نالار فکر و ملاحظه قیلغان بولار
و بنه بری بو کم معتبر کتابلار دا دریای امو نیک بولسه فرقه صحابه عظام لاردین اوتکان

اسماء انساب کرتیب دور اینکه بونکم اولوقت دادریای آمونیک بوطرفه اسلام شریف دولتی بوشرف
بولغان ایدیلار بو اعتبار برله مذکور تذکره اعتبار رغه اینمه کرک یا کلوک ولایت اوباشقه زمین
دانشهر بر بر دیب شهر بولغای ذمره اتش پرست و قهنه جاد دیب لوغی بولغای تذ
مذکور صحابه عظام الارنا اول شهر غلبا بارکاب بولغای بو اوشطرخان نا قدیم الایام دانشهر بر دیدور
غالاری محض غلطدر کمان دیالغا بولغایلار اما مزرات عالیه زیارت کاه دی دالجاهی تولاد
خوارق عادت و کرامات ظاهر دوشمن کورانیب تولاد دور دهلانیب هم تولاد در هر امور دا کافرلر برله
غزوات قبلت شهادت لیک جمه مرتبه سین تا فغان غازی و شهید بولغایلار اما کم لاری باشقه
دیولک عصر و زمانه لار دا اوتکان بولغایلار اما بو کمنه غرض تواریخ و سیر کتاب معتبر
لاردین بوی الغان سوز نسب اصلیه و مبدئی دین خبر تا فغان برآدم نالان اذ ظهور اقتراح
اقتراح برله بیهوده بخلار دیب کمنه دیب نسب تعیین بولغایلار مذکور تذکره
مطالعه دهلی حفظ اوقیلب معتبر کتابلار مضمون غه موازنه قیلب کوکنده تحقیق روشن و معلوم
بولاد در بنه هم مزارات تولاد در هم نسب لاری قیمتی نداد انکلاری معلوم ایدیلار
اوچون ذکر لاریغه حضرت شیخ ابو سعید دیب ولایت حضرت خواجه ابو الحسن حضرت خواجه بوسف
کلیب تشریف دا بر کیم زمان سنق مت مسلمانلی بلاکت دل ایرینی توجه لغی اثبات
لاد برله زنده ایلاب نصیحت دکمراه جاه ملکه لاردین تحریف دا دوست بیار سبب

النسب

الیب حقیب فیض فتوح در گرانمایه لامرد بخلص لاردل آینه لاریغه برکتیب مقام دمرتبه لارنی یا
بلند و عروج درجه سبقه الیب حقیب سعی اختیار قیلیب کتکانم ایکالارجناب اتالیق غازی
ایندا قدم تشریف کلتورکان لاریدا بوذات شریف قدوم میمنت لزوم لارنی آقسوتمنی
اوستکاه قبولوب سکیز مقام قیلیغان ایدیلار علما عظام ظهور لاریکیم ایلیم حضرت لارغه
کونکل لاری برله دلایل و مواعیق کیلماکو سبب در بیمه علما لارجان دلی برله مرید مخلص مرتبه و جرکاه
لارغه اوزلارنی الیب ایات و اطاعت لار قیلیب مرید خاص لار جمله سیدیمز بولدی بوذات
شریف نقشبندیه سلوک لاریدا و خفیه طریقه ایدیلار کرامت و خوارق عادت لار ظهور غه
کیلدی خوارق لاری جمله سیدیمز بولوکیم مرید مخلص لاریدین کتاب شهنامه امیر حمزه قتار
لیق جنگ نامه کتابلار لاریغه اشیفته و شیدا ایکانلار جناب حضرتیم نظر لاری آنوسوب منع قیلیب
قیلیب دریغه برکون اوتوب بارسه جنگ نامه دقوقان یرده اولتورغانی حضرت جنگ کوز
کوزلاری توشوبدر دراماندکور مرید لاری کونکلی ایتوب ایکانکیم اغرا سیاکو سوکیلکانلاری
قیلغ پادشاه بولغانکا لاغیب جنگ نامه الارنی قیلیب کیم ایکانم ایب جمال قیسب کوزی اوچوغه
بارب دیب توشمیدا ایکی دیب لیکیب مکاتیب برلنی قوللاری کتیب عاینده اغلاریق لار قیلیب
کیم ماذا خرسیاکو کیماس دیب بلدلاریق لار جناب اوزدام لاریدین غور قوب سیدار قوبوب
ایرور دیب لار اغلاریق دکی غیر ایب اولتورغانیدین کیمش وقت توجه و اجنابه حضرت خطاب قیلیب

حضرت خطاب قبلب انتیب دور کیم فرا سیاب کیکا دانی کوردو لکمو بولک ایماس ایکی کافر دور دیب
التفات قیلیب دور مذکور مریدلاری بیلکه باشدین توبه تضرع قیلدیلر ایکنجی جنگ مدد قوغان بیله
بارما بدور دینه بری بولکم ملا عبد الکریم نام بر توجوان مریدلاری بنگ ایشکه بارالمایر نه بیلان ایکیلا
بولوب قاچیب حضرت کتیب دور ایرداکا کی آدم بولیب دور اوزلاری حلقه ذکر نجه حاضر بولوب
دور لیکن دلاریدا ایشک دیر کلبار غاندور قچان تا قیلور ربکه نکل لاری قرینلاری منشوش
بولوب تعالی حالدا توجه قیلاری کلیب دور جناب حضرت توجه بریب توروب بیلاری
آدمنون کوتاریب سرزنلیش بیله انتیب دور کیم ای کوجوک ایشک یوق قانغو مونچه
قرینلاری بولا سنمو خاطر بنگ جمع قیل ایشکه هم تفارسین اطهم تا قارسین دیب مرحمت
قیلیب دور تجدید توبه تضرع قیلیب تقصیر معذرت مقامی لا بولوب دور حالا بو تا بخدا
ملا عبد الکریم قاضی دیسی مال دنیا دا طاشک لاری دین مال الامال دنیا نیاز بالمشانجه لفظ دین الحلاب
بو صفحه نه شبت ایتیم بو ذات شریف نیک القاب منقبت لاری نی بر بر تفصیل بیانغه کلتورسه لار
علیحده بر مجلد تذکره کتاب بولغوسید در نام و نشان لاری خلایق ارا سید محمود فرامش بولوب
کیما سو نرسب ایکی بیاناغه حضرت قبلنه دی تاریخ برایکی یوز بش ماه صفر غه اون سکزیدا وفات
تاقنی وصیت لاری بولوب نجه اوزچیلی لاریدا فوق قیلندی نصف کتاب لاری دایر کامل صحبت
لاری بیله بر کیت اسمی غه تشبیه قیلندی دور بو ذات شریف بعد صحبت لاری الله اسمی لاری دیر

کاملی

کامل ایم او شنبوذ است شرایط بلا اما مونده زیاده تعریف دنو صنع قیلماق غه قلم چو شمام حرمت قیلماق
بوکمیه ملا موسی ابن ملا عیسی خوجه ایرسه سیر ایکم دلنی ماهم دا عامل ذکالوچی خدمت لاریدا ایدیم باش
غه ور دقیم ایدی نجه نوبت صحبت لاریغی تابتیم ارادت دوستبوس اوتماسیر بولمادی الا
الان او تورالله سبحانه کامل اولوبدور محرم اصرلغه بیکان چه اول ذات شریفنی نیک صحبت
مجتبی ملا ضمیر اوچوشی حرمتی اوروبو طریقه اینه بر بر مرشیدنی ابکی مرتبه کورمادیم دیماکدیم
نظم وصل یار بولوری میسر قدر ایشی آه یکلادیم وصل بولمای جادوان فرقت کیلوب یکلادیم
تا اوشطوفان اما اوشطوفان قدیم کهنه شهر دور ابلکر کی اقدا ایکانه بلکه شهر بر ایکان
منصور خان زمانه لاریدا ادم لاری بو ادبیک قیلیب طاعت دین چقان تونغرا دین کوب
امیر الامرا امیر جلاد بیک دخی خوی بدنکر لاری برله اپاریب اوچ ایلنی قتل عام قیلیب
یاتیماندکسیلی بورت یوق غرتا قاتیب اینیب طرفاندین آدم کوچوروب ادیب کلیب اولتور
غوزوتی اباد قیلغان ایکانه بو وجه دین کنت ایماق لاری نیک اسم نام لاری طرفان
کنت ایماق لاری اسمی برله مسمی دوراج لفظی غه طرفان لفظیغه منظم ایتب اوچ طرفان
دیب دور بلکه اغلاط عام سلان اوشطرفان دیب اتابدر رویه خاقان چلین تعلین بولغانده
نوکیک دیتیچی بیله اوچ طرفان ایلی خاقان چلین نیک اسمی اطاعت دین ایکانه جد سبز
دنهاب سبز دیب نیک لا کلیب ایکی مرتبه تصرف قیلیب دوم لارنی قتل عام قیلیب الله شهر

الله شهر دین آدم لوجود رب البیت کلیب او لشور غوز دب اباد قیلغان ایکنلان الان آت لاری
کوچلیں دور واقعه کی داستان اولده ذکر تاقنی بو وجه دین آدم لاری بخو فرقه دلغرقه
فرکنده دور کاسیب بنی مندلاری کم دور آدم لاری دهقان بر زمینی اوبدان خلق حاصل
کنکدر دوار زان دور او جطرفان زمینی دا آدم لاریم دیب مزار عالی مقاتا بار دور اکم لاری
امام محمد غزالی دیب ابا بدور دیه قاز غاندا بر مزار قایض الانوار بار دور لاری امام احمد غزالی
دیدور اما نفحات الانس دا امام احمد غزالی قدس سره شهید اوقی قیلدک دیب ذکر قیلیب دور فرزدین
دقاز غالفظ بری بر کیلیقین قریب دور والله اعلم بحقیقة الامور دیه ساوتقی مزار دیب
بر قدم جای بار دور ساوتقی دیب اتاق دار باعث موده اینب دیکیم تاج بیره اوتوزاو جوکی
بیله مذکور تر مذیش سید المسلمین نی شهرا تکا یکورکانه ین کین پیغمبر اخر زمان و رسول الرحمن
علی شیر یزدان کرم الله وجهه فهقه جاد دوز مراتش بر سمت لاد شهر بغه امر قیلغان ایکان
لاریدا حضرت علی شیر یزدانه علی شیر خدا ایکی شهزاده کرام نه دینه بر بخ بایش صحابه اوده لاره
بیمراتا ابلاب سوز کر صورتیدا ابو لوب خارق عادت دخی اهل طریقه برله بر کیچه کوندوز دا نسوز
شهر بر غه کلیب بولاق باشنغه قوب ذل الانبیا بولاق باشنغه کی سوکت کا باغلاب
ساوتوب قیلغان ایکان ابو لوب بو بر توب سوکت کا کولاب اورا تورب بیله قیلیب ابو لوب کا
بر قاز اتیق اوزیغ بار دور بخر بلن کلب قیلیب اردوه اولوب کا کوتیب اردوه

بیچ احدی خواه فوروق دخواه سول شاخینی کسماید و رد دخل تعرض قیلماید و رنهایتی بر بیرو
اجتناب قیلاد و رد سوکلت توبیده بر بولاق بار کیم علیین الشعبان دیب آتیلور سلیمان علیه
السلام نینگ امر فرمانی بر له بولاق قوسیلان لار جمیع بولغان ایکلاسم حضرت کرم الله وجهه نینگ
قدم شریف لاری نینگ اندای تعبیر لاری بولاق اوستیدین اوزو نکلار نه بر طرفنگا ایکلار
پیغمبر اخر زمان نینگ بارگاه لارینی تیکا مزدیکان لاریدا بولاق ماسیدین سیلان لار کوچوب
اما بولاق نینگ سوی سیلان لار نینگ بیره اثر اندین آجیغ ایکان ایکی شهزاده کرام لار آب
دهن لارینی مذکور بولاق نینگ تاشلاغان ایکلاسی بولاق سوی تاتیغ شیرین بولوب بر دور بود
وجه دین دین ساد تقی مزار دیب نقل قیلاد و رحلا بیق لار زیارت قیلیب بولاق سوی
شربت قیلیب تبرکات دیب سلیب طرفنگا تیرگا ایب کیلیب و رند کرد لاریدا بیم علی کرم وجهه نینگ
قدم جایلاری دیب کرمیلیب و ربعظ تاریخ داعلی کرم الله وجهه عراق زمین دین بو
بو طرفنگا اولکان ایکان دیب کرمیلیب و رحقیقتی خدای عالیم بیلیا عالم و در اما
بو چیز جای ایکان کرامات و خوارق عادت لر ظاهر اشکار ابو بولغان لار دور بو مزارات لار
زیارت کاه تیرکات لار بولوب و ده اکثر لاری نینگ اسم لاری اصحاب کبار لار اسم شریف لاری
اما بو دور ماهیتی معلوم ایکان و سنه صحیح بولوق دور و بو نینگ اصول ذکر لاری علم حرمت قیلا
قیلا لاری سبب وجه دین اوستنطوقان موضوعی دا جنبک علامات لاری اولاد اقتع بولغان

کہ ابتدا معلوم بولوب پیلا نیت تورا دور واللہ اعلم کو جاتا کو جانیت تیم اسم کریم ایکان
کو جا ایلے فعل اطوار اتفاق و الفت ایکدا زیادہ ہمہ آدم لاری سیاہ پیشہ خوش بوی ظریف
اندیشہ ضعاف لاری تنگ ہمت و جرات لاری ایرنلار دین زیادہ علم عمل و کسب بنہ و ایکم ایکی
یوقتا امام مفسر برلہ خوشی بوق بوکونلار دا کو جامعہ ہر طرفدین مسافر لار جمع بولوب کوندین
کونکہ اباد و جمعیت فہد اقلیت سوداخانہ بولوب رواج و ادم لاری غرقہ اغاندا زمین لاری
کنکرو تاج ہر ہفتہ و اہای سیر ادین اقلی بشی بوزات کہ الغدا اشتیق و بنگ کمیت تورا
ہر نوع یمش لاری و معیشت لاری جامعہ شہر غرقہ نظر قیلغاندا تولا سراب ہول قوزغ
یمش لارینی سوداگر لار شہر شوغا الیب کتا دور چہار پای تولا دور لار یغہ کتا یقیلا دور
بلکہ آرتا دور کو جاز مینی و اسولا عبد سید عبد الدین ولی اللہ نیک آرامگاہی ملحق بار بو
ذات شریف نیک فدوم سمنیت لاری برکتیدین تو غلوق تمو غان تابع لاری برلہ اسلام
شریف دینی غرقہ مشرف بولوب ایلہ تو ابعات اسلام جراغی بار دی خلاصہ مذکور
اولوغ سلام و بیت آبادی ذکر لاری داستان اولدہ مذکور بولدی دیہ شیخ نظامیدین
نظام الدین دہلوی دیب بر مزارات بار دور بعض لار دہلوی لفظنی دہلدی دیب اتا
مذکور بر کیف بر ہیبت و فیض بخش مزار عالی دور دیہ شیخ اتا نام بر مزار خالیغ قام بار دور
اسم نسب لاری و دینی غاندا او تکان لاری معلوم ایماس و یغہ نیز خواجہ دیب بیدر زیارت
بار حضرت

بار حضرت بهاء الدین نقشبند قدس سره نیک نسبه لاریدین دیب ذکر قیلادور دینه باهم بر ولی
ولی الله کم معروف مشهور دور حضرت علی کرم الله وجهه نیک مرادی خولاری دور لار بولا بر ایسم ام
بولغایلار اوشبو ظهور قاندا اختلاف ایسم بابا محمد ولی الله دیب مزارات زیارتگاه بارور دور بنه بر مزار
زیارتگاه عالی باکیم اسم ریشی ابراهیم ادهم دیب ایتادور مذکور مشهور سر حلقه اولیا ابراهیم ادهم قدس
سره نیک شرف لاری مکه معظمه دادور بهام بولغایلار بالکه اسم لاری ابراهیم امام دور
اغلاطی عامه پیلان امام دیب اسم نقط ادهم بولوب قالغان بولغایلار و بعد اعلم کهنه ظهر خان
اما کهنه صرفان قدیم و کهنه شهر دور آدم لاری اوضاع راست معدل درست سوز لوک
بخته و فیشق مکر حیله و غدر خیانت یوق دور عقیده و اخلاص لاری تازه هوا سی آبغ آب جاری
لار کیچیلیکی اکثری کار زیر بنه زراعت قیلادور زمینی اوبدان غله حاصیلی اورلاریغه کیغاریقیلادور
غوره کیغلار اوبدان بولادور تربیجیلیم طرفانه خاص و کیمیش اوزوم لاری تولا کسرا
شهر شهر غرایب بیک دور و تکر و مضافات لاری تولا دور بو زمین دا اصحاب الکهف نیک
مقام اوسکی و خوابگاه زیارتگاه لاری بار دور اما تفسیر لاری دا اصحاب الکهف کهف دا طرسوس
دیب ایتادور شهر ایتب ذکر قیلسب دیب اهل تفسیر و اهل تاریخ لار نیک روم دا دیب لاری دین مراد اشبو
روم دیب دور اگر بو دور اسم قدیم ایام دین اولوب غایت دشت و تورده لار نیک مقام و منزلی دور خلا
قدیم نیک حکمت عامه نسبی برله اصحاب الکهف خلایق لاری سید اخنس قیلیب دور اندیغ

الله اعلم اسم لاری نعدادی هم مختفی دور زمین یوزیدا انجه بردار بارلنکاه لاری بارد بیت متواتر خبر اولدو
بری بوکیم روم داخلی سوسی شهریدا اوزر تفسیر تواریخ لاردا ذکر بولنغان اوشبو دور ایکی نچی بولغان ناحیه
ارض فلسطین دا اوچونچی عدن دا فریقه قطعه سیدر تورتنچی مغرب ناغلاریدا بشنچی بندر سنده
دا التنچی اصفهان دا یتنچی ارمنه دا سکزنچی ممالک چین دا دوکنچی لاری اوشبو دور اوچنچی
اوچنچی نیک اصلی دا کی اسم لاری دور حجه ایکلاه اغلاط عامه سبلان دور حجه لفظ نیک اولیغه حرف لفظ
زیاده قیلیب بلکه اضریه حرف نا هلق ایتیب دار دخی دیب انا غلان بولغان بلاد نیه بری بوکیم
ترکی لفظ دا ایکلاه بولا دور ترکانه نا چونکه بلاد تصغیر قیلاب لفظ بر تصغیر قیلا دور یعنی چه
دولفظ بر کیچیک قیلا دور الله اعلم باغچه چولیچه دیکیچه آمل غلاریکم چونکه هم ایکی لفظ ناغلا دیب
مبادا کیچیک اک بولا دیب باغچه لفظ بر لانماید دور چولیچه دیکچه لار نیک حکمی هم اشبو طریقه بر لا دور بو
اعتبار بر له روحجه دیکلاری کیچیک روم دیکلاری بولغای لار تفسیر لاردا کا اصحاب الکهف روم دا طرسوس
طرسوس ایکلاه شهر دیکلاری اسمت کلکا بلار طرسوس هم اغلاط عامه سبلان طرطوس بولوب قالغان بولغا
بلکه خطای مغول قیرغیز قبچاق تاتار الغور دخلی فلار نیک تیل اوزر بلا دیغه عجم کلدلاری دخلی طرسوس
دیب اتای طرطوس دیکلر بولغان بلار اصحاب الکهف نیک خانه لاری حضرت عیسی علی نبینا علیه الصلوة
علیه الصلوة والسلام زمانه لاری دیب ایکلری ایکلاه لار بو اعتبار بر له ایکی نیک تیل دیب بر دور
بولغانلاری معلوم بولا دور بو اوزون زمانه بر سبب بولغان تاتار ایلی و بجه قرن مغول قومی و بجه

وقت

وقت اولیغور کروهی و بخه اوان مسلمان پادشاهی و بخه اورلی
خطای طایفه لاری حکومت قیلب اولتوبدور هر بری شهرلاریم
و نام لارینی اوز زبانلاریدا بر نام برله تعریف قیلدیلر اندا علم اورده
خطایلار خوبسوزه دیر ایردی بو حالدا اشتنک شانک سیلنب
آتادی موندا غ بولمانده کیلان اورده مجمل سوکی اسم لارینی تبدیل
و تغیر تاپلار عاقل لاری عقلی دین یراق ایماس دور بو اعتبار برله
اصحاب الکهف غالباً اوشبو طرفلار موضعی بتوق ادیب عقیده جماعه
قیلادور خدا اوندا کریم اوز کلام قدیم لاریدا اصحاب الکهف نی غار لار
حقی دا نازل بولمالار ایتدکیم هم بو غار غه موافق و مطابق دیب
اعتقاد قیلب کلا مغولستان بلکه فرغانه و ترکستان هندوستان
قتارلیق تورت بیش ایلق مضافات لاری نه روبه لار بلا کلب بارب
لار قیلب بنا دورلار زیارت غه بارلار آدم لارکا شیخ لار دلیل بولب
بخه قسم بر وجیله لار برله اتیا دورلار کیم بو بیر دلاط دیب تو تمادور بو بیر

نماز اوقومه‌دور و رو بو سر دا طواف قیلادور دیب کوپ حرم شریف دا
دلیل لاردیک تعلم برکان بولوب مکه‌ده لار سلان بر رسالاری
الادور لار بعضه لار نیک اعتقادی بو کیم حج که بارماقدین عاجز
کیلسه لار او شبو اصحاب الکهف روضه‌سی زیارت قیلسه لار یوز حج ادا بولور
دیب عقیده قیلادور اصحاب الکهف باغی اکنیر عدد لیک اوادور بحه و بحه بولوب
مثلیک بایه سلان اوستیکا چقادور و باغ اوستیده بحه‌لر و ایوان و
روضه لار مسجد و محراب منبرلار و دعا قیلادور غاری جای منزل لار بار دور کیم
اطراف لاریدا تولا اولیا لار بار او شبو حرار نیک حرم لاری سکونت قیلب
وقف اوقاف لاریدین ایکب کون آلادور شیخ لاری هم او چوز اوی
لوکدین زیاده دور ایکری اولکان سلطان خان لار و حاکم ولایت امرا لار و وزرا
و خیرات توغرسیدین وقف اوقاف لار قیلب دور لار دیقا توس نیک شهری و حکام
او شبو طرفان تحریری دادور اصحاب الکهف اوستیده عمارت اولا و خلایق دور دیب
قیلب اعتقاد قیلادور تاریخ هر نکدین کیلیب حضرت آدم طرفان غه بار عالم کام
طرفان ابلی او شبو مغاره‌کا کلیب عبادت و حرام قیلغان نمازی کوروب اول بارده کار
قیلب منع قیلب دور اندین مراقبه و تفکر بعد اول کلوب کشف و الهام بر او شبو

غار دا ایکی معلوم بولوب جلایق لارغه ایتدوریکیم بو موضعدت لارنینک
جای منزلی دوردیب کان قیلغان ایدیم مراقه دین کیلیب مکان ظاهر بولدیکیم
بینک کی بیم بلن ایکیم دسیه لارنینک عقیده و خلاص لارنیکلار رهست
ایکیم اصحاب الکهف بینک اوسبو موضعی دا ایکی بینکا شک و شبهه یوق دور زیارت
قیلیب لار دخنی بیلیک لار دیکیم ایکیم دیب سنه و محت قیلدوردوم دینه بری
بو کیم تاریخ هجری اغه بر مینک یوز یتمش بو مذکور اصحاب الکهف بو غار یکیده بار ایکی
سنج کشی سلماس لکین بکه کی قرار ارتجانه قیلب لاه بولدوم و هر بیس لار تو خاتیب
عزت و حرمتنی قیلب کلکان جای موضعه لکان تاریخ بر مینک تمش بخه یوز یتمش
تو غلوق یتور حال بینک اولاد احفاد لارنیک سلطان سعید بابا خان بهادر
دیکیم طرفان قول غه بادشاهی نذر بیدا اخلاقیلار هر طرف لارنیک کلیب زیارت
لار قیلب طواف قیلغان لاری جاری بولغاج خلایق لار عقیده خلاص لارنی ملاحظه
لار قیلب معقول تو توب سنج جاروب کشی چراغی لار تعیین لاب دایم بولوب
لار تو خاتیب وقف اوقاف لار قیلب تولیه لارغه قیلدوروب تو متع اغه
تا خورد بار ایلغ زمان عالیت بیری لارنیک سوبک بو غار اصحاب الکهف بینک
غار لارنیک لاری تعیین قیلب تا قیامت اشکا رامعروف و مشهور بولوب دور بو مذکور بالغ

کم و زیاده قلمای بعینه او سیدین کر تاریب بصفحه غنه ثبت اندیم یا لیغ ان عالی
ابو الفتح سلطان سعید بابا خان بهادر سوزیغز طلال فر سلطنت همایون
دین محمدی روز افزون صاحبقران اعظم زبدة السلاطین عز و فخر الطلبه من بلاد
واسطه امان جاه بسمی عت شعار و سخاوت دثار خوان بخت برخوردار قرنیه اشک
لاربر لر جلیس الشان عظیم القدر عدیل الشمس شبه البدر فرزند لارغه و امرای ملک آرای
عالیشان و وزرای نیکو رای کفایت نشان صدر صدور عالیمقام و حلی و حسب الاحترام
و تعظیم تمام شریعت انجام نقبای کرام و زعمای عظام و جمهور اعاظم و عوام لارغه انداغ
و تیغ و ایلچ بولسونکیم خواهر الوس بیک حسب اولغلاو جاک لاکه کلوب اولوب کشنی
حضرت سلطان اصحاب الکهف قدس سره بیک خدمت لارید ابولغان سبب
غایت سایانه و التفات حضرانه قیلب یتی جوز کلی و یتی جاروب کشی و یتی
بکاول قیلب خان قیلدوق اولغلاملارید ن اولغلان لارغه و قزلارغه
قیز لارغه ترخان بیلسونلار اقسوز طهارت سولارنی هم قیسما سولارنی تیغ کوکل
و وزاغ کاطرلارنی جمله دعالیشن عنه مقید بولسونلار ترخان لیق نشان عالیشان
صاحب کامران طرفان و لاتی نیک عالی و دار و غه بابلیغ تخصیص شکلی تیوق
صاحب تیغ و قلاغ لارغه کیلور بادر و لر تیغی کوکلی سوچی و اغاجی عمل دارلک

مشار الیهم لارغه هیچ جلدین و هیچ رهگذرلرین مزاحم و معترض بولغوچی
بولماسون لار الیمان یساق اوزلاری قوماغه حشم مردکار اوقوشسز بیتیر
جفار اولاغ قان جار شوسون تکلیف قیلماسون لار رسالماسون لار و اهل
هر کیم بولسون لار اوزلاری تیلیه سبحانه و تعالی نینگ رحمتی و محمد رسول الله شفاعتی
و فرشته لار مغفرتلرین محروم بولوب جنت اصحاب الکهف تقصیرغه قالغای
بو سابراس سنی الجمن نینگ لعنتغه گرفتار اولغای قیامت کونی ظالم لار قاتارلار
محشور بولوب عذابلاری گرفتار اولغای دیب دار السلطنه طرفان ولایتی
عشورای چهارشنبه کونی تاریخ بر منگ یتمش سکز دا سبحانقلی سلطان عالیشان
قیدیرلیکه مهر سلیمان ایلکنی اوقوب بیغمبر دینه بو کیم براق تعالی دین
زیارت اوچون کلکان ادم لارا اوزلاری نینگ فضل فضایل و کمالات
لاری اظهار بیتیب اوزلاری نینگ عزت و آبرولاری کوزلاری نینگ
اوضاغی قرآب سنیخ جار و کش لارکو لکه و خواهش و خوشی لاری ایلرا
اوشبو غار اصحاب الکهف نینگ مقام و منزلی ایکلاری معلوم بولوب تحیر و بدور
و تفسیر تواریخ لار مغفرتغه نظر سالای اوزرینگ اضراری برله خوش طریقه
ایلکنی بولغای کیم بو جای راستی برله اصحاب الکهف غار لاری ایکنی دیکان بولغای لار

ودیگر بوکیم اورو حجه نیک اصلی اولمیوب حجه الجان طرسوس هم غلط عاجز اسلام
طرفان لفظنی تغییر و تبدیل تا قیلوب دیب بحث الکلمات رکیکه و رنج
بیهوده و بد فایده لارنی چیکب تولسه و تذکره لارنی قلب اقلیب مزار عالیجاه
و زیارتگاه بارگاه معلا قلب نام لاری معلوم ایماس بر کوبنه شهرنی
دقیانوس نیک شهری دیب شهرت طلب دوری قری سالمزده آدم لارنی
حکایه لاری اوستیوده و موندین بولک اصحاب الکهف طرفان دابارکا یلا
بر روشن دلیل لاری دوشنکدین ایلکاری هم بالیغی غه بر سند صحیح لاری
اصلا یوقدور اما عظام لارکیم اصحاب الکهف زیارت لارکا شرف بولوب
بو غار نیک علامت و آثار لاری آنه شریفه مضمونیغه موافق قلب کوب بعض اوزه
کوریم اوز کلام قدیم لاری برله ذکر و تعریف قیلغان غار نیک علی فیزه ایکاندیب
اشکار اوروش طلب بوستوق دوکه غار اصحاب الکهف نیک علی لاری ایماس
دیب دلیل و حجت لارنی قیلادور و بعضه علما لار موندا غی ایماس البته اصحاب الکهف
اوستیوستوق دادیب ظن قلب دلیل لارکلتوراور بو علما لار بر لاری بنه بر لاری
خلافیغه حکم قیلادور بو وجه دین بو کیشه موسی ابن عیسی خواجه سیراجی نه
نیک خلاف مستولی بولوب شک و شبهه نیک دا اخری جدا اوتیار

حکمی دا مستغرق بولوب علما لارنینک مختلف فیه قول لاری نینک ضعیف
و قوی لیق لاری انفکر و تردد سرا سمه و حیران بولوب عالم و فقیم دا اول سدنا
و مولانا قدوة العلما المحققین و زبدة الفقها المدققین العالم النحریر
و الرحالة الشهیر اعنی علی زاده الشیخ سعید الشیخ محمد بن الشیخ عبد الوهاب بن
الشیخ علی العلی الشافعی الطرابلسی نینک قدم شرافت لزوم لاری بو نوع شان
و رتبه ایکنجی دفعه کلدی بنده ابو کیند حضرت صحبت شریف لاریغه مشرف اولوب
ای مقداری حضر سفر دا بلکه کیجه و کوندز مصاحبت بولغایدا اصحاب الکهف نینک
غار لاری تحقیقنی استفسار قیلدیم دیدیلار کیم طرطانده اکه اصحاب الکهف نینک
ایکی مرتبه بار دیم اصحاب الکهف غار لاری تحقیق تفتیش لاریدا حق تعالی
دین نازل بولغان کلام قدیم لاریدکی آیات بینات قرآن عظیم مضمونی مورخ
ماقدم لار قول لاری اوزدم کا حجت ساطع و دلیل قاطع قیلب بیجه
دلیل برهان لار اصحاب الکهف روم دا طرسوس دیکان شهر دا دور بو طرطانده
اساس دیب ترجیح و توضیح برله بیان ایلاب مسلمان منصف مومن متدین لارغه
بلکه جمهور خواص عام نفع عام نه کوز لاب بوش و علام ایتب رساله جمع قیلدیم
ایدیم دیب قولوغنه بر دی کوردیب مطالعه لار قیلغاندین کیین ترکه ترجمه غنه

اوبرو بنه نظر عالی لاریدا علحده اوالکاریت تصحیح قیلب تاریخ جه
خاتمه سیغه مندرج ایتیم زمانه فاضل و خاص عام لاری انصاف و اعتراف
مقام لاریغه کلیب تسلیم بلسلاری تبرالله لاری صادق لارنیک مرد لاری
جشور قیلغای و اکر تمرد و خلاف قیلب زبان دراز لیق توغرسیدین کردن
لاری تو تعالی لاره بو عارینک تعریف و توصیف لاریدا نازل اولغان
آیات عظیم و کلام قدیم لاری حقی و حرمتی دین اندا غلار غه توفیق هدایت
درشه عنایت عطا قیلغای آمین بنا بو دور یم اولغ پیغمبر علیه الصلوة
والتحیه تخت رسالت دا اولتورو شلاریدین ایکری بو تیوق موضعی دا تقدیمین
لاردین هیچ بر اهدی نینک قبرلاری بار ایکانده تحقیق و جزم ثابت ایماس دور
مبادا انبیا علیهم السلام قبرلاریدین هر لاری نینک قبری ظاهر بولوب
عوام عقیده و اخلاص قیلب کلسه کاش بولسه لار بو کمان و موهوم دور لار روشن دلیل
برله ثابت ایماس و روایت حدیث یا خبر متواتر برله ثابت بولسه لار اهل
تحقیق لار روشن دلیل و بیان ایتادور زمانه نینک اولو بلوقه و تاریخ کتاب جمله
و ذرات موجود بولماقه دلیل و حجت بولماید و روهر نینک علما لاری غیر انبیا
علیهم الصلوة والتحیه لاردین هیچ بر لاری نینک قبرلاری هر شهر غه و یا هر جای

بیکا لغه خاص قلب ثابت قیلما بدور محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم قبرلاری دین کوک
بس تحقیق پیغمبر علیه السلام قبری لاری ام المؤمنین عائشه صدیقه
رضی الله عنها نینگ حجره لاری دیدا ثابت ایکان نه تواتر برله ثابت دور مسلمانلار
هر دیار و هر دیارلار دین کلیب زیارت قیلیب بیاد و ربولار غه شاک و شبه
یوقدور موندین بولک انبیا علیهم السلام و بولار نینگ غیری کیم متقدمین دین
اید بلار نینگ موهوم دور خلایق لار نینگ ای شبو قبر فلان پیغمبر نینگ قبری
دیکان نه برله بو بولغای البته الداغ ایماس و ربایه انبیالار دین بولک لاری
نینگ قبری بولغای و یا پادشاهلار قبری بولغای یا که کافر و ظالم لار و بولار
نینگ غیری نینگ قبری بولغای یا که بت صنم لار موضعی بولغای یا که
اول قبری خالی بولوب هیچ کیشی بولمغای یا که خیر و فتنه قاریغای بر نرسه
بولغای نا معلوم و نا مفهوم کار مبادا الاکر هر آدم اوشبو قبر متقدمین
لار دین بر لاری نینگ قبری دیب جزم قیلب قسم ایچه لار جانت
بولاد و ربو طریقه برله کیم موسی بن عمران و داود و زکریا و موندین بولک
انبیا علیهم الصلوة و افضل التحیات لار نینگ قبری لاری شبو دیب
اشارت قیلسه لار هیچ ثابت بولماید و ربولار نینگ غیری نینگ قبری چوکلین

ثابت بولجاق بولغای مثلاً براهم اتا ولا فرزند و فرزندش لاری
اوز قوله برله بر مقبره زارلیق ده دفن قیلیب لاری علامت و نشانه لاری
بولاسه اولتوز قرق میل برطرفه غه باریب کلیب مذکور قبری نه تعلیم
و جزم قیلیب بیلمای ماید و بو قسم واقعه لاری زمانه دا تولا دور بعض نسخه
بولغاندین کیین اصحاب الکهف نیک جای مکانلاری اوشبو قبیله
جمله سیدین دورلار اهل بود دیم عرب و عجم مؤخر و مقدم مفسر و محدث
لار اصحاب الکهف روح مضاف قطرسوس دیکان موضعده ذکر قیلیب دور
و بولاردین برلاری اصحاب الکهف طرفان دا تیوق موضعی ادیب ذکر قیلماید
شهر طرفان قارلیق مولستان مملکتیدین هم ارباب تحقیق و علما مورخ
لار تولا حبیب دور مشهور و معروف دور و پادشاه لاری قدیمدین عرب
و جماد قیلیب کلیب دور هیچ برلاری اصحاب الکهف نه ذکر قیلماید دور امیر الامرا
میرزا حیدر دوراغان جامع الشیف و العلم صاحب تاریخ رشیدی دور
قدیم زمانه دین ابتدا قیلیب تا اوز زمانه لارنجه اولاری باریب دور نه عبارت
فنه اشارت برله اصحاب الکهف نه ذکر قیلماید دور مولستان مملکتی دا
سلطان تیوق بغراق خان و یوسف قرخان مولانا جلال الدین کتکی و مولانا

عوض الدین ولد اسد و علاء الدین حسین بالغ اوج منیک ایام لاریکیم سعادت
بیت ایدیلار ایام تمام ذکر قیلیب دور صحاب الکهف نه ذکر قیلما بدور اهل تاریخ
بنیک تعدیسی بو کیم بو قسم اولو علار بنیک ذکر و القابلری بنی البته تاریخ
لاریغه درج ایتمک لازم دور ترک ایتمک اهل تاریخ نزدیدا ایمان دیب حقدور
تاریخ غفاری بنیک مصنفی مولانا شرف الدین علی یزدی و روضة
الصفا مصنفی محمد ابن خاوندشاه لار اوز تصنیف و تالیف لاریدا طرفلاری
دقرا خواجه بودیار لار بنیک واقعه و حادثه لاری تفصیلا بنم قلیب دور
اصحاب الکهف نه ذکر قیلما بدور بو لار بنیک غیریدین تاریخدان لاردین بری کشی
اصحاب الکهف بودیار دیار ایکن لاری ذکر قیلما بدور تاریخ هسکر نویسیدر ایکی قرا
هرات پادشاهی شاهرخ میرزا ابن امیر تیمور کورکان قاسم خان چین غه اطراف ایادی
و شادی خواجه دیکان تعیین قیلدیکیم چین غه باریب کلکونچه هر واقعه
و هر حادثه لاریکیم روی بر لاریه و نیه برکنت و بر شهر و هر دیار و هر محله لار احوالات
لاری و درست جزیره و بیابان و شیخ جام معمور و آبادان لاری و اولو غلاری
و فقرا لاری نقل خواجه لار لغه وقف بولوب دور تاریخ قلیب کلکان سیز دیب بایلیس مصور
و هدایت کلکونچه بیلکان و کورکان واقعه لار تمام تفصیلا بنم ایلاب معلوم قیلدیم

هم داخل بولدیلار اصحاب الکهف ذکرلارینی قیلمادی چونکه اول زمانه دا
اول بر دابت صنم لارین بولمک روزنامه غه الغو دیک بر نرسه موجود بولغان
بت صنم لارنی خطا لاب کلیب بو دیدی اصحاب الکهف اول زمانه دا اشکی را
بولوب شهرت بولغان بولسه لار ایدی البته ذکرلاری تحقیق و تفتیش لار
قیلب روزنامه لار یغه داخل قیلور ایدی زیرا که اصحاب الکهف نینک ذکرلارینی
خداوند کریم اوز کلام قدیم لاریدا اوبدیم لیق برله بیان ایتب تعریف و توصیف لار
قیلدی البته بولار هم ذکرلارینی ذکر قیلور ایدی اوچنچی نسطاوس کیم طوغان ایدی
نینک اسلام شریف غه داخل اولغانلاری تاریخ لار مظلوم لار بچه فرغانه دا اتی
وکا شعرا ایلی نینک اسلام لاریدین کیلیب ایکی لار طوغان قرا خواجه قول ایدی
نینک اسلامی تاریخ بسکو بوزغه تقیس ایکان یعنی خضر خواجه خان بن تونغلیق تیمور
نینک قول لاریدا اسلام شریف غه مشرف بولغان ایکان موندین معلوم بولدی کیم اصحاب
الکهف بو دیارداباریکان غه بو آدم لار قیدین بیلسون و واقعه سی نی نخولدین
حکایت ایتب لیسون و بیله بو کیم خالق لار نینک حق سبحانه و تعالی حضرت
آفاق طوغان غه کلمکلاری اکشف و مراقبه برله ظاهر بولوب ثابت بولغان
دیاد در حقیقت آفاق دین یقین نقل و روایت لاری بر سند و حجت بر اثبات

لازم دور کشف و مراقبه اولیا لارغه خاص ایمس و رتولادین تولادین
بیگانه کافر مشرک لو دولامه برهمن مغول لاردین و موندین باشقه طایفه
لاردین هم ریاضت قلاق برله کشف و الهام و رؤیا و اولغان واقعه لار
علما شریعت سعار حضور لاریدا اسند و حجت بولماید و رانبیا علیهم السلام
لار قبری لاری و اولیا عظام لار نینگ کشف کرامت الهام لاری بیله شرعا
اثبات بولماسه لار بولار نینگ غیر لغه قیاس ایتاب بسند بولغای بو دلیل برله حضرت
اغاق نینگ کشف و مراقبه لاری برله حضرت اصحاب الکهف بو توق دار ایکان
لاری شریعت میزانه برله جمهور علما لار قول لار لغه مخالف دور اگر اولیا لار
نینگ کشف الهام رؤیا لاری حجت و سند بولا دور عان بولسه لار هر احدی
اولیا لیق دعوسنی قیلیب کشف کرامت و مراقبه امکان بو طریقه دا معلوم و فهم
بولور ایدی عالم خلقینی بو لیدین آز دروب کتی کیلیدا هیچ شک و شبهه
یوق دور بو قسم اشیا لار شرع شریف حکم لاری بیله باطل و مردود دور زمانه شیخ
و جاهل صوفی لاری اوز لاری قیلا لماید و غیر مشکل اشیا لار نی شروع باطل کار
لاری روج و جاری قیلیب مانگه و رماق اوچون حضرت اغاق غه نسبت بیریب لار
حضرت اغاق دین ایشه بولمس و نوع غیر شکل بولغای اما منصور حلاج و باباجان

وولانک امرا اولوغ لارینک وقف تولیه لارکا اولاقول لاری برله مهر
قیلب اوشبو نیابین اوشبو اصحاب الکهف غه وقف قیلیب بو رسم دیب اثبات
قیلغانلاریکه اوشبو اصحاب الکهف غه خراجی متولا امام خوزان قیلدیلر حکوم وبالیغ
قیلغان لاری اصحاب الکهف بوزیلمه دابولوب قالاق لیق لازم تو تماز
وبو یرداولاق لیق غه هم سند وحجت بولماید ور پادشاه لار عوام ورعایا لاری
قرابتنه ونزاع زیاده لیق اوچون هر مملکت ایچیدا بعضه ایلاری
کلکوا ایلاق لیق برله اولکاریدور ومونداغ ایلار تولا واقع بولادور شارح
وصوفی لارینک بعضه لاریدین انکلاب والشتب مصلحت توغرسیدین
تصدیق قیلیب مهر باسیب کالبولغای ومونسک لیق برله حجت وسند
دلیل بولوب قالغای اصلا اندغ ایماس دور آیت حدیث اجماع است
وارباب تحقیق وعلما محقق لار قولاری برله ثابت بولغنسز بولیلار حجت
وسند بولادور ومونده بامتقد لار سوزلاری اصلا ثابت قیلغان بولماید ور
هر اکه اصحاب الکهف نینک غار لاری تعریف وتوصیفی آیت نص قاطع برله ثابت
بولنیکدا احتمال وگمان یول تاپماید ور حکم شرع شریف ایشبو دور
هر اکه تحقیق بیلمه بولسه هم طرفان ایلنیکنیک حجت لاری طرفان نقل

اسم لاری طرسوس ایکان زمانه انقلاب لاری اسمی یونکالیسیطرفان
بولوب قالیب دور اورده‌جی نینک اصل اسم لاری روحجه ایکان اغلاط
عارض قبیل تخفیف مناسبتی دین روحجه اروحجه طرسوس طرفان غه تبدیل
وتغییر تاپیب دور ومولدین باشقه هم وجه وتوجیه لارنه کلتورب اوزنه‌گا
لازمی اثبات قیلا دور بو کلتورکان دلیل لاری اوز لاریکا جهل لیق نه
کلتورا دور رمونه بیلماید دور خواه نیکه وخواه تاریخ لارده اطرفان لفظی
برله قوتولوب کلیب دور بعضه لار طورغان دیب دور اونه زیاده قیلب قوتوب دور
وطرسوس دیکان لفظی بیت زمانه اطرفان لفظی غه تغییر تاپیب قوتولکان
بو هم معلوم ایماس بعضه مورخ مؤرخ تاریخ لارده اطرسوس حروف لاری طرفان
لفظی غه تغییر برلیب قوتولکان دیب ذکر قیلب دور بو دیکان لاریکا اثبات
ذکر کلتورب برادرم نینکلان واجتماعلیل دیکان سوزی حجت واثبات
بولماید دور علما مدقق لار لغت علم لاری نقل سماع برله ذکر قیلب دور
عقل قیاس اینکه ایول تاغاید دور طرسوس طرفان بولدی روحجه اورده‌جی بولدی
دیکان قول لاری درست بولسه لار هم مونکا تسلیم قیلغان بولماید دور وطرسوس
دیکان برله اسم نه دیکی شهر غه ودیکی موضعه مختلف غه ات قویوب اتاغان

واقع بار ایکی شهر و ایکی کنت اسم لاری اکثر برات برله اتاید و راوجی
ارجلین ایروجی دیب تاریخ لاردا کلیب دور بهر کیف مغول زبانیدا ایرک
و شوشیار بهادر دیکان بولور ایکنچ اوروجی دیکان مغول خان لاریدین
دوسنه خان تنک سیره لاری امیر قاچولنیک آدغلی دور و امیر تمور کورکانک
تنک التسه جی باهای اردجی بهادر دیکان کنه امرا و نوکر لاردن جمله سیدین
دور لقب لاری برلاس دور کلا برلاس قبیله سی تنک نسبی موکا منتهی
بولادور اوزقوم قبیله سیره مرزند لاری برله برجای مکان غه کلیب عمارت قیلب
عمر اولتی رکاج مذکور اوروجی تنک اسمی بوزین غه اسم و نام بولوب بو دور
موذاغ ایشلار جهان صفحه سیدا تولا بولوب کلیب دوری جهان اهل اروجی نه
خوسوزه دیب یاد دور امارم دیکان بر شهر تنک اسم لاری بلکه مملکت
عظیم و اقلیم عظیم جهاتدا دور ارض روم برله اتاید و جمع خلق اقلیم غه معروف
و مشهور دور کیم روم بن روم بن عیص بن اسحاق بن ابراهیم علیه السلام بنا
قیلب آباد قیلغان اوچون بولار غه نسبت برله دور روم نه صفر دیدور و اولاد لاری
بنی صفر دیدور و روم تنک نسلاری قیصر دیدور تاریخ قالار برله اوجغز ایه
لاری دا معروف و مشهور دور و ارض روم کنه دیدیم دور روم شهری برله مشهور دور

ای تختی قسطنطینه دور بحاین اهل روم کوی دیدور یعنی اقلیم روم دیکان
بولادور تحقیقاً خداوند جل و علا روز کلام سهتا لاریدا ذکر قیلیب غلبت
الروم فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم سیغلبون فی بضع سنین قوله
تعالی فی ادنی الارض ای اقربها الی العرض العرب و ارض فارس یعنی ادنی
نص قاطع برله روم اسمی ثابت دور مولکا دخل تعرض و تبدیل اصلا یول
تا نماید و رحاصل معنی سی بود در یتیم زمانده اولدا اهل روم و اهل فارس لار
آرا لاریدا اوت جنگ لار واقع اولدی اهل فارس غالب کلیب روم نی قهر قیلدی
کوکز روب پادشاه ایک قیلیب سنه سیدین کیین خدا نی کریم بنیک آیات
و انصرنی بر اهل روم غالب و مظفر بولوب فارس لاردین روم نی اجرا ایتدی
بو واقعه هجرتنی بعثت لاریدین کیین هجرت لاریدین ایکی یل بولوب اهل نصر
و اهل تاریخ لار ذکر قیلیب دور و اهل روم قبیله لاری و عرب طایفه لاری طرفان خوشنود
بولوب دیکان موضع غلبه مغلوب لاشدی و کرسنی مملکت لاری غالب بولوب حکم
لاری جاری قیلیب بحر لاری و اسکندریه قلیب وطن توتدی دیکان لاری بیچ تواریخ لار
توتور اسکندری بلدی صالح قلیب بای حکومت تسکنت قیلیب اهالی لاری مغلوب
لار سماندی بولوب و عرب لاری دیکه قوم لار عدو حساب لاریدین تولادور جنگ قتال

های تختی قسطنطینه دور سحابین اهل روم کوی دیدور یعنی اقلیم روم دیکان
بولادور تحقیقاً خداوند جل و علا اوز کلام سبحانه لاریدا ذکر قیلدی غلبت
الروم فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم سیغلبون فی بضع سنین قوله
تعالی فی ادنی الارض ای اقربها الی الارض العرب و ارض فارس یعنی ادنی سو
نص قاطع برله روم اسمی ثابت دور مولکا دخل تعرض و تبدیل اصلا یول
تا غایه دور حاصل معنی سلمی بود دور کیچ زمانده اولدا اهل روم و اهل فارس لار
آرا لاریدا حرب جنگ لار واقع اولدی سو اهل فارس غالب کلیب روم نی تصرفنه
کوکوزوب پادشاهلیک قیلدی بیه سیوز کیلین خداوند کریم نینک رعایت
و نصرتی برله اهل روم غالب و مظفر بولوب فارس لاردین روم نی اجرا ایتدی
بو واقعه سنه بعثت لاریدین کیلین هجرت لاریدین ایلکاری بولدی بو اهل تفسیر
و اهل تاریخ لار ذکر قیلدیلر و اهل روم قبله لاری عرب طایفه لاری طرفان خوشنود
بولوق دیکان موضعنه بلکه معلوم بولسا کرک ملکت لاریغه غالب بولوب حکومت
لاریغی جاری قیلدی بو سر لاردا سکونت قلب و طبعم توشدی دیکان لاری هیچ تواریخ لار
توقتور اسکندر روی کبی معالجه قلب یانی حکومت و سکونت قیلمس ایمانی بیغول
لار همانده کچه بولدور و زمانیدا دوکه روم لار عدو حسابلاریدین تولادور جنگ قال

وغارنینک علامتلری ایکی هزار غه بو طریقه ده خبر بردیکی کون طلوع قیلغان
وقت دا کون توشمای دور خدا تعالی نینک رحمتی هر له سایه دا دور حضرت نی
بو تیوق دا کمونینک خلقی اسلام دور کون طلوع قیلغان دا کون توشا دور
و توش وقتی نینک الی سر و کیشی دا هم کون توشا دور بولمک لازمی کون توشکان
دیک بر آدم بو اصحاب الکهف غار سه و کوزی هر له سایه کورو مشاهده قیلمک
بلا دور قوله تعالی و تری الشمس اذا طلعت تزاور عن کهفهم ذات الیمین و اذا
غربت تقرضهم ذات الشمال و هم فی فجوة منه ذلک من آیات الله من یهدی الله
فهو المهتد و من یضلل فلن تجد له ولیا مرشدا الآیه تفسیری بو دور کیم ای محمد و تسه
بو اصحاب الکهف بار سه غار غه بو غار نی هلاک کا ارادہ قیلمک کور اصحاب الکهف
اول غار دا دور علامت و نشانه لاری بو دور کیم کون طلوع قیلغان وقت دا اولار
نینک غارلاری دین آفتاب مایل بولمه آفتاب نینک نوری غار نینک اوزه تک طریقی توشمای دور
و علامت اول غار نی فی فجوة آیه کریمه تفسیری دا مغاره ای مکان متسع الاستف
له و لیس علیه شیء یضلهم یعنی غار اندا کنگ و مکان دور کیم اوکزسی یوق و سایه
نمرسه هم یوق اوتراسی اوچوق کنه صحنه دور کیم کون نینک طلوعی و توشمای
قیلغانی خدا تعالی نینک قدرتی دین بولمک لازم قسم خلوقت خداوند کریم نینک
کمال

سر لکیک دلالت دور بس اصحاب الکهف لاغارنیک اوستر اسیدا دور بادبو
اودیج اوزا بولارغه تیب تورادور غارنیک غنم اندوه لاری اوقاتنیک حرارت
وتشویش اذیت لاریدن محفوظ وامان دور اوسبو اصحاب الکهف بارغارنیک اشیکه
بنات النعش اوستروه برابر یدادور اوقاتنیک طلوع وغروب سرطان دیکان بولور
نیک غروبیدا طلوع غه سرطان برجیغه یقین دور وسرطان ذدور قیلادور کون ال
بولادور طلوع قیلغان وقتدا اکهف نیک اوکنکا طرفیغه کیرم غارنیک مغربی طرفیغه
ایدی وکون اولتورادور غانی وقتدا اکهف نیک جنوب طرفیغه کیرم غارنیک شرقی
طرفیغه ایدی بولاکی وقتدا کون نیک شعاعی غارغه کریب غارنیک عفونت لاریغه
یقارب بادبو سنی اعتدالیغه کلتورادور ولیکن کون اصلا اول غارغه کرمایدور
مبادا کون کرسه لار بولازنیک مبارک جسدلاریغه اذیت تیب دایکین لاری چاردب
کیتادور البته مونداغ ایماس دور کون نیک اولتورادور غانی وطلوع قیلادور غانی
لاریدا بو غارنیک جانب ایمن دب لاریغه کون نیک شعاعی تیب اوقات دا اذیت لاریدن
محفوظ وامان بولماق غه بایث بولغان لاری خداوند کریم نیک برلیک وتعالیق
لاریغه آیت دلیل دور خدا تعالی بنده لاریغه کشی غه توفیق دیب عطا قیلسه لار اوشبو
دور خدا نی تعالی تا قیامت دور واکر اوه فضلات غه سالسه لار اوشبو دور خدا نیک

هرگز رشد و هدایت تعالی یا در توفیق هدایت نیک جمیع سعی خداوند کریم نیک اعانتی
هستان دور بوشتم آیات معجزات لاریب صفحه سید الاولاد ولیکن خداوند کریم از علم
قدیم لاری برلر توفیق و هدایت و دیده بصیرت و عبرت اوزرغنه غیب لاریمین عطا کیلمامش
لاریدی انبیا علیهم السلام و هزار آخام لاردخدمت فی بارت لاری دین نفع
الاق سبب لاریدور تحقیق حق تعالی اوز کلام قدیم لاریدا اصحاب الکهف نیک شانه و علامت
لاریغی خبر دیکیم اول طایفه لاردین الله تعالی راضی دور هر زمانده کیم اوشبو مذکور علامت لاری
خواه مغرب و خواه مشرق الجمله کیم غار لاردنیک لاری ایچغه موافق تابلسه مراد مقصود لکلاری
تا فکلار اکا موافق بولماسه لاری یتغان سعی سبب و محنت مشقت لاردنیک لاری بیک و بیهوده
زیان کار لیق دین بولمک نیک ایکنجی دور لاردن تعجب دلیل اولدور دیکیم آیه کریمه و تحسبهم
ایقاظا وهم رقود و نقلبهم ذات الیمین و ذات الشمال و کلبهم باسط ذراعیه بالوصید
لو اطلعت علیهم لولیت منهم فرارا و لملئت منهم رعبا الآیه یعنی ای محمد صحاب
الکهف نی کوز لاری اچوق دور اولیغاق دیب کمان ایتسک سن و هلاک اندغ ایرسک
ک اولغاییدر اولغوچیلاری ای محمد لاردنیک ایچیدا کوز لاری اچوق دور اولکدین سوکره
و سولدین اولکنه اوزغرمه سر و هیبت اوزغرمه سر و هیبت اوزغرمه سر کیشی لاری اولیرلر اکا دیک حق تعالی
هر نیکه صفت دیب ایتدی اول دور اولتدا اکا قرآن لاری ایتدی دور اکا لاری عند

اکر بولار قرانک قورقوب قاچیب کتاب سین اولارنیک بیت وصولت قدمتا مثل کامل
لاری نهایتی کتمه ویلوغان ترناق وسقال لاری نهایتی زیاده روزون دور بولار
بولارنیک قورقوجی ندا ایچنکا سیغمه دور الماسین دیب جبرئیل بری بغا جبرا خر الزمان
محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم اسمان وزمین فرشته لاری برله قورقمای سوز لاشتی وجبرئیل
علیه السلام ندا اورسوز اصلی دا کوردی الله یوز قتا ندا بارادی اکر انکی قتا ندا بیلسه
یوزنک اصلا کون توسماس ایدی من لار برله سوز لاشتی ولار ندا بدایت غدسایب قرآن
تعلیم بردی وسیطانم ندکوردی ولوطایفه لاردین قورقمادی بهمه لارنی زبان دین قوت
لیک وغیر تیک قورقمادی ولار کلمات ثبت قدم ایدیلار موندا غ یعنی برله اصحاب الکهف
قورقوب کوزای سین دیب اول کلام قدیم لاریدا خبر برسه لار بولک آدم لار قیداغ کهف کوردیلر
بو عقل قیاس وفهم ادراک دین یراق دور تواتری برله نزلار ندسمع بولغانی توق
نیک شیخ لاری اصحاب الکهف ندکوروب مسلمه قیلادور وجراغ یاروقماق اوچون
غار غه کرادور وبا فوق لارینی هر زمان بیکلاب تقلادور وبیقل قیلادور وینه محمد
یعقوب بیک ایلچی زمانه لاریدا بر عرب غدا اهل بولدی شیخ لار کوکاندیک کوروب خرابی
وهم لارینی محراب طوار طاس لار برله یاب قیلیب قطر لاری تاش بولوب قالیب
اصحاب الکهف هم بیقلق غدا وبر بولوب بیقل قیلادور بولدیکم لاری اصحاب الکهف

حق دا بلغان وبهتان دور اصحاب الکهف نینگ مبارک جسدلارینی ایدی سر لعنه مضمون بخبر
شریک ادم لارین لارغه اوخشه اوزقدرتسیله اوبدان سالماق لیق غه قادر بولور
زیان رحمت افت ادیت لارنی مسخ بولوشدین البته محافظت قیلادور اولبلان
کورنگان مخلوق لارنی هرگز مسخ قیلمایدور لار اوزصورتدین بیر صورت غه تغیر وتبدیل
تاپیب لارمسخ بولسه لار حق تعالی لعنتی غه گرفتار بولغایدور ومسخ زیان منصوب دور
البته بیتلماک کرکدور رضا ایتعالی غضب قیلسه خوالاسا تنق قیلادور وخوالاسا بیحوان
وخوک غه اوخشه بر نرسه قیلادور بر نرسه قیلسه قادردور بو قسم حکایت قصه کی لار ایدی
مشهور کرکدور بو طایفه لارکه دوک بیت کان جبرلاری بیت الله لار اصحاب الکهف
کورماید ور بعکه بولارنینگ غیری کورو دور کیم کافرلارین بر قوم مسخ بولوب تاش
بولوب قالغان بولغای یا که بت صنم لارنی اوزم صورتیدا شکل شمایل لارسه قیلب قویلغان
نرسه بولغای بو قسم اشیلار جهان صفحه سیده اولادور خصوصا اصحاب الکهف نینگ جمیعی
دیلبعضه لار بعضه نی سنجاب جرلاری دیب ذکر قیلب دور مونداغ اولو غلارنینگ مسخ لیغی
جایز دور واخوارق اعتقاد قیلغوی لارکافر دور ومرتد دور والعیاذ بالله سوء عقیده اوخشه
اصحاب الکهف نی مشاهده قیلب کورو دوک لیکن اوزم لارهم کی مرد ور لیکن بو طریقه ده اوزم لارکه
حق تعالی نینگ کلام لارینی تلاوت قیلاور لار علیه الصلوة والسلام لارنینگ جمیعی سنی یا لعانه دوب
بیت

تکذیب قیلغان بولادور و بو پیغمبر علیه السلام لارغیرت لیک و قوت لیکلک دلیل کلدی تا دور
اوشبو طریقه انبیا و مرسلین لارقوز قوب ایمان و کریب کورا لمکان جای می لارغه
مذکور شیخ لارنیک قورقای کریب جوابغه یاندروب یا فوق یا خلاف لارنی بو شیخ لارنیک
مرتبه سی پیغمبر لارنیک مرتبه لاریدین زیاده بولاق غه لازم توتادور البته بو باطل دور و کوردک
بو قسم اشلار حال دور شیخ لارنیک بو فعل کرداری و بو قول اطواری اصحاب الکهف لر موضعه
اقیاس لیکی اولوغ جفا و سند دور و ینه اصحاب الکهف نیک عهد لاریدا اوچ کروه اختلاف
قیلدی یهودی نصاری مسلمان بعضه لاری ایتدی اولارا دخدور تورلوکی لاری
ایتدی و روبعضه سی اندا ایمان کلکه سی دور ایتدی سی ایتدی و بعضه لاری ایتدی
ایمان تیدور سکز کشی ایتدی و ایتدی اندا عکم قلادنه کریم اوز کلام عهد لاریدا
بو طریقه بر لادکی قیلدی پس اولار غه اولکور ملک حکمن بولمیه ای اهل طریقه لار ادم ایتدی
کوب و عهد لاری سلیب اوتدی اولار کی خلاف البته کوتاریب ایتدی رایری اصحاب الکهف نیک
کوری مشابه قیلماق غه اصلا دخی بولماید بو وجه دین عهد لاری هم معلوم ایتمس دور
مکر وی اسماء برله عهد لاری معلوم بولسه ایرکاک و بو تقریر و توجیه لارنی دعا و خلق
لارغه بولدور کیم اصحاب الکهف بو تیوق بو موضعی و لا ایمان ایتکان قیلماقدر بو شیخ
لارنیک بعضه لاری سوق دار ایتدی قیلغان تعریف و توصیف لاری تیرنک

تعبیر

تفسیر غه اثبات دلیل حجت بولادور لیکن اوزلاری نینگ کلتورکلری روایت
اثبات لاری اوزی نینگ فرینی لازم توتادور رسوله سلامی دور الله ملاحظه
و امتحان قیلغ بلار سکز نی دلیل بولادور کیم تحقیق اصحاب الکهف نینگ قصه سی
زمانه نینگ عجایب و غرایب لاری جمله سیدن دور کیم جمیع مفسر و مورخ لار نینگ دین نظری
و علم دور زمان لاری بولدریالی جهودر بدایان نینگ حقیقتی غه تیالمای همیشه حیران
و سرگردان دور اصحاب الکهف و اصحاب الرقیم هر موبا که هر قیسی بولاکه موبا بوکون دا
تریک بولوب و بالاوزلاری خلایق غه اوخشه اولوب کیتکاندا غوایتی زمان دا و قیسی تاریخدا
توغولجان و اسم لاری بیر بولادور اما لاری کیم دور و قیسی قبیله و قبیله جای دی بیلمه
و لکن غه دور همه مفسر و مورخ و جمیع قبیله لار ارا سیدا هر زمان و هر مکان و هر زبان
لارده اختلاف بار دور اصحاب اختلاف دین خالی ایمان دور خدا تعالی اوز کلام مجیدلار یدا اصحاب
الکهف نینگ توصیف لاری و علامت لاری نی بیر غه خبر بردیکیم اوخوز توقوز سیل مادار
اوخلاری لار اندین اولیغ بیدلار اندین بیتلار روحیت بردی احد تعالی قرآن شریف دا
خبر بردی دین کم مونلاره قیلاق غه قورقتیم بولیدور تا بو وجهدا شبوحال بیلا دور
اما کوپ و تعلیمای ذات ایمان و ذات ایمان مقصود لار بحر بولار اوخلاری دور و تریک
دیکان دوای و بیر اوزلاری بولادور خدا تعالی نینگ کیمیا و قوتی بلا کوپ بیتی

جمعت وسند دور بعضه علی الارض اصحاب الکہف نے وحضرت علیہ السلام نے عیسی علیہ السلام
اسی زمین نازل ہونگے ان صورتوں شاہ شریف ملاقات کو بلاد دور دنیا کے
قلب دور اصحاب الکہف نیک تعریف و توصیف لاری جمیع کتاب تفسیر و تاریخ ملا
مذکور اوہون ہزار تکرار دین جناب ایسے علحدہ ذکر قلمادق بوہرا ہزنیک عرض
اصحاب الکہف نیک تحقیق لاری تعریف و توصیف لاریلا نازل بولغان آیتہ
کریمہ مضمونی تحقیق و تفتیش لاری قلب زمین اور اکثر غہ معلوم و مفہوم بولغاندہ
اشکار ایلاب بیلکار و نمونہ قوماق نہ ارادہ قلب بحر کلام لارندہ ورق
صفحہ سیکا مکتوب و تقریر لغہ جرأت قیلدق حقیقتی غہ خدای عالمنی عالم دور لار
اما اصحاب الکہف ایکرنہ اصحاب الرقیم دور خداوند کریم اوزقورتدی لار اولوغ
قیلغان ادم لار دور ہزار ہم اولوغ اسلام کمزلازم دور لیکن مکہ معظمہ دین باشقہ
وخواہ مدینہ منورہ بولسون وخواہ اولک نبیلار علیہم السلام لار قبری بولسون وخواہ
اصحاب الکہف وخواہ اما اسی قبری بولسون مکہ معظمہ غہ اوخشاتیب دور قیلماق
وطواف قیلماق وعبادت اعتقاد قیلماق کفر دور بو قسم ایشلار شرع شریف دا جایز
ایمس دور عبادت و بخشی عمل لار قلب سبیل دور صدا اوچون قیلماق کرک لار
خطا ایتب بو شرک قیلماق کفر دور ہزار خلق ایتب بی دور بخشی

ابنا و اولیا مزار مشایخ لاریم خدا ایم تنگ بیده سی و عصبه سی ارسته قیلاق و جهت دور
توقوز بیک دلیل کیم نه بن بوزیه که بو غار بر شهر غه و یا بر کنت غه خاص ایماس دور
تولا شهرلار دا و تولا تغلار دا غار لار تولا دور بر شهر ادم لاری اصحاب الکهف
بر تنگ شهر غه دا کان برله ایتا دور موکی دلیل قاطع لاری یوقتور هر وقتا کیم شک
واقع بولسه کلتورکان دلیلی باطل دور بس موندا غ بولغاندین کیمین طرفان اهل اصحاب
الکهف تیوق دا انکولدین جزم قیلب ایتا دور ایلکاری تعیین ذکر قلدوق کیم قصدین
لاریدین بیچ برادم تنگ قبری تعیین ایماس نبی صلی الله علیه وسلم تنگ حضرت
ابا بکر صدیق و عمر فاروق رضی الله عنهما لاریدین بولک اصحاب الکهف تنگ قبلی بولکان
لاری معلوم ایماس لیکن اوشبو قبله جمله سیدین دور الله و مونکدا حکمت غامضه لار بار دور کیم
خداوند کریم سلدور سیلا دور لار دا ابا بر نچه ادم لار ایتا دور کیم اصحاب الکهف غه
بر مرتبه زیارت قیلسه بر حج بدلیدا ابراهیم بولا دور انکی مرتبه زیارت قیلسا لار حج تنگ
برابر بدا بولور اوشبو اوملار دین حج ساقط بولور دور عصبه و تیلا دور موندا غ
عصبه قیلغوچی تورت مذهب دا ملعون و مرتد کافر دور اسلام شریف تنگ بنا سی
بس دور بر بر جای هر وقت کا موجود دور مکان غه تعیین بر زمان غه خصوص بعد الله
بولمه کور شاهد لیق تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای تنگ بر جای

قاطع برله ثابت دور هر نرسه نص قاطع برله ثابت بولمالری انکا تبدیل و تغییر بری بولمامق
خصوصا حج نینک اوزکا نلاری حج نینک ادا بولوشی آیت سلان ثابت دور روان ایکی ای
الحجه برای یعنی ذو الحجه آی نینک توقوزی کونده دین روان ایکی سیغمق حج نینک جمیع
ارکانی شرائط لاری تمام بولوب دور موندین بولک وقت و بولک جای مکان دا حج
نینک جمیع ارکانی و شرائط لاری نی هر نیچه آداب و ترتیب لاری برله خواه مکه معظمه و خواه مدینه منوره
جاکلتورکان بلان اصلا بولمایدور و موندین بولک جای مکان و زمان دا و یا مشقه بیلا
و بولک مزارلارده مثلا اصحاب الکهف و امام جعفر صادق قاتلری جای مکانلارده
نحو ذین حج ساقط بولغای و هر ایکیسی بیلغای بس مندا عقیده قیلغوچیلار اوزی
کافر خاتونی طلاق بولوب دور کلا یختی عمل لاری هم بیکار بولوب کیتادور و مبادا
شوندا بولوب اصحاب ارباب کوکلی غه مکتوب دور کی ان قبلنا لله هم دین لارغه مزار قیلمادور
بولدیار لارده اوزی مسلمان نمود قیلمادور خصوصا تیب خلا اقلارنده کمراه و ضلالت جهالت کا باشلامادور
جاهل لاردان صوفی و مولی صاحب لار تولادور هر کیم که نص قاطع آیت کا انکار قیلغان بولسا
و بولمالی صوفی جاهل و مشایخ الدای لار قول لاری بیلا و هر نیچه مشایخ و صوفی لار کا
هر نیچه مسلمان لار نینک ایمانده و خاتمه اعمال لاری محفوظ و امان قیلغایلار
بس ایمان بیلا تقریر قیلدوق و ایمان حقیقی اصحاب الکهف نینک جای مکانی موضع لاری

خداوند کریم اوز کلام لاریدا آفتاب نینگ طلوع و غروب و تبدیل ایل بولادور دیری
بو توق موضعی دالاندا اینماس دور اگر اصحاب الکهف بو توق دادیب قایل بولسالار
الله تعالی نینگ قول حق لاری بالعیان غدنیت بر کاذب بولور دور بو تسلیم لاری کاذب
دخل لارنینگ جمیعسیدا کافر دور خدا تعالی نینگ قول لاری حق دور تسلیم دوی اصلا بالعیان
اصحاب یوقدور و بو موضع خدا تعالی نینگ صالح بنده لاری نینگ سر لاری نینگ مرقد لاری بولغای
بو جایز دور اما اصحاب الکهف بو موضع کی خاص ایماس دور رسول جزیره بیابان لاردا اندا
دوست لاری تولادور و یورت شهر لار بولادور خالا ایماس دور و بنده بولیم تمام مخلوق
لارنینگ کتب و ضبط خانه لاری بولغای یا که اول موضعدا هیچ نرسه بولمغای بلکه غدنده دراست
قوی کلابه بوندا لار کیسولوب بو بهانه لر کون اولکی رسول جنب مکه بولغی بهدین دام تدبیر
لارنده خورو بیلا ایتمان جای مکنی بولغای موکاهم اصحاب بارلاندا کیم خلق دا اینار جای
بنا کیم یعقوب نینگ اتالیق غازی زمانه لاریدا بر موکنه اسلوب کوتس الاردن تعلیب و تسمیه
توحیده و عبادت الله لار زنده اور ماسیب کتمه مزار زیارتگاه بالعیان ایکان ذکر
الله دی بنده نینگ مزار لاریدا ذکر بولدی بهانه موضعه بنده نینگ مکو جیلا بشر الاردن بولکو
مکان دور لار کیلیب قیلغوی الار مکه لاریدا ساتیلا ماکه الله دیس جمیع مسلمانلار
الله دم دوا اگر دور کیم بو تسلیم جزم و تعیان ایماس بولسا و جهول دور الار ایتا الله جیاط

قیلماق واجب دور هر نه که بو قسم جای مکان زیارتنه تعظیم و تکریم قیلب زیارت
قیلماق بلاد دین اسلام دین خارج بولادور بر بخه اولار خزینه دفینه لار ایزلاب
مزار مشایخ لارنیک قبرینی احیا لاری قلماق مغول لارنی اولوکه و یابت دیک نرسه لاری
حقیقت دور دیب نقل و حکایه قیلادور لار فتاوی کتابلاری ایدا ذکر قیلب دور لیکم بنده
اولوغلاب اغاز قیلماق و زیارت قیلب دور قیلماق کتاب الله و سنت رسول الله
و اجماع امت لاری برله کلدور ای یاران عزیز الحذر الحذر بو قسم اعتقاد نالایقه لار دین
البته بصدلتنه اولوبحی دلیل بولدور بیر اول قادر منان کلام ملک العلام لاری بدا
اصحاب الکهف نیک علامت عظمتو لارینی جدا اقلیب ایب دوکه قیلماغان بولوب لار
ایدی مغرب مشرق لارداکه کلا غارغه موافق و مطابق کلور ایدی لیکن حضرت
و تعالی هر آینه تیوق دوکه کهف اول بلاد لارکه ان قیلماغان بولوب اعتقاد لارنه
خزینه لاری ایدی حضرت و تعالی اوزی کلام مجید لاری اوزی سیده ذکر قیلدی و خبر بردیکیم
آفتاب طلوع قیلغان وقت اوزوب قیلغان وقت الولاکی وقت غارتیک اوزیک
طرفیده و جنوب طرفیکا ایل بولادور و غروب قیلغان وقت آفتاب تیگ اوزیده اولوب
غارغه کیرمادی و حال بوکه غار تیک اوزی اوتدی آفتاب تیگ اوزیده اولوب غارغه
کیرمادی [illegible]

[illegible]

بغوی دا بو حدیث شریف مذکور دور ترجمه سی بودور کیم لعنت قیلدی اللہ کشی غه
کیم اتا آنا سیغه لعنت قیلدی ولعنت قیلدی کشی غه کیم خدا نینگ غیری اوچون
ذبح قیلدی ولعنت قیلدی اللہ تعالی کشی غه کیم بدعت ذاهلر شروع ایتسی فیدا
قیلدی ویا راعانت بردی ولعنت قیلدی اللہ تعالی کشی غه کیم یر زمین نینگ
حدود فاصله لارینی تغییر وتبدیل بردی اما اتا آنا غه لعنت قیلغانده بو طریقه
برله کیم اتا آنا نام نینگ برله خدا نینگ لعنتی بولغای یا کیم اول ایکولان غه لعنت
قیلغای یا کیم اول ایکولان ملعون دور مونینگ غیری کیم دشنام دابانت
نوعی لارینی ایدی لعنت لفظی برله بولسون یا کیم لعنت معنی سی برله بولسون
یا کیم اول ایکولان غه لعنت ایتارمک کا سبب بولسون بو طریقه برله کیم سکا نینگ
لعنتی بولغای دیب اول کشی جواب سیغه سکا خدا نینگ لعنتی بولغای دیب کیم
ایتسه کیم خدا تعالی اتا نینگ غه لعنت قیلسون دیب اول کشی انداغ ایتماس بلکه سینگ
اتا نینگ لعنت قیلسون دیب کیم سین لعنت کرسه نینگ کا دیب اول کشی سین
لعنت کرسه نینگ کا دیب شو معنی دا جواب سیغه دیب لعنت ایتارمک نوعی کار
بولادور لار کیم اتا آنا نینگ غه دشنام وحقارت ولعنتی غه سبب بولماق کناه کبیر لار
دن سیدی کا دور [illegible] ایتماق واجب دور [illegible]

زیح قیلغان نینگ طریقه‌سی بولدور کیم کیشی که زیح قیلسه کعبه‌نی یا که پیغمبر علیه السلام
نینگ اربعه یا که بولار نینگ غیری اولیا و عظام و مشایخ کرام لارنی زیارت
اوچون و یا عبادت و امر لارنی تقوی اوچون زیح قیلسه خدا نینگ غیری غه
زیح قیلغان بولادور بو مذکور مهمالار بو زیح قیلغان کوشتنی یین حواه آز و حواه
کوپ تناول قیلسه حلال بولادور و اگر بو طایفه لار اوچون زیح
قیلدی اما بولار بو کوشتنی یین تناول قیلمادی اوشبو زیح نینگ حکمی حرام بولادور
و بوغوز لوغان نرسه‌نی یین بولادور بوغوز لوغوچی فاسق بولادور زیح قیلادور حال
وقت واحد نینگ غیری نینگ تعظیم و حرمتی نه قصد قیلسه که خدا نینگ غیری نینگ
عبادتی نینگ تعظیمی نینگ مقصودیت قیلسه اول کیشی کافر بولادور بوغوز لوغان
نرسه حرام بولادور کافر بولغاندین کیین بوغوز لوغان نرسه هم حرام بولادور
کافر لیکن مرتد دور و مرتد دین یوقتور تا توبه قیلمه‌گونچه اول دور مال و اول
لاری مسلمانلار غنیمت بولادور نماز و روزه و زکوة و غیره‌لرنی باشقه
کل خیرات و صدقات و حسنات لاری باطل دور و الحاصل بو طایفه قیلغان زیح واحد نینگ غیری
قصد قیلسه حرام دور اگر بسم الله دیب زیح قیلسه لار هم حرام بولادور گناه کبیره لار جمله‌سی
دور و بسم الله الرحمن الرحیم بسم الله بسم الله و اتحاد و اتفاق و محبت دور و عدد دعا صلاة لار عدد تعظیم قیل

بر کاین نیک صورت بود و رکیم اوزی نیک و همسایه لاری نیک ایسه تو خلقان
فاصله بولسه خواه تاش ایغاچ و خواه یول ارلیق و قیر بولسون و خواه مونیک غیر اوچون
بولسه لاردین بولسون همسایه لاری نیک کرکان اجاره سی بولمای غایب حالتی واحد دور
فاصله غه یولکاب همسایه نیک بیرین مخفی اوزیرکا قتوب کیکرو لوب ایلتق
جرم دور اکر اندکه بولسه هم موندا فعل لارنه قیلغوی عذاب دوزخ غه لایق و
سزاوار بولادور بو هم کناه کبیره دور لار دینه بر حدیث دا کلیب دور کیشی
بینه همسایسی نیک بیرنی اوزیرکا قتوب کیکرو چه از بولسه هم قیامت کونی نیک کونه
بو عالم نیک الله نیک سیلی برابر ایدی سو موندا غ ازون کون لار دا اندا غ کیشی
ترماغی بر آلته بیت زمین غه تا تحت الثری تخته یعنی سو غه تیکوبکه کورلاب ایسه
قیلب اول زمین غه اندا غ ارم لار نیک کوینغه طوق قیلدور لوب عذاب عقبی بیت
قیلادور موندا غ ایشلار دین هر نیز واجبات طاقیلاق و جهد دور اما شرع شریف دا
درست ایکن بر عمل ایشلار فیه اقیلغوی لار نیک صورت بولدور کیم برادرم خوان
بعیر غه قیلدی یا کدر ما قیلدی یا کدر بولاکا لیق و اوغورلوق و قمار بازلیق قیلدی
یا کدر خواند غه قیل بردی یا کدر عراق شراب ایچتی یا کدر خدا تعالی غه ظلم چه قیلدی یا بر بیت
نا شرع ایشنی قیلدی یا کدر موندا غ فعل لار نه قیلغان طایفه لار نه عذاب

بیکورلدی

بگو دوست جای مکان هر بیت او بدان کو رمک شرع شریف ارواح او جایز ایمان او
بحق او قسم آدم الاربین قاحب عبد او تذر اطهار فتاق و براق اولاق و جهود
موند اغ قتلای جای مکان هر بیت و مجای عذاب الیاعانت قیلب لار خدا تعالی
نیک لعنتی و فرشته لار لعنتی عذ و جمیع اولار لعنتی عذ لایق بولادور فرض
و واجب نفل سنت قیلرت لاری قبول قیلمای دور بو قسم السلاطین و مسکاو خسته
شرع شریف دا جایز ایماس السلاطین البته هر سز و حبیب طاقتاق و حب دور
دا حدیث صحیحین دا دکر قیلب دور موندین معلوم و مفهوم بولادور الاریم
مفسر و مورخ ما تقدم لاردین بر سنده حجت هر اختمای مجهول الکیفیت واجب
بر غار ندا صحاب الکهف نیک غار لاری اوشبو لوغای دیب کلمه هر لار علماء
مفسرین لار قول لار لغه خالفت لیک اوزرغم و خیراغی لار بر لار صحاب
الکهف غار لار لغه او خالیت و بکه جزم و تعیین قیلب آیات بینات قرآن
عظیم نیک لاری خلاف ایدا بر شرع بدعت خلاف ایدا تیلغا لار هم او حدیث
مفتوحه ضلالت و کمراه لیغ غه توشوب دور جمیع غه و اهل لو نو هلار جمله سیلان
دور لار و لهیاد ما معدوم سوا اعتقاد ما قاضی عیاض رحمه الله علیه تشدد
شریف دا کیلان کتاب لاری دا علماء لار اتفاق هر لار جمیع لو لوب دور الاریم

کشتی کم دین نیک قاعده لا ردین قاعده بر تغییر بر سبب که خداوند کریم دین نازل بولغان
ایت غه لوض قیلب یا که قرآن شریف دا خبر بر کان حکم لا دین بر حکم ندا یا لغان غیر
لغت بر سبب کلام خداوند انازل بولغان بر حروف کم و زیاده قیلب یا که قرآن
شریف نیک بعضه سی یا لغان دیب قرآن عظیم نیک جمیع سی ندا یا لغان
دیکان بولاد و ردیب فرق قیلب دور علماء اسلام نیک حکم لاری بو طایفه دا بولغان
دین کیلین هر لا اتباع کیم اصحاب الکهف علامت مخصوصه لاری خداوند کریم انوکا
غار لا دین بدا فرق ایتب و سمع و لنکر و دیب خبر بردی ما تبوق دا که تجاوز
و ایشکی دین قوی هم سیغماید و هر ایکی وقت دا کون طلوع قیلب تمام دور
بس بو تبوق دا که کهف حق تعالی قرآن عظیم دا ذکر قیلغان کهف نیک اصحاب
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان
لیکنی لازم توتقه اکر مومن اغ بولا سه حق تعالی نیک کلام حق لاری نیک یا لغان

وبولارنینک غیر یکیم کافرلارین ایدی بولار سرله همراه بولادور لاردور الکتاب
هو اخبر ان اصحابین جمهور مفسرین وارباب تاریخ وارباب سیر لار یکیم متقدمین
ومتاخرین لارین خواه عرب وعجم بولسون لار کلام ملک العلام واذکر یوالکهف
اصحاب الکهف روم مضافاً طرسوس شهری افسوس تاغلاریدا دیب ذکر قیلدی
بعضه تفسیر واصحاب الکهف یاتقان غارلارینی ماعلوس وبخلوس ذکر قیلب
دور اول جمهور مفسرین ومورخین لار جمله سیدین حبر الامه عبدالله ابن عباس
وامیر المؤمنین معاویه بن ابی سفیان وهب ابن منبه وکعب الاحبار وابن عساکر
مشقی وامام ابی جعفر طبری وامام مسعود ابن اثیر وامام ابن حجر عسقلانی
وامام قسطلانی وامام عینی وامام زمخشری وامام محی السنه وقاضی بیضاوی وابن
کثیر وابن خطیب وخازن بغدادی وابی لیث سمرقندی وامام قزوینی وصاحب
عجایب المخلوقات حیوة الحیوان دمیری وامام فخر الدین رازی وصاحب روضة
الصفا محمد بن خاوند شاهی وصاحب تصویر البلدان بولارنینک غیری یکیم
جمیع علمای سنی ایدلار یکیم بولارنینک اقتدا ایتکلیه قیلادور غالب لار بولار بولار
دور وبولارنینک علم لاری نوری برکاتیدین نور کسب ایتادور غالب ذات بابرکات
بولادور وسیه تحقیق ترکی ومغول لار دینک تاریخ عدنان لاری بیان اوزکتاب لاری

جمعت وسند دور بعضه علی الاصحاب الکهف و حضرت عیسی علیه السلام
اسمانده نازل بولغاندین صونک شان شریف و اخلاقات و اوردیکی
قیلب دور اصحاب الکهف نینگ تعریف و توصیف لاری جمیع کتاب تفسیر و تاریخلاردا
مذکور اولوب هزار تکرار اردین جناب ایتب علمده ذکر قیلماق دق بو یرده نینگ عزیز
اصحاب الکهف نینگ تحقیق لاری تعریف و توصیف لاری ما نازل بولغان ایته
کریمه مضمونی تحقیق و تفتیش لاری قیلب زمین اورا اکثر غه معلوم و مفهوم بولغاندا
اشکارا بیان ایلاب یازیلغان و نوشته قوماق نه اراده قیلب بحث کلام لارنه دق
صفحه سیکا مکتوب تقریر لغه جرأت قیلدق حقیقتی خدای عالمین عالم دور
اما اصحاب الکهف ایکرمه اعت لاردین دور خداوند کریم اوز قدرتی بیله اولوغ
قیلغان آدم لاردور هر لاریم اولوغ اسلام کرلاردم دور لیکن مکه معظمه دین ایشقه
و خواه مدینه منوره بولسون و خواه بولسه انبیاء علیهم السلام لار قبری بولسون و خواه
اصحاب الکهف و خواه اناسی قبری بولسون مکه معظمه غه اوچ جانب دور قیلماق
و طواف قیلماق و عبادت ایتماق و اعتقاد قیلماق کفر دور و بو قسم ایشلار شرع شریف دا جایز
بلکه هر عبادت و بندگی عمل لار فقط خدا سبیل بیله خدا لاره چون قیلماق کی کرک
خدا نینگ بیرنی عبادت شریک قیلماق کفر دور هر نه لغاتنگ بیلسه کی دور

ابنا اولیا فرار شایع لارهم غدایم نیک بیت سی دیب عصبه سنی راست تیلاق وجب دور
تو قوزیغی دلیل کیم مذهبن یوزیدا بو غار بر شهر غه دیا بر کشته غه خاص ایماس دور
تولا شهرلارداو تولا غلاردا غارلار تولا دور بر شهرادم لاری اصحاب الکهف
بر نیک شهر غه کلکان برله ایتادور موکا دلیل قاطع لاری یوقتور هر قانکیم شک
واقع بولسه کلتورکاکم دیلیله باطل دور بس موندا غ بولغاندین کیین طرفان اهلی اصحاب
الکهف تیوق دا نجوکدین جزم قیلیب ایتادور ابلکاری تعیین ذکر قلدوق کیم تعدادین
لاردین هیچ برادم نیک کسری تعیین ایماس ایسا صلی الله علیه وسلم نیک حضرت
ابابکر صدیق و عمر فاروق رضی الله عنهما لاردین بولاک اصحاب الکهف نیک قاتلری بولکان
لاری معلوم ایماس لیکن اوشبو قصه جمله سیدین دور لار و موندا حکمت غا مضاف لار بار دور کیم
خداوند کریم سلف دور بلادور لاردا ماهر بخندادم لار ایتادور کیم اصحاب الکهف غه
بر مرتبه زیارت قیلسه بر حج بدلیدا برابر بولادور اکا کی مرتبه زیارت قیلسا لار حج نیک
برابر بولور ایماغ اولار دین حج ساقط بولور دور عقیده قیلادور موندا غ
عقیده قیلغوچی تورت مذهب ملتب دا ملعون و مرتد کافر دور اسلام شریف نیک بنا سی
بس دور بر بر کی هر وقت کا موجود و بر مکان غه تعیین و بر زمان غه مخصوص بولمه لار
بو مذکور سابقه لار خلق نیک بری ایچه شرط واری کا برله بر بولور دور جمیعی کا

کرام و اولیای عظام و شهدای عالیمقام لاریکیم مدفن و مقام قیلیب یاتیب دور لار
بو ذات شریف لاری احباب و اعدا لاری اول عالم الغیب و الشهاده دین آوزکا
باسیج زی لاشا اوزاوزلاری دین کم سر عالم مطلع ایکاس دور لار القصه
بنه بر غریب و عجیب کیم بو بغولستان قلمروی الحمد لله تعالی شهرینک شرق و جانوب
برجی ارسیده لوف دیکان برکته مشهور زمین بار دور و تاریخ رشیدی نیک
مؤلفی میرزا حیدر کورکان اندا بهر مرقده تاریخ ما تقدم لاریدین نقل قیلاوزکی بلاد
و بیت دور کیم لوف دالاوان تیه شهر عظیم ندا نام بنام اسم لاری برله ذکر و تعداد
قیلب دور و اوم لاری تولا و آباد ان یعنی تعریف قیلب دور شهر کنک و شهر ترکون
و شهر حسن و شهر لوف دیکان لار ندکور شهرلار جمله سیدین ایکانلار لار الان شهرکنک
برله لوف مشهور دور و قالغان لاری غضب قوم عاد لاری استی قالغاندور کا باشلاری
بولغاینده اسکار ابولوب اجلیب قالا دور و بنه مخفی بولوب کتیا دور دیب ایتا دور
بیانه بو کیم هر کیمنه اغضب الهی نازل بولوب بولا ورینده اسکاری دین قوم لاری اجنب
شهرنده اوم لاری برله قوم ایسب قالغان ایکانلار زفر اسیا تنک مدفنی بهم او شبو
زمین دراید نقل و ذکر قیلب دور حالا بو کو لار داکوری لار بو طرقده نقل و حکایت
قیلا دور لار کیم لوف تیه نک شرق صدی لنجو سنک تابع سی سوجود ساجو دیکانکم

و دیزلاری

لیک ایر خاتون شناور لیک علمینی یعنی سوده روزادور عالم
بیلادور مبادا ابر جوهنک اق مادنه یوز کلتورسه لار کمه دریالار دین
بو طریقه برله اولوب برای قرق کونلوک برلارکی جهارپای لارنی
ایلیکتیادور توختاب توراادور عالم تعیین لیق جای مکانلاری
یوق بهر زمینی قوشش لوق جنکال دشت جزیره و قوم بیابان
و کمه نه نیرکول لار و جنکواب جاری لار تولادور لار اروسیه و رنکه
لارنیک حکما مهندس لاری سیاحت اوچون تولا کلیب کیتادور عالم
بولدی لوف زمینی دین ایزداب العون بولاق نه تاقیب دوب برخطای
منصب ولاری برفرنک و برارسس بخداد اوم لاری برله تجار و عمارت لارنه
تیلب بولاق اوستیده اولتوروب دور لیقل و حکایه قیلادور
العهد علی الرادی لوف شنک زمینی بولاسی تولوق قیش کونلاری
کنکر و اولتوزلارنه توده لاب اوب یاتیب و قوم نه قرق و اسیغ
قیب خلق بولالاری برله اسیغ قوم اراسیغه کریب یاتادر خواه اوچون
لارنی جهارپای لاری کونکلاری ایکرب ایلاین ایاغ قیلیب کیتادور
ماوسیاد و خال لارنیک امر ایلاب کرباکنم بلکه خال دیارنی

لارامر فرمانیغه تکلیف و ترغیب قلیب کورکاندور لوف نینک زمینی اولوغ
خان نینک قلمروی ایچیده دور لیکن اولوغ ملوق و کنک لیک قلیب
بولمایغه لارنده بو زمانه غچه اوزلاری تابع قیلمغان و ایلاری هم بولغان
ایکن قدیم الایام دین ابا و اجداد لاریدین ترتیب بوطایفه برله علم کوچکان
حضرت آدم علیه السلام اولادیدین بایایی برطایفه طایفه آدم لارایکان
مسلمان و الله لارسجده لوق کافر لیسه لارتجانه سی لوق بلکه دعوت قیلمان
آدم لارمعلوم بولادور اما بو شهرلارغه متصل و لقیس دراکه اولاری
هر لارنینک تیل و زبان لارنی بیلمغانه سلادور و دیرلاتیت لقدر آدم لاری
بیلماده دور و اوزلاری لارید لاری و زبان لاری برله سوزلاشه دور کم دین
کم جهاد دور جهه جهاد دور و کیلماید دور بو شهرلارم لاری بارسه لاری موقوب
یقین کیلماده دور و ارلاری اختلاط هم قیلای دور بوندا ایلیغی برسبب بولکیم
مذکور شهرلارغه بارساق و ارلاری مسبب اختلاط قیلساق سبب بولوقوب
قالادور و دیر بولوقوب قالادور دیب هر بیر و حیاط قیلب لارلاری بلماغان
کیلمای دور و بوطایفه لارغه ای محمد سنی یاکان اولول سبب بولمسا
ایکن دیب ایتاید دور جواب ایتکیل غازی زمانه لاریدا کورلاغه قیلین دوکه

یوق آدم لارینی اوزلارینگا تابع قیلب شمس الله کمه آدم لارینی اقسوغه لب
کیلدی بو لاری موی سفید قری اهمش تیش یاشلار دوکه آدم لارینی
برنچه لارغه سبحانک حضرت قالب نچه کونلار یاتب شفا تاغاندین
کیان یورتغه یاتب کتیب واوزلیجه خواه جوک خواه کچک قایداغ
آدملارغه سبحانک حضرت قالب لاری باشیدا ابلیغ کوستی برکه بو قصه دار دنیو
باشلاب براق غه کوب یاتب اولتورادور بعضه اول کون دا کیب
براق دین تنبیه لق نه سوراب بلکه کتاب دور سبحانک یوقت قالادور دیب اصلا
یعنی کیلمای دور لیکن اول بیل غه تعالی بولار کیلیم چکدوستاک دیسار
اطراف لاریدکی توکانلاردین برنچه سی اولوغ مال نیک ایدی اطاعتی
دین حضرت ایچی بولغایندا نرغون صرف ایکدروب اوروشوب توکانلاری
لاری اولیک قیلالای سلک نیک اویوک زیاده توکانلاری قالاحت
لوق طوتکانلوز تکلور کایندا بولاوتر اوارغه برطالیغه قالاقادر جودون دیرا
قیلب اسماندین قاروبیغور دیوزلاریاتب توکانلاری نالاریاتب اولوب
قرق تنبک غه تعالی توکانلاری لوق مصافا قرغه تب تکلب بوتیه شهرغه
بوتر تکلور کایندا اوروغی دکورلاوکن توکانلاری جوک جوک حضرت الحق قاتوب

الهی بوطایفه لازمه انصاف توفیق هدایت و تصحیح نیت و درست عقیدت عطا
قیلغای سین آمین یا رب العالمین ای یاران عزیز ذوی الاقتدار و ای
برادران لذیذ صاحب اعتبار اولوا الابصار لازم خاطر انور لازم لعذ خفی و ستار
تالغای کیم عمر گرانمایه نیک قدر قیمتی نه هلمای و غنیمت کورمای مهوده
و غفلت لازم اولمه اولکار یب باشیم تیش و دین اشیب و فا نه لیق مقام اولمه
یا و نلاشی بوکیند اوان بولمضول و جهول دن برخبشی نیکنام دنیا صفو سیدا
و خلایق لازم غیر لازم اولمه و بادکار قالماغا بنیاد ذات لایق جلیل اول
قادر ستار و کریم غفار درگاه قدس دن امرش و مغفرت امید ایلرز و لوح زلام
نه مذکور بولغان طایفه برله ادا الاسلاب مکر تاملی انور عالیدر کوکل برله بولمغه
برر ایکی خطور قیلدی رایحی حیف غفلت برله اوتدی مغفرت قبل ایتسور
نیکمرد ایسه دن و غلا ماقبل یوم النشور باشی لیق امید لوب تاریخ نوب
من ایوکار مغفور اولدیب مژده بیرکلو مکان ایدی عفو تاریخ جرت بولمغ
بر سالک ایچون یرحمه الله قال رسول الله صلعم نیک اولکوندا برنی قالیقلری
الحمد لله ایتسه بوکیم بر سوز نیک ایتسه اولمرنی قال صلعم و قال رسول الله صلعم
درگاه بر و علاوه بارگاه معلی الاوبر اولمسون اولمغی صغیر و اعتقاد ایلوب

دعا و فاتحه نه سبب و باعث بولغوسیدر لیکن قلم مشکین رقمه اندکی از زمانده
بو دستان و قصه و نکته فراکنده و فریان نه جمع قیلدی سوز تنگ بیچکه
و نازک لار ایچنده واقف و آگاه بولغوچی لار کهنه و یکی فسانه و دستان لارنی
خبردار اولغوچی دانا و سالارنی ایشیتمامول بولدی و کیم بو قصه دستان نینگ
کم و نقصان لارنی یا نیت اصلاح کورسه لار عجب ایماس لار بو سبب
جمع ایتیب تاریخ مرتب قیلش دین اشتغال چاغدا اهل عقل اورکی تسم ضعیف
سر و سال بولغاندا من بو فراکنده سوز و دو اکورسا نقصان نه
رحم ایتیب اصلاح بیرمک بو جهتکه سبب بولجاق بو بادان عاجل فقیر و بضاعت
و بیچاره لار استعانت قوت و مقدوری تیکانکه و تعالی حسب لوق
و تقصیر لوغاندا لا یدرک کله و لا یترک کله مقتضا سجه اوزوکا لازم ورد
کورماکیم اول کریم و اهب العطا اورکا و لقد سبقت من مطلب حمد
بولکیم صاحب دل و اولوغ لار نینگ نظر کیمیا اثر لارینه قبول لوق
و درجه سی شرف ایتکای سیاق ایمان الهی بو بنده ضعیف بیچاره
نینگ سیاه دلاری اوزه کمال قدرتینگ نور توحید نوری و معرفت
چراغی یولیدا روشن و منور نیلب بو بنده کمترنه در تحال و انتقال

زمانہ ہر ہلال و قدر اولوز کہ بنک برلہ التفات بعایہ و مرحمت لا نہایہ
لارنیک دین نومید و محروم قومانغای
سلین ہین و الحمد للہ رب العالمین
تحت تمام بعون الملک
العلام سنہ ۱۳۲۹
[illegible]

[illegible]

[illegible]

$y = \frac{x}{33} + 622$

$= 1329 - \frac{1329}{33} + 622 = 1911$

خاتىمە

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى باشلىغان ئاشۇ 1976- يىللىرىن ھېسابلىغاندا، بۇ ساھەدە ئىزچىل ئەمگەك قىلىۋاتقىنىمغا يىگىرمە يەتتە يىل بوپتۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتىپ ئېيتقاندا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» نامىلىق بۇ كىتابنى ساق يىگىرمە يەتتە يىلدا پۈتكۈزگەن بولدۇم. شۇ ئەھۋالدا، يەنىلا كونا گەپ: دۇرۇس قىلغان، توغرا دېگەن بولسام، ئەلھەمدۇلىللاھ! ئەگەر خاتا بايان قىلغان ۋە يېڭىلىش ئىزاھلاپ قالغان بولسام، ئەستەغپىرۇللاھ!

مەن بۇ ئەسىرىمدە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىيەتلىك ساۋات بەرگەندىن باشقا، ئەڭ مۇھىمى مۇنداق ئىككى تەرەپكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلدىم: بىرىنچى، نەچچە ئون يىللىق ھالال ئەمگىكىمنىڭ نەتىجىسى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان گراماتىكىسىنى يېزىپ چىقتىم. بۇنىڭدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە، مەركۇر تىلنى ھامان بىرخىل ئۆتكۈنچى، قوشۇمچە مەھسۇلات ھېسابلاپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تىل قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ ئەمەس، بەلكى بىر بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىغا، يەنە بىر بولسا، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىغا يۆلەپ، كىيدۈرۈپ چۈشەندۈرىدىغان ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلدىم.

يەنە بىرىنچى، ئامەتلىك پۈرسەت بولۇپ، ئۆزەم قۇرمۇ قۇر، ھەرپىمۇ ھەرپ ئوقۇش ۋە تەپسىلىي تەتقىق قىلىشقا مۇشەررەپ بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەشھۇر ئەسەر « تارىخى ھەمدى » نى ئاساسلىق مىسال ھەنبەسى قىلدىم. بۇنىڭدا، ئادەتتىكى سۆز جۈملىلەردىن باشقا،

مەڭگۈر قوليازما ئەسەردە ئالاهىدە بايان قىلىنغان قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ خەلقى ۋە تەبىئىي ئارائىتى ھەققىدىكى. شۇنداقلا مەشھۇر "غار ساھابىلىرى" ھەققىدىكى پۇتۇن-پۈتۈن ئابزاسلارنى "قوليازمىدىكى ئەسلى يېزىلىشى، تراىنسكرىپسىيىسى ۋە يېشىمى" دېگەن تەرتىپ بويىچە بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە بارلىق زىيالىيلار ئامىسىنى قوليازما ئەسەر «تارىخى ھەمدى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بىلەن ئەسلى قوليازمىدىكى يېزىلىشى ۋە مەزمۇنىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش، بۇ ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېكىستشۇناسلىقىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى توتۇپ بېنىش ئىمكانىغا ئىگە قىلدىم

دەرۋەقە، قەدىمكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت بۇگۈنكى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىش ئۈچۈندۇر. ھالبۇكى، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» ماۋزۇلۇق بۇ ئەسىرىمىز، مەدەنىي رىقابەت گويا قۇچاقلاشما جەڭ ھالىتىگە كىرگەن بۇ 21-ئەسىر دۇنياسىدا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات بىناسى ئۈچۈن، كېرەكلىك بىر خىش بولۇپ ئانىسا دەپ ئارمان قىلىمەن.

– ئاپتور

2003 -يىل 10-سەنتەبىر، پېيچىڭ.

پايدىلانمىلار :

مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى »، شىنجاڭ خەلق نەشرياتى ، 1980- 1984– يىللار .

مۇسا سايرامي : « تارىخى ھەمدى » قوليازما، ئاپتور 1911 –يىلى ئۆز قەلمى بىلەن كۆچۈرگەن نۇسخا .

ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائي : « مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين » ، قوليازما، تۈركىيە "ئەقدام" كىتابخانىسى باسمىسى، 1895- يىل.

ئەلىشىر ئىبنى غىياسىددىن نەۋائي: «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، قوليازما.

زەھىرۇددىن مۇھەممەد بابۇر:«بابۇرنامە»، قوليازما.

ئەبۇلغازى باھادىرخان:«شەجەرەئى تەراكىمە»، قوليازما، تۈركىيە ئىستانبۇل دەۋلەت نەشرياتى، 1937- يىل.

تىيىپجان ئىلىيۇ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان :«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 1980- يىل.

ئەنۋەر پايتۇر، خەمىت تۆمۇر:«تەۋارىخى مۇسقىيىۋن»، مىللەتلەر نەشرياتى، 1982- يىل.

خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات:«چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرياتى، 1986- يىل.

ئابدۇرەئۇپ پولات:«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرياتى، 1993- يىل.

ئابدۇرەئۇپ پولات:«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرياتى، 1995- يىل.

مەسئۇل مۇھەررىر: **خۇدابەردى خېلىل**
مەسئۇل كورېكتور: **خۇدابەردى خېلىل**
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: **دولقۇن قادىر**

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان

ئاپتور: ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى: پېيجىڭ شەھىرى خېيتىلى شىمالىي كوچا 14-فورۇ پوچتىلوموزى: 100013، تېلىفون نومۇرى: 64290862
تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ خىزمەت پونكتى
تور ئادرېسى: http://www.cdi.com.cn
باسقۇچى: بىخۇي باسما چەكلىك شىركىتى
سانقۇچى: جايلاردىكى شىجۋا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2004-يىل 5-ئايدا پېيجىڭدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى: 2004-يىل 5-ئايدا پېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى: 850×1168 مم، 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 15.375
سانى: 0001—5000
باھاسى: 20.00 يۈەن